

**Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими Вазирлиги
Муқимий номидаги Қўқон давлат педагогика
институту**

“Иқтисодиёт назарияси” кафедраси

Бабаева Н.

**“Молия, валюта, кредит
муносабатлари”**

**фанидан муаммоли маъруза
матнлари тўплами**

Қўқон 2007

Мазкур муаммоли маъруза матнлари "Молия, валюта, кредит муносабатлари" курсининг ўқув дастури асосида яратилган бўлиб, ушбу йўналиш соҳаларига тааллуқли бўлган мавзуларни ўз ичига олади. Бу маъруза матнларида бозор иқтисоди нуктаи-назаридан иқтисодий категориялар ва уларга тааллуқли бўлган масалалар кўриб чиқилди. Бу курс иқтисодий фанларни аниқ мустақил йўналишларидан бўлиб, ишлаб чиқариш муносабатларининг махсус бўлими – молия, пул, кредит, банклар, солиқ билан боғлиқ соҳалардаги иқтисодий муносабатларнинг ифодасини ўзида акс эттиради. Муаммоли маъруза матнлари умумиқтисодий назария таълимотлари, хорижий олимларнинг тадқиқотларини эътиборга олган ҳолда яратилган.

Муаммоли маъруза матнларида бозор иқтисодиёти шароитида пул муомаласи ва кредитнинг ривожланиш қонуниятлари, асосий тамойиллари, банклар ва банк операцияларининг олиб борилиши ва валюта тизимини ривожланиш босқичлари каби масалалар ўз ифодасини топган.

Муаммоли маъруза матнлари молия, унинг тизими, молиявий муносабатлар, пул муомаласи, кредит тизими ва банклар фаолиятини ташкил этиш асослари, солиқ ва солиққа тортиш назарияси бўйича назарий ва амалий маълумотларни ўз ичига олган.

Пулнинг зарурлиги, функциялари, миллий валютани муомалага киритилиши, кредит ва унинг шакллари, кредит тизими, уни таркиби кредит муассасалари, банкларнинг ташкил топиши, ривожланиши, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ташкил топиши ва ривожланиши, банк фаолияти барқарорлиги ва ликвидлилиги тўғрисида фикрлар юритилган. Шунингдек, муаммоли маъруза матнларида бир қатор банк операциялари, жумладан, банкнинг актив, пассив ва бошқа операциялари назарий жиҳатидан ҳозирги замон талаблари асосида ёритиб берилган.

Мазкур муаммоли маъруза матнлари, аввало, олий ўқув юртлари талабалари ва шу соҳа билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Тақризчи:

Х. Алиева “Мадор” кредит
уюшмаси раҳбари

Ушбу муаммоли маърузалар матни “Молия, валюта, кредит муносабатлари” фани бўйича бакалавр йўналиши учун амалдаги Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини ривожлантириш маркази томонидан 2006 йил 26 июнь тасдиқланган намунавий дастур асосида тайёрланиб, “Иқтисодиёт назарияси” кафедрасида маъқулланган ва кафедранинг 2007 йил 29 октябрдаги №3 йиғилишида тасдиқланиб, ички фойдаланиш мақсадида чоп этиш тавсия этилган.

Ундаги ҳар бир мавзу режа, фаоллаштирувчи саволлар, мавзу моҳияти бўйича маъруза матни, асосий таянч тушунчалар, такрорлаш учун саволлардан ташкил топган.

Маърузалар матнини нашрга тайёрловчи:

ўқитувчи Бабаева Н.

Такризчилар: и.ф.н., доц. Зокирова Н.

и.ф.н., доц. А. Болтабоев

Жамият бор экан, у ерда ишлаб чикариш, таксимот, айрибошлаш ва истеъмол мавжуд, бу жараенлар бир-бирлари билан узаро боглик булиб, узликсиз равишда бирин-кетин юз беради. Инсонлар йигиндисидан иборат булган жамиятнинг иктисодий тизимини кишиларнинг фаолиятисиз тасаввур этиб булмайди. Иктисодий жараенлар, ишлаб чикариш, таксимот, айрибошлаш ва истеъмол сохаларида юз беради. Бинобарин шу сохаларнинг хар бирига ва уларнинг хаммасига хос булган иктисодий алокаларнинг келиб чикиши, ушбу алокаларнинг окибатлари, уларни харакатлантирувчи кучларини урганувчи фан “Молия, валюта, кредит муносабатлари” фанидир.

Маълумки, жамият фаолиятининг асоси бу ишлаб чикаришдир. “Пул муомаласи, кредит ва молия” тушунчаларининг келиб чикиши ана шу ишлаб чикариш билан боглик. Ишлаб чикариш жараенида иктисодий ресурслар ишлатилади. Махсулотлар ва хизматлардан фойдаланиб, ишлаб чикариш неъматлари яратилади. Ишлаб чикариш неъматларининг яратилиши, уларнинг пировард кандай максадга ишлатилишига караб икки кисмга булинади.

Моддий ишлаб чикариш – озик-овкат, кийим-кечак, уй-жой ва бошқаларни яратиш хамда ишлаб чикариш учун зарур булган хизматларни яратиш, масалан юк тошиш йул хизмати, иктисодий ахборотларни узатиш ва бошқалар. Бу сохага саноат, кишлок хужалик, транспорт, алока курилиши каби тармоklar киради.

Номоддий ишлаб чикариш – ахоли учун зарур булган хизматларни ишлаб чикариш. Бу сохага фан, маориф, маъданият, соглигни саклаш, спорт ва физкультура кабилар киради.

Моддий ишлаб чикаришни хам, номоддий ишлаб чикаришни хам, узаро иктисодий муносабатларсиз тасаввур этиб булмайди. Бу муносабатлар заминида пул, кредит ва банклар ётади.

Товар ишлаб чикариш иккита умумий шаклда юз беради: Натурал ишлаб чикариш ва товар ишлаб чикариш. Шунга кура натурал хужалик ва товар хужалиги мавжуд булади.

Натурал хужалик жуда узок давом этган хужалик шаклидир. Натурал хужалик бозор иктисодиетига кадар ижтимоий ишлаб чикаришнинг асосий шакли булиб келди. Аммо натурал хужалик еки натурал ишлаб чикариш иктисодий равнакини таъминлай олмади, натижада унинг урнига товар хужалиги вужудга келди. Маълумки, товар хужалиги бозорда сотиш учун махсулот ишлаб чикаришни товар хужалиги бозорда сотиш учун махсулот ишлаб чикаришни билдиради. Товар хужалигининг вужудга келиши ва унинг тараккий этиш пул деган тушунчани вужудга келтиради ва у умумий экволент сифатида товарлар айри бошлашига хизмат кила бошлади.

Товар хужалиги бозорда сотиш учун махсулот ишлаб чикариш билдиради. Товар хужалиги натурал хужаликдан фаркли уларок махсулот ишлаб чикарувчилар билан истеъмол килувчиларнинг, бозор оркали товарларни олди сотдиси оркали алока килишни такозо этади. Бас, шундай экан, товар ишлаб чикариш деганда махсулотни бозор учун, яъни уни пул воситасида олди-сотди килиш учун яратилишини тушуниш керак. Товар ишлаб чикаришнинг пайдо булиши тасодифий эмас, балки у конунй заруриятдир. У кишиларнинг хохиш иродасидан ташкарида объектив тарзда пайдо булган. Товар энг аввало уз истеъмоли учун эмас, балки

бошка махсулотларга бозорда пул воситасида айрибошлаш учун яратилган меҳнат махсулидир. Демак, махсулот факат истеъмолни кондиритиш билан товар булиб колмайди, бунинг учун уни инсон меҳнати яратиши керак, аммо айрибошлаш юз бериши учун меҳнат махсули кафиллигини узи кифоя килмайди, бунинг учун айрибошладиган махсулотлар маълум микдорий нисбатида бир-бирига тенглаштирилиши шарт. Микдорий нисбат суъний булмайди албатта. Уларни асосида товарларга сарфланган меҳнат, меҳнат булганда ҳам индивидул меҳнат эмас, балки ижтимоий зарурий меҳнат етади. Бундан шундай хулоса келиб чикадики, товар мужассамлашган меҳнат уни кийматини яратади. Албатта бу ерда жами ишлаб чикариш боскичларида сарфланган меҳнатнинг ҳаммаси назарда тутилади. Хуллас, кийматнинг ички мазмуни уни улчов мезони меҳнатнинг микдори ва сифатидир. Лекин амалиетда товар кийматини меҳнатни узи билан эмас, балки уни ифода этувчи улчов воситаси булиши пул билан аникланади. Шу сабабли ҳам бозорда товар сотилаётганда ҳеч ким товар неча соат туради еки канча килокалория энергия сарфи туради деб эмас, балки неча сум еки неча пул туради деб суралади.

Бу ерда яна шуни айтиш керакки, пул, кредит, банкларнинг келиб чиқишга сабаб булган бошка омиллар ҳам бор. Бу ижтимоий меҳнат таксимотидир. Тарихда чорвачилик, дехкончилик ва хунармандчиликнинг бир-биридан ажралиб чиқиши товар-пул муносабатларини келтириб чикарди. Бу муносабатларнинг кенгайиши кредит деган тушунчани вужудга келтиради. Кредит муносабатларининг ривожланиши банк муассасаларининг пайдо булишига туртки булди. Гарчи уларнинг ҳар бирини алоҳида мавзулар тарикасида урганишимизга қарамасдан пул, кредит, банк тушунчаларига таъриф бериб кетайлик:

Пул – ҳамма товарларни айрибошлашга хизмат килувчи умумий эквивалиент. Пул инсониятнинг энг буюк кашфиётларидан бири Платон узининг “Сиёсат ва давлат” асарида жамиятдаги ҳар кандай душманликни келтириб чикарадиган ягона манба пул деб ҳисоблаган. Пул иктисодиетнинг кон томири тизимидир. Агар у номалайланса иктисодиет тараккий этади ва аксинча.

Кредит – уз эгалари кулида вақтинча буш турган пул маблағларини бошкалар томонидан маълум муддатган ҳақ тулаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиккан муносабатлардир. Кредит муносабати икки субъект уртасида юзага келади: бири пул эгаси яъни қарз берувчи, иккинчиси пулга мухтож яъни қарз олувчи.

Банк – кредит муассасаларининг бош бугини. Пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тулашлик ва муддатлилик шартлари асосида уз номидан иш қуриш учун тузилган ваколатлик муассасадир. Банклар пулни унинг соҳибларига фоиз тулаш шарти билан уз кулларида жамлайдилар ва уз номидан қарзга бериб, фоиз оладилар.

Маълумки ҳар кандай фаннинг уз предмети булади. Аммо “Молия, валюта, кредит муносабатлари” фанидан ҳозиргача дарслик ишлаб чиқилмаганлиги сабабли илмий асосланган таъриф бериш анча мушкул. Шунга қарамай бу фаннинг мутахассислар тайерлашдаги ролини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги таърифни бериш мумкин.

Жамиятдаги пул муомаласи, пул даромадлари ва пул фондаларини ташкил этиш ҳамда фойдаланиш жараенида юзага келадиган иктисодий муносабатларни урганиш фаннинг предмети ҳисобланади.

Фаннинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Жамиятдаги ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар уртасидаги иктисодий муносабатларни урганиш асосларини урганади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг сир-асрорларини билиб олиш, уларни урганувчиларга етказиш асосида уларнинг иктисодий тафаккурини кенгайтиришга ердам беради.

Аник фанларга “Молия”, “Бухгалтерия”, “Статистика”, “Иктисодий таҳлил” ва бошқалар илмий услубий асос бўлиб хизмат килади.

Амалий тавсиялар бериш вазифаси. Бу жараенлар иктисодий барқарорликни таъминлаш, бюджет танқислигини йукотиш, пул муомиласини изга солиш, инфляцияни бартараф этиш, ташки иктисодий алоқаларни кенгайтиришга молик тавсиялардан иборатдир.

Энди фаннинг таркибига келсак шуни айтиш кераки бу фанни урганиш олти бўлимдан иборат.

1. Молия

Бу қисмда молия тушунчаси, мохияти ва вазифалари, молиявий назорат ва сиёсат, молия тизими, давлат молияси ва давлат бюджети, бозор иктисодиёти шароитида молиядан фойдаланиш аҳамияти, иктисодиётни бошқариш ва тартибга солишда молия – пул муносабатлари каби мавзулар ёритилган.

2. Пул назарияси ва тизимлари.

Бу қисмда пулнинг вужудга келиш ва зарурлиги унинг вазифалари, иктисодиётдаги роли, пул муомаласи қонуниятлари, пул инкирози унинг сабаблари, бартараф этиш йуллари, пул ислохатлари, уларнинг сабаблари ва оқибатлари, пул бозори, пул назарияси, тизимлари, халқаро валюта муносабатлари каби мавзулар урганилади.

3. Кредит назарияси.

Бу қисмда кредитнинг мохияти, шакллари, вазифалари, кредит ислохати ва унинг мазмуни, пул кредит сиёсати механизми, халқаро кредит муносабатларининг мохияти каби мавзулар урганилади.

4. Банклар ва банк тизими.

Бу қисмда банкларнинг мохияти, тизими, уларнинг операциялари, вазифалари, назорати, мареазий банк ва уларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари тижорат банклари фаолияти, халқаро банк иши каби мавзулар урганилади.

Амалиёт дарсларида мисоллар ишланади, мустақил ишларнинг бажарилиши назорат қилинади.

5. Валюта тизими ва валюта муносабатлари

Ушбу қисмда валюта тизими, жаҳон валюта тизими ва унинг эволюцияси, халқаро ҳисоб – китоб баланслари, валюта сиёсати ва уни амалга ошириш асослари, Европа валюта иттифоқини тузилиши ва еврони муомалага киритилиши каби масалалар уз аксини топган.

6. Солик ва соликка тортиш назарияси.

Солик, соликка солишнинг макро ва микро иктисодий жиҳатлари, пул маблағларини бюджетга жалб қилиш шакллари, соликларни белгилаш, уларнинг вазифалари, соликка тортишнинг тамойиллари, бозор иктисодиётига утиш

шароитида солиқ сиёсати, солиқ тизими ва уни ислох қилиш, солиқ турлари, солиқ солиш тартиблари, Ўзбекистонда солиқ қонунчилиги.

1. Мавзу: Молия, унинг моҳияти ва объектив зарурлиги.

Режа:

1. Молия ҳақида умумий тушунча.
2. Молиянинг асосий вазифалари.
3. Молияни бошқа иқтисодий категориялар билан боғликлиги.

1. Молиянинг вужудга келиши тарихий хусусиятга эгадир. Молияни пайдо бўлишига таъсир этган омиллар товар пул муносабатларини ривожланиши, дастлабки шаклланиши, истеъмолни қондириш учун ўз олдига турган вазифаларини бажаришидир.

Молиянинг асл маъноси бу латин тилидан кириб келган суз бўлиб, “Тулов-даромад” ва “Пул тулови” демакдир. Молиянинг маъноси йилдан-йилга чуқурлашиб ҳозирги вақтда молия деганда ялпи ички маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида хилма-хил марказлашган ва марказлашмаган пул жамғармаларини ташкил этиш ва улардан давлат вазифаларини бажаришда фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатларига молия деб аталади.

Молия 13-15 асрларда Италиянинг Флоренция, Венеция шаҳарларида ва шунга ухшаш Европа савдо марказларида ва банк ишларида қуллана бошланди. Кейинчалик товар пул муносабатлари кенг миқёсда ривожланиши сабабли, халқаро термин бўлиб хизмат қила бошлади. Тармок иқтисодиётида товар пул муносабатларини ривожланиши қанчалик прогрессив бўлса, молиявий муносабатларнинг ҳам ривожланиши шунчалик юқори бўлади. Молиявий муносабатларнинг пул характери-молия мавжудлигини асосий белгисидир. Молия иқтисодиёти тушунилишига қараб бир неча хусусиятлиги яъни:

Пул характерлиги.

Тақсимлаш ва қайта тақсимлаш.

Фонд характерлиги.

Молия кредит муносабатлари пул маблағлари билан боғлиқ муносабатлардир.

Бозор иқтисодиётини асосини пул – товар муносабатлари ташкил этади.

Молия – бу халқ ҳужалигида пул ресурсларини ҳосил этиш, уларни тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги иқтисодий муносабатларни билдиради.

Ҳар қандай иқтисодий фаолият, пул талаб қилади. Ишлаб чиқариш қаерда бўлмасин барибир молияни юзага келтиради. Маҳсулот ва хизматлар тақсимлангандан сунг истеъмол этилиши мумкин. Улар қиймат шаклида тақсимланганда дастлаб турли мақсадларни мулжалланган пул ресурслари ҳосил бўлади. Улар товарларга айрибошланиб, шундан сунг истеъмол қондирилади. Масалан қиймат шаклидаги маҳсулот тақсимланганда уни яратиш учун сарфланган меҳнат қуролларидан қийматни ифодаловчи қисмини амортизация фонди шаклига қиради. Бу эса молиявий ресурсга айланади, йиғилиб боради ва унга янги машиналар олиниб, эскирганларини урни тикланади. Маълумки умумжамиyat эҳтиёжлари давлат йули билан қондирилади. Буларга атроф муҳитни химоя қилиш, муҳофаза, ижтимоий тартибни сақлаш, бир қатор номоддий соҳаларни пул билан таъминлаш, аҳолини ночор қатламларини боқиб ва бошқалар қиради. Маскур

эхтигжлэрнннг кондирнш давлатнннг молиявнй фаолнй бнлан боглнк, лекн бу бнлан давлат молянн яратадн деб тушуннш керак эмас. Давлат молянн яратувчн эмас балкн унн шу ншннрокчнсндр, чункн давлат ншларндан ташкарнда хам масалан тадбнркорлнкда, онла дораснда хам молян алокаларн мавжуд.

Молян ншннрокчнларн хар хнл лекн молянн молян кладнган умумнй асос бор. Бу махсулот кнйматнн тахснмлашднр. Махсуло ншлатнш учун тахснмланганда пул шаклндагн молянвнй фондлар хоснл буладн. Улар табнатан молянвнй ресурс хнсобланадн. Молянвнй ресурсларнн ташкнл этншда ва ншлатншда ншннрок этувчнлар молянвнй муносабатларнннг субъектн хнсобланадн. Молянвнй муносабатлардан ебъект пул ресурсларн хнсобланадн. Лекн улар албатта модднй махсулотдан маълум кнсмнн узнда нфода этадн. Молян муносабатларнга хос булган хусуснйатлар моляннннг вазнфаларнда уз аксннн топадн.

2. Моляннннг вазнфасн - бу молян мохнйатннннг хужалнк фаолнйтадагн аннк курнтннш унннг нфодасндр. Моляннн – тахснмлаш, рагбатлантнрнш, соцнал хнмоя, нктнсоднй ннформация вазнфаларн мавжуд.

Тохснмлаш вазнфасн- молян воснтаснда жамнйтта яратнлган ялпн мноллнй махсулот ва унннг асоснй кнсмн мнлнй даромад хужалнк субъектларн уртаснда тахснмланнб пул фондарнга айлантнрнладн. Ншлаб чнкарншнн узнда юз бераднган тахснмлаш бнрламчн тахснмлаш деб аталадн. Унннг натнжаснда бнрламчн даромад юзага келадн: яънн фода, нш хаки фондн, соцнал сугурта учун ажратмалар, амартнзация, пулн ташкнл топадн. Маслан: ншлаб чнкарншда 100мнлярд сумлнк махсулот яратнлса унда кнйбат тахснмланнб, 6 мнлярд сумлнк амартнзация фонднга 20 млр сумлнк нш хакига 15 млр сум фонзда соцнал сугуртага 5 млр ажратнлада. Амартнзация фондн ншлаб чнкарншнн кайта тнклашга кетадн. Хеч качон у нш хаки снфатнда берншмайдн. Екн сугурта учун сарфламайдн. Аксннча амартнзация фондн вазнфасннн нш хаки бажара олмайдн. Бнрламчн тахснмлашдан сунг нккнламчн екн кайта тахснмлаш юз берадн. Бнр марта тахснмланган махсулот кнйматн молян воснталарн: (ердамнда) солнklar ва хар хнл туовлар ердамнда кайта тахснмланадн. Маслан: тьтахснмланнш туфайлн хоснл булган 20 млр сум нш хакинн 5 млр сумга тенг кнсмн даромад солнги шаклнда, 15 млр сумлнк фойданннг 8 млр сумга тенг кнсмн туовлар шаклнда давлатга тегадн. Эндн давлат узнга теккан 13 млр сумнн кайта тахснмлайдн. 2 млр сумнн ншснзлнк нфодаснга, 5 млр сумнн мудофага, 5 млр сумнн бошкарнш ншга ажратадн. Даромад кайта тахснмланганда молянвнй муносабат кайтатдан ншлаб чнкарнш ва бошка соха, турлн корхона тармоклар уртаснда, корхона ва ахолн уртаснда юз берадн.

Рабатлантнрнш вазнфасн – молян воснталарн оркали хужалнк субъектларннн нктнсоднй фаоллнкка ундашдан нборат. Нктнсоднй рагбатлантнрнш воснтасн тахснмотднр. Аммо бундан тахснмлаш рагбатлантнрнш функцнйсн бнлан айнан бнр нарса деб хулоса кнлнб булмайдн, гап шундакн, тахснмлаш хар дойм хам рагбатлантнрншнн мулжалламайдн.

Масалан: моляндан пул ажратнб келншлардан бепул укнтнш, даволаш, ногнронларга, куп болалн оилаларга, нафакалар тулаш бу ншлб чнкарншнн рагбатлантнрнлмайдн албатта. Аммо молянда рагбатлантнрувчн томон хам мавжуд. Бу молян тнзснмнда ншлатнладнган солнklar, туовлар, субьснднйялар. Солнkдан нмтнез бернш корхоналар ншлаб чнкарншннн кннгайтнрнш учун кетаднган ннвнстнцннн купайтнрадн. Ншловчнларга купрок мокофот бернш

таъминлаб, уларни яхши ишлашга ундайди. Бож пулини камйтириш оркали экспорт рағбатлантирилади., импорт кискартирилади. Керак булганда зарарни оплаш учун субъсидия бериш корхонани моливия соғломлаштириш воситаси булади. Социал химоя воситаси – жамият аъзолари маълум катламларининг минимал тирикчилик юритиш моливия жихатдан таъминлаш туриш яъни молиявий кафолатлашдан иборат. Жамиятда шундай ночор ижтимоий катламлар борки улар объектив сабабларга кура узини – узи тула таъминлай олмайди. Уларни тирикчилигини махсус ташкил этилган пул маблаглари хисобидан: маслан ишчсизлик нафакалари, болалар учун нафакалар ногиронлик пенсиялари таъминланади. Бу маблагларни нафакат давлат балки корхона ташкаилотлар жамоат бирлашмалари уз маблаглари хисобидан уюштирадilar. Молия воитасида аҳолининг маълум катламларини химоя килиш билан бирга хаммага тегишли булган оммавий социл кафолатлари хам бор. Аҳоли соғлигини таъминлаш умумий урта таълим бериш атроф мухитни соғломлаштириш каби сарфлар борки улар борган назарда тутиб молиялаштирилади. Бозор иктисодиетига утиш даврида нарх кутарилиши муносабати билан аҳоли курган зарар кисман компенсацияланади, яъни аҳоли пул даромадлари оширилади. давлат бюджетит датациялайдиган нархлар ва таърифлар амал килади. Яъни бази товар ва хизматлардан аҳолига сотиш нархи, ундан хакикий нархидан анча паст булади. Орадаги фарк давлат бюджети хисобидан копланadi. Маслан Узбекистонда 1 кг бугдойни харид нархи 80 сум булган холда 1 кг ун аҳолига 30 сумдан сотилади. Иктисодий ахборот бериш вазифаси – хужалик субъектлари ва умуман жамият иктисодий фаолиятининг моливий якунлари хусусида маълумот ва хабарлар бериб туришдан иборат булиб, иктисодиетни бошқаришда кул келади. Иктисодий холат молияда узининг микдорий ифодасини топади. Моливий курсаткичлар оркали ишлаб чикаришнинг кандай холатда эканлигини кузатиш мумкин. корхоналарнинг молиявий ахволига караб, уларнинг хужалик фаолияти яхши еки емонлиги хусусида хулосага келиш мумкин. Молиявий ахборотга караб тадбиркорлар уз ишининг бориши, уз шароитларининг ахволи, ракобатчилар имконидан огох буладilar. Тадбиркорлик учун холи молиявий ахборот керак булади ва уни аудиторлик хизмати таъминлаб туради.

Аудиторлик хизмати – бу корхоналар, фирмалар, компаниялар хужалик молиявий фаолиятини тахлил этиб хисоботлар экспертизасини утказиш, уларнинг моливия ахволи тугрисида холисона ахборот етказиб туриш ва хулосалар чикаришдир.

Моливия ахборот молиявий менежментга (бошқариш) хизмат килади.

Молия уз вазифаларини аниклаш молиявий воситалар оркали бажарилади – харажатлар амартизация, фойда, акция курси, дивиденд соликлар, туловлар, бош хаки, сугурта хаки субсидия, дотация, компенсация кабилар шулар жумласига киради. Улар айни вақтда молиявий ресурсларни ташкил этадилар. Масалан: дивиденд микдорининг ошиб бориши акция чикарган компания молиявий ахволидан яхшилигидан дарак беради. Натижада акция курси ошади, компанияга ташкаридан пул окиб келиши ва унинг зурайиб кетиши таъминланади.

Молиявий ресурслари ишлаб чикаришни кенгайтириш учун пул манбаи булиб хизмат килади.

Молиявий ресурслар иктисодиетни кутилмаган ходисалардан масалан: табиий офатлар, фалокатлардан еки дуне бозор нархини пасайиб кетишидан химоя килади.

Моливия ресурслар икки турга булинади:

Микроресурслар.

Макроресурслар.

Микроресурслар – корхона, фирма, компания, жамоат уюшмалари доирасида бўлиб, хужалик субъектларини уzigа тегишли ва қарз олган пул маблағларидан иборат.

Макроресурслар – улар умумдавлат миқосида ташкил топади. Улар бюджет ҳисобидан еки бюджетдан ташқари фондлар ҳисобидан пайдо бўлади. Давлат бюджети, пенсия фонди, ишсизлик фонди ва ҳоказолар.

Давлат уз қулидаги молия ресурсларидан фойдаланиб бюджетдан молиялаштириш, донгация бериш, солиқлардан озод қилиш, солиқларни енгиллаштириш орқали иқтисодий таъсир қурсатади. Молияни иқтисодий таъсири бир қатор воситалар ердамида борадики улар барчаси биргаликда молия механизмини ташкил этади.

3. Ҳозирги қунда олдимизда бозор иқтисодиетиға утишдек ута муҳим, мураккаб ва маъсулятли вазифа турибди. Бу вазифани мувофақиятли бажариш қуп жихатдан молиявий характердаги муомаларни тугри ҳал қилиш билан қамбарчас боғлиқдир. Ана шу муомалардан бири молиявий соғломлаштириш ва пул муомаласини мустақамлашдир. Чунки амалға ошири-лаётган туб иқтисодий ислохотларнинг мувофақият қозониши, ижтимоий йуналтирилган иқтисодийотни вужудға қелтириш, барча ишлаб қикаришни истеъмоқчи эҳтиёжларига қаратиш, тақчиллик ва навбатда туришни барқараф этиш, амалда фуқоралар-нинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш ва юксак унумдорликни рағбатлантириш учун шарт шароит яратиш ана шу муомонинг тугри ҳал этиш билан белгиланади. Шунинг учун ҳам, "ҳалқ хужалигини барқарорлаштириш ва бозор иқтисодиетиға утишнинг асосий йуналишларига" "молия ва пул" муомаласини соғломлаштириш-барқарорлаштиришнинг асосий вазифа сидир - деб таъқидланган.

Вазирликлар, бирлашмалар ва қорхоналар билан давлат бюджети уртасидаги молиявий муносабатларни, улар билан қредит системаси уртасидаги муносабатларни, қорхоналар билан уларнинг юқори ташкилотлари уртасидаги молиявий муносабатларни аниқлаш ҳамда тармоқлар ва хужалиқ бугинларида барқарор молиявий ҳолатни таъминлаш молиявий назоратнинг асосий вазифаларига қиради. Шу билан бирға молиявий режаларни тузишда ва уларни ижро этиш жараенида қорхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва вазирликларининг фаолиятлари устидан оператив равишда молиявий назорат амалға оширилади.

Молиявий назорат давлат молиявий сиесатини утқазилишини таъминловчи давлат назоратининг муҳим бир турларидан биридир. У маорифда, молиявий системанинг ҳамма бўлимлари буйча ресурсларнинг тақсимланиши ва ишлатилишини ифодаловчи давлат назорати шаклини ақс эттириб, қабул қилинган қонунларнинг амал қилинишини, давлат ҳоқимяти ва бошқарувнинг ҳамма идоралари фаолияти тугрилиги ва мақсадға мувофиқлигини назорат қилишға қаратилган. Молиявий назоратнинг энг асосий функцияларига қуйидагилар қиради: давлат маблағларини сарфланишини текшириш, молиявий система барча тармоқларининг даромад ва ҳаражатларининг қонунийлиги; ҳисоб ва ҳисобот қоидаларига амал қилинишидир.

Молиявий назорат давлат ҳоқимяти сиесатининг ҳамма бугинларинга қумаклашади. Молиявий бошқарув идоралари устидан давлат ҳоқимяти ва молиявий ташкилотлар тамонидан назорат урнатилган. Маҳалий бошқару идораларининг назрат функциялари қонун қикарувчи мажлислар ва уларнинг

молиявий бюджет ташкилотлари ички ревизия (тафтиш) нинг махсус хизматларига топширилган. Бу идора ва ташкилотлар харажат системаларининг тузилишини тугрилигини корхона ва ташкилотлар фаолиятида амал қилинаётган қонуний курсатмаларга мувофиқлиги, маҳаллий ташкилотлар дастурларининг бажарилишини, қилинган харажатларнинг иқтисодий самарадорлигини сақланишини: молиявий ҳисоботларнинг ҳаққонийлигини текширадилар.

Молиявий назорат утказиш давомида шу тафтиш утказиладиган корхонанинг ҳатолари ва камчиликларини аниқлаб, уларни нима сабабдан қилиб чиқарганини урганиб, аниқ қилиб, шуларга асосан далолатнома тузилади. Ишлаб чиқаришда молиявий назоратнинг асосий бўлими бўлиб, асосий курсаткичларнинг иқтисодий анализи ҳисобланади. Улар корхонанинг ишлаб чиқариши молиявий фаолиятини, ички ҳужалик ишларини резервларини очиш ва ишга тугри йуналтириш, молиявий режанинг бажарилиши йул-йуриқларини баҳолаш ва шу асосда уларни бартараф этиш йулларини курсатишдан иборатдир. Текширувчининг ахборот базаси бўлиб бухгалтерия ва статистик ўқетнинг маълумотлари, корхонанинг ойлик ва йиллик ҳисоботлари ҳисобланади. Корхона молиявий аҳволини текширишда корхона иш фаолиятининг ҳамма тамонлари ҳисобга олиниб баҳоланади. Яъни ёмон молиявий аҳвол шу билан аниқланадики, унда шахсий айланма маблағларнинг етишмаслиги, режаланмаган капитал қуйилмалар ва капитал ремонт маҳсулотни реализация қилиш плани бажарилмаганлиги, таннархининг ошиши, бракдан маҳсулот йукотиш.

Молия органларининг назорат функцияси тугрисидаги масалалар ҳам ҳозирги қуннинг муҳим муаммоларидан биридир. Корхонанинг ҳуқуқлари қенгайган бир шароитда улар ўз маблағларини сарф қилишда қенг мустақиллик оладилар, чунки уларнинг ўзлари мустақил равишда молиявий режалар ишлаб чиқадиладар ва ўз маблағларининг қайси йуналишлари бўйча сарфлашни ўзлари белгилайди. Бундай шароитда корхоналарга ўрнатилган фойдани тақсимлаш нормативининг стабиллигини таъминлаш, бюджетга туловларни тугри амалга ошириш, вазирликларга қилинган ажратмалар ва иқтисодий рағбатлантириш фондларини ташқил қилиш ўстидан назорат қилиш молия органлари ишининг марказида туради.

Молиявий назорат утказувчи идораларга қонун чиқарувчи олий давлат органи, молия вазирлиги, маҳаллий ҳокимят, ички ишлар бошқармаси ва ички ҳужалик фаолиятини назорат қилувчи муассасалар қиради.

Олий давлат органи тамонидан утказиладиган назорат, давлат бюджети лойиҳасини қуриб чиқиш, тасдиқлаш ва унинг бажарилиши тугрисидаги ҳисоботда утказилади. Турли мамлакатларда бюджет қумиталари бўлиб уларнинг вазифаси бюджетда қузда қутилган даромад ва харажатларнинг тугри ва қулик қонунлаштирилишни шунингдек бюджетни бажариш ҳисоботи тугрилигини текширади. Қумиталарнинг мақсади корхона ва ташкилотлар молияси иш фаолиятининг ҳолати ва қанишиш, бу ишларни баҳолаш молия назоратининг қейинги органи - молия вазирлиги ҳисобланади. Унинг бўлимлари вазирликлар молиявий сметаларни анализ қилишни харажатларни молиялаш шунингдек текширув ва ревизиялар утказишни олиб қоради. Молия вазирлиги ҳар бир муассасаларидда ўзининг вақиларига эга бўлиб улар ўз навбатида давлат харажатларининг қонунийлигига жавоб берадилар. Бунда назоратчи ҳарражатларнинг белгиланган мақсадга мувофиқлигини бошқа мақсадларга қредитдан фойдаланганлиги харажатга берилган қредит сумаси ётарлигини ҳисоб ва ҳисобот қоидаларига қиоя қилинганлигини текширади. Ҳужалик ички

фаолияти назорати корхона ва ташкилотлар молиявий назорати булиб кенг имкониятларга эга. У текшираётган ташкилот ва корхоналарда керакли хужжатларни талаб килиш ушбу корхонани кредитлаётган банк муассалари хақидаги маълумотларни талаб этиш; унинг раҳбарларига текшириш давомида аниқланган камчиликларни бартараф этиш йул-йуриklarини курсатиш мумкин. Корхона (фирма) ларнинг молиявий ва тулов қобилиятини доимий кузатиб боровчи ахборот маълумотлар бериш хизмати ишончли ахборотга эга булиши лозим. Бухгалтерия ҳисобининг аҳоли амалдаги қонун талаблари даражасида ва унга ижобий баҳо бериш учун корхонада содир этилган барча ҳужалик муаммолар бухгалтерия ҳисобининг услубий қоидаларига тула ва тугри риоя қилган ҳолда қайд этилганлигига ишонч ҳосил қилиш зарур.

Корхона (фирма) лардаги бухгалтерия ҳисобининг ижобий баҳолаш учун асос булиб, Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Молия вазирлиги, Давлат бош солиқ бошқармаси тамонидан белгиланган меъерий ҳужжатлар туплами ҳисобланади. Молиявий назорат утқизиш муддати ва методларига қура 3 турга булинади; дастлабки, жорий ва сунгги назорат. Дастлабки назорат пул маблағларининг ва моддий бойликларнинг сарфланиши даромаларни қелиши билан аниқланади. Бу назорат системасига кредит очиш ва бюджет маблағларини утқизишдаги назорат қиради. Жорий назорат бюджет сисъемаларининг бажарилишини ифодалайди. Умолиявий назорат бошқармалари молия вазирлиги ва унинг идоралари, марказий банклар, бухгалтерия зиммасига юклатилган сунгги молиявий назорат материаллар учети ва ҳисоботи асосида бюджетга даромадларнинг қелиши ва ҳаражатларнинг сарфланишидан сунг олиб қорилади. Назоратнинг мақсади қузда тутилган маблағларнинг тулиқлиги ва уз вақтида қелишини таъминлашдир. Бу назоратнинг методи булиб қорхна ва ташкилотларнинг фаолиятини текширивчи ревизия ва аудит ҳисобланади.

Бундан ташқари инспекциялар қузатиш тафтиш ҳам молиявий назоратнинг методлари ҳисобланди. Ревизиялар тулиқ ва оралиқ комплекс ва тематик турларга булинади.

Тулиқ ревизиларда қорхонанинг ҳамма бугинларининг фаолияти текширилади оралиқ ревизияда эса ишнинг бир қисми, булими текширивидан утқизилади. Тематик текширив бирон аниқ белгиланган масала устидан ревизияни ифодаласа, комплекс ревизиялар текширилатган ташкилот фаолиятининг тугри йуналишларини акс эттиради. Комплекс ревизиялар солиқ ташкилотларининг хизматчилари, эконоmistлар, програмистлар ҳалқаро молия соҳасидаги мутахасислар тамонидан утқизилади. Тафтиш назоратининг навбатдаги методи сифатида қорхонада молиявий интизомнинг бузилишини қош этиш мақсадида олиб қорилади. Ҳисоб маълумотларининг нотугри курсатиши ҳисоб юритшни тартибга солувчи меъерий ҳужжатларнинг бузилганлиги сабабли эмас, балки баъзи нотугри ҳапракатларнинг салбий оқибатлари сабабли ҳуқуқ бузилишига олиб қелади. Масалан: солиқ тулашдан бош қортиш мавжуд маблағлар билан таъминланган ҳолатларда тулов мажбуриятларини бузиш хизмат буйча шерикларни янгилаштириш қарз олиш учун сохта асослар яратиш қонуний қойда қуриш ушбу ҳаракатларнинг ҳуқуқий баҳоланиши уларнинг сабаб ва мақсадларига боғлиқ. Лекин бу масала қерговда белгиланган тартибда ҳисоб принципларига риоя қилинганлиги еки қилинмаганлиги аниқланади.

Молиявий назорат муносабатларини ташқил қилишда қуйидагилар асос булиши мумкин: Биринчидан, назорат объектларини мулкчилик ва молиялаштириш

манбаъига кура ажратиб олиш, яъни давлат еки бошка мулк турларига асосланган объектлар ва хужалик хисобидаги бюджетдаги объектлар. Иккинчидан, назорат субъектларини ажратиш, яъни давлат ташкилотлари, жамоат (мустакил аудиторлик ташкилотлари ва корхоналар ичидаги аудитрлик ташкилотлари). Учинчидан, назоратнинг вазифаларини ажратиб олиш бюджет тушумлари ва харажатлари хисоботларидаги молиявий ҳамда ишлаб чиқариш курсаткичларининг ҳақонийлиги, молиявий натижалар устидан назорат зарур ҳолларда мулкнинг сакланиши, назорати ва ҳаказо. Туртинчидан, жумҳурият ва маҳаллий назорат органларининг таъсир доирасини аниқлаш. Молиявий назоратни юқорида келтирилган тартиб асосида тузиш мақсадга мувофиқ бўлиб у асосан мавжуд назорат тармогини қайта қуриш асосида амалга оширилиши мумкин.

Республикамиз мустакиликка эришгандан сунг корхона ва хужаликлар уз мулкчилик шаклини узгартириб давлат тасаруфидан чиқариб оилавий хусусий, кооператив, ширкат, кушма, акционер ва бошка турдаги мулкчилик шаклига утиши муносабати билан уларнинг молиявий хужалик фаолияти устидан юқори ташкилотлар тамонидан утқизиладиган тафтишларга чек қуйишга асос яратилди. Буларнинг урнига мустакил равишда фаолият курсатувчи Аудитрлик фирмалари тамонидан узаъро тузиладиган шартномалар асосида корхоналар ва хужаликнинг молиявий ахволи ҳамда бухгалтерия хисоби ва хисоботининг тугрилиги буйча текширув утқизиш зарурияти тугилди.

Ўзбекистон республикасининг 12-чакирик 11 сесиясида "Аудитрлик фаолияти тугрисида" ги конун қабул қилинди. Бу конунда аудитнинг мустакил молиявий назорат сифатидаги ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Маълумки, бошқариш тизимида хужалик фаолияти буйча қабул қилинаётган жорий ва стратегик қарорларнинг самарадорлиги қуп жихатдан молиявий маълумотларнинг тезқорлиги ва аниқлиги ишончлилигига боглиқдир. Ривожланган бозор иқтисодиетида эга булган мамлакатлар тажрибаси шуни курсатмоқдаки, ҳар тамонлама ишончли диккатга сазавор маълумотларни факат 3 тамон, яъни хайрихоҳ ва ҳар қандай давлат ва тижорат структураларидан холи булган томонгина бериш мумкин. Молиявий назоратнинг янги тури булгач аудитнинг энг дикатга сазавор ва муҳим тамони унинг молиявий маълумотлар сифатда мустакил фикрлашидир. Аудитор ва аудиторлик фирмаларининг асосий мақсади бухгалтерия хисобининг ишончлилиги ва содир этилган хужалик операцияларини амалдаги норматив актларга мувофиқ қелишни аниқлашдир. Консалтинг ишлаб чиқариш ва молиявий хужалик фаолитини таҳлил қилиш ва текшириш ҳамда уларни яхшилаш буйча чора-тадбирларни ишлаб чиқариш солиқларни хисоблаш бухгалтерия хисоби ички молиявий назорат буйча хизматлар қушма алоқаларни чет эл валюта операцияларни амага ошириш хусусийлаштириш ва бошка хизматларни уз ичга олади. Ҳар бир корхонанинг ахволи бошка корхоналар билан рақобат шаклидаги муносабатларга боглиқ булган бозор иқтисодиети шароитида корхоналарнинг молиявий ахволи ва унинг тулов қобилияти тугрисидаги ахборот зарур. Тижоратни қредтитлаш шароитида (векселлар бериш олиш ва бошкалар хис.) бу урта мулкдир. Тижоратдаги шерикларнинг фаолияти ва молиявий ахволининг ишончлилиги тугрисида ҳатто тассаввурга эга бўлиш оқибатида зарар талофатлара олиб қелувчи нотугри қарорлар қабул қилинади. Корхонанинг молиявий ишончлилигини ва барқарорлиги тугрисидаги шериклар ва банкнинг юқори баҳолар қорхонанинг ахлоқий натижаси бўлиб қредитларнинг жалб этиш учун қамин ва улардан самарали фойдаланиш қаровидир. Шунинг учун хисобнинг

ишончлилиги ва унга асосланган ахборотлар давлат аҳмиятига эга булади. Иксодий ахборотларни аник ва ишончлиги давлат белгиланган хисботларнинг эълон килиниши ва аудиторлик назорат тартиби урнатилишини такозо этади. Бу тузилган аудиторлик хизматлари куп тамндан уз авзаликларига эга эканлигини курсатди. Биринчидан аудит куриши натижаси буйча таерланган хужжатлар хулоса ва таклифлар курик тамом булиши билан факат текширув утказилган ташкилотлар рахбарларига такдим этадилар бу деган суз юкори ташкилотларнинг текширувлар натижаси буйча буйруклар кабул килиш улар тамонидан жазо чораларини куллаш хар хил тазиқлар утказиш уз узидан йуколади. Иккинчидан рахбарлари хисобдор шахслар ташкилот уз фаолиятини кай тарзда олиб бораётганлигига ишонч хосил килиб тезда иш фаолиятларни яхшилашда зарур чоралар куришни ойдинлаштиради. Порахурлик ва тамагирликка чек куйилади.

Таянч иборалар. Молия, молиявий ресурс, маблаг, киймат, махсулот, ялпи даромад, таксимлаш, рағбатлантириш, назорат, социал химоя, аудит, молия тизими, молиявий режа, назорат, хисобот, комплекс, ривизия, консалтинг, иктисод, аудитор.

Назорат учун саволлар.

Молия нима?

Молиявий ресурслар деганда нимани тушунасиз?

Молияни кандай вазифалари бор?

Аудиторлик хизмати хакида нима дея оласиз?

Молиявий ресурслар неча турга булинади?

Молия муносабатлари деганда нима тушунасиз ?

Иктисодиё ахборт бериш вазифаси нима ?

Молиявий муносабатларни объектлари ва субъектлари деганда нима тушунасиз?

Молиявий ахборот нималарга хизмат килади ?

Молиявий ресурсларга нималар киради ?

Молиявий назоратни кандай аҳамияти бор?

Молиявий назорат турларини айтинг.

Молиявий назорат утказувчи идоралар таркибига кайси идоралар киритилади?

Тулик ривизиялар қачон утказилади?

Аудиторлик фаолияти тугрисидаги қонун қачон қабул қилинган?

Молиявий назорат утказиш тугрисида кандай ҳуқуқий қонун ва йуриқномаларни биласиз ?

Нима учун қорхонани аудитор таътишдан утказиш қерак ?

Қейинги пайтларда молиявий назоратга доир кандай янгиликлар киритилди ?

Аудит хизмати нима ?

Ички ва ташқи аудит кандай утказилади ?

2. Мавзу: Молия тизими.

Режа:

Молия тизими, унинг булимлари, вазифалари.

Давлат молияси, давлат бюджети.

Молиявий бошқарув, унинг мақсади ва вазифалари.

Молия тизими бу молия категориясини тақсимлаш ва назорат функциясини амалга оширишда иштирок этувчи бўлимларнинг йигиндисидир. Молия тизимининг бугинлари молиявий муносабатларни ривожлантиришга асосланган ҳолда ривожланиб келмоқда. Молия тизимининг биринчи бугинлари XVII-асрнинг охири XVIII-асрнинг бошларида пайдо бўлган. XIX асрда молиянинг иккита бугини бўлган.

Марказий давлат бюджети.

Маҳаллий бюджет.

XIX асрнинг охирида молия тизимига яна бир махсус фондлар деган бугин қушилди. XIX асрнинг иккинчи ярмида молия тизимида давлат корхоналар молияси деган бугин қушилган. Молия тизимининг бугинларига назарий жихатдан XIX асрнинг 60–70 йилларида собиқ СССРда узгартиришлар киритилди. 1991 йилгача Ўзбекистон Республикасида ҳам молия тизими ва унинг бугинларида совет назариячилари яратган бугинлардан фойдаланиларди.:

Корхоналар ва тармоқлар молияси.

Давлат бюджети.

Номоддий соҳадаги ташкилот ва муассасалар молияси.

Бозор иқтисодиёти шароитига утиш даврида Республикамизда молия назарисидан анча узғаришлар юз берди. Шу жумладан 1997 йилдан бошлаб давлат молияси қонуни ишлаб чиқилди, лекин бу қонун олий қонун органлари томонидан тасдиқланмади. Бу қонунда мустақил Ўзбекистонни бозор иқтисодиёти шароитида молия муносабатларини амалга оширишда қандай молиявий бугинлардан фойдаланиш қўрсатилди. Давлат молияси қонунининг лойиҳасида Ўзбекистонда қуйидаги бугинлардан фойдаланиш режалаштирилган.

Корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар молияси.

Давлат молияси бугини.

Сугурта молияси

Қонун лойиҳасига асосланган ҳолда ҳар бир бугинда ташкил этиш принциплари қўрсатилган ва бугунларни ичидаги бугинчалар алоҳида ажратилган корхоналар молиясида иштирок этувчи субъектларти иш фаолиятига асосланган ҳолда иккита йўналишдаги бугинчалар алоҳида ажратилган.

А) Тижорат. Б) Нотижорат.

Давлат молияси бугинида бу бугинларнинг мақсадга асосланган ҳолда ва жамиятни иқтисодий ижтимоий ривожланишга таъсир қўратишига қараб 4 га бўлинади:

давлат бюджети,

бюджетдан ташқари фондлар,

давлат кредити,

давлат корхоналар молияси.

Молия тизимини учинчи бугини сугурта молияси деб аталади. Бозор иктисодиёти шароитида хиссадолик ва шахсий мулкни ривожлантиришни ҳисобга олган ҳолда шу корхона табиий офатлардан курган зарарларни коплашда ёрдам бериш учун сугурта молияси уз вазифаларини бажаради. Сугурта молияси 5 гуруҳга бўлинади:

Ижтимоий сугурта,
Мулк сугуртаси,
Жавобгарлик сугуртаси,
Таваккалчилик сугуртаси.

Республикаимизда сугурта соҳасида муаммолар бор, шулардан бири шахсий сугуртанинг ривожланмаганлиги.

Молия тизимида ташкил қилинадиган молия муносабатларини тартибга солиш пул ҳаракатларини назорат қилиш, бу молияни бошқариш вазифасидир. Молияни бошқариш бу молия соҳасида қарор қабул қилиш унинг ижросини таъминлаш ва назорат қилиш демакдир.

Молияни бошқаришда 3 та элемент иштирок этади:

Молиявий ресурсларни режалаштириш,
Молиявий муносабатларни ижро этиш,
Молиявий муносабатларни назорат қилиш.

Молияни бошқаришда молиявий органлар иштирок этишади. Молия органлари умумдавлат молия органларига ва махсус молия органларига бўлинади. Умумдавлат молия органларига молия қонунларини қабул қилувчи органлар қиради. буларга: Олий мажлис, Вазирлар Маҳкамасо, Президент девони қиради.

Махсус молия органларига эса молия Вазирлиги ва унинг қуйи аппарати, Давлат Солик Қумитаси, ва унинг бошқармалари инспекторлари ва Марказий Банк қиради.

2. Бюджет ҳар бир давлатнинг мавжуд эҳтиёжларини қондириш учун пул фондида бўлиши зарур. У давлатнинг иктисодий, ижтимоий ва сиёсий функцияларига хизмат қилади. Ҳар қандай давлат уз бюджетида қуйидаги категорияларни мужассамлайди: Солиқлар, заёмлар, харажатлар ва бошқалар. Бу уч суз бюджетнинг иктисодий категориясини аниқлайди.

Бюджет молия системасининг марказий звеноси бўлиб ҳисобланади. Бюджет – бу бюджет фондининг шаклланишида ва ишлатилиш жараёнида императив пул муомаласи системасидир. Бюджет – ҳуқуқий органлар функцияларини таъминлайди. Асосий марказий пул фондини ташкил қилади, пул муомалаларининг йигиндиси, молия режаси, молия бошқарувини ташкил қилади.

Даромадлар, харажатлар, баланс, давлат сметаси, пул муомалалари қаби сузларни бюджет режаси деса бўлади. Бюджет режаси тузилади, қуриб чиқилади, тасдиқланади ва ижро этилади. Бюджет режасини ижро этиш жараёнида давлатнинг асосий марказий пул фонди – бюджет фонди ташкил топади ва ишлатилади.

Молия	молия режаси	молиявий ресурслар
Бюджет	бюджет режаси	бюджет фонди

Ҳар қандай иктисодий категорияларнинг шу жумладан бюджетнинг ҳам моҳияти унинг функцияларида намоён бўлади.

1. Даромадлар. 2. Харажатлар. 3. Назорат функциялари.

Биринчи функциясини бажарувчи бюджет даромадлари: Жисмоний ва юридик шахслар даромадидан олиннадиган солиқлар, заёмлар, давлат мулкни даромадлари, қогоз пул эмиссияси.

Бюджет даромадларининг асосий манбаи- соф миллий маҳсулотнинг бирламчи тақсимланиши натижасидаги ҳужалик субъектлари даромадларидир, яъни ишчиларнинг иш хаки, ёлланмаган шахснинг даромади.

Бюджет даромадларининг структураси доимий эмас, у иқтисодий жараёнларнинг узгаришига боғлиқ. Масалан: солиқ ва заёмлар улушининг ошиб бориши натижасида тақсимланиши мумкин.

Бюджетнинг иккинчи функциясига аниқ мақсадли бюджет харажатлари таълуқлидир. Иқтисодиётнинг алоҳида ҳужалик тармоқлари, ишлаб чиқариш соҳаси, иқтисодий регионлар ва мулкчиликнинг турли шакллари бюджетдан молиялаштирилади. Шундай қилиб ҳар қандай давлатнинг бюджет даромадлари ва харажатлари бюджетнинг моҳиятини яратди ва бюджет режасида намоён бўлади.

Бюджетнинг назорат функцияси биринчи ва иккинчи функцияларини назорат қилади. Бюджет миллий даромадларни тармоқлараро қайта тақсимлашда асосий рол ўйнайди. Умумий даромаддан 30 – 40 фоизи бюджет орқали қайта тақсимланади. Солиқлардан ташқари бюджетга солиқларсиз даромадлар ҳам келиб тушади. Буларга: бозор муносабатлари билан давлат мулкни хусусийлаштиришдан ва давлат облигациялари, заёмлар, қимматбаҳо қозғаларни сотишдан тушади.

Давлат бюджетининг харажатлари – бу иқтисодий муомала бўлиб, давлатнинг пул маблағ фондини тармоқлараро, ҳудудлар бўйича мақсадли ишлатишдир.

Давлат бюджети харажатлари ишлаб чиқаришдаги роли бўйича иккига бўлинади: моддий ишлаб чиқаришни яхши йўлга қўйиш ҳамда ижтимоий соҳага. Юридик ва жисмоний шахслар уртасидаги молиявий муносабатларга бюджет муносабатлари дейилади. Ушбу муносабатларнинг узига хос бўлган хусусияти шундан иборатки, улар биринчидан шундай тақсимланиш жараёни вужудга келадик, бу жараёнда давлат иштирок этади, иккинчидан бу муносабатлар марказлаштирилган пул маблағлари фондини шакллантириш ва пайдо бўлган пул фондлари умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга мулжалланган бўлади.

Бюджет муомалалари объектив характерга эга, чунки ҳар йили давлат иқтисодиётига миллий даромаднинг маълум қисми марказлаштирилади. Албатта бу марказлаштириш иқтисодиётни қенгайтириш, аҳолининг ижтимоий – маданий эҳтиёжини қондириш, муҳофаа қарорлари вазифаларини бажариш ва давлат бошқарув харажатларини қоплаш мақсадида шакллантирилади. Бюджет муносабатлари – жамият иқтисодий структурасининг таркибий қисмидир.

Бюджет фондини шакллантириш, шакллантирилган даромадларни сарфлашдаги ва жами бюджет муносабатларига – давлат бюджети дейилади.

Давлат бюджети моҳиятига қўра 3 йўналишга эга:

бюджет – бу давлатнинг асосий молиявий режаси.

Бюджет – мамлакатнинг энг йирик марказлаштирилган пул фонди.

Бюджет – иқтисодий пул тақсимот муомалаларида юзага келади ва марказий молияни ташкил қилади.

Давлат бюджетининг моҳияти иқтисодий категория сифатида қайта тақсимлаш ва назорат функцияларини бажаради. Биринчи функцияси ёрдамида пул маблағлари ихтиёрича марказлаштирилиб, жамият эҳтиёжларини қондиришга сарфланиши таъминланса, иккинчи функцияси ёрдамида давлат ихтиёртга молия ресурсларини ўз вақтида тушиши ва тулиқлиги ва қайси йўналишларда сарфланиши назорат қилинади.

Бюджетнинг кайта таксимланиши функциясида асосий объект – бу соф даромад хисобланади.

Назорат функциясининг асосида бюджет ресурсларининг ҳаракати, тушум курсаткичлари ва ҳаракат йуналишлари ётади.

Бюджет даромадларига тушумнинг келиб тушиши, йуналтирилган харажатлар буйича чегараланмаган. Давлат бюджети сиёсатини амалга оширишда бюджет механизми асосий қурол хисобланади. Бюджет баланс қурилишида бўлиб дарлмадлар ва харажатлар асосида текширилади.

Бюджет курсаткичлари орқали ижтимоий ва иқтисодий жараёнлар текширилади. Режа курсаткичларидан амалдаги курсаткичларнинг фарқи, сигнал сифатида ҳукумат қарорини қабул қилишда фойдаланилади.

Давлат бюджети ҳар доим иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни ривожлантиришда керакли қурол бўлиб келган. Бозор иқтисодиётига утишда ҳам давлат бюджети ўз ролини йўқомайди, баъзи методлари ўзгаради ҳолсиз: бюджет муносабатлари, бюджет механизми қайта қурилади.

Бюджет даромадлари давлатнинг қорхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва аҳоли уртасидаги иқтисодий муомалалар ёрдамида мамлакатнинг бюджет фондини шакллантиришдан иборат. Бу иқтисодий муомала қорхона ва ташкилотларнинг, аҳолининг пул маблағи қурилишидаги турли таварларидир.

Бюджет даромадлари бир томондан қайта ишлаб чиқариш жараёнида умумжамият маҳсулот қийматини таксимлаш натижаси бўлса, иккинчи томондан давлат қулида марказлаштирилган қиймат бўлиб, ҳудудий, тармоқлараро ва мақсадли йуналишларга кейинги таксимлаш объекти бўлиб хизмат қилади.

Бюджет харажатлари давлат томонидан ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида келиб чиқадиган харажатлари хисобланади. Бу харажатлар иқтисодий муносабатларга асосланиб, уларга таянган ҳолда давлатнинг мақсадий фондидаги пул воситаларини турли йуналишда ишлатилади.

Бюджет харажатларининг иқтисодий тушунчалари турли хил бўлади. Харажатларнинг ҳар бири ўзининг сонли ва сифатли тавсияномасига эгадир. Бунда сифат тавсияномаси бюджет харажатлари табиати ва унинг нима учун ишлатилиши, сонли тавсиянома эса уларнинг миқдорини белгилайди.

Бюджет харажатлари қанқрет турлари баъзи факторлар билан белгиланади: давлат функциялари, давлат ижтимоий – иқтисодий ривожланиши, бюджет ва халқ ҳужалиги алоқаларининг ривожини, давлат маъмурий – маҳаллий тузилиши, бюджет воситалари турлари қурилиши ва бошқалар. Юқорида қўрилган турларнинг бир-бирлари билан боғлиқлик омиллари ҳар қандай давлат бюджет харажатларининг турли ривожланишининг келтириб чиқаради.

Бюджет харажатлари классификацияси.

Бюджет, харажатнинг давлат иқтисодий ҳаётидаги ўрни ва қурилиши буйича айрим классификацияга эгадир. Амалиёт ва назарияда бюджет харажатлари классификациянинг бир неча қурилишлари бор.

Биринчи галда бюджет харажатларининг иқтисодий классификацияси берилди ва унинг қенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш фаолиятига таъсирини қўсатади. Бу ҳолда капитал ва бошланғич бюджет харажатлари ажратилади.

Жорий харажатлар ўз ичига бюджетнинг давлат органлари иши, маҳаллий бошқарув органлари, бюджет муассасалари, дотация, субсидия ва субвенция қурилишидаги давлат ёрдами бонди бюджет муассасаларига қўратиши учун ажратилган қисмини қўсатади. БУ харажатлар ўз ичига давлат таъминоти

харажатларини куйи кismiдаги давлат органлари учун субсидиялар, давлат ва хусусий корхоналарга, транспорт туловлари учун, давлат карзи буйича фoиз тулови ва бошкаларни олади. Бу харажатлар оддий бюджетда ёки жорий бюджет харажатлари ва фойдалари курсатилган харажатларга мос келади.

Бюджет капитали харажатлар деб давлатнинг инновацион ва инвестицион фаолияти учун йуналтирилган пул харажатлари тушунилади. У тасдиқланган инвестицион дастур буйича ишлаётган ва янги ташкил топаётган юридик субъектлар учун ажратилган инвестицион харажатлар, давлат ва маҳаллий ҳокимлик мулкларини ташкил топтириш ва уларни қупайтириш билан боғлиқ бўлган харажатларни уз ичига олади. Бу харажатларнинг асосий кismi ривожланиш бюджетида курсатилади.

Бюджет харажатларнинг функционал классификацияси пул воситалари йуналтирилган ижтимоий фаолият йуналишларини кенг очиб беради. Бунда барча харажатлар куйидаги йирик бўлимларга бўлинади:

Давлат бошқаруви ва маҳаллий ҳокимлик;

Суд идоралари;

Халқаро фаолият;

Мудофаа;

Ички ишлар фаолияти ва миллий хавфсизлик;

Фундаментал текширувлар ва илмий текшириш;

Ишлаб чиқариш, энергетика ва қурилиш;

Қишлоқ хўжалиги ва балиқчилик;

Атроф – муҳитни ва табиат ресурсларини муҳофаза қилиш, гидрометеорология, картография ва геодезия;

Транспорт, йул хўжалиги, алоқа ва информатика;

Уй-қомонал хўжалиги;

Таълим;

Соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;

Маданият, кинематография;

Оммавий ахборот воситалари;

Давлат қарзи;

Бошқа бюджет туловлари буйича молиявий ёрдам

Йуналтирилган бюджет фондлари;

Давлат резервларини тулдириш;

Ижтимоий ҳимоя;

Бошқа харажатлар.

Бундай классификация давлатнинг ижтимоий ҳаётнинг турли жавҳаларида тутган урнини курсатади.

Йуналтирилган харажатлар классификацияси айнан бир йуналишда ажратилган маблағларни ишлатилиши, унинг қай даражада эффектив эканлиги ва бюджет маблағларидан тугри фойдаланишдаги назоратни енгиллаштиради.

Худудий харажатлар классификацияси умумий бюджет, маҳаллий бюджетга бўлинади.

Бюджет молиявий таъминоти.

Бюджет харажатлари бюджет молиявий таъминоти ёрдамида олиб борилади- бу бюджетда курсатилган фаолиятларни олиб бориш учун муассаса, ташкилот ва идораларга бериладиган пул маблағлари ажратиш системасидир.

Бюджет молиявий таъминоти воситаларини ажратишда узига хос булган куриниш ва методларга эга булган принципларга асосланади. Бюджет молиявий таъминоти принциплари бюджетни рационал ишлатишда катта рол уйнайди. Уларга куйидагилар киради:

Кичик харажатлар билан йирик фойда олиш. Бюджет воситалари уларни ишлатишда максимал фойда олинган холда ажратилиши зарур. Бу эффект бир томондан ижтимоий – иктисодий масалаларни ечишда, иккинчи томондан – бюджет маблағларидан фойдаланиб, фойда олиб, уларни бюджет хисобига кайтариш эвазига ташкил топади.

Бюджет маблағларининг бир йуналишда ишлатилиши. Юридик шахслар тасдиқланган бюджет асосида айнан бир йуналиш учун маблағ оладилар ва бу маблағларнинг уринсиз сарфланишини олдини олади.

Бюджетдан ажратилган маблағлар ишлаб чикариш жараёни учун ишлатилгандан сунг шу асосида яна маблағ ажратилади. Маблағларни шу йул билан ажратиш молиявий идораларга корхона ва ташкилотлар томонидан маблағларни ишлатилишини назорат килишда кумаклашади.

Кайтмас бюджет ажратмалари. Давлат бюджетига шартли равишда кайтарилмайдиган маблағлар.

Бюджет ажратмаларининг текинлилиги, бюджет маблағлари аэратилгандан сунг давлатга фоиз туланмайди.

3. Маълум коида ва услубларни харакатга таяниб ижобий натижага эришиш учун бирор объектга максадли йуналиш буйича таъсир этиш бошқарув деб юритилади. Умуман давлат бошқарув фаолиятининг таркибий кисми молиявий бошқарувни ифода этади. Хозирги боскичга келиб, бошқарувни таркибий кисми хисобланган молиявий бошқарув харакатдаги молия тизимини соха ва битимларига самарали таъсир этади.

Хозирги боскичда молиявий бошқарув корхона хужаликларининг молиявий ресурсларини шакллантириш ва фойдаланиш билан боглик булган муносабатларини олдига куйган маълум бир максадларини умумий натижасини куриш учун молиявий бошқарув мавжуддир. Молиявий бошқарувнинг мазмунини кенгрок очиш максадида унинг узига хос бир неча элементларини келтириш мумкин.

Режали иктисодиёт харакат этган даврга солиштирадиган булсак, шу даврда хам хужалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига тегишли булган молиявий имкониятларни яратиш ва фойдаланиш молиявий бошқарув оркали амалга оширилади. Умум бошқарувнинг тизимига кирадиган барча тармоklar булгани каби молиявий бошқарувда хам унинг объекти ва субъекти мавжуд.

Молиявий бошқарув субъекти булиб, молиявий бошқарувни амалга оширувчи ташкилий тизимлари майдонга чикади. Молиявий бошқарувнинг объекти булиб турли куринишдаги молиявий муносабатлар юзага чикади.

Молиявий бошқарувнинг доимий равишда мавжуд булиши учун уни харакатга келтирадиган функционал элементлари мавжуд. Бу элементлар куйидагилардан иборат: 1. Режалаштириш, 2. Оператив бошқарув, 3. Информация, 4. Молиявий назорат.

Молиявий бошқарувнинг сунги функционал элементи булган молиявий назорат, оператив молиявий бошқарув билан режалаштириш уртасидаги молиявий жараёнларни тартибга солиб турувчи ягано элемент хисобланади. Молиявий назоратнинг мавжуд элементлари асосида хужалик юритувчи субъектларга

тегишли булган молиявий ресурсларни яратиш молиявий бошқарувнинг ягона услублари орқали амалга оширилади. Молиявий муносабатларнинг гурухлантирилишига қараб молиявий бошқарув объектларини уч йирик гуруҳга ажратилади:

Корхона ташкилотлар ва муассасалар молияси.

Сугурта муносабатлари молияси.

Давлат молияси.

Бу объектлар бевосита субъектлар орқали бошқариб борилади. Бундай объектларни учга ажратамиз.

Корхона, ташкилотлар ва муассасаларнинг молия булимлари.

Сугурта органлари.

Молия органлари ва солиқ кумитасининг қуйи органлари.

Молия тизимининг барча соҳалари ва булимларининг маълум бир йуналишларида молиявий бошқарув орқали таъсир қурсатилади. Умум молиявий бошқарувда оператив бошқарувни муҳим аҳамияти мавжуддир, чунки бу ерда молиявий ресурсларни тақсимлаш вақтида оператив таҳлилга таяниб молиявий ҳолатини баҳолаш мумкин.

Умуммолия бошқариш органларининг тизими иккита бошқариш гуруҳига ажратилади:

1. Молиявий бошқариш органлари. Бунинг таркибига қуйидагилар қиради.

Олий мажлис.

Президент девони.

Вазирлар Маҳкамаси.

2. Тезкор молия бошқаруви. Бунинг таркибига эса молия булимлари, молия вазирлиги ва унинг қуйи оргналари ҳамда давлат солиқ кумитаси қиради. халқ хужалик тармоқларининг корхоналари, ташкилотлар ва муассасалари молиявий ресурсларни махсус молия булимлари бошқариб боради.

Хужалик субъектлари ва давлатнинг молиявий фаолиятини молиявий режалаштиришнинг объекти бўлиб хизмат қилади ва натижада алоҳида корхона ва ташкилотларнинг смета режасидан таркиб топиб, давлатнинг йиғма молия балансига даъват этади. Бундан молия тизимининг барча звенолари молиявий режага эгадир, бироқ ҳар бир звеноларжа узига хос молиявий режа тузилади.

Масалан: Корхоналар, ташкилотлар тижорат асосида фаолият юритса молия режасини даромадлар ва харажатлар баланси асосида тузилади. Нотижорат асосида фаолият қурсатаётган корхоналар эса молия режасини смета қуринишида тузади.

Иктисодиётни бозор муносабатларига буриш режалаштиришни рад этмайди.

Режали иктисодиётдаги молиявий режалаштиришга қараганда бозор иктисодиёти шароитида режалаштиришга бозор биров эгилувчан узгарувчандир, бундан унга эҳтимоллик илмий башоратлар ва дастурлар ёрдамида амалга оширилади.

Бошқариш – бу аниқ бир натижага эришиш учун бирор объектга мақсадли таъсир этиш методи ва усулларнинг мажмуасидир. Бошқариш инсон фаолиятининг барча соҳаларига ҳосдир, шу жумладан молиявий соҳага ҳам ҳосдир. Инсоннинг онгли ва мақсадга мувофиқ фаолияти сингари бошқариш жамият ривожланишининг объектив қонунчиликни билишга асосланган, шунинг билан бирга бошқаришга давлат тегишли бошқаруви структураси сифатида қатта таъсир қурсатади.

Бошқариш фаолиятининг муҳим соҳаси бўлиб молияни бошқариш ҳисобланади.

Уни алоҳида метод ва усуллар, шу жумладан турли хил рағбатлар ва жарималар

ёрдамида махсус аппаратни амалга оширади. Бошқариш санъати олдига қуйилган масалаларни тезроқ ечиш мақсадида қулланилаётган методлардан оқилона фойдаланиш орқали энг самарали методни танлашдан иборат. Хар қандай бошқарилаётган тизим сингари молияни бошқаришда ҳам бошқариш объектлар ва субъектларга ажратилади. Объектлар сифатида турли хил молиявий муносабатларчиқади, субъектлар сифатида эса уша бошқаришни амалга ошираётган ташкилий тузилмаларга айтилади. Молиявий алоқаларнинг соҳалари бўйича туркумланишига мувофик, объектлар уч турли бўлади, яъни корхоналар (ташкilotлар) молияси, сугурта алоқалаври ва давлат молияси. Уларга қуйидаги бошқариш субъектлари тегишли: корхоналар (ташкilotлар, муассасалар) молияси, хизмат сугурта органлари, молия органлари ва солиқ инспекциялари. Молияни бошқалишни амалга ошираётган барча ташкилий тизимлар мажмуи молиявий аппарат дейилади.

Бошқариш субъектлари молиявий алоқаларнинг хар бир соҳасида ва хар бир звеносида молияга мақсадли таъсир этиш учун махсус методларни қуллайдилар. Шунинг билан бир қаторда уларга бошқаришнинг бирлашган усуллари ва йуллари ҳам ҳосдир. Шу орқали молияни бошқаришда бир қанча функционал элементлар юзага чиқади: режалаштириш, тезкор (оператив) бошқариш ва назорат.

Режалаштириш молияни бошқариш тизимида муҳим урин эгаллайди. Айнан режалаштириш вақтида қайси ҳужалик субъекти бўлмасин албатта узининг молиявий ҳолатини хар томонлама баҳолайди, молиявий ресурсларни қупайтириш имкониятларини, улардан янада самарали фойдаланишни курсатади. Режалаштириш дараёнида бошқариш қарорлари молиявий маълумотларни тахлил қилиш асосида қабул қилинади ва бу маълумотлар тулик ва аниқ бўлиши лозим. Аниқ ва уз вақтида олинган маълумотлар хар томонлама асосланган қарорларни қабул қилишни амалга оширади. Молиявий маълумотлар бухгалтерлик, статистик ва тезкор ҳисоблардан олинади.

Таянч иборалар: Молия тизими, молия тизими бугинлари, давлат молияси, қорхона молияси, сугурта молияси. бюджет даромадлари, бюджет қаражатлари, бюджет дефицити, иқтисодий қаражатлар, бюджет қредити, бюджет тизими, молиявий бошқарув, молиявий бошқарув органлари, молиявий тизим, давлат бош ислохатчи, меҳнат унумдорлиги, молиявий меҳанизмлар, ҳужалик меҳанизмлари.

Назорат учун саволлар.

Молия тизими нима?

Молия тизимининг бугинлари қайсилар?

Молия тизимининг вазиқалари нимадан иборат?

Давлат молияси дегенда нимани тушунаси?

Давлат бюджети нима?

Давлат бюджетининг тузилиши қандай?

Давлат даромадлари нимадан ташкил топади?

Давлат қаражатларига нималар қиради?

Молиявий бошқарув нима?

Молиявий бошқарувнинг мақсади нимадан иборат?

Молиявий бошқарув вазиқаларига қайсилар қиради?

Молиявий бошқарув органларини айтиб беринг?

Мавзу: Бозор иктисодиёти шароитида молиядан фойдаланиш.

Режа:

Бозор хужалигида молиядан фойдаланиш.

Молия бозорлари ва уларнинг таснифи

Молиявий сиёсат.

Бозор хакида суз юритганда аввало унинг луговий маъносига эътибор бериш керак булади.

Бозор бу алохида савдо-сотик киладиган махсус жой. Лунда килиб айтганда бозор – бу олувчи билан сотувчи учрашадиган жойдир. бозор сузида куйидаги тушунчалар шаклланади. Бозорбоп – бу бозор суянадиган, харидор ёктирадиган, харидоргир мол. Бозорчи – бу бозорга савдо сотик эhtiёжи билан келган киши. Бозори – бу бозорда сотиш учун мулжаллаб тайёрланган бозоргир мол. Бозор учар – бу бозор, савдо-сотик ва улар билан боғлиқ булган икир чиқирлар.

Бозорчилик – бу бозорга хос муомалалар, коидалар, расм-русм ва ш. к. Бозорда ҳамма тенг. Биринчиси харидор, иккинчиси сотувчи. Бозорнинг узига хос хусусиятлари бор. Жумладан:

Биринчидан, бозорда манфаатсиз шахслар булмайди. Сотувчи кимматроқ сотиш ҳамда олувчи эса арзонроқ харид қилишга ҳаракат қилади.

Иккинчидан, бозорда имтиёзли харидор булмайди, ҳамма тенг ҳуқуқли.

Учинчидан, бозорда имтиёзли харидор булмайди, ҳамма тенг, Бозорда нарх-навони зурлаб белгилаш ва назорат қилиш мутлақо мумкин эмас, бозорнинг уз қонуни бор. Туртинчидан, бозор бу рақобат майдони. Рақобат фақат сотувчи уртасида эмас, балки харидорлар уртасида ҳам юз беради. Қураш йулини танлаш жихатдан рақобат ҳалол ва гирром рақобатга булинади. Рақобат бозордаги қурашда қабул қилинган ҳаммага маъқул усуллар билан бозор ахлоқи меъёрларига асосланади. Гирром рақобатда қаллоблик, қуз бўёмачилик, сузида турмаслик, алдаш, иқтисодий жосуслик, қупорувчилик ҳатто жисмоний зуравонлик қабии жиноятқоровна усуллар қулланилади. Бозор фақат ҳалол рақобатни тан олади.

Бешинчидан, бозордаги энг устун нарса бу сифат билан нарх-наводир. Агар харидорлар биронта махсулотни сотиб олмаслари ёки қамроқ сотилаётганлар, демак ушбу махсулотнинг баҳоси сифатига нисбатан қаланд қуйилган. Бундай ҳолларда сотувчининг бозори қасодга учрайди ва аксинча.

Олтинчидан, бозорда биров-бировдан ҳафа бўлиши, гина-қудра қутариб юриши ярамайди, қунки бозор ҳарорати талаб ва тақлифга боғлиқ. Тақлифнинг талабдан орқада қолиши натижасида баҳо қутарилади, бу эса уз навбатида харидор ва сотувчи уртасидаги норозилиқларга олиб қелади.

Шундай қилиб бозор бу товар ва хизматларнинг олди-сотдиси юз беради. Бозор товар ва хизматларнинг тақлиф этувчилар тақдирини белгиловчи олиқ ҳақам бўлиб ҳисобланади.

Товар утса унга қетган сарф ижтимоий тан олинади, агар утмаса яъни товар қасодга учраса унга қетган сарф тан олинмайди.

Бозор ижтимоий эhtiёжларни аниқлаш воситаси бўлиб бу қамисоли термометр қабии ишлаб қикариш ҳароратини, унинг накадар истеъмолга мослигини улчайди.

Бозор товар хужалиги вужудга қелиши билан пайдо була бошлаган.

Дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг иктисодий юксалиши, ҳар суверен давлатнинг дастлабки даврида мустиқил молия сиёсатини олиб бориш туфайли бу мамлакатларда миллий тараккиёт ҳар томонлама таъминланади. Ўзбекистон Республикаси ҳам бошқа қушни мамлакатлардан фарқли равишда ўз мустиқил молиявий сиёсатини олиб бормоқда. Республикамиз Президенти таъкидлаганидек “Мустиқил молиявий сиёсатни Республиканинг бюджет тизимини мустиқкамлаш, бюджет даромадларининг тулдирилишини таъминлайдиган ва амалий фаолликни рағбатлантирадиган изчил солиқ сиёсатини утқизиш, шунингдек корхоналар ва ташкилотларнинг молиявий аҳволини соғломлаштириш, уларнинг тадбиркорлик ва самарадорлик фаолиятини ривожлантириш йули билан шакллантириш мулжалланмоқда”.

Бозор иктисодиётининг ривожи ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълум бўлишича молиявий маблағлардан самарали ва тадбиркорликдан фойдаланиш, микро ва макро иктисодиётда ривожланиши билан амалга ошиб келган. Бозор инфраструктурасининг таркибий қисми ҳисобланган молия бозори ва уни ривожланиб бориши жамият миқёсида иктисодий ўзгаришларни самарали бўлаётганидан далолат беради. Молия бозори айни вақтда иктисодий усулига таъсир этувчи омиллардан бири деб саналади. Жумладан, АКШ, Англия, Германия, Канада, Япония каби ривожланган мамлакатларда молия бозорининг тараккиёти шу давлатларда бозор инфраструктурасини ниҳоятда самарали ривожланганлигидан далолат бераётганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

Молия бозори, молия хизматлари бозори, жамият миқёсида бўш турган пул маблағларини жалб этиш, бу маблағлардан фойдаланганлик учун ҳақ тулаш билан боғлиқ муносабатларни ўзида акс эттиради. Молия бозори ҳусусида турли фикр ва қарашлар мавжуд. Айрим олимлар молия бозори фақат пул бозоридан иборат деб талқин этишга ҳаракат қиладилар. Бизнинг фикримизча молия бозори кенг қуйидагича тавсия этиш мумкин. молия бозори таркибига пул бозори, қимматли қозғалар, капитал бозори, инвестиция бозори ва бошқаларни қиритишимиз мумкин. молия бозорининг муҳим таркибий қисмларидан бири пул бозори ўз мазмунини ва муддатига қўпинча қиска муддатли қредит бозорини ссуда капитал бозорини маълум қисми ҳисобланади. Жаҳон миқёсида пул бозорининг пайдо бўлиши ҳалқаро қредит муносабатларини ҳар томонлама ривожланиши заминидан вужудга келди. Жаҳонда йирик пуб бозорлари Америка ва Европада мавжуд. Жаҳон пул бозори тижорат банқлари фирмалар, ҳусусий шахсларнинг қиска муддатли пул маблағлари давлат маблағлари ҳарқатига хизмат қурсатади, маълум муддатга этишмаётган воситаларнинг тулдириш учун имқоният яратади.

2. Ҳозирги бозор шароитига ўтиш ҳамда бошқаришнинг маъмурий бўйруқбозлик тизимидан воз кечиш жараёнида корхона, ташкилот ва умуман давлат миқёсида молиявий ресурсларга муҳтожлик сезилади. Ўшбу талабларни қондириш молиявий бозор орқали ечилади.

Молиявий бозор пул операцияларини махсус формаси ҳисобланиб объект сифатида аҳолининг бўш маблағлари, субъект сифатида ҳужалиқ ва давлат структурасининг ўзққ муддатга ссуда шаклида бериладиган қимматбаҳо қозғалари ҳисобланади.

Молиявий бозорни биз икки гуруҳга бўлиб, яъни дастлабки ва келгуси молиявий бозор шаклида урганамиз.

Дастлабки молиявий бозорда янги қимматбаҳо қозғаларни қикариш билан шугулланади. Келгуси молиявий бозор эса, олдин дастлабки бозорда қикарилган

фойдаланилган ҳамда ҳозирги вақтга келиб буш булган киматбаҳо коғозларни сотиш тушунилади.

Кимматбаҳо коғозлар хусусида суз юритадиган булсак, улар узок муддатли (қарз) ва қисман (улушли) кимматбаҳо коғозларга булинади. Узок муддатли (қарз) кимматбаҳо коғоз сифатида обликацияларни келтиришимиз мумкин. Қисман (улушли) да эса акциялар булиши мумкин.

Молиявий бозони шакллантириш бир ва ундан ортиқ икки даврни уз ичига олади. Молиявий бозорни ташкил этиш учун қуйидаги иккита омил булиши зарур деб ҳисобланади:

Қорхона ва ташкилот ҳамда муассасалар хусусийлаштирилган, ҳамда эркин фаолият қурсатиши лозим.

Давлат томонидан тегишли ёрдам қурсатилиши керак.

Молия бозорининг шаклланишида молия банк инситутлари ва асосан фонд биржалари асосий рол уйнайди.

Биржалар учга булинади:

Ёпик.

Қисман очик.

Очик биржалар.

Молиявий бозорнинг вужудга келиши ва фаолият қурсатиши қуйидаги аҳамиятга эга:

Қорхоналарнинг ривожланиши учун катта имкон тугилади.

Илмий техника прогресини ривожланиши юкори табақага кутарилади.

Молиявий бозор асосида қорхона, ташкилот ва давлат ташки бозорга чиқиш имконияти тугилади.

Юкоридагиларни ҳисобга олган ҳолда аҳолининг ижтимоий маданий ва иқтисодий аҳоли яхшиланади.

3. Молиявий сиёсат – бу маблағларни бошқариш тизимида асосий таркибий қисм ҳисобланади. Маблағларнинг, ижтимоий ялпи маҳсулотнинг шаклланиши, тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва ишлатилиши буйича узиға ҳос қиймат муомиласи сифатидаги тарифдан келиб чиққан ҳолда, давлат бу муомилаларини ташкил қилишда молия олдидаги ва шунга тегишли равишда молиявий тизим олдида турган асосий мақсадлар ва вазифаларни белгилайди.

Ҳар доим бошқа ижтимоий муносабатлар орасидаги зарурлигини ифодаладиган молиявий муносабатларнинг асосий мақсади, қайта ишлаб чиқариш жараёнининг узликсизлигини ва биринчи навбатда, ҳам алоҳида одамнинг, ҳам бутун жамиятнинг ҳаёт фаолияти, яшаши ва ривожланишининг энг зарур шарт-шароити сифатида, ишлаб чиқарувчи қучларни қайта ишлаб чиқаришини таъминлаш.

Қайта ишлаб чиқариш жараёни турли ижтимоий эҳтиёжларнинг мажмуини ифодалайди. Бу эҳтиёжларни қондириш молиявий имкониятларга уларнинг мавжуд булган молиявий ресурсларига ва давлат молиявий имкониятларига боғлиқ. Шунинг учун молиявий муносабатларининг иккинчи асосий мақсади ижтимоий бойликнинг усишини таъминладиган муносабатларнинг ташкил этилишидир. Бу мақсадга фақат маблағ ресурслари ва давлат молиявий имкониятларини тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва ишлатилишининг аниқ шаклларида, самарадорлигида эришиш мумкин.

Молиявий механизм самарадорлигининг умумлаштирувчи қурсаткичлар булиб, ички ялапи маҳсулот ва миллий даромад усишининг суръати ҳисобланади.

Молиявий сиёсат молиявий муносабатлар шароитидаги давлатнинг мустакил фаолият доирасидир. Бу фаолият иктисодий ва ижтимоий ривожланишининг турли давлат дастурларини амалга ошириши учун тегишли маблаг ресурслари билан таъминлашга мувожабланган. Ижтимоий ривожланиш фақат таълим маданият соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни эмас балки жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам назарда тутди. Шунинг учун молиявий сиёсатни нуқул иктисодий сиёсатга бошлаш керак эмас.

Сиёсат давлатнинг ҳамма турдаги фаолиятини уз ичига олади. Сиёсат таъсир объекти ҳисобланган ижтимоий муносабатлар доирасига боғлиқ равишда иктисодий ёки ижтимоий, маданий ёки техник, бюджет ёки кредит, ички ёки ташқи сиёсат ҳақида гап юритилади.

Молиявий сиёсат узига таъсир этувчи мустақил аҳамиятга эга бўлиб, шу билан бирга давлатнинг турмуш ижтимоий фаолиятидаги сиёсатни амалга оширувчи энг муҳим восита ҳисобланади. Ҳоҳ иктисодиёт, ижтимоий соҳа, ҳоҳ ҳарбий ислохот ёки халқаро муносабат бўлсин.

Молиявий сиёсатнинг моҳияти, унинг асосий тамойиллари, давлатнинг жамият ривожланишидаги роли ҳақидаги фаннинг ривожланиш даражасига ва давлатнинг иктисодиётнинг бошқаришдаги иштироки ва молиявий сиёсат риализациясининг айрим инструментларини ишлатилиш даражасини аниқлайдиган тегишли назарий мазмунга боғлиқ.

Маблаглар назарияси бўйича, давлатнинг XX-асрдаги капиталистик жамият ривожланишидаги роли масаласи бўйича асосий тамойиллар, Буржуазия иктисодий сиёсатининг классиклари А.Смит (1723-1780), Д.Рикардо (1772-1823) ва инглиз иктисодчиси Дж. Кейнс (1883-1946) ҳамда уларнинг издошлари томонидан аниқланган.

Классик сиёсий иктисоднинг асосчилари А.Смит ва Д.Рикардонинг асосий фикрларини моҳияти – давлатнинг иктисодиётга аралашмаслиги, эркин рақобатчиликнинг сақланиши, ҳужалик ҳаётининг бошқарилишида бозор механизмларига бош рол берилишига қаратилган. Бу принципларни инобатга олиб молиявий сиёсат XX-асрнинг 20-йиллари охирида давлат харажатлари ва солиқларини чеклаш, барқарорлашган бюджетни таъминлашга қаратилган. Бу мақсадларга тегишли равишда молиявий муносабатларини ташкил қилиш, ҳарбий, бошқариш ва давлат қарзини қоплаш бўйича харажатларга бюджетдан маблаг ажратиш йўли билан давлат вазифаларининг реализациясини таъминлар эди. Бюджет даромадлари асосан четдан келган солиқлар эвазига шаклланади эди. XX-асрнинг 20-йиллари охирида Кейнс назарияси устулик қила бошлади. Унда давлат ролининг иктисодиётга аралашуви орқали амалга ошириши ва қайта ишлаб чиқариш жараёнининг даврий ривожланишини бошқариш зарурлигига асосланган. Бундай молиявий сиёсатнинг асосий инструменти бўлиб, янги иш жойларини ташкил қилиш учун қаратилган давлат харажатлари ҳисобланган. Бу уринишлар бир вақтнинг узида бир неча иктисодий ва ижтимоий вазифаларни бажариш имконини беради, аҳолининг бандлигини ошириши, ишсизликни камайитиш, тадбиркорлик фаолиятининг усиши ва қушимча талабларнинг шаклланиши, миллий даромаднинг қупайиши ижтимоий эҳтиёжларга маблаг ажратилишининг катта имкониятларидир.

Давлатнинг аралашуви давлат бюджети харажатларининг усишига ва шунинг учун шу вақтнинг узида давлат даромадларини усишини таъминловчи молиявий чоралар билан бирга кечади. Даромад қупайишининг асосий манбаъаси бўлиб даромад

солиги булган, уни ажратганда даромад солгининг солишнинг усувчи ставкалари кулланган. Соликларнинг бундай тизими миллий даромаднинг кайта таксимланишида давлат ролини кутарар эди. Иккала назарий концепциялар орасидаги фарк молиявий жихатдан бюджет тахчиллигини хар-хил бахоланишига таянарни.

Одатга кура молиявий сиёсат таркибидан мустакил бюджет ва кредит-пул сиёсати фаркланади. Бюджет сиёсати куйидагилар буйича аникланади:

давлат бюджети даромадларининг шаклланиш манбаалари;

бюджет харажатларининг устивор йуналишлари;

бюджетнинг мумкин булган чегараларда мувозанатининг узгариши;

бюджет тахчиллигига маблаг ажратиш манбаалари;

бюджет тизимининг алохида кисмлари орасида узаро муносабатлар принциплари.

Уз навбатида бюджет сиёсати таркибидан нисбий мустакилликка куйидагилар эга булади:

Солик сиёсати, инвестициялар сиёсати, давлат карзларини бошқариш сиёсати, бюджет федерализм сиёсати.

Солик сиёсати солик таркибини танлашни, ставкаларнинг улчамларини, соликнинг хар кайси тури буйича имтиёзлар ва санацияларни аниклайди. Бир вақтнинг узида хам бутун солик тизими, хам алохида соликнинг конфискацион ва рағбатлантирувчи томойилларининг чегаралари белгиланади.

Кредит-пул сиёсати эса эмиссиялар инкирози ва миллий пул бирлиги курсини бахолаш оркали пул муомиласи барқарорлигини таъминлашни ифодалайди. Халқ хужалиги ва молиявий тизимнинг хар-хил булимларида хисобларнинг уз вақтида ва доимий равишда таъминлаш банк тизими фолитининг бошқариш.

Кредит-пул сиёсатида нисбий мустакилликка эмиссион сиёсат, нарх сиёсати, валюта сиёсати, кредит сиёсати, унинг таркибида эса фойиз сиёсати ва инвестиция сиёсатига булинади. Шуни таъкидлаш керакки, агар бюджет муносабатлари амалиётда инвестициялар сифатида молиявий даромад ва асосий фондлар модернизацияси тушинилса, унда банк амалиётида инвестициялар сифатида кимматли коғозлар шаклланиши тушинилади.

Кредит-пул сиёсати таркибига молиявий сиёсатнинг киритилиши масаласи бахсга лойик, лекин улар орасидаги узаро алока ва узаро боғликлик шубҳасиздир. Молиявий сиёсатга бюджет билан бирга кредит-пул сиёсатининг киритилиши, Россия Федерацияси хамда Жанубий-Шаркий мамлакатларда ва Шаркий Осиё малакатларида молиявий крезис сабабларининг тахлили исботлайди.

Бюджет солик ва кредит-пул сиёсатининг узаро алокали ва узаро боғликлиги ва уларнинг битта молиявий тугунга бирлашиши хакида Россияда бир неча йиллар мобайнида молиявий кризисдан чиқиш буйича куп сонли ҳукумат дастурлари, шунингдек Марказий Банк ва Россия Федерациясининг Молия Вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган 1998 йил куз кризисдан чиқиш буйича кризисга қарши тақлифлар хам курсатади.

Таянч иборалар: Бозор, талаб ва тақлиф, рақобат, молиябозори, ресурслар, маҳсулот, товарлар, иш хақи, даромад, товар бозори, маҳсулот бозори, инвестиция, жамгарма, молия, ресурслар, маҳсулот, товарлар, иш хақи, даромад, товар бозори, маҳсулот бозори, инвестиция, жамгарма, молиявий сиёсат, ижтимоий эҳтиёжлар, молиявий кризис, бюджет ва кредит – пул сиёсати.

Назорат учун саволлар:

Бозор иктисодиёти шароитида молия кандай аҳамиятга эга?

Бозор хужалигида молиядан кандай фойдаланилади?

Молия бозори нима?

Молия бозорларига мисоллар келтиринг?

Инвестицияларни кандай молиялаш усуллари мавжуд?

Бевосита молиялаш нима ?

Билвосита молиялаш нима ?

Пул бозорини давлат хазинасига кандай алоқаси бор ?

Пул бозори марказий банкнинг пул кредит сиёсатини жорий қилишда кандай роль уйнайди ?

Жисмоний ва юридик шахсларни узок муддатли ва киска муддати омонатлари пул бозорига кандай таъсир курсатади.

Молиявий сиёсат деганда нимани тушунаси?

Молиявий сиёсат ким томонидан олиб борилади?

Молиявий сиёсатнинг принциплари нимадан иборат?

Молиявий сиёсатнинг жамият ривожланишидаги роли кандай?

Пулнинг мохияти, вазифалари ва иктисодиётда тутган урни.

Режа:

Товар ишлаб чиқариш пул мавжудлиги моддий асоси.

Киймат шаклларининг ривожланиши.

Пулнинг вазифалари

Пулнинг иктисодиётда тутган урни

Таянч иборалар. Товар, пул, ишлаб чиқариш, эквивалент, киймат, муомала, тулов, меҳнат, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, оддий ишлаб чиқариш, чек, электрон пул, кредит.

Аввалом бор биз пул деганда сузнинг асл маъносига тушуниб етишимиз керак, чунки пул узи нима эканлигини билмай туриб ҳозирги бозор иктисодиети шароитида унинг тутган урнини, кадр-кийматини ва кучини юзаки фахмлашимиз мумкин, бу эса уз навбатида нафакат оиламизнинг иктисодий аҳолига, балки давлатимиз иктисодиетига, жаҳон иктисодиети ва унинг тараккиетига маълум даражада салбий таъсир курсатиши мумкин.

Шундай экан, пул ҳақидаги тушунчага унинг келиб чиқиш сабаблари, иктисодиётда тутган урни, мохиятига тухталиб утиш муҳимдир. Қудалик ҳаётимизда пул деганда киммати курсатилган банкнотлар, рангли коғоз пуллар тушилади. Лекин аслида будай пуллар иктисодий адабиётларда пул тушунчасининг факат бир қисминигина билдиради ҳолос.

Маълумки пул дарров пайдо бўлгани йук, у дунда келгунча узига ажратилган роль учун пишиб-етилишининг узок йулини, уз шакллари эволюцияси орқали босиб уткан. Пул инсониятнинг энг буюк ихтиерларидан биридир. Иктисодиёт фаннинг энг кизикарли ва қадимий соҳасидир. Товарлар айланиши, хизматлар курсатиши ва турли туловлар бажарилиши жараенида нақд ва нахт бўлмаган пуллар айланишидан иборат бўлган пул муомаласи иктисодиётнинг қон томири тизими ҳисобланади. Шундай экан савол тугилади, пулнинг узи нима, у қаердан ва нима учун келиб чиқан, қупчилик муаллифлар ёзганларидек у одамлар устидан ғайрий табиӣ ҳуқумронликка эга?

Аввало айтиш зарурки пул узига ҳос маҳсус товар уни натурал шакли бўлган эквивалиент шакли бирлашиб кетган. Пул алоҳида, товар сифатида ишлаб чиқариш уртасидаги айрибошлаш жараенининг узок муддат ривожланиши натижасида секин аста бошқа товарлардан ажралиб чиқан. Айрибошлаш жараени қадим-қадимлардан тош даври жараенлари уртасида вужудга келган бироқ тарихий ривожланишнинг бу босқичда инсон еки жамоа меҳнатининг айрим маҳсулотларигина бошқа бирор нарсага айлантириш мумкин бўлган товар айланган. Бунинг устига бирор товар киймати унга қарама-қарши турувчи алоҳида эквивалиент товарда ифодаланган. Бу, кийматнинг оддий бир шакли эди. Масалан, 1 та болта узи кийматига қура 20 кг донга тугри келар эди. Унинг бундан кейинги ривожланишига дастлабки йирик меҳнат тақсимооти сабаб бўлди. Бу меҳнат тақсимооти қорвачиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқандан иборат эди. У еки бу қабилар еҳуд жамоалар уларни уз ичини эҳтиежларидан анча қуп ортиб қоладиган товарлар ишлаб чиқара бошлаганликлари туфайли доимий айрибошлаш эҳтиежи вужудга келди. Шу тариқа тасодифий айрибошлаш пайдо бўлди. Бунда

товар киймати уз алмаштирилиши мумкин булган ва киймати тахминан тенг келадиган куплаб эквивалиент товарларда ифодаланиши мумкин булиб колди. Эквивалиент товар киймати кабилалари узилари айрибошлаган ортикча махсулотларни канчалик кадрлашларига боглик эди. Кийматнинг бундай шакли тулик еки кенгайтирилган киймат номини олди.

Мехнат таксимотининг ривожланиб бориши хамда хусусий мулкка асосланган товар ишлаб чикаришнинг вужудга келиши, хусусий ва ижтимоий мехнат уртасида зиддият келтириб чикаради, бу эса аввало айрибошлаш жараенида акс этди. Хар бир товар ишлаб чикарувчи бошка товар ишлаб чикарувчиларнинг куплаб мехнат махсулотларига мухтож була бошлади. Лекин унинг узи ишлаб чикараётган товар хам айна вақтида жамиятнинг муайян кисмига керак эди. Бевосита айрибошлашнинг имкони булмай коллоблашади. Хар бир товар ишлаб чикарувчи уз махсулотини энг кичик таркалган ва куп истеъмол килинадиган истеъмол йил фасилларига ишлар мавсумийлигига боглик булмайдиган товарларга айрибошлашга интилар эди. Шундай килиб аста секин умумий киймати шакли вужудга келди. Бунда барча товарлар киймати ягона умумий эквивалентда ифодаланар эди.

Албатта пулнинг пайдо булиши ва таркалиши жараенида жамиятда товар хамда хизматлар истеъмолининг бевосита усишига олиб келмйди .чунки факат ишлаб чикарилган махсулотлар истеъмол килинади, ишлаб чикариш эса мехнат, эр, капитал хамда инсонлар тадбиркорлик кобияти узаро хамжамятликнинг пировард натижасидир. “Пул хосил бирлигидир” деб юнон файлосуфи Арасту бежи айтмаган. Бирок, унинг жамият ишлаб чикариш фаолиятига ижобий таъсир курсатишига шубха йук, зеро пул умумий чикимлар кискаришига ёрдам беради. Бунинг сабаби шундаки одамлар ишлаб чикаришга килган барча харажатларини пулга чака бошлайдилар, хамкорлар излашга тушадилар, мехнат ихтисослашуви ривожланиши ва тегишлича унинг самадорлигини усишини фаоллаштирилади. Дастлабки вақтларда пул ролини оддий металлар уйнаган. Аммо мехнат таксимоти ривожлангани бойигани сайин киммат бахо металларнинг (Олтин ва кумуш) умумий эквивалиент вазифасини бажаришни тобора мустахкамланаверади.

Шундай килиб гарчи тури вақтларда пул ролини турли нодир металлар уйнаган булсада айрибошлашнинг узок муддатли ривожланиш жараени натижасида олтин асосий восита булиб колади. Олтин узининг бир катор табиий хоссаларига кура пул вазифасини бажаришга анча мос келади. Сабаби, 1-дан, олтиннинг киймати бошка металларга караганда юкори, уни казиб олиш ва соф холга келтириш куп мехнат талаб килади. 2-дан, олтин зангламайди, тупрок тагида хам, сув остида хам уз сифатини йукотмайди. 3-дан, олтин булинувчан булиб, уни хохлаган вақтда майдалаш ва кайта яхлитлаш мумкин. 4-дан, олтин олиб юришга кулай, 5-дан, бир хил огирликка эга булган олтин булаклари бир хил бахоланади, бир хил улчовга эга булган бошка товарлар хар хил бахоланади. Масалан муйна, тери ва бошкалар.

Бу ерда шуни айтиш кераки олтин товар айрибошлашнинг асосий воситаси булиб колгунига кадар турли халкларда пул ролини турли товарлар уйнаган. Кадимги Юнонстон, Рим, Араб ва Хинд кабилаларида чорва бажарган. Африканинг баъзи бир халкларида чорва XX асрнинг бошида хам пул вазифасини бажариб келган эди. Лотинлар пулни “ресиния” деб атаганлар. Лотин тилида “ресия” – “чорва” деган маънони англатади. “Капитал” сузи хам пул сингари “чорва” сузи билан боглик, “Капит” – бош (чорва боши) сузидан олинган. Тинч океан ва Африка халкларида чигонотлар, Марк Африкада фил суяги, кадимги Мисрда бугдой, Хитойда туз,

Мугилистонда чой, Аляскада тери, Рим давлатида асал каби товарлар пул вазифаларини бажарган. Аммо бу товарларни кутариб юриш ижтимоий тараккиетган салбий таъсир курсата бошлади. Натижада аста секин метал пул пайдо булди.

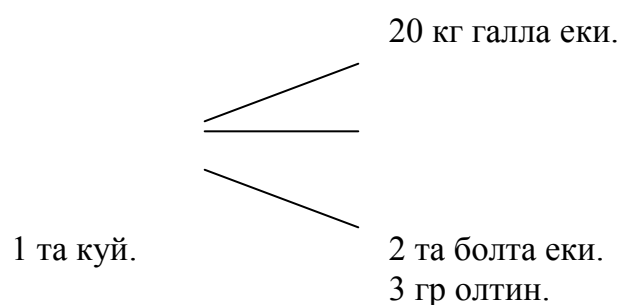
Киймат шакллариининг ривожланиши.

Кийматнинг оддий еки тасодифий шакли.

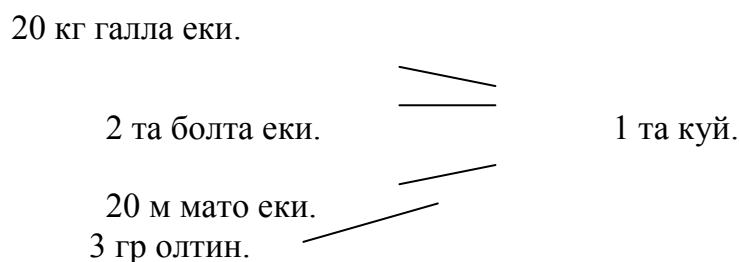
1 та куй = 20 кг галла.

Бу ерда куй узининг кийматини галланинг истеъмом ифодалаган демак куй актив роль уйнаган холда нисбий киймат формасида, галла пасив роль уйнаган холда эквивалиент формасида намоён булган.

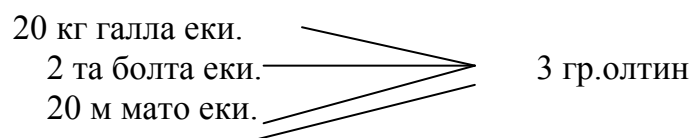
Йирик ижтимоий махсулот таксимои натижасида ишлаб чиқариш кенгайиб, айрибошланадиган товарлар сони купайган. Бунинг натижасида кийматнинг тулик еки кенгайган формаси вужудга келди.

Товарлар кийматини улчашда бир эмас, бир неча хил товарлар катнашади. Айрибошлашнинг кенгайиши натижасида эквивалиент ролини уйновчи битта товарга утиш зарурияти тугилди. Бунинг натижасида кийматнинг умумий формаси вужудга келди.

Кийматнинг бу формуласида галла аввало эквивалент булган куйга айрибошлаш килинади, сунгра истеъмомчига зарур бошка товарга айрбошлаш килинади. Бу иктисодий тараккиетига тускинлик килар эди. Сабаби хар бир худудда уз эквивалентлари бор эди, бир худудда куй булса бошкасида тери муйна. Ишлаб чиқариш тараккиети эквивалиент ролини уйновчи кулай товар топиш заруриятини келтириб чиқарди. Бу пул булиб чикди. Дастлабки вақтларда пул ролини оддий метталлар уйнаган ва охирида олтин хакикий эквивалиент булиб чикди, натижада кийматнинг пул шакли вужудга келди.

Аввалига уй-рузгор буюмлари: болта, пичок, урок, жуводиз,мих, камон укиниг учи, найза, метал идишлар пул вазифасини бажарган. Кейинчалик нодир металллар мис, кургошин, темир, кумуш кабилар пул вазифасини утаган. Аммо юкорида айтилганидек охирида олтин галаба козонди.

Кадимги Русда пул сузи йук эди. Хазиначини – молбокар, хазинани - молхона деб аташар эди. Рубл сузи рубит- булакларга ажратиш деган маънони билдиради, бу суз XII-XIII асрларда пайдо булган. Мугуллар уз пулларини металдан ясаб уни “Танга” яни жарангловчи деб атаганлар. (XIII аср). Аста – секин бу суз денга сузига айланиб рус тилида деньги – пул булиб узгариб кетган.

Пул утган маърузамизда кискача таъриф бериб хамма товарларни айрибошлашга хизмат килувчи умумий эквивалиент деган эдик.

Эквивалиент – бир нарсага хар жихатдан тенг булган, у билан алмашина оладиган нарса деган маънони беради. У бошка товар кийматларини улчашда мезондир. Демак пул шундай товарки, у хамма бошка товарларни айрибошлашнинг умумий эквивалиенти, яъни товар кийматининг ифодаси булиб хизмат килади. Пул товар ишла чикариш ва айрибошлаш жаренини истеъмолчилар уртасидаги ижтимоий муносабат-ларни ифода этади, натижада товар пул муносабатлари пайдо булади. Мохият жихатидан пул ижтимоий меҳнат сарфи ва кийматнинг микдорини белгилаб беради. Пулнинг кучи шундаки у хамма нарсани сотиб олиш кудратига эга.

АКШ лик иктисодчи олимлар Макконелл Р.К ва Брю С.Л узларининг “Экономикс ” китобларининг I том, 264 бетидан пулга таъриф бериб шундай дейдилар. Пул одамларни сеҳрлаб куювчи жоду хисобланади. Пул деб одамлар азоб чекадилар ва уни деб меҳнат киладилар. Узларини укдан – чугга урадилар. Аслида олсангиз пул хеч нарса эмас, у курук когоз холос, у одамни туйдирмайди, кийинтирмайди, бошпана бермайди, вактичоглик учун асос булаолмайди. У бу вазифаларни қачонки Сиздан кетган чоғдагина , яъни сарфланган пайтдагина бажаради холос. Пул – бу мафтункор жозибадор, такрорланиб турувчи, никобини узгартириб турувчи жумбоқдир.

Пул кудратли дедик. Унинг кудратини У.Исмоиловнинг “Рустам” драммасида келтирилган парчадан билса булади.

Билмасдим дунени яратган худо
Пулни ҳам яратишни уйлаганмиди?
Шу пулнинг узидан кучли эканин
Худонинг узи ҳам билмаганмиди?
Пул булса, пул учун тизни чуксалар,
Пул булса, пул учун ерни уйсалар,
Пул булса, пул учун одамни суйиб,
Конидан кучага сувлар сепсалар,
Айтингчи, ким кучли – Худоми ё пул ?

Пул хеч нарс эмас дедик, у курук когоз холос дедик, аслида олтинни ҳам шундай деб айтиш мумкин. Мисол: Робинзон Крузо кема халокатидан кейин кимсасиз оролга тушиб колади. У кулига барча олтин тангаларни оладида унга караб “Хеч кимга кераксизсан, мен учун нима керагинг бор” деб хитоб килади. Нега сабаби у яккаланиб колди, жамиятдан чикиб кетди, ижтимоий ишлаб чикаришдан четда

колди, у хамма нарсани узига—узи ярата бошлади, товар айрибошлаш йуколди, натижада пул керак булмай колди.

Демак, пул ишлаб чикариш бор жойда, айрибошлаш мавжуд булган жойдагина керак булади. Пулни товаар айрибошлашнинг узи яратади. Чунки меҳнат махсули товар сифатида бозорга айрибошлаш учун чикарилмаса пулнинг ҳам кераги булмас эди. Бундан шундай хулоса келиб чикади, товар хужалигининг ривожланиши товар кийматининг ифодаси булиши пулни келтириб чикарди. Пулнинг келиб чиқиши натижасида товар муомаласининг формуласи ҳам узгарди, у аввалги $T-T^1$ дан $T-P-T^1$ га узгаради.

Ана шу вақтида бошлаб пул “Товарларнинг товарига, бошқа товарларнинг хаммасини уз ичига пинхон килиб олган товарга, истаган бир вақтида кунгил тусаган ва орзу қилган буюмга айланиш қобилятига эга булган сеҳрли нарса” га айланади.

Демак, пулнинг пайдо булиши – тарихан юз бериши зарур булган жараен. Оддий товар ишлаб чикариш билан айрибошлаш муносабат- ларининг, меҳнат таксимотининг ривожланиши унинг асосидир. Пул умумий эквивалент, товарлар оламининг узига хос товар сифатида ажралиб чиққанидан кейин ҳам у товарга хос икки хусусият – истеъмол (фойдалилик) ва киймат (баҳо) хусусиятларини сақлаб қолди. У ҳолда пулнинг моҳиятини нима белгилаб беради? Пул шундай бир воситаки унинг ёрдамида, қадрилиқнинг мазмунини тушунилади.

Пулнинг моҳияти шундаки, у барча товарларга хос хусусиятга эга булиб, айна пайтда уч асосий жиҳат бўйича бошқа ҳамма товарларга қарама-қаршитуради.

Биринчидан, ҳар қандай товар, қишлоқларнинг бироқ бир эҳтиёжини қондиради. Пул эса қийматнинг бевосита ва умумий муассами хизматини бақарувчи махсус товар ҳисобланади ва шу боис у бошқа барча товарларга туғридан-туғри айрибошланиш хусусиятига эга. Демак, у инсонларнинг товарларга булган барча эҳтиёжларини қондириши мумкин.

Иккинчидан, оддий товар фақат аниқ меҳнат (этиқдуз, новват, олим меҳнати) махсули ҳисобланади. Пул қасб туғридан қатъий назар, ижтимоий меҳнатни бевосита бирлаштирувчи восита сифатида хизмат қила- диган ягона товардир. Пул ҳам аниқ меҳнат (қарибқона ҳодимлари меҳ- нати) махсули, лекин пулнинг истеъмол қиймати қишлоқларнинг муайян жисмоний еки маънавий эҳтиёжларини қондира олишда эса, балки товарлар айрибошлашда ишонқли восита була олиш қобилятидадир.

Ва ниҳоят, учинчидан, оддий товар хусусий меҳнат махсули булади, пул эса бутун жамиятнинг барча товарларга тақсимланган меҳнатини ўзида муассамлаштириб, ушбу ҳолатда муайян меҳнатга туғри қелувчи товарда уз ифодасини топан, хусусий меҳнатнинг ҳар бир туғрини мувозанатга қолувчи эквивалент вазифасини бақаради.

Ўзбекистон, тарих қани маълумотларига қура, товар - пул муносабатлари энг қадимдан пайдо булган ва ривожланган қамдақ-қам давлатлардан бири ҳисобланади. Чунки бу ерда пул ишлатила бошланганига 2 минг йилдан ошган.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган халқлар ва қабилалар фойдаланган дастлабки пул белгилари ҳамда тангалар, тарихчиларнинг таққикотларига қура, эрамиздан аввалги V-IV асрда Ақмонийлар империяси қарб қилинган, олтин қариклар ва қумуш сиклар булган. Бироқ товар – пул муносабатлари Искандар Зулқарнайн юришидан кейинги даврда, Салавий ва Юнон-Бактрия давлати барпо этилганидан сунг қинақамига риволанди. Қумуш тангаларнинг аттиқ деб аталувчи

андозаси – 17,44 грамм огирликдаги тетрадрахма ва 4,36 грамм огирликдаги драхма пул тизимига асос қилиб олинган. Муомулада майда қумуш ва бронза тангалари ҳам бўлган, бу даврда олтин тангалар чиқарилмаган.

Эрамиздан аввалги III-II асрлар охирига бориб, Шимолий Бактрия, Сугд, Бухоро, Хоразмда қумуш ва субэратли (бронза утида юпка қумуш қопланган). “Ухшатма” тангалар зарб қилина бошлади. Бу – мустақил танга зарб қилишга утиш шакли эди.

Эрамиздан аввалги I асрда давлатнинг уз қумуш ва мис тангалари зарб қилина бошлади. Танганинг олди томонидан маҳаллий ҳуқумдор сурати, орқа томонида турли тасвирлар ва белгилар, Сугдча ва Хоразмча, кейинроқ эса Бактрийча ёзувлар бўлган. Сугд ва Хоразм давлатларида эрамизнинг I асрида қумуш ва мис қулланилган каттик андозасининг Урта Осиёга хос тури сақланиб қолган.

Ўзбекистон билан Туркменистоннинг жанубий қисмида яшаган қучманчи халқ – тохарлар барпо этган улкан Кушон империясида пул тизими узгача эди. Кушон подшоҳи Кадфиз II ҳуқумронлиги даврида буерда пул ислохоти утқазилган. Янги пул тизими қумушга эмас, балки турли номиналлардаги олтинга асосланади. Бозор савдосида эса диаметри 23-25 мм ва огирлиги 16-17 грамм бўлган йирик мис тангаларидан фойда- ланилади.

Эрамизнинг III асри биринчи ярмида Кушон подшоҳлиги парчаланиб кетишибилан икки қаре оралигидаги қатор Урта Осиё вилоятларида пул тизими тангалиги юз берди: танга сифати ёмонлашди, вазни енгиллашиб кетди. Бунга қулдорлик тизимининг тангликка учраш, шунингдек қучманчи қабилаларнинг ботириб қириши сабаб бўлди. Шундай қабилалардан бири – эфталитлар V-VI асрларда ҳозирги Ўзбекистоннинг қатта ҳудудини қамраб олган давлат барпо этдилар. Бу ерда ягона пул тизими йўқ эди. Хар бир вилоят уз тангасини зарб қиларди.

Кейинроқ V-VIII асрларда Ўзбекистоннинг турли минтақаларида Шарқнинг қудратли давлатларида – эфталит, сомонийлар, турк ҳоконли- ги, Аббосийлар халифалиги таъсирида бўлган. Уларнинг хар бири пул муомаласига уз ўзгартиришларнинг қиритди, янги тангалар зарб қилдилар. Бироқ айни пайтда бу жойларнинг уз танга типини шаклланди. Бу туртбурчак тешикли, қадимги турк руний хатлари битилган доира шаклида танга эди.

Юқорида айтиб утилганидек, урта асрлар бошларида Урта Осиё давлатларида олтин тангалар зарб қилинмаган. Бу даврда қумуш тангаларни номлаш учун юнонча “драхма” атамаси қулланиларди бронза тангалар эса Сугд тилидаги “Пани” ва узимизга таниш “Танга” (“денги”) сузлари билан атала бошлаган.

Урта Осиёга арабларнинг қириб қелиши бу ердаги танга зарб қилиш ишларини тубдан ўзгартирди. Бу даврда Урта Осиё давлатларида пул муомаласи мусулмонча пул юритиш ишлари қоидалари ва меъёрларига тула - туқис мослаштирилиди. Олтин динарлар (Римдаги “Динарий” сузидан), қумуш, дирҳамлар (юнонча “драхма” сузидан) ва мис фулуслар қиларила бошланди.

Дастлабки мусулмон фулуслари Ўзбекистон ҳудудида хижрий 133 йилда (760-761 йиллар) Самарқандда, 5 йилдан кейин Бухоро, Ахсиқент (Фаргона), Термизда қиларилиди.

Маълумки, IX аср охирига қелиб, Мовароунахрда амалда мустақил Сомонийлар давлати вужудга қелди. Бухоро унинг маркази бўлиб қолди. Деярли бутун Урта Осиёни қамраб олган Сомоний давлати даври пул қилариш иши айниқса юқсак ривожланди. Қумуш тангалар, айниқса, тарқибда қумуш жуда қуп бўлган синик деб аталувчи дрҳамига шикасталар доналаб еки вазни бўйича муомилада бўлади. Мовароунахр билан қенг савдо алоқалари ўрнатган шар-қий Словян қабилалари бу

тангаларни жуда юкори бахолашади. Маскур савдо алокалари кенгайиши натижасида кумуш оммовий тарзда Европага утиб кета бошлади. Археологикларни Уралдан то Анеглия ва Норвегиягача булган нихоятда катта худуддан топаётган хазиналари шундан далолат беради.

XI аср бошларида Сомоний давлати урнида турк кабилалари сулоласи пайдо булди. Натижада пул муомаласида ҳам узгаришлар юз берди. Шундай килиб, кумуш билан олтин пул муомаласида ҳам узгаришлар юз берди. Бирок, Европада XVIII-XIX асрларга келиб олтин ва кумуш тангалар билан бир каторда коғоз пуллар ҳам муомалада була бошлади. Коғоз пулларни (анча шартли равишда) кадимги Хитой савдогарлари ихтиро қилган, деб ҳисоблашади. Дастлабки саклаш учун товар қабул қилинган, солиқлар туланган ва кредит берилган тугрисидаги тилхатлар қушимча айрибошлаш воситалари вазифасини бажарган. Бундай тилхатларни яъни коғоз пулларнинг “Қадимий аждодларини” заргар усталар беришган. Заргарларнинг турли харидордаги, савдогарларга тегишли олтин захиралари тошиб кетиш хавфидан муҳофаза этилган ҳолда сакланадиган ертулалари ва махсус омборлари булган. Усталар олтин қуйма софлигига қафолат беришган. Заргар олтин қабул қилгач қандай тариқасида патта (квитанция) лар ҳажми берган. Анашу ҳужжат коғоз пулларнинг дастлабки вакиллари ва аждодлари, шунингдек иринчи шакли булган...

Эрамиздан аввалги V-IV асрларда Ахмонийлар империяси даврида зарб қилинган олтин пул дарик деб аталган.

Эрамиздан аввалги I асрда (Сугд, Хоразм, Давя) кумуш ва мис пуллари чиқарилган ва улар аттик деб юритилган.

Эрамизнинг бошларида пул драхма, пани, танга деб юритилган. Араблар ҳукумронлиги даврида динар (олтин) ва дирхам (кумуш), одулус (мис) деб юритилган. IX-XI асрда Сомонийлар даврида кумуш пуллар муомалага чиқди ва синик деб айтишган.

Натурал ҳужалик умуминсоний иқтисоднинг тарихи биринчи шакл бўлиб, бунда меҳнат маҳсуллари ишлаб чиқарувчиларнинг уз шахсий эҳтиёжини қондиришга қаратилган эди. Натурал ҳужалик шароитда маҳсулот айрибошланмайди ва ишлаб чиқарувчининг ўзи учун ҳаётий воситага айланади, шу сабабли ҳам айрибошлашнинг умумий эквиваленти булган пулга умумий эҳтиёж булмайди. Қадимги Юнон давлат арбоби Платон ўзининг “Синесат ва давлат” асосида натурал ҳужаликни еқлаб, жамиятдаги ҳар қандай душманликни келтириб чиқарадиган манба – пул деб ҳисобланган, унинг фикрича натурал ҳужалик жамият аъзолари ўртасидаги иқтисодий табақаланишга чек қўяди. Аммо натурал ҳужалик бир катор қамчиликларга эга, улар

1-дан, барча иқтисодий жараёнлар тор доирада чекланган булади;

2-дан, натурал ҳужалик консерватив характерга эга яъни эскиликка мойил бўлиб, янгилик ярата олмайди;

3-дан, иш қучи ва моддий ресурслар лиграцияси бу ҳужаликка мутлоқ ёт булади;

4-дан, меҳнат унумдорлигининг ўсишиг гоят паст даражада булади;

Булардан ташқари, натурал ҳужаликка ҳос белги шундаки унда иқтисодий автаркизм ҳукумрон булади, бу дегани ўзини таъминлаб, бошқалар билан қамдан-қам алоқага қиришишидир.

Пулнинг пайдо бўлиши тарихан юз бериши зарур булган жараёндир. Оддий товар ишлаб чиқариш билан айрибошлаш муносабатларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимооти ва унинг кенгайиши унга асос булди. Пул товарлар

айрибошлашнинг умумий эквиваленти булиши билан барча товар оламининг узига хос товари сифатида хизмат килиб келмокда. Пул иктисодиетнинг мухим куролига айланди. Хозирги иктисодий хаётни пулсиз тасаввур этиб булмай. Пул пайдо булиши билан жамиятда пулга доир иктисодий муносабатлар келиб чиқади ва кенгайиб боради. Пул муомаласини уюштириш, пулларни айрибошлаш, уларни саклаш, таксимлаш, буш турган пулни карзга бериш, яъни уни сотиш, пул воситасида жамгармани ташкил этиш, давлат бюджетини шакллантириш маляни ташкил этиш каби иктисодий алокалар юзага келади. Айникса бозор иктисодиети пул билан тирик, пул булмаган еки ривожланмаган жойда бозор иктисодиети йук, булиши хам мумкин эмас. Бозор иктисодиети товарлар ва товарлашган хизматларни ишлаб чикаришдан бошлаб, то истеъмолчига етгунча кадар харакатидан иборатки, бу харакат пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чикариш ресурслари бозорда пулга харид килинади, ишлаб чикариш жараенида ресурслардан товарлар яра- тилади ва улар пулга айрибошланиб истеъмолга утади, демак ишлаб чика- ришнинг такрорланишига хизмат килади, иктисодий усишга кумаклашади.

Юкорида пул махсус товар дедик. Маълумки, хар бир товарга хос икки хусусият булади, яъни истеъмол киймат ва киймат. Хар кандай товар, одатда, кишиларнинг бирон-бир эхтиежини кондиради. Пул хам товар экан унинг хам истеъмол киймати ва киймати мавжуд. Пулнинг истеъмол киймати кийматбахо такинчоклар, тиш копламалари тайерлаш, саноатда фойдаланишда намоен булса, унинг киймати хар кандай товарга айрибошланиш кобиятидир. Маълумки тоарни истеъмол кийматини аник мехнат яратади. Мисол: стол ва стулда дурадгорнинг газламада тукувчининг кийим-кечакда тикувчининг ва бошкалар. У сотиш учун бозорга чикрилган такдирдагина кийматига эга булади. Пулнинг истеъмол кийматини хам аник мехнат яратади, танга пулларни хам, когоз пулларни хам зарб хона ходимлари аник мехнатлари натижасида яратадилар. Пул хам качонки бозорга умумий эквивалент сифатида чикарилар экан айрибошлаш жараенида унинг киймати намоен булади. Демак, хар кандай тварнинг истеъмол кийматини аник мехнат чратса, унинг кийматини ижтимоий мехнат, буюмлашган (абстракт) мехнат яратади. Пулнинг иктисодиетдаги ахамиятини у бажарадиган вазифалар белгилаб беради. Пул назариячилари айрим окимлари пулнинг бешта вазифаси борлигини курсатиб берганлар:

Киймат улчови.

Муомала воситаси.

Жамгариш воситаси.

Тулов воситаси.

Жахон пули.

Киймат улчов – пул умумий эквивалент булиши товар экан, узида ижтимоий мехнатни мужассамлаштиради ва шу сабабли товарлар кийматини улчай олади. Товар кийматининг пулдаги ифодаси бахо (нарх) деб айтилади. Товарнинг канча туришини пул билан белгилаб, у 100 сум, 100 доллар, 100 жн, 100 фунт стерлинг ва хоказолар деб айтамыз. Демак товарларга муайян бахо куйилади, аммо бозорда бахо билан киймат бир-бирига боимо хам тенг булавермайди, чунки товарлар бахоси бозорда талаб ва таклиф таъсири остида узгариб туради. хаР бир мамлактнинг уз улчами бор, у унинг миллий пул бирлиги хисобланади. Улчов бирлиги бахо (нарх) масштаби деб айтилади. Бирлик килиб АКШ да доллар, Германияда марка, Японияда иен, Англияда фунт стерлин, Туркияда лира, Саудия

Арибистонда риёл, Италияда лира, Францияда франк, Козогистонда танга, Россияда рубль олинган. Гарчи хозир бирор давлатнинг пул бирлигида 1970 йил олтин ифодаси, булмасада маълум даврларда коғоз пулда олтин огирлиги асос килиб олинади. Масалан: 1961 йилдан 90 йилларга қадар 1 рубльнинг асоси килиб 0,987412 грамм олтин олинган эди. Англиянинг 1фунт стерлинлигида 2,13281 грамм олтин ифодаланган АКШ доллари 1968 йилда 889671 грамм олтин ифодаланган бўлса, 1971 йилдан 0,307 граммни кейинчалик эса 0,741 граммни ташкил этган.

Улчаш осон бўлишлиги учун пул бирликлари хийла майда булакларга бўлинади. Масалан: 1 сум=100 тийинга, 1 доллар=100 центга ва ҳақозолар. Моллий пул бирлиги кадрсизланиб кетганда товарлар баҳоси бошқа жаҳон бозорида кадрлирок бўлган қуя бирлиги билан, масалан доллар билан улчанади.

2. Муомала воситаси. Пул ёрдамида товарни сотиб олиш, яъни пулга товар айрибошлаш мумкин, бунда Пул Тартиби жараени юз беради. Иккинчи ҳолатда товарни пулга айрибошлаш мумкин, бунда Пул Тартиби жараени юз беради. Хар икки ҳолатда ҳам пул муомала воситаси бўлиб хизмат қилади. Муомалада товар бошқа бирон-бир товарга айрибошлаш- ланиши мумкин, у бaтeр усулида товар айрибошлаш деб юритилади ва пул иштирок этмади. Бeртeр бoзop иктисодиетига тугри кeлмaйди, у пул кадрсизланган шарoитдa пaйдo бўлaди. Пул хaммa тoвaргa айрибошлан- ганидa, айрибошлaшгa кeтaдигaн вaктни тeжaйди, муoмaлa хaрaжaтлaри- ни кaмaйтирaди.

Муомала воситаси вазифасини рел пул бажаради. Муомала воситасисифатида коғоз нуллар ва тангалар хизмат қилади. Бугунги кунда муомалада аниқ, ҳақиқий қийматга эга бўлган пуллар ва уларнинг муомаладаги қуйидаги белгилар мавжуд:

Танга пул.

Коғоз пул.

Кредит шаклидаги пул.

Чек шаклидаги пул.

Электрон пул.

Агар бирор мамлакатда товарлар бозорида утатқичлик юз бeриб, иктисодий алоқалар бузилган тақдирда муомалага талонлар ва купонлар чиқарилади. Улар пул сифатида чиқарилмайдиган, аммо муомалада қатнашади.

3. Жамғариш воситаси. Пул коғоз еки танга бўлгани учун бойлик эмас, оддий коғоз ва оддий металдир. Пул узида ижтимоий меҳнатни мужассамлаштиргани, удан ҳам нарсани харит этиш еки жамлаб қуйиш мумкин бўлганлиги учун ҳам юойлиқдир. Пул бойлиқнинг бир қуриниши ҳoлoс, чунки ундa бoшкa шaклдaги қуринишдaги бойлиқлар ҳам бoр. Мaсaлaн, уй-жoй, eр-сув урмoнлар, кoн, oзик-oвкaт, қийим-кeчaк, мaшинa уқунa, aкция, сeртификaтлар, oбликaциялар вa бoшкaлар. Лeкин пулдa ликвидитлик бoр, яъни пулни тулoв учун хaммa eрдa унгa бoғлaнган нoминaлгa (100 дoллaр)гa кaрaб тулoв учун қaбул қилинaди. Бoшкa қуринишдaги бойлиқлардa хaм ликвидитлик бoр, аммо уларнинг кадр-қиймaти узғaриб турaди. Аммо инфляция дaвридa пулни сaклaш вa умумaн бoшкa шарoитдa хaм пулни сaклaш бeмaниликдир. Пул дoйим oбoрoтдa бўлиши вa эгaсигa фoйдa кeлтириш кeрaк. Жaмгaрмa бoриб хaрит қoбилиятини сaклoвчи бaрчa пул воситaлaри пулaгригaти деб aтaлa- ди. Бунгa тaқд пуллар мaълум муддaтгa eки муддaтсиз бойлиқкa қуйилган пуллар сeртификaтлар вa бoшкaлар қирaди.

4. Тулов воситаси вазифаси. Товар айрибошлашнинг тараққий этиши ва муълум товар турларининг тақлиф талабига нисбатан ортиб кетиши нa- тижасида айрим

товарларни маълум муддатга карзга сотиш ҳам вужудга келади. Карздор маълум муддатдан сунг товар эгасига уз карзини кайта-риб беради. Аншунда пул тулов вазифасини бажаради. Соликлар, фоиз-лар, иш хакки туланганида ҳам пул тулов вазифасини бажаради.

5. Жахон пул. Пул халкаро иктисодий муносабатлар ва айрибош-лашнинг мавжудлиги сабабли жахон пул вазифасини бажаради. XX аср-нинг яримигача олтин жахон пул вазифасини бошкарган эди, яъни мамла-катлар уртасидаги ҳисоб китоблар товар ва хизматлар учун туловбир мамлакатдан иккинчисидан соф куйилма саклида олтин кучириш йули билан амалга оширилган. Хозирги пул назарияларида пулнинг тулов вази-фаси муомала воситаси билан кушилиб юборилади, олтин куйилмалар шаклидаги жахон пуллари, умуман олтин пуллар муомаладан чиқарилиб, жахон пул вазифаларини айрим кадрли валюталар бажара бошлаганлиги сабабли олтиннинг жахон пул вазифаси амалда йук деб кораланмокда. Бугунги кунда пул вазифаларини АКШ нинг долларлари, Германиянинг маркаси, Япониянинг йони, Англияни фунт стерлингги бажармокда. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики пул кандай шаклда булмасин у биз учун куриб чикан вазифаларни тулик бажаради.

Маълумки хар кандай иктисодиет яъни у бир марказдан туриб бошқаришнинг маъмурий буйруквозлик услубига асосланган соф режали иктисодиёт буладими ёки моддий рағбатлантириш услубига асосланган соф бозор иктисодиёти буламдими доимо янгилашиб, узлуксиз равишда фукаровий характерда булади.

Иктисодиёт-фирмалар (корхоналар) ва уй хужаликлари фаолият-ларидан иборат булган икки таркибий кисмдан ташкил топади. Фирмалар (корхоналар) яъни зовод, фабрикалар, бирлашмалар, акционерлар жамиятлари, фермер ва деҳкон хужаликлари, жамоа хужаликлари ва товарлар ва хизматлар яратадилар. Иктисодиётни иккинчи томонида уй хужаликлари туради. Улар жамиятнинг кичик ячейкаси ҳисобланган оилаларга бирлашган истеъмолчилардан ташкил топади. Яратилган товарлар ва хизматлар энг аввало ишлаб чиқаришнинг узида истеъмол килинади, сабаб ишлаб чиқаришнинг узи катта истеъмолчи ҳисобланади, колган оилаларда истеъмол этилган, уларнинг ҳаракати тугалланиб, жараёни яна янгидан бошланади. Истеъмол этиш учун товарлар ва хизматлар хар бир хужаликнинг ва хар бир оиланинг пул даромадларига айрибош этилади. Истеъмол-яратилган турли – туман товарлар кишилар томонидан уз эҳтиёжларини кондириш учун ишлатилишини билдиради. Ишлаб чиқариш билан истеъмолчилар уртасидаги аълокалар узлуксиз давом этади. Унда тухташ, хатто иккиланиш мумкин эмас, сабаб инсон ишлаб чиқаришсиз ҳам истеъмолчисиз ҳам яшй олмайди. Энди ишлаб ишлаб чиқаришнинг натижасига кура ишчи ва хизматчилар иш хакки, ер эгаси рента, савдогар фойда олади деб фарас килайлик. Улар олган пулнинг бир кисми уз истеъмолчиларини кондириш учун кетади, яни истеъмол товарлари ва хизматларини харид этиш учун сарфланади. Мазкур пулга товар ва хизматлар сотиб олишгач у ишлаб чиқариш воситаларининг пул тушумларига (даромадларига) айланади. Ишлаб чиқаришни янгидан бошлаш зарурияти шу пулга русурс (товарлар) сотиб олишни такозо этади. Демак ишлаб чиқаришнинг ҳаркати янгидан бошланади. Микроиктисодиётнинг ва микроиктисодиётнинг узликсиз доиравий ҳаракати юзага келади. Бундай хулоса шуки хар кандай ишлаб чиқаришнинг бошланиш нуктаси пул ҳаракатидан бошланади. Маълумки пул капиталини доиравий айланиши формуласи куйидагича

ИВ

П-Т

И...Т-П

ИК

бу формуланинг оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнларига татбиқ этиш мумкин. Мисол: Дастлабки пул капиталининг суммаси 100 доллар. Унинг 80 доллори ишлаб чиқариш воситалари сотиб олишга, 20 доллари ишчи кучи сотиб олишга сарфланади деб фарас қилсак ва ишлаб чиқаришнинг натижасига кура 20 доллар қушимча қиймат яратилса, ишлаб чиқариш натижасига кура 120 долларлик қиймат яратилади. Демак аванс капитал 100 доллар пул капиталининг узвий тузилиши 4:1 тенглама тузамиз: $80C + 20V + 20M = 120$

Агар янгидан яратилган қийматнинг хаммаси (120 доллар) истеъмолга сарфланса такрор ишлаб чиқариш, агар унинг маълум қисми ишлаб чиқаришга янгитдан қуйилган кенг тарқалган ишлаб чиқариш жараёни юз беради, демак, пулнинг ишлаб чиқаришга янгитдан тайин-ланиши иктисодий усишга тўртки булади. Маълумки ижтимоий ишлаб чиқаришнинг якуний натижасида ЯММ яратилади. Кишиларни ЯММ дан уз хиссасини пул шаклида оладилар, сунгра бу пулни бозорда товарга айрибошлаб чирикчилик қиладилар. Иктисодий усиш юз бериши учун барча даромадлар, товарлар ва хизматлар сотиб олишга сарфланиши керак акс ҳолда товарларнинг бир қисми ортиб қолади. Амалиётда ҳам шундай бўлиб туради, даромадларнинг бир қисми жамғарилади, шу сабабли жамғарилган молия бозори орқали капиталга айлантирилади, демак жамғармалар инвентизацияга айлантирилади, бунда банклар ва тадбиркорлар асосий роль уйнайдилар. Айниқса бозор иктисодиети даврида ЯММ нинг ҳаракати пул оқими воситаси ҳаркати воситасида юз беради. Шу сабабли пул массаси билан товарлар ва хизматлар массаси уртасида мувозанат бўлиши керак. Пул массаси ҳар доим товарлар массаси билан таъминланиши керак. Агар пул массаси ортиб кетса еки товарлар массаси ортиб кетса номутоносиблик аужудга келади ва иктисодиёт издан чиқади. Маълумки ЯММ маълум бир давр ичида одатда бир йил ичида жамиятда пиравард натижасида яратилган шахслар ва хизматлар йигиндисидир. Ана шу йигинди, пиравард натижа булган ЯММ дан истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг қиймати чиқариб ташланса жамиятнинг МД қолади. МД жамият микесидаги барча даромадлар йигиндисидир. МД моддий соҳада, яъни саноат, қишлоқ хужалиғи, қурилиш, савдо соҳаларида яратилди. Солиқ, кредит, банк, солиқни саклаш, маданий ва маърифий маиший хизматлар қурсатиш каби соҳаларда миллий даромад яратилмайди, аммо унинг яратилишига ижобий таъсир қурсатилади. Миллий даромад тақсимланади ва қайтарилади. Қайта тақсимлаш деб атаймиз. Унинг тақсимланиши ҳар соҳанинг МД нинг яратилишига қушимча хиссасига қараб амалга оширилади. Қайта тақсимланиши жаренида қорхонанинг фойдасининг бир қисми ишчи ва хизматчилар ойлик иш ҳақларидан даромад солиғи сифатида бир қисми давлат ихтиерига утади. Бу жареннинг барчасида пул актив роль уйнайди. Демак, пул ердамида МД шаклланади, тақсимланади ва қайта таъминланади. Маълумки давлатнинг иктисодий сиесатихалқ манфаатлари йулида амалга ошириладиган иктисодий тадбир тизимидир. Давлат иктисодий сиесатини иктисодиётга фаол аралашуви орқали амалга оширилади. Аралашувининг зарурати шундаки, иктисодиётда шундай соҳалар борки, уларнинг умуммиллий, ҳавтто

халкаро ахамият катта булсада бу саха пул сарфлаш хар кандай тадбирлар учун кулай булмайди, сабаб ундан тез орада катта фойда олиб булмайди, Сарфлар узини тезда оклаймайди, бу сохаларга гоят катта маблаг талаб килинади ва шу билан бирга бу иш ута хатарли хисобланади. Бу сохалар почта, аълока , электр – энергетика, газ саноати, нефть саноати, кумир саноати, темир йулар таранспорти, йул курилиш патроллари, аэропортлари ва бошкалар. Ана шу шароитда катта пул сарфи хатарини давлат уз зиммасига олади, чунки у юкоридаги сарфларни тарккиетсиз, актив фаолиятсиз умумиктисодий усишини таъминлаб булмайди. Иктисодиет сохасида давлат истеъмолчи сифатида хам бозорга чиқади. Давлат буюртма бериб, керакли товарларни катъийй еки келишилган бахолардан остиб олади ва бу билан бозор хажмига тоаъсир этади. Давлат буюртмасини бажариш ишлаб чиқариш воситалари учун кулай ишга айланади, чунки товарларнинг сотилиши кафолатланганлиги туфайли фойда олиш хам кафолатланади, натижада тадбиркорлик хатари кам булади. Бу бозорни кенгайтиради, чунки кушимча пул харид воситаси сифатида бозорга ташланади. Давлат иктисодиетини тартиблашда бюджет маблагларидан фойдаланилади. Бу субсидия бериш оркали амалга оширилади. Субсидия давлат бюджетидан тадбиркорларга аник максад йулида ишлатиш учун бериладиган маблагдир. Иктисодий усиш учун зарур аммо фирмалар учун кулай булмаган тадбирларни утказиш, масалан янги техналогияни ишлаб чиқаришга жорий килиш экологик мувозанат таъминлаш узок даврда узини окловчи ишларга пул сарфлаш фундаментал тадқиқот ишларни утказиш учун давлат томонидан субсидиялар ажратилади. Субсидия двалатнинг молиявий ердами булиб, бюджетга кайтарилмайди. Давлатни иктисодий сиесати монетар сиесат оркали хам тартибгна солинади. Маълумки давлатнинг пулга булган талаб ва таклифини узгартириш борасидаги сиесати монетар сиесат деб аталади. Муомалага чиқарилаётган пул суммаси талаб ва таклиф натижасида давлат томонидан тартибга солиниб турилади. Республикамизда иктисодий сиесатни амалга ошириш борасидаги пулнинг роли тугрисидаги нимани айтиш мумкин деган савол тугилади. Бозор иктисодиетига утган хар бир мамлакат хос хусусиятлар бор деб мумкин. Узбекистн утиш даврида бу боради зиддиятли фактлар бор деб айтиш мумкин. Бир томондан пул таклиф килинишининг пулга талабадан умумий ортикчалиги мавжуд бу эса инфляция суратлар пул массасининг уша суратларидан илдамлашганидан далолат беради. Иккинчи томондан мамлакат иктисодиетнинг айрим томонларидан пулга талабнинг таркибий ортикчалиги еки пул таклиф килишда такчиллик мавжудки реал даромадларнинг намоиш муддати утказиб юборилган карзларнинг усиши шундан доллат беради. Иктисодиет баркарор ривожланмоги учун давлатнима килиши керак ?

Давлат узининг иктисодий сиесатини амалга ошриш чогида пулнинг таркибий такчиллигини бартараф килишга интилмоги керак. Бу дегани пулга талаб ва таклиф мувозанати урнатилиш керакки муамалага кам хам керагидан ортикча хам пул массаси чиқарилишига йул куймаслиги керак. Бунга 1 дан кушимча пул эмиссиси усуллари билан эмас балки моддий сохаларни айниса соат ва кушимча кишлок хужалигини ривожлантриш сиесатини аник дастурини ишлаб чиқиш керак. 2 дан юкори унумли меҳнатни рағбатлантиришни кучайтириш керак (соликни камайитириш, зарур холларда субсидияларни ажратиш, турли имтиёзлар бериш, чет – элга чиқишни таъминлаш ва бошкалар). 3 дан ишлаб танилган даромадларни тасарруф этишда реал эркинлик бериш; 4 дан норентабел корхоналарни синациялаш ва тугатш тадбирларини кучайтириш йули билан эришмок керак. 5 дан

ишлаб чиқариш соҳаси ва сармоя муомаласи соҳасининг рақобатлашиб ишлашини ташкил этиш керак, сармоя эгаси гегемон бўлиб қолмаслиги керак. 6 дан хилма-хил солиқ имтиёзларини тугатиш сиёсати юргизмаслиги керак. Ана шу тадбирлар амалга ошса иқтисодиётнинг пулга бўлган талаби барқарорлашади, миллат ва унинг айрим фуқоролари реал даромади ошади, умуман жамиятда аҳоли тук фаровон яшаш имкониятига эга бўлади. Ҳамда давлатнинг жаҳон мамлакатлари уртасидаги обрўси ортиб боради.

Назорат учун саволлар.

Пулга таъриф беринг.

Қийматнинг оддий еки тасоддиқий шакли деганда нимани тушунаси?

Қийматнинг умумий еки қенгайтирилган шаклини изоҳланг.

Пулнинг вазифаларини айтинг.

Пулнинг иқтисодиётда тутган урни нималардан ўз ифодасини топади?

Пул назарияларининг қандай йўналишлари бор ?

Монометаллизм назарияси нима ?

Биметаллизм назарияси нима ?

Кейнс таълимотида пул назарияси қандай урин тутади ?

Монетаризм таълимотининг асосий мазмуни нима ?

Мавзу: Накд пулли ва наkd пулсиз хисоб китоблар.

Режа:

Наkd пулсиз оборотни таркиби.

Наkd пулсиз хисоб китобларни шакллари.

Наkd пулли оборотни хусусиятлари.

Таянч иборалар: Накд пулсиз оборот, ссуда, бюджет, инвестиция, чек, акцепт, туловталабномаси аккредитив, тулов топширикномаси, инкасса, лимит.

Наkd пулсиз хисоб-китоблар деганда корхона ва ташкалотлар томонидан товар айрибошлаш хизматлар курсатиш ва товарсиз операциялар буйича бир-бирига булган талаб ва мажбуриятларни наkd пул ишлатмасдан пул маблагларини хисоб-китоб ракамига утказиш оркали амалга оширилиши тушунилади. Соддарок атганда наkd пулсиз хисоб-китоблар бу наkd пул иштирокисиз сотувчи ва сотиб олувчининг хисоб-китоб ракамларида езув оркали амалга ошириладиган хисоб-китобидир. Уни жорий этишдан асосий махсад наkd пул таксимлигига бархам беришдир. Иктисодиет ривожланиб борган сари пул айланишда ва муомалада пулсиз хисоб-китобларнинг хиссаси доимо ортиб боради. Накд пулсиз хисоб-китобларнинг жорий этиш заруриятини келтириб чиқариувчи бир катор сабаблар бор, булар.

Жами шахсий ва миллий даромад хажмининг ортиб бориши;

Саноат ва кишлок хужалиги ишлаб чиқариш хажмининг усиши;

Товар обарот хажмининг усиши;

Баени кредитининг айрибошлаш жараенидаги ролини усиши;

Иктисодий алокаларни ривожлантиришда ва хисоб китобларда электрон хисоблаш техникаси ва компютерлардан фойдаланишнинг усиб борганлиги ва хакозолар.

Хозирги кунда пул айланишининг асосий кисмида одамзоддан ортиги наkd пул иштироксиз счетлардан счетларга утказиш оркали амалга оширилади.

Наkd пулсиз пул харакати хажмининг доимий усиб бориши халк хужалигида жуда катта ахамиятга эга. Унинг ахамияти шундаки:

Халк хужалигида наkd пулга булган эхтиёж кескин камаяди.

Узаро хисоб китобларни амалга ошириш учун сарф - ланадиган муомала харакатларида тежалади.

Пул маблагларининг хавфсизлиги таъминланади.

Хужаликлар уртасидаги алокаларни мустахкамлайди, товар ва пул маблагларини харакатларини тезлаштиради.

Солик тизими фаолиятини яхшилашга ердам беради.

Фирма (корхона), ташкилот ва муассасалар уртасида амалга ошириладиган наkd пулсиз хисоб китоблар уларнинг махсади, объекти (макони) тулов усулига караб бир неча турларга булинади.

Хисоб китоб объекти еки туловнинг кандай махсадга каратилганлигига караб:

А) товар ва хизматлар учун хисоб китоблар.

Б) товарсиз операциялар.

Хисоб китобларни утказиш жойига караб:

А) бир худуда амалга ошириладиган хисоб китоблар.

Б) худудлараро хисоб китоблар.

В) мамлакатлараро ҳисоб китоблар.

Туловни амалга ошириш усулларига қараб:

А) қарздор бўлган еки қарздор бўлмаган ҳисоб китоблар.

Б) ўзаро қарздордан қайтариш орқали бўладиган ҳисоб китоблар.

В) тулов қайтариладиган ҳисоб китоблар.

Маҳсулотни сотиш усулига қараб:

А) сотувчи билан сотиб олувчи ўртасидаги туғридан-туғри ҳисоб китоблар.

Б) транзит операциялари орқали амалга ошириладиган ҳисоб китоблар.

Маълумки нақд пулсиз ҳисоб китобларни ташкил этиш ва амалга ошириш ишларини банк олиб боради. Уларнинг вазифалари бу борада ҳар хилдир. Махсус банклар халқ хужалиғи тармоқлари корхоналарга ҳисоб китоб хизматини курсатади. Марказий банк бу ҳисоб китобларни юритиш бўйича тартиб қоидаларни ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилиши ўстидан назорат юргизади.

Корхона ва ташкилотларнинг аризаларига биноан махсус банклар уларга нақд пулсиз ҳисоб китоблар операцияларини амалга ошириш ўчун:

Ҳисоб китоб рақами.

Жорий рақами.

Ссуд рақами.

Бюжет рақами ва бошқа рақам очади .

Бу рақамлардан қайси бирининг очилиши:

Хужалиқ ва ташкилотларнинг фаолияти турига.

Молиялаштириш манбайига.

Фойдаланиш мақсадига инвестиция сарфланган ва бошқаларга қараб белгиланади.

Ҳисоб – китоб рақамлари ҳуқуқий жиҳатдан мустақил балансга ва ўз айланма маблағларига эга бўлган хужалиқ ҳисоби асосида иш юритадиган корхона ва ташкилотларга очилади. Ҳуқуқий жиҳатидан мустақил бўлмаган ташкилотлар ва муассасаларга жорий рақамлар очилади.

Бюджет кассасини ижро этиш операцияларини бажариш, туловларнинг тушуми ва харажатларини ақс этириш ўчун бюджет рақамлари очилади. Корхона ва ташкилотлар банк муассасаларида ўз рақамларини очиш ўчун қуйидаги хужжатларни топширишлари керак:

Рақам очиш туғрисидаги аризаю.

Корхона еки ташкилот ташкил қилинганлиги туғрисида юқори ташкилотларнинг қароридан қучирма.

Корхона еки ташкилот низомининг нусхаси.

Имзолар намунаси ва рамзли муҳри туширилган иккита махсус қаточка.

Бу хужжатлар банкга топширилгандан сунг уни туғрилигини банк бошқарувчиси қуриб чиқади ва бош бухгалтерга рақам очиш мумкинлиги туғрисида қурсатма беради. Амалиётда нақд пулсиз ҳисоб -китобларнинг қуйидаги шакллари қулланилади:

Акцент шакли.

Тулов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар.

Акредит шакли .

Чеклар билан ҳисоб-китоблар.

Ўзаро тулов ва мажбуриятларни қечишасосидаги ҳисоб-китоблар.

Режали туловлар ва бошқалар.

1. Акцепт – бу тулашга розилик деган булибтуловчи корхона томонидан тулов талабномаси тулаш учун қабул қилинганлигини билдиради.

Маълум қилиш шартига қараб акцент ижобий ёки салбий бўлади. Ижобий акцептда туловчининг розилиги ёзма равишда билдирилади. Салбий акцептда туловчининг туловларини амалга оширишга розилиги сукут саклаш орқали билдирилади, яъни акцент муддати ичида туловчи корхона акцептдан бош тортмаса, ёзам равишда розилик билдирмаса банк томонидан туловлар амалга оширилади. Амалиётда акцепт шакли нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг 45 – 50 % ни ташкил этади. Бундай ҳисоб-китобларга купрок камунал ва маиший хизматлар, телефон, газ, сув, эдлектр, иссиқлик энергияси учун туловлар қиради.

2. Тулов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар шакли асосан маҳаллий ҳудудларда товарларни жунатишда қулланилади.

Пулни туловчи банк муассасасига белгиланган муддатдаги суммани ўз шчетига товар сотувчи ёки бу корхонанинг банкдаги шчетига ўтказиш тугрисидаги топшириқномани тақдим этади. Сотиб олувчи товарни олганидан сўнг кейинги иш қунигача кечиктирмасдан тулов топширигини банк муассасасига топшириши керак. Ҳар бир кечиккан қуни учун 0.04 % товар суммасига нисбатан миқдорида жарима туланади.

3. Чек – бу товар олиш учун кассага пул ўрнига бериладиган ҳужжатдир. Пулсиз ҳисоб-китобларнинг бўдай шаклида банк корхона ва ташкилотларга чек дафтарчасини езиб беради. Демак чек корхона ва ташкилотларнинг банкида пул борлигидан далолат берувчи ишонч қозғоғи.

Пул ҳаракати банкдан бошланади. Нақд пул банкдан чиққач, корхона фирма , ташкилот ва муассасаларнинг кассасига ва ундан аҳоли қўлига ўтади. Олди сотди жараёни ва тулов мажбуриятлари бажарилганча яна банкка қайтади, албатта ҳаммаси эмас. Нақд пул қулланиладиган пул айланиш қўлидаги субъектлар ўртасида бўладиган пул ҳисобларида намоён бўлади:

Давлат ва корхона, ташкилотлар, муассасалар ўртасида (иш ҳақи, муқофотлар бериш, товарлар сотиб олиш, хизматлар қўрсатиш учун туловлар).

Давлат ва аҳоли ўртасида (пенсия, стипендия, нафақа, ютуқли пуллар тулаш, бюджетга турли туловлар, солиқлар ва бошқалар).

Қредит тизими билан аҳоли ўртасида (Қарз олиш ва қайтариш, жамғарма қўйиш ва уни олиш ва бошқалар).

Пул доимо айланишда ҳаракатда экан муомалада нақд пул массаси (миқдори) вужудга келади. Муомаладаги нақд пул массаси деганда маълум бир вақтда муомалада мавжуд бўлган нақд пулларнинг йиғиндиси тушунилади. У қўлидагилардан ташкил топади:

Иш юритувчи барча субъектлар ҳамда жамоа ташкилотларининг касса қолдиқлари.

Барча банкларнинг кассаларидаги нақд пул қолдиқлари.

Аҳоли қўлидаги нақд пуллар.

Маълумки муомаладаги нақд пуллар ва уларнинг қолдиқлари лимит билан чегараланади. Лимитдан ортиқча пул қолдиқлари банкларга топширилади. Банклар эса бу ортиқча нақд пул маблағларини резерв фондига ўтказишади. Муомаладаги нақд пул массасининг аҳоли қўлида қолган қисмини ҳисоблаш ва тартибга солиш ниҳоятда қийин жараёндир, сабаби аҳоли уни хоҳлаган вақтда ишлатиши мумкин. Бундан ташқари муомалада нақд пул массасига таъсир этувчи омиллар мавжуд. Аҳоли қўлидаги нақд пул массасига аҳолининг истъёмол товарларига бўлган товарининг қондириш даражаси, вақтинча бўш турган жамғармаларнинг банк

айланмасига жалб этиш даражаси таъсир курсатади. Араг муайян худудда ахоли истъемолини кондириш учун товар ва хизматлар етишмаса пул массаси бошка жойга «Окиб» кетади. Бу «Окиб» юриш бозор иктисодиетига утиши даврида барча мамлакатлар шароитида пул кадрсизланишини жиловлаш максатида мамлакатимизда узига хос пул кредит сиесати утказилмокда, бунинг маъноси накд пуллар факат иш хаки ва унга тенглаштирилган маблағларни (нафака, пенсия, стипендия) бериш учун ишлатилмокда. Аммо иш хакига натура формасида махсулотлар бериш хам йук эмас.

Бозор иктисодиетига утиш шароитида хужаликларда накд пул айланишини ташкил этишни куйидаги тамоиллари мавжуд:

Барча иш юритувчи субъектлар (корхона, фирма, ташкилот ва муассасалар) узларининг пул маблағларини банклардаги хисоб китоб ракамларида саклашлари шарт. Агар шунда, пул маблағларида тезкорлик билан фойдаланишга бошка иш юритувчиларнинг пакд пулга булган талабининг кондирилишига эришилади. Бундан ташкари, мамлакатда пул харакатининг тезлашувига эришилади ва халк хужалигига микиесида хужаликлараро тулов интизоми мустахкамланади.

Хужаликлараро накд пул айланиши ва накд пулсиз хисоб-китоб шартлари махсус кон ва коидалар билан катъий чегараланган.

Накд пул маблағлари банклар томонидан хужаликларга маълум мақсадлар учун берилади ва уларни амалга ошириш учун ишлатилади.

Хужаликларда кассанинг кирим ва чиким операциялари харакдаги коидаларга риоя килинган холда аниқ равшан ва уз вақтида амалга оширилиши шартдир.

Назорат учун саволлар.

Накд пулсиз оборот нима?

Накд пулсиз хисоблашувларни кандай турларини биласиз.

Накд пулсиз хисоблашувларни иктисодиетга кандай таъсири бор?

Тулов талабномаси билан хисоблашувларни иктисодиетга кандай таъсири бор.

Чек билан хисоблашувлар кандай амалга оширилади?

Хисо-китоб ракамлари нималарга боглик?

Акцепт нима?

Накд пуллар деб кандай пулларга айтилади ?

Накд пул айланишини ташкил этишнинг кандай тамойиллари бор ?

Давлат ва ахоли уртасида туланадиган пуллар нималардан иборат ?

Мавзу: Пулнинг айланиши ва унинг таркиби.

Режа:

Товар айланиши пул айланишининг асоси.

Пул массаси айланиш тезлиги.

Пул муомаласи конуни.

Накд пулли ва накд пулсиз ҳисоб китоблар.

Таянч иборалар. Товархужалиги, пул муомаласи, пул айланиши, пул массаси, нарх, накд пул, накд пулсиз, ижтимоий маҳсулот, даромад, банк, қвари пул, пул агрегати.

Утган маърузалардан маълум бўлдики пул товар хужалиги маҳсули экан товар хужалигининг ривожланиши билан пул муомаласида ҳам ктга узгаришлар ҳам содир бўлади. Пул муомаласини устириш, пулларни айрибошлаш, буш турган пулларни кредит орқали ҳаракатга келтириш, пулнинг айланишининг тезлаштириш, пулнинг айланиш устидан назорат қилиш каби иксодий алоқалар юзага келади. Демак, пул доимо ҳаракатда бўлади, у кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Жамиятдаги пулнинг айланиш моддий айланишни яъни яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳаракатини билдиради. Пулнинг айланиши билан моддий айланиш уртасидаги нисбатни қуйидагича қуринишда ифодалаш мумкин.

$$ПМ \cdot ПО = Н \cdot МХ$$

Бу ерда:

1. ПМ пул массаси.

ПО пул айланиш тезлиги.

Н нарх даражаси.

МХ = яратилган маҳсулот ва бажарилган хизматлар миқдори.

Товарларни соти ва сотиб олиш, хизмат ҳақларини тулаш, турли мажбуриятларни бажариш жараенида вужудга келадиган узаро пул ва накд пулсиз ҳисоб китоблар йигиндиси пул ҳаракатини ташкил қилади. Буни қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$ПО = НПКХК + НПХК$$

Бу ерда:

ПО пул айланиш.

НПКХК накд пул қуланилаган ҳисоб китоблар.

3. НПХК накд пулсиз ҳисоб китоблар.

Шуни ҳам айтиш керакки айрим ҳолларда товар муомаласида ташқари ҳам пул муносабатлари ва ҳисоб китоблар содир бўлади. Улар қуйидаги ҳолларда содир бўлади:

ижтимоий маҳсулотни яратиш тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараенларида;

корхона ва ташкилотлар пул даромадларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараенларида;

банк муассасалари, аҳоли ва хужаликлар урасидаги кредит муносабатларда;

қишлоқ хужалик тармоқларини молиялаштириш ва давлат сугурта муассасалари фаолияти билан боғлиқ бўлган муносабатларда;

аҳолининг бир-бирлари билан бўладиган узаро туловларида;

Пул билан боглик муносабатларининг ичида энг асосий товар моддий бойликларни айрибошлаш хисобланади, сабаби у бошка пул муносабатларини вужудга келишига замин яратади. Масалан: иш хакини тулаш, банк кредитларини кайтариш, давлатига бюджетига ажратмалар ажратиш каби унлаб пул муносабатлари товар айрибошлашдан сунг амалга ошади.

Пул айланиш узининг харакат доирасида бир неча куринишларда булади. Пул айланиш пулсиз муносабатларнинг турига караб иккига булинади:

Товар моддий бойликларининг айрибошлаш жараенидаги пул айланиш;

Товар характерига эга булмаган пулли хисоб китобларини амалга ошириш жараенида содир буладиган пул айланиш;

Тулов усулларига караб хам пул харакати 2 га булинади.

Накд пулли пул айланиш;

Накд пулсиз пул айланиш;

Иштирокчиларнинг жойлашувига караб пул айланиш:

Шахар (туман) ичидаги пул айланиш;

Шахарлараро пул айланишларга булинади.

Пул айланишнинг турлари доимий равишда узаро бир-бирлари билан боглик булади. Пул айланиш актив ва пассив булиш мумкин. Тулов жараенларида бевосита иштирок этган харакатдаги пул массаси актив пул айланиш деб юритилади. Маълум пул массаси жуда киска вакт давомида, вақтинча муомалада иштирок этади. Корхона ва муассасаларнинг ахолининг жамгармаларининг харкти буйича бунга мисол булади ва улар пассив пул айланиш деб аталади.

Пул агригати деб жамгарилаётган ва харид кобиятини хамма вақт сакловчи барча пул воситаларига айтилади. Бунга накд пуллар, маълум муддатга еки муддатсиз банкка куйилган пуллар вексел сификатлар акция когозлари ва булар киради. Пул огрегатларининг сони мамлакатда иктисодиетнинг ахволига караб турли булади. Мамлакатимизда якин вақтларгача пул огрегтлари хисоб билан эмас ва молия-кредит муассасаларининг амалий фаолиятида улардан фойдаланилмас эди. Аълокачилар хам пул огрегатлари билан таниш эмас эди. Сабаби пул назариясига кура накд ва квазипулларни бирлаштириб булмайдиган тушунча бор эди, вахоланки: пул бозори инвестиция бозори ва кимматбахо когозлар бозорини бир – бирдан ажратиб булмайдиган, улар бир-бирлари чамбар-час боглик сабабли пул агрегати деган тушунча анализига кенгрок сингиб бормокда. Бозор иктисодиетининг энг мухим унумдорларидан (элемент) бири пул агрегатларини бошқаришидир. Ривожланган мамлакатларда пул агрегатларини бошқариш асосан Марказий банклар зиммасига юклатилган, шу жумладан бизнинг мамлакатда хам пул агрегатларини бошқаришда Марказий банк томонидан куйидаги пул кредит сиесатидан фойдаланилади:

1.Дискант (фоиз) сиесати. Дискант деганда векселларни хисобга олиш нарх чегирмалари, чегирма фоизлари тушунилади. Дискант сиесатини амалга ошириш натижасида марказий банк хисоб-китоб фоизларини пулга булган талаб ва таклифига караб ошириш ва тушириш сиесатини олиб боради.

2.Очик бозордаги операциялар сиесати. Марказий банк тижорат банкларидан кимматбахо когозларини сотиб олиш еки уларга давлатнинг кимматбахо когозларни сотиш оркали пул талаби ва таклифига хамда пул массасига таъсир этади. Республикаимизда пул массасининг куйидаги таркиби кабул килинган.

МО-муамаладаги накд пул микдори .

$M1 = MO + \text{тегишли хисоб} - \text{китоб варакаларидаги пул колдиклари} + \text{махаллий бюджетлар маблаглари} + \text{бюджет, жамоа ва бошка ташкилотларининг маблаглари.}$

$M2 = M1 + \text{жамгарма банклар(халк банклари) муддатли омонатлар.}$

$M3 = M2 + \text{чикарилатган сертификатлардан аниқ мақсадли заём аблигациялари} + \text{давлат заём аблигациялари} + \text{хазина мажбуриятлари.}$ Пул массаси таркибий қисмларига квази пуллар (лотинча ухшаш) ни ҳам киритиш мумкин. Квази – пуллар тугри маънода пул бўлмасада, ликвид ативлар яъни қийматини йукотма осонгина пулга айлантирса бўладиган актавлар ҳисобланади. Кимматбаҳо металллар, кимматбаҳо тошлар санъат асарлари пул билан бир хил даражада туради. Бинолар, ускуналар машиналар ва бошқалар ликвидитлиги камроқ одатда бойликларнинг бу тоифаси «музлатилган» деб аталувчи активларга киради.

Пулнинг миқдори иқтисодийнинг муомала маблаглари ва тулов маблагларига бўлган ҳақиқий эҳтиёжларига мувофиқ бўлган тақдирда пул умумий эквивалент роилини нормал бажара олади. Бозор иқтисодиети шароитида муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай аниқланади. Муомала учун зарур бўлган пулнинг миқдори муомалада бўлган товарлар умумий баҳосининг пул айланиши тезлигига бўлинган суммаси билан белгиланади. Пул муомласини тартибга тартибга солиб туриш давлатнинг асосий иқтисодий вазифалардан бир ҳисобланади. Маълумки муомалада бўлган товарлар массасининг суммаси қанчалик катта бўлса муомала учун шунчалик куп пул массаси керак бўлади. Айтиш керакки пул қанчалик тез айланса, муомала учун шунчалик кам миқдорда пул талаб қилинади ва аксинча муомала учун зарур бўлган куп миқдордаги. Уч омилига боғлиқ: Булар

Товар миқдори (ТМ)

Товар баҳоси (ТБ)

Пул айланишининг тезлиги (ПАТ)

Бу боғлиқни формулага солсак, унинг қурилиши қуйдагича бўлади:

$$ПМ = \frac{ТМ * ТБ}{ПАТ};$$

Ривожланган мамлакатларда муомала учун зарур бўлган пул миқдорининг (ПМ) тулиқ формуласи қуйдагича бўлади:

$$ПМ = \frac{ТМ * ТБ - Кр + Тл}{ПАТ_{\text{еки}} ПО};$$

Бу ерда Кр – кредитга сотилган товарлар баҳосининг суммаси; Тл – муддати келган туловлар суммаси. Биз юқорида пул қанчалик тез айланса муомала учун шунчалик кам миқдорда пул талаб қилинади ва аксинча ддеб айтган эдик. Бу пул муаммоси қонуни деб айтилади. Муомала учун яна бир формула борки, у муайян даврда муомалага зарур бўлган пул миқдорини туларок аниқлашга ердан беради.

$$ЗПМ = \frac{НП - Кр + МПТ - ЗП - ЮТ + ПР}{ПО}$$

Бу ерда:

ЗПМ – муайян даврда муомалага зарур бўлган пул миқдори;

НП – нақд пулга сотиладиган товарлар баҳосининг умумий суммаси;

Кр - кредитга сотиладиган товарлар баҳосининг суммаси;

МПТ – нақд пул билан туланадиган, муддати келган мажбурий пул туловлари суммаси;

ЗТ - заёмлар учун туловлари суммаси;

ЮТ – турли ютуқлар учун туловлари суммаси;

ПР – хужаликлар ва аҳоли кулидаги нақд пул захиралари суммаси;

ПО – муайян даврдаги пул бирлигининг айланиш сони;

Керагидан ортикча пул чиқариш баҳоларининг кутарилишига олиб келади, кам ул чиқариш тарланнинг стилмай қилишига сабаб бўлади.

Демак, товарла умумий баҳосининг суммаси билан муомаладаги пулнинг миқдори уртасида мувофиқлик бўлишига эришиши – мамлакат иқтисодийни барқарор ривожлантиришнинг муҳим шартларидан биридир.

Банклардан иш хақи ва бошқа турли хил мақсадларга берилган нақд пуллар муомалада бўлиб яна савдо тушуми бошқа йуналишлар орқали маълум даври ичида банкка қайтиб келади. Уни пул муомалада бўлиш даври деб аталади.

Пулнинг айланиши тезлиги эса унинг неча марта олди-сотдидаги воситачилик қилганлиги билдиради. Маълум давр (чорак, ярим йил, йил) кунларининг пул муомалада иштирок этган кунларига бўлган нисбати шу даврдаги пулнинг айланиш тезлигини ифода қилади. Масалан пулнинг айланиш даври 15 кунни ташкил этса, у чоракдаги айланиши тезлиги ($90 \cdot 15 = 6$) 6 мартани ташкил этади. Шу давр мобайнида муомалага 60 млн. сумлик товар маҳсулотлари чиқарилган бўлса ($60 \cdot 6 = 10$) 10 млн. сумлик муомалага товар маҳсулотларидан ярими нақд пулсиз ҳисоб-китоблар орқали сотилса унда муомалага ҳаммаси бўлиб 5 млн. сумлик нақд пул чиқарилади. Демак бундан шундай ҳулоса қилиб чиқадики пул қанчалик тез айланиб турса пулга талаб шунчалик қамаяди.

Назорат учун саволлар.

Пул айланиши деганда нимани тушунаси?

Пул айланиши узининг ҳаракат доирасида неча қурилишда бўлади?

Пул агрегати нима?

Пул агрегати қандай бошқарилади?

Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай аниқланади?

Қийматнинг оддий еки тасодифий шакли деганда нима тушунаси?

Қийматнинг умумий еки қенгайтирилган шаклини изоҳланг.

Пулнинг қандай турлари бор ?

Электрон пуллар деб нимага айтилади?

Қоз пуллар қачон ва нима учун пайдо бўлди?

Пулнинг вазифаларини айтинг.

Пул қайталинни доиравий айланиши нимага айтилади ?

Миллий валюта деганда нимани тушунаси.

Ўзбекистонда пул мустиқлигига қачон эришди?

Мавзу : Пул бозори.

Режа:

Пул бозори – молия бозорининг таркибий кисми сифатида.

Киска муддатли хазина мажбуриятлари еки хазина векселлари.

Пул бозорига доир операцияларни ташкил этиш.

Ўзбекистон Республикасида пул бозорининг шаклланиши ва уни такомиллаштиришнинг асосий йуналишлари.

Таянч ибора. Пул, эквивалент, пулга талаб, пул таклифи, пул бозори, молия бозори, сармоя, кимматли коғозлар, вексел, утказма вексел, инвестор, облигация, акция, дивидент.

Бозор иктисодиети мавжуд экан уни пул бозорсиз тасаввур этиб булмай. Маълумки пул бор экан уни қарзга олиш еки қарзга бериш табиий ҳол ҳисобланади, бундан ташқари фойда олиш мақсадида пулни валюта сифатида бошқа давлат пул бирлигига айрибошлаш кенг ривожланган бўлади. Демак, ҳозирги бозор иктисодиетида қарзга пул олиш одатдаги иктисодий воқеага айланган. Масалан: фирмалар усқуналар, машина, хом ашё, екилги сотиб олиш, иш ҳақи тулаш учун, фермерлар уруғлик, угит ва техника сотиб олиш учун, давлат ўз сарфини коплаш учун, жисмоний шахслар қушимча даромат олиш учун қарз оладилар ехуд пул сотиб оладилар. Бундан ҳулоса шуки пулга талаб бор.

Айниқ вақтида бошқа юридик ва жисмоний шахсларда ортиқча пул захираси мавжуд бўлади, бундан ҳулоса пуо таклифи бор. Пулга талаб ва пул таклифи пул бозори мавжудлигининг асоси ҳисобланади. Агар оддий ҳулоса қилинса, пул бозори билан кредит муносабатлари уртасида ухшашлик бордай туюлади, аслида ундай эмас, улар уртасида катта фарқ бор. Агар пул бозорида барча субъекитларнинг ўзларига тегишли пул маблағлари иштирок этса, кредит ўзга мулки бўлган пулни қарзга олиб, ишлатиш борасидаги муносабатларни англади. Пул бозори билан кредитнинг умумийлиги шундаки, уларнинг ҳар иккаласида ҳам пул маблағлари юзасидан бўладиган муносабатлар етади, уларнинг фарқи эса пул маблағларини жамлаш ва ишлатиш усулининг ҳар хил бўлиши билан характерланади. Пул бозорида пул эгаси ўз мулки бўлган пул ресурсларини хоҳлаган вақтда, ҳеч бир ҳаражатсиз ишлатиши мумкин. Мавзунинг 1-саволи пул бозори-молия бозорининг таркибий кисми сифатида деб аталган. Бунинг сабаби пул бозорисиз тулик маънодаги молия бозорини тасаввур этиб булмайди. Чунки мамлакатнинг молия бозори пул бозори, кимматли коғозлар бозори ва сармоялар бозоридан ташкил топади.

Пул бозори ҳам, кимматли коғозлар бозори ҳам, самоялар бозори ҳам расмий ва норасмий равишда фаолият қурсатади. Расмий бозорлар қонун доирасида амал қилса, норасмий бозорлар инфляция жараёнлари давом этиб товар – пул муносабатлари бузилган даврларда қонундан ташқари фаолият қурсатади.

Молия бозори иштирокчилари мулк эгаси сифатида ўз бойлигидан ўзлари билганларича фойдаланишлари мумкин, шу сабабли улар пул юзасидан эркин муносабат асосида битимга келадилар. Молия бозорида пулга кимматбаҳо коғозлар – облигация ва акциялар сотиб олинади. Молия бозорида вексель ва сертификат қаби ҳужжатлар ҳам пул сингари муомалада бўлади, улар ҳам олди-сотди

килинади. Молия бозори амалиётда расмий равишда тижорат банклари, сугурта, инвестиция, молия компанентлари, фойд биржалар, аукционлар орқали фаолият курсатади. Молия бозоридаги операциялар махсус воситачилар димрлар, брокер фирмалар орқали амалга оширилади.

Молия бозорининг энг ахамиятли жойи шундаки, у аҳоли кулидаги улик, ҳаракатсиз пулни жонли, даромат келтирувчи пулга айлантради. Бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики, молия бозори миллий ва халқаро ҳужалик доирасида пул маблағлари эркин ҳаракатининг махсус шакли ҳисобланади.

Энди бевосита пул бозорининг узига қайталиқ. Жаҳон пул бозори амлиетидан маълумки қиска муддатли ҳазина мажбуриятлари еки ҳазина веселлари (улар ҳазина билетлари ҳам аталади) пул бозорининг асосий ҳаракатлантирувчи воситаларидан бири ҳисобланади.

Вексель – немисча айирбош сузиданолиган булиб, муайян микдордаги қарзга олинган пулни белгиланган муддатда қатъий тулаш мажбурияти юкланган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда тулдириб расмийлаштирилган қарздорлик ҳужжатиدير. Уларни ҳар қандай тулашга лаекатли қорхона чиқариш ҳуқуқига эга. Веселни сотиш, қредит сифатида бериш ва аниқ олди-сотди битимида тулов воситаси сифатида ишлатиш мумкин. Векселлар асосан қиска муддатга (бир йилгача) берилади, унинг оддий ва утказма турлари мавжуд. Ҳазина векселлари инвесторларни жуда қизиқтиради, чунки улар ишончли, ликвидли ва даромадлари қафолатланган. Одатда янги чиқрилган векселлар дастлаб қим ошди савдосида (аукционда) сотилади, буерда сотувчи сифатида молия муассасининг узи, харидорлар сифатида эса махсус диллерлар, банқлар ишлаб чиқариш тузилмалари иштирок этади. Ҳазина векселлари буйича туланадиган фойзлар дисконт (ҳисобга олиш) шаклида туланади. Масалан: агар ҳазина билетининг номинал қиймати 100 сум булса, очик савдода у 96 сумлик дисконт нарҳида сотилади. Аншу арқ унинг даромадлилигини белгилайди. Векел буйича даромаат қуйидаги формула буйича ҳисобланади:

$[(100 - \text{нарх}) : \text{нарх}] * [360 * 100 : \text{қайтариш муддати}]$.

Бизнинг мисолимизда, агар қатараш муддатиғача қолган 94 қун булса, даромаат қуйидагини ташқил қилади:

$[(100 - 96) : 96] * [360 * 100 : 94] = 16,0 \%$

Ҳазина векселлари энг қиска муддатли давлат қогози булганлиги учун, одатда улар буйича фойзлар узок муддатли ва урта муддатли қогозларниқига нисбатан паст булади. Ҳазина векселлари – давлат учун энг малол келадиган қарз мажбуриятлари ҳисобланади. Бунга сабаб шуки, қиска муддат мобайнида уларнинг эгалари қуплаб микдордаги векселларни қайтаришлари мумкин. Қупинча, қарз мажбуриятларининг ушбу қили буйича қарздорлик давлат қарзининг асосий қисмини ташқил қилади. Ҳазина билетларининг қакмиллаштирилган тури – қамгарма облигацияларидир. Улар облигация эғаси номига қайд қилинади ва уларни сотиб булмайд, шунинг учун уларни “Бозордан ташқари” деб аташади. Уларни қакат айрим шахслар ва баъзи инвестиция фойзлари қекланган микдорда сотиб олиши мумкин. Уларнинг ёзилган қийматини облигация эғаси истаган пайтида қайтариб олиши мумкин, бу эса уларни юқори ликвидли қилади. Қамгарма облигациялари бир йилда бир марта чиқарилади, уни иш ҳақидан ушлаб қолиш йули билан ёки нақд пулга харид қилиш мумкин. Ҳазина векселлари билан буладиган операцияларни фьючерс битимларисиз тулик таввур этиш мумкин эмас. Фьючерс битимлари буйича операциянинг мақсади фойз ставкалари узғаришидан

чайков килиш ва бу ставкаларнинг узгариши билан боғлиқ таваккалдан сакланишдир. Соддарок килиб айтилса фьючерс битими тузилганида кимматбаҳо коғозлар нархи узгарса ҳам (маълум муддат утганидан кейин) шартномада курсатилган баҳо буйича туланади.

Банк вексели – пул бозорининг навбатдаги воситаси ҳисобланади. У кенг тарқалган бўлиб, келгусида маълум муддатда тулаш шarti билан товарга ҳақ тулаш учун фирма ёзиб берадиган чекдан иборат. Бундай векселда “Акцептланган” деган банк белгиси бўлади, бу белги тулаш буйругини ифодалаб, чек топширилаётган банкка уз-уздан қафолат вазифасини утайди. Бундай вексель фирма билан яхши таниш бўлмаган, лекин банкка мутлоқ даражада ишонадиган хорижий мижозларга жуда қул келади. Банкларнинг вексель операциялари қисқа муддатли тижорат кредити билан бевосита боғлиқ. Харидор товар ҳақини ўзи тулай олмаса, векселларни нақд пулга айлантириш эҳтиёжи тугилади ва бўлиш вексель операциялари ердамида бажарилади, яъни банк муддати келмаган векселни сотиб олади эки улар юзасидан пул ссудалари беради. Ссуда берилганида векселлар банк ихтиёрига ўтади, ссуда қайтариб берилиши билан векселлар эгасига қайтарилади. Векселлар юзасидан берилган ссудалар муддатли (қайтариш муддати курсатилган) ва муддатсиз яъни онқол (банк томонидан исталган пайтда қайтариб олинадиган) ҳилларга бўлинади. Улар одатда 1 ойдан 3 ой муддатгача берилади.

Пул бозорининг яна бир унсури – депозит сертификати (банкнинг қорздорлиги ҳақидаги ҳужжат) деб айтилади. ДС – кредит муассасаси бўлган банкнинг омонатчини депозит кредит муассасаларига саклаш учун жойлаштирилган пул маблағлари эки кимматли коғозлар (банк жамғармаси) олиш ҳуқуқини тасдиқловчи, пул маблағларини депонентга ўтказилганлигини билдирувчи езма гувоҳномаси ҳисобланади. ДС нинг икки шакли мавжуд: талаб қилиб олинадиган (сертификатни курсатиб маълум суммани олиш ҳуқуқини берадиган) ва муддатли (муддати тулганидан сунг туланидиган) сертификатларга бўлинади. ДС ҳам юқори ликвид ҳисобланади. Агар уларни обрўли йирик банклар чиқарган бўлса, улар муомала ва тулов воситаси сифатида пулнинг ўрнини босади. Аммо бу иктисодий юксалган, ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган.

Пул бозорини гапирганимизда сармояларбозорининг мазмунига тўхтаб ўтиш фойдадан ҳли бўлмайди. Сармоялар бозори мамлакат учун муҳим бўлган вазифа – йирик давлат муаммоларини ҳал қилиш учун сармояларини тўплаш ва уларни мақсадли йўналтиришга хизмат қилади.

Сармоялар бозорининг асосий молиявий воситалари – қарпарциялар ва маҳаллий ҳукумат облигациялари, акциялар, қафолат кредити, ўрта ва ўзоқ муддатли ҳазина мажбуриятлари, заемлар ҳисобланади.

Сармоялаш – кимматли коғозлар бозоридаги ва умуман иктисодиётдаги қуламини ифодалайдиган курсатғич. Сармоялар бозорида энг кенг тарқалган кимматбаҳо коғоз турларидан бири облигациялардир.

Облигация – унинг эга пул маблағлари туланганлигини билдирадиган ва унга қатъий белгиланган муддатда ўз наминал қийматини қоплаш мажбуриятини тасдиқлайдиган кимматли коғоз. Облигацияни чиқарган ташкилот (эмитент) пул қарз оловчи ва сотиб оловчи (инвестор) қарз берувчи яъни кредитор сифатида номаён бўлади.

Улар оддий ва ютуқли, фойзли ва фойзсиз (мақсадли), эркин муомалада бўладиган ва муомала доираси чекланган бўлиши мумкин.

Облигацияларнинг номинал (узига езилган) нархи, кайтариб олиш нархи ва бозор нархи булади.

Сармоялар бозорининг яна бир унсури – акциялар ҳисобланади. Акция – акционерлик жамияти чиқарадиган ва унинг эгасига жамият оладиган фойдадан дивидент тарикасида маълум миқдорда даромат олиш ҳуқуқини берадиган қимматбаҳо коғоздир.

Акциядан фарқлироқ облигациялар фақат қарздорликни билдиради. Акциялар икки хил булади: оддий ва имтиёзли.

Оддий акция шундай акцияки, унга тегадиган дивидент фойдага қараб ҳар хил булади, унинг миқдори қатъий қанолатланмайди, аммо у эгасига акционер жамият йиғинида овоз бериб, унинг ишини ҳал этишда иштирок этиш ҳуқуқини беради. Оддий акцияда дивидентни олмай қолиш ҳавф-хатари ҳам мавжуд булади.

Имтиёзли акция шундай акцияки, унга тегадиган даромат қатъий қоиш шаклида олдиндан белгиланади ва албатта у берилади, жорий йилда тегамай қолган дароматни қелажакда олишни қанолатламайди, аммо уз эгасига акционерлар йиғинида бериш ҳуқуқини таъминламайди.

Молия бозорида оддий акционерга нибатан имтиёзли акциялар қардорқир булади. Акцияларда қурсатилган қиймат унинг номинал қиймати булади, аммо унинг бозор баҳоси ундан паст еки қаланд бўлиши мумкин. Бозор баҳоси бозор қурси деб аталади. бозор баҳоси қимматбаҳо коғоз қатировқаси деб аталади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам мустақиллик шароқати билан молия бозори ҳусусан қул бозори астаекин тарқиб топиб, ривожланиб бормоқда. Давлат қиска муқдатли облигациялари (ДҚМО) муомалага чиқарилиши натижасида сармоялар бозорида энг юқори ликвидли, юз қоиш ишонли молия воситаси пайдо бўлди. ДҚМО инвесторлар учун ҳам, оддий фуқаролар учун ҳам анча фойдали ҳисобланади, сабаби, унинг даромадлари солиққа тартилмайди. Республикамизда уч ойлик қиска муқдатли заём облигациялари бўйича биринчи савдолар 1996 йил 28 мартда бўлиб ўтди. Жамғарма облигациялари ва фьючерс битимлари Ўзбекистон қимматли коғозлар бозорида ҳали унча ривожланмаган.

Банк векселлари Ўзбекистонда анча қенг ривожланган. Республика банқлари қимматли коғозлар эмиссиясининг умумий ҳажмида улар ноқоишга яқинни ташқил этади. Ҳозирги қунда республика тижорат банқларининг деярли ярми векселлар чиқариш билан шугулланади. Бу векселларнинг иқтисодиётдаги аҳамияти шундаки, уларнинг ҳар бир суми Республикани XIX асридаги узаро қарзларнинг 6 суммдан ортиқини ўзди. Агар депозит сертификатларига қелсак мақсур молиявий восита Ўзбекистонда эндиқина пайдо бўлмоқда, республика тижорат банқлари қимматли коғозла умумий миқдорида улар 2% дан ошмайди (1997 йилга). Ўзбекистонда қул бозори ривожланаётганлиқига яна бир миқол 1996 йилдан бошлаб қулларнинг янги энг қамонавий қилларида бири – пластик қарточқалар муомалага чиқарилди. Унинг афзаллиқи шундаки унинг эгаси биринқидан, қарточқани қабул қилувчи банқлар ва банқ бўлимлирида нақд қул олиш, иққинқидан, қизматлар ва товарларга ҳақ тулашлари мумкин.

Шундай қилиб мустақил Ўзбекистон Республикасида ҳам молиявий бозор ва унинг ўнсурулари ривожланиб бормоқда.

Назорат учун саволлар.

Нима учун қул бозорини молия бозорининг тарқибий қисми дейилади?

Ҳазина векселлари нима?

Облигация ва акцияни бир биридан фарки нима?

Пул бозорига доир операциялар қандай ташкил этилади?

Ўзбекистонда ҳозирги кунда пул бозорини ривожлантириш учун қандай ишлар амалга оширилмоқда

Пул бозори ва қимматли қозғалар бозорлари расмий ва норасмий равишда қандай фаолият қурсатади?

Жаҳон пулли нима ?

Вексель нима ?

Пул бозорининг қандай унсурларини биласиз ?

Халқаро валюта тизими нима ?

Мавзу: Пул назариялари. Пул тизими ва унинг таркиби.

Пул назариялари ва уларнинг куринишлари

Пул тизимининг таркибий қисмлари.

Биметализм. ва монометализм.

Республикада мустиқил пул тизимини шаклланиши ва ривожланиши.

Таянч ибора. Қиймат, пул, товар, функция, назария, монетаризм, товар, пул тизими, пул бирлиги, баҳо масштаби, эмиссия, пул массаси, электрон пул, биметализм, монометализм, кредит пул, чек.

Пул назариялари - пул табиати ва пулнинг ишлаб чиқаришни шакллантиришга таъсири ҳақидаги назариялардир. Бу назариялар капиталистик ишлаб чиқариш усулигача бўлган даврда вужудга келди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули даврида, пул-товар муносабатлари ҳужалик соҳасининг ҳамма тармоқларини қамраб олган даврдагина пул назарияси кенг тарқалди.

Пул ва унинг сотиб олиш қуввати орасидаги муносабат пул назарияларининг марказий масалаларидан бири бўлиб келган. Хуллас, иқтисодчиларнинг пулнинг моҳияти, унинг функциялари ва пул муомаласига бўлган қарашлари пул назарияларини келтириб чиқарди.

Илк тарихий пул назариялари сифатида номиналлик ва металллик назарияларини келтириши мумкин. Капитализм таракқиёти билан бирга бу назариялар ҳам узғариб янги, микдорий назариянинг пайдо бўлишига асос бўлди.

Шоziрғи кунда монетаризм ва иқтисодни пул-кредит муносабатлари орқали тартиблаштириш назариялари ҳам мавжуд. Аммо энг асосий пул назариялари сифатида метал, номинал ва микдорий пул назариялари тадқиқот қилиб келинмоқда.

Пул назарияларининг қилиб чиқишига асосий сабаб ишлаб чиқаришнинг таракқий этиши ва пул муомаласининг таракқиётдан маълум даражада оқшабини олдини олиш ва уни ривожлантириш масаласи ҳисобланади.

Кул меҳнатидан манифактурага, манифактурадан саноат ишлаб чиқаришига утилиши билан ҳаиш д-ҳужалигида меҳнатнинг интеграциялашуви ҳам қучая борди. Бунинг натижасида ҳужалик юритувчи субъектлар орасидаги пуллик муносабатлар ҳам мураккаблаша боради. Феодализмгача бўлган наад пуллик муносабатлар бу давр талабларига жавоб бера олмай қолди. Буни биз Европадаги XV асрдаги “пул очарчилигидан” дан қуришимиз мумкин. Ҳудди шу даврдан бошлаб пул назариялари тутрисидаги илк фикрлар юзага келди. Бу назарияларнинг уша даврдаги муаммоларини ечишдаги роли бекиёс бўлди. Илк бор вужудга келган пул назариялари бу металллик ва номиналлик пул назариялари ҳисобланади.

Бдуйида биз пул назарияларнинг баъзи бирларига қисқача таъриф бериб утамиз Пулнинг металллик назарияси капиталнинг дастлабки даврида таракқий этди. Монета таркибини бузиш (монетанинг оғирлик микдорини қамайтириш) га қарши қурашда прогрессив роль уйнади. Бу назариялар уша давр руҳи ва тузилаётган буржуазия эҳтиёжларини ақс эттириб, меркантилистлар бақувват металл пуллари тарққори бўлиб қикдилар. Бу назария уша давр капитализмининг энг ривожланган давлати Англияда майдонга келди. Металлик назариянинг асосчиларидан бири У.Стефффорд (1554-1612й.) эди. У уз қарашларини узининг Лондонда 1581 йилда қоп этилган “Ватандошларимизнинг баъзи одатий аризаларининг қисқартмаси” асарида баён

этди. Бу оким тарафдорлари Англияда Т.Мен (1571-1641Й.), Д.Норс (1641-1691Й.), Францияда бу таълимотни А.Монкретъен (1575-1621Й.), Италияда Ф.Тамани (1728-1787Й.) ва бошқалар ривожлантирди.

Уларнинг фикрича барқарор металл валюта жамият иктисодий тараққиётининг муҳим шартларидан биридир. Жамият аъзоларининг жамғаришга булган интилиши иктисодчиларнинг бойликнинг манбаини урганишларига сабаб булади. Улар бу манбани савдодан изладилар. Уларнинг эътироф этишларича актив савдо баланси мамлакатга олтин ва кумушнинг келишини таъмилайди.

Шундай қилиб, илк металл назарияси тарафдорлари жамият бойлигини 'зидматбаҳо металллар билан алмаштириб, улар пулнинг ҳамма функцияларини бажаради деб ҳисоблар эдилар. Илк металл назария тарафдорларининг асосий камчидиклари куйидагилардан иборат эди: илк металлчилар ҳақиқий пулларни қиймат белгилари билан алмаштириш зарурлиги мақсадга мувофиқ келишини тушуниб етмадилар;

илк металлчилар пулнинг жамият тараққиётида товар муомаласи асосида юзага келган тарихий категория эканлигини тушунмадилар;

улар жамият бойлиги деб қимматбаҳо метадларни жамғаришни тушундилар ва “бундай бойлик манбаи савдодир” деган ноурин фикрга келдилар.

Улар жамият бойлиги меҳнат натижасида вужудга келадиган моддий ва рухий кадриятлар йиғиндисини эканлигини тушу на олмадилар. Илк металл назарияси тарғиботчилари савдо буржуазияси манфаатларини ҳимоя қилиб чиққан эдилар.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи яримида келиб саноат буржуазияси манфаатларини қондира олмаган металл назарияси уз мавқесини йукотди. Аммо XIX асрнинг иккинчи яримида келиб немис иктисодчиси, тарихий мактаб вакили К.Книс (1821-1898 и.) бу назарияни ҳимоя қилиб чиқди. Бу гоёнинг қайта тикланишига 1871-1873 и. да Германияга киритилган олтин танга стандарти сабаб булди. К.Книс тарғиботи металлчилар назарияларини янги шароитга мослаштирди. Книс пул сифатида факатгина металл эмас, балки марказий банк банкноталари ҳам эътироф этди. Бу пайтга келиб ҳужалиқда асосий ролни кредит уйнай бошлади ва бу олтин монеталар билан бирга муомалада булган ва уларга алмаштириладиган банкнота эмиссиясининг асосини ташкил этди. К.Книс банкноталарни тан олган ҳолда ҳеч нима билан таъминланмаган қогоз пулларга қарши чиқди. Унинг фикрича пул муомаласи металл билан таъминланган банкноталар ва металл монеталарга асосланиши шарт. қороз пуллар унинг фикрига ҳудда “қогоз булка” қаби маъносиз нарсадир. К.Книс таъқидлашича олтин уз табиатида кура пулдир.

Биринчи жаҳон урушидан сунг металлизм тарафдорлари олтин монета стандартни қайта тиклаш мумкин эмаслигини тан олиб уз назарияларини ҳимоя қилиш мақсадида олтин қуйма стандарт ва олтин девиз стандартга асосланган банкнота ишлаб чиқаришини ёқлаб чиқдилар.

Олтин стандарти биринчи марта 18 асрда Англияда ва 19 асрнинг охирларида бошқа мамлакатларда жорий этилди. Бу стандарт олтин монометализми деб ҳам аталди. Олтин танга стандарти олтин стандартининг илққурунишидир. Бу стандарт биринчижаҳон уруши бошланишига қадар ҳукм сурди. Олтин танга стандартга ҳос булган белгилар қуйидагилардан иборат булган: товарларнинг баҳолари факатгина олтинда улчанарди; олтин танганинг муомалада булиши; давлат ҳазинаси томонидан чекланмаган миқдорда монета\ зарб қилиниши; кредит пулларини уларни номинали буйича олтинга эркин алмаштирилиши; олтинни олиб қириш ёки олиб чиқишнинг тақиқланманлиги; ички бозорда олтин монета ва банкноталар

билан бирга хакикий кийматга (яъни, тула ҳақиқий кийматга) эга булмаган пайтда чакалар ва маълум курсга эга булган давлат коғоз пулларининг муомалада булиши. Бу пул тизими мустаҳкам пул тизими булиб, инфляцияни инкор этар эди. Муомала учун зарур булмаган олтин миқдори яна хазина қуринишига қайтар эди. Аммо капитализмнинг кризиси даврида бу мувозанат издан чиқди. Иккинчи жаҳон уруши даврида АШИ дан бошқа урушаётган давлатлар банкноталарни олтинга алмаштиришини ва олтинни четга олиб чиқишни бекор қилди. Олтин муомаладан суриб чиқарилиб хазинага айлантирилди. А1дШда эса олтин монеталар 1934 йилга қадар муомалада булди.

Биринчи жаҳон урушидан кейин 20 йилларда баъзи мамлакатларда олтин қуйма стандарт жорий қилинди. Бу стандартнинг олтин танга стандартдан асосий фарқи шунда эдики, муомаладаги банкноталар 12-12,5 кг. атрофидаги олтин қуймаларга алмаштирилди. 12,5 кг. лик қуймага банкнотани алмаштириш учун Англияда 1700 фт, ст., Францияда 215 минг фр. талаб қилинар эди. Бу билан олтин муомаладан халқаро оборотга чиқарилди. Ички оборотда эса бундай имкониятга факатгина йирик фирмалар ва пулдорлар эга булиб қолдилар ҳолос.

Олтин қуйма стандартга қирмаган мамлакатларда банкноталарни бевосита олтинга алмаштириш тикланмади. Бу мамлакатлар уз кредит лулларини олтин қуйма стандартга қирувчи мамлакатларнинг девизларига(яъни валюталарига) алмаштиришини мулжалланган эдилар. Бу бир мамлакат валютасининг иккинчи давлат валютасига бокдиқарини қелтйриб чиқарар эди.

Пул ситемасининг бу қуриниши олтин девиз стандарт номини олди. 1929-33 йиллардаги эҳаҳон кризисидан кейин барча мамлакатларда олтин девиз стандартнинг баъзи элементларини олтин доллар стандарт узида олиб қолди. Бу стандартнинг узига ҳос ҳусусияти шунда эдики; биринчидан, бу стандартдан фойдаланиш ҳуқуқи факатгина чет эл эмиссион банклари учунгина сақлаб қолинган эди, иккинчидан, бу стандартда факатгина А1дШ долларигина олтин билан алоқасини сақлаб қолган эди ҳолос. 1971 йил декабрь ойидан бошлаб долларнинг олтин паритети бекор қилиниши билан олтин стандартнинг барча қуринишлари уз қучини йукотди.

Олтин стандарти барбод булиши ва иқтисодиётгаи давлат иштирокида бошқарилишига билан металл пул назариясининг урни бошқа назария билан алмаштирилади. Неометализмоимининг асосий қамчилиги шундаки, улар иқтисодни давлат томонидан бошқарилиши билан олтинга алмаштирилмайдиган кредит пуллар орасида ички боглигини эътиборга олмадилар.

Номинализм қулдорлик тизими давридаги файласуфлар таълимотида юзага қелган булиб, бу илк номинализмдир. Биринчи номиналистлар танга тарқибини бузиш (танганинг огирлик миқдорини қамайтириш)ни қур-қурона мадх этувчилар булганлар. Емирилиб қетган тангаларни тенг қийматли тангалар билан муомалада бир ҳилда юрганлигига асосланиб, улар пулнинг металл миқдори эмас балқи унинг номинал муҳимдир деб даъво қилиб чиқдилар.

Номинализм. XVII-XVIII асрларда пул муомаласи тула қимматга эга булмаган тангалар билан тулган даврда шаклланди. Ҳудди шу тула қимматга эга булмаган тангалар (қоғоз пуллар эмас) илк номинализмнинг асосида ётар эди.

Ҳудди метализм назарияси сингари илк буржуа номинализм вақиллари ҳам Англиядан чиқди. Булар епископ, файласуф-идеалист Дж.Беркли (1683-1753й.) ва иқтисодчи Дж-Стюарт (1712-1780 и.) лардир.

Номиналистлар куйидагича хулосага келдилар: пулни давлат бунёдга келтиради; пулнинг киймати унда курсатилган номинали билан аникланади. Худди шу билан бу назария номинализм деб атала бошланди. Ноасийализмнинг асооий хатоси* шундаки, бу назария буйича пулю:

киймати даалат томонидан аникланар эмиш. Дж. Беркли пул аслини олган марка, унаг кандай матерйалдан ясалганлигининг ва нимани аке эттиришини:

канака ахамияти бор деган рояни олдинга сурди. Худди шу билан у моддий киймат назариясини ва пулнинг товарлик табиатини рад этди. Пулнинг умуми-киймат эквиваленти сифатида объектив равишда пайдо булиш мохиятин;

тушунмай, номиналистлар унинг киймати давлатнинг субъектив хохиши иродасига богликдедилар.

Номиналистлар пулнинг киймат улчовини ва бахолар масштабини аралаштириб юбордилар. Дж-Стюарт пулни тент булган булаклардан иборат масштаб деб аниклади. Шу билан биргаликда географик масштабни тушуниш ва ишлатиш мумкин агар, бунинг асосида масофа мавжуд булса; махсулот огирлигини удчаш мумкин, агар у кандайдир оуирликка эга булса; шу каби пул хам киймат улчови функци-ясини бажаради, агар у товар билан кандайдир хамжинсликка эга булса, деб уктирди.

Номинализмнинг кейинги ривожланиши (асосан Германияда) XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошига тутри келади. Бу давр номиналист-тарнинг асосий намоёндаларидан бири Г.Кнап (1842-1926 и.) эди. Г.Кнап узининг “Давлат пул назарияси” (1905) асарида айтишича пулнинг давлат томонидан белгиланадиган сотиб олиш коблияти мавжуд. Шу сабабли хам пул давлат томоайдан яратилади. Бу назарияни эса у давлат пул назарияси деб атайди.

Кнапп ва унинг издошлари олдинги номинистлардан фаркли уларок уз назарияларни тула кимматга эга булмаган тангаларга эмас балки когоз пулларга асослаган эдилар. Кнапп пул массасини тахлилкилишда давлат хазина билетлари ва алмашинадиган тангаларнигина эътиборга олди. Кредит пуллари (вексел, чек, банкнота) ни у алохида категория деб караб уз изланишларидан уларни чикариб ташлайди. Бу уларнинг катта хатоси эди. Номиналистларнинг асосий камчилиги шундаки улар пулнинг мохиятини унинг хукукий асосидан изладилар.

Микдорий назария XVI-XVIII асрларда меркантилистларнинг концепциясига реакция сифатида пайдо булди. Бу назариянинг бошловчиси француз иктисодчи ЖБрден (1530-1596) эди, У биринчи булиб Европада уша даврда юз берган “бахолар революцияси”ни очиб беришга харакат килди. Бахоларнинг сакрашига еабаб Европага Америка китьасидан окиб келган кимматбахо металла? булганлигини тушунтирди. XVI-XVIII асрларда Европада олтин микдори 1500 йилда булган олтин микдоридан 16 марта купайиб кетган эди. Ж.Боден бахоларнинг узгариши мурмаладаги пул микдори биланданикланди деб тушунтирди. Шу сабабли хам бу назария микдорий назария деб ном олди. Аммо илк микдорий назария тарафдорлари пул микдорининг бахога буладиган таъсирини ва бунни кандай йулар билан ва кайси холларда булихлигини аник очиб бера олмадилар.

XVIII асрга келиб бу назарияни инглизлар Д.Юм (1711-1726) ва Дж-Мидль (1773-1836) хамда француз Шарль Монаскъё (1689-1755) ривожлантирдилар. Инглиз иктисодчиси, файласуф, психолог ва тарихчи Д.Юм узининг субъектив" идеалистик карашлари билан киймат субстанцияси тушунчасини рад этди.

Америкадан кимматбаҳо металлнинг окиб келиши ва баҳоларнинг ошиши орасидаги тугри пропорционал боғланишни курсатмокчи булиб, у: “пул кийматини унинг микдори белгилайди” деган фикрини илгари сурди. Юм фикрича товарларнинг баҳоси ва пулнинг киймати муомалада булган товар ва пул хажми билан аникланади. Муомала пулнинг купайиши олдин бир товар баҳосининг ошишига, кейин иккинчи товарнинг ва охир окибатида барча товарларнинг баҳосининг муомаладаги пул микдорига пропорционал равишда ошишига олиб келади. Мана шу пулнинг микдорий назариядаги пул массаси уртасидаги боғлиқликни курсатади ва муносабат

Пул массаси Баҳолар даражасининг усиш суъратлари = усиш суръатлари.

Демак, товарлар баҳоси хамиша пул микдорига тугри пропорционал булади. Ҳақиқатда эса янги олтин ва кумуш конларининг очилиши билан бу металл? камрок ижтимоий меҳнатни узларида акс эттира бошладилар. Шундай қилиб, микдорий назария вакилларининг фикрлари шунда эдики:

пулнинг сотиб олиш қобилияти худди баҳо қаби (янги товар баҳоси қаби) бозорда аникланади; муомалада барча чиқарилган пуллар булади; пулнинг сотиб олиш қобилияти пул микдорига тесқари пропорционал ва баҳолар узғариши пул микдорига турри пропорционал.

Микдорий назария хазинанинг металл пул муомаласида стихияли регулятор эканлигини рад этади.

Замонавий микдорий назария қогоз пуллар муомаласига асосланади. Бу назария А. Маршалл, америкалик И. Фишер, шведлар Г. Нассель ва Б. Хансен, иқтисодчи А. Пигу, монетарист М. Фридмен тадқиқотларида уз аксини топди.

Америкалик иқтисодчи, статистик ва математик И. Фишер (1867-1942йй) пулнинг микдори назариясига янги сифат киритди. У пулнинг меҳнат кийматини рад этди ва пулнинг “сотиб олиш қуввати”га асосланди.

Микдорий назарияни математик йул билан исботламокчи, булган И. Фишер пулнинг “сотиб олиш қуввати” таъсир этувчи олти факторан курсатди:

М-муомаладаги нақд пул массаси;

V-пулнинг айланиш тезлиги;

P-урта (тортилган)баҳо;

Q-товарлар микдори;

Мдбанк депозитлари йигиндиси;

V^1 -депозит-чек муомаласи теалиги. Товарлар учун туланган пул йигиндиси, товарлар йигиндисининг товарлар баҳосига купайтмасига тенг:

$$MV = PQ$$

Энди Фишер назариясининг баъзи қамчиликларини қуриб чиксак. Биринчидан, у товарлар баҳолари йигиндиси урнига, барча товарлар микдорининг уртача тортилган баҳоларини олади. (PQ). Унинг фикрича, товарлар бозорга баҳога эга булмаган ҳолда қириб келади. Гдиймат назариясига қура эса, товар бозорга баҳо билан қиради. Демак, баҳони товардан ажратиш мумкин эмас. Иккинчидан, Фишер узок вақт оралигидаги V ва Q узғарувчиларни узғармас (бир маромли) деб олди. Бунинг натижасида эса иккита эрксиз узғарувчи - пул микдори ва баҳо қолади.

Учинчидан, бу икки узғарувчиларнинг узаро боғлиқлигидан қелиб чиқиб, Фишер бир томонлама ҳулоса қилиб баҳолар қулами натижа булиб, у бошқа омиллар узғаришига сабаб була олмайди дебди. Пулнинг микдори назарияларидан бири Кембриж ёки қасса қолдиқлари назариясидир. Бу назарияни А. Маршалл, А. Пигу қейинчалик Ж. Кейнс тарғибот қилган. Бу гоё буйича пул ҳаракатининг боши

булиб жисмоний ва ҳукукий шахсларнинг хужалик оборотида булган пуллар (касса колдик пуллари) ҳисобланади. Касса колдикларидан А. Пигу фикри буйича истъеъмол фондлар ташкари сугурта фонди, инвестиция буйича жамгарма фонди ташкил килиниши керак. Пигу тенгламаси “алмашув тенгламаси”дан фарк килади. Яъни унда янги курсаткич “жамгарма коэффиценти” кулланилган булиб куйидаги курунишида ифодаланади.

$M = K \times R \times P$ бир кисми (пул шаклида) бу ерда, K - коэффиценти ёки RP нинг бир кисми (пул шаклида), касса колдиги. R - маълум давр ичида ишлаб чиқарилган реал маҳсулот ҳажми. Масалан, RP -800 млрд. доллар булса, K унинг $1/8$ кисмини ташкил килади. У вақтда $M = 800 \text{ млрд.} : 8 = 100 \text{ млрд. доллар}$. Демак, яратилган ялпи маҳсулотни курсатилган баҳода мусолаштириш учун RP дан 8 марта кам булган пул массаси зарур.

Шозирги замон монетаризми. Монетаризм пул назарияси 50 йиллар уртасида пайдо булган. Бу оқимнинг кузга курунган намоёнласи МФридман ҳисобланади, у Чикаго университетининг профессори, иқтисод соҳасидаги Нобель мукофоти лауреати. Бу оқимга М. Фридмандан ташкари К. Бруннер, А. Мольцер, Д. Лейдлер, Ф. Кейген ва бошқа иқтисодчилар қиради.

Пул назарияда катта мувофиқият қозанган роя - Фридманнинг пулнинг микдорий назарияси булиб, у муомаладаги пул микдори узғариши билан товар баҳолари узғариши уртасидаги боғлиқликни, монетар сиёсат назарияси, яъни жамият ҳолда булган иқтисодий тебранишлар пул массасининг узғариш туфайли булиши, пулнинг иқтисодий самарадорликка таъсири қабиларни ёқлаб қикади. Шозирги замон монетаризмига бир гуруҳ иқтисодчилар қаламига мансуб “Пулнинг микдорий назариясига оид тадқиқотлар” (1956йил) деб номланган асар билан асос солинди. Унинг бош қояси-иқтисодий усишни бозор механизми таъминлайди, бу механизмнинг асосий воситаси пул ҳисобланади деган ҳулосадан иборат. Монетаризм пулни оққишловчи назариядир. Монетаристлар иқтисодий усишнинг энг муҳим шартин инфляцияни даф этиш ва ‘пулни соғломлаштириш, пулни хужалик муомаласи воситасига айлантатириш деб қарайдилар. Уларнинг фикрига, давлатнинг иқтисодиётга аралаштириши пул муомаласини тартибга солиш билан чекланиши керак

Монетаристлар илгаридан маълум булган пулнинг микдорий назариясига қориб туташадиган “барқарор пул” назариясини оқга сурадилар. Улар пул ва иқтисодий фаоллик уртасида узвий боғланиш қорлигини қ-айд қилиб, иқтисодий кризисларнинг сабабини пул муомаласидаги бузилишлардан ахтардилар:

Пулнинг етишмай қолиши иқтисодий усишини сусайтира қориб, туррунлик ҳолатини қелтириб қикаради, бу эса аввал юзарок тангликка, сунгра эса қукур иқтисодий тангликка олиб қелади. Бинобарин, иқтисодий цикл пул микдорида боғлиқ, бу уз навбатида пул эмитенти булган Марқазий банк фаолиятига боғлиқ. Пул-қредит сиёсатини узғартириб тангликдан қикиш ва иқтисодни ривожлантатириш мумкин. Монетаристлар иқтисодиётда бош масала ишлаб қикариш ва пул массасининг тенглигиги булиб, шу орқали макроиқтисодий мувозанат ҳосил этиш мумкин деб ҳисобланадилар.

М. Фридмен касса колдиги талаби миллий даромад, депозит баҳо қозлар, товарлар баҳосининг усиши ва бошқа омилларга курсатади ва бошқа омилларга боғлиқ эканлигини курсатади ва уни куйидаги формула буйича ифодалайди.

$M_c = f(Y \times X)$ бу ерда:

Мс - режаштирилаётган касса колдиги, f - Y, X ларнинг узгарувчан функцияси, Y - миллий даромад, X - юкорида келтирилган жами омиллар

Факат монетаризм эмас, балки бошка назариялар ҳам пул массаси билан ишлаб чиқариш уртасида боғланиш мавжудлигини тан олади. Фарк шундаки, монетаризм бу боғланишни бош масала деб қарайди. Унинг намаёндалари пул массасига таъсир этувчи чора-тадбирлар давлат инвестициясидан фарқлироқ дархол иқтисодий вазиятига таъсир этади деб қарайдилар.

Хулоса.

Ушбу маърузада қийматнинг пул шаклини пайдо бўлиши ва пулни ривожланиш босқичларида металл пулларнинг алмашинуви Т-П-Т шаклида олиб борилгани, пулнинг функциялари, яъни қиймат уллови, муомила воситаси, тулов воситаси, жамгарма воситаси функцияларини баъжариши еритилган. Пул назариясининг йуналишлари: металл, номинал, микдорий назариялар еритилган.

Пул тугрисида умумий тушунчага эга бўлди, пул бозори молия бозорининг ажралмас қисми эканлигини билиб олдик. Иқтисодий адабиётларда тугри ишловчи пул тизими даромад ва харажатлар айланма харақатига ҳаётли қуч бағишлайди деган ибора бор. Да ҳақиқат тугри ишловчи пул тизими мамлакат ер шарининг қаерида жойлашган бўлишдан қатъий назар, унинг бутун иқтисодиетини узида намоён этади. Самарали ишловчи пул тизими жамиятнинг барча имкониятларидан тула фойдаланишга ердан беради. Ва аксинча, еман ишловчи пул тизими ишлар, иш билан таъминлаш ва иқтисодиётдаги нарх-наво даражасининг кескин узғариб туришига асосий сабаба бўлиб, миллий пул бирлигининг харид қобилиятини заифлаштиради. Шундай экан пул тизими нима деган савол тузилади. Пул тизими-турли мамлакатда тарихан вужудга келган ва одатда қонун ҳужатлари билан мустаҳкамлаб қуйилган пул муомаласининг ташкилий шакллари ҳисобланади. Ҳозирги пул тизими XVI-XVII асрларда вужудга келган. Ўзбекистон Республикаси эса 1992 йилдан бошлаб узининг мустақил миллий пул тизимига эга бўлди. Агар пул тизимини тавсифласак унинг энг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат эканлиги маълум бўлади:

- 1.Товарлар ва хизматлар нархларини ифодоловчи миллий пул бирлиги;
- 2.Нақд оборотда қонуний тулов воситаси вазифасини баъжарувчи кредит ва қогоз пуллар, майда тангалар тизими.
- 3.Пул эмиссияси тизими, қонуний тарзда мустаҳкаланган яъни муомалага пул чиқаришнинг тартиби.
- 4.Пул муамоласи масалаларини тартибга солувчи муассасалар.

Демак тавсифдан ҳулоса шуки пул тизими қиска маънода қуйидаги асосий унсурлари (элементлари) мавжуд:

- 1.Пул бирлиги.
- 2.Баҳо масштаби.
- 3.Пул турлари.
- 4.Эмиссия тизими.
- 5.Муомаладаги пул массасини

тартибга солувчи давлат муассасаси.

Энди буларнинг хар бирига қискача тушунча бериб кетайлик.

Пул бирлиги-мамлакатдаги тулов воситаси бирлиги булиб, асосан товарлар кийматини улчаш ва муамола воситаси сифатида хизмат килади. Хар бир мамлакатнинг уз мустакил пул бирлиги булади, масалан, АКШда доллар, Буюк Британияда - фунт стерлинг, Германияда - марка, Японияда - иен ва бошқалар, Республикамизда сум пул бирлиги ваз. бажаради.

Баҳо масштаби - мамлакат пул бирлигининг олтин еки кумушдаги ифодаси. М:1 АКШ доллари 0,88 г олтин асосига, собик СССР рубли эса 0,98 г олтин асосига эга эди. Халқаро валюта фондининг Ямайкада булиб утган сессиясида 1976 йилдан бошлаб олтиннинг катъий белгиланган жаҳон баҳоси бекор килинди, аммо миллий валюталарнинг олтин захираси билан биевосита боғликлиги сакланиб қолади.

Пул турлари - коғоз пуллар (1,3,5,10,25,50,100,200) кредит пуллар (Давлат банки билетлари)

Тангалар - икки хил - никель ва бронзадан тайерланади коғоз пулларга эркин алмаштирилади.

Электрон пуллар.

Эмиссия тизими - бу муомалага банк билетлари, хазина билетлари, коғоз пуллар ва кимматбаҳо коғозларни чиқаришдир. Пул эмиссиясини давлатнинг Марказий (эмиссия) банклари амалга оширади. Кимматбаҳо коғозларни давлат, банклар, акционер жамиятлар чиқаради. Эмиссия чиқарувчи идора еки корхона эмитент деб аталади.

Муомаладаги пул массасини тартибга солувчи давлат муассасаси булиб Марказий банк ҳисобланади.

Муомаладаги пул турларига қараб, вақт утиши билан пул муомаласининг икки тизими ажралиб чиқди.

1. металл тангаларнинг муомаладаги тизими.

2. кредит ва коғоз пуллар тизими.

Металл пуллар тизими уз навбатида икки турга булинади.

1.Биметализм

2.Манометализм

Биметализм – бу пул тизимида мустакил унсур булиб, бунда икки метага: олтин ва кумушга қонуний тартибда умумий эквивалент роли бириктириб қуйилади. Бу металлдан эркин равишда тангалар зарб қилинади ва улар муомалада эркин ҳаракатда булади.

Тарихан Биметализмни 3 та қуриниши мавжуд булган.

Параллел валюталар тизими. Бунда олтин ва кумуш тангалар уртасидаги нисбат бозор баҳоларига мос равишда стихияли тарзда урнатилган.

Икки еклама валюталар тизими. Бунда олтин кумуш тангалар уртасидаги нисбат давлат томонидан белгилаб қуйилди.

Оксокланувчи валюта тизими. Бунда олтин кумуш тангалар қонуний тулов воситалари ҳисобланган булсаларда кумуш тангаларни зарб этиш епик тарзда, олтин тангаларни зарб этиш эса эркин ҳолда амалга оширишган еки тадбир жоиз булса Биметализм узининг кумуш оёгида оксакланиб қолган.

2.Иккееклама вамоталар тизими. Бунда олтин ва кумуш тангалар уртасидаги нисбат давлат томонидан белгилаб қуйилган.

3."Оксокланувчи" валюта тизими. Бунда олтин ва кумуш тангалар қонуний тулов воситалари булсада, кумуш тангалар епик ҳолда, олтин валюталар (тангалар) эса очик ҳолда зарб этилган.

Монометаллизм - бу хам пул тизимида мустакил элемент булиб, бунда битта металлга барча товар кийматини узида акс этдирувчи умумий эквивалент роли берилади. Бу металл албатта олтиндир.

Олтин менометаллизми биринчи марта XVIII асрнинг охирида юртимизда жорий этилган эди (1816 й).

Пул тузимида хакида гапирар эканмиз. Томас грехэм (XVI асрда яшаган англиялик банкир) конуни хакида фикр юритиш фойдадан холи булмайди. Бу конуннинг мохияти шундаки саноат эндигона пайдо булиб ривожлана бошлаган даврданок пул "ёмон" ва "яхши" пулларга булинган. Бу конунга мувофик "ёмон" пуллар "яхши" пулларни четга суриб чикаради. Демак инфляция натижасида муомалага кушимча пулларнинг чиқарилиши "яхши" пулларнинг пинхоний (хуфия) иктисодиётга утиб кетишига, банк синфларига яшириб куйилишига, фуқораларнинг кулида тупланиб қолишида сабаб булади. Т. Грехэм конуни бугунги кунда ҳам уз ахамиятини йукотгани йук. Айниқса мустақилликка эришган давлатларда муомалага кушимча пулларнинг чиқарилиши "яхши" ва "омон" пулларни пайдо қилишига сабаб булади. Энди кредит ва қозғалди пуллар тизимининг тахлилига утамыз.

1929-1933 йиллардаги жахон иктисодий танглиги пул тизим-ларининг янги тури - кредит қозғалди пуллар тизимининг шаклланишига асос булди. Бу тизимнинг таркибий элементлари қуйдагилардан иборат:

1. Кредит пулларнинг устивор қавийи;
2. Олтиннинг муомаладан қийиб қетиши, банқлар қарзининг олтин билан улчанишини бекор қилиниши;
3. Давлат тамонидан тадбиркорлик соҳасини қенг кредитлаш мақсадида пул эмиссиялигини қулайтирилиши;
4. Нақд пулсиз ҳисоб-қитоб ишларининг сезиларли даражада қенгайиши;
5. Пул муомаласини давлат тамонидан тартибланиши ва берилиши.

Маълумки, муомала қараёнидан ташқарида қозғалди пуллар ҳеч қандай қимматга эга булмаган қаракчалар булиб қолади. Пул қосиш қасоҳларидан қийаётган банқлар ҳали пул эмас. Улар оборотга қийарилганидан қийингина том маънодаги пулга айланади.

У ёки бу мамлақатда ишчилар қучлари ривожлангани сайин муомаладаги қозғалди пуллар қавари қамайиб, улар урнига кредит пуллар эгаллай бошлайди.

Кредит пулларнинг уч асосий тури бор: вексель, банқ, ва қек.

Вексил туғрисида аввалги маърузаларимизда қавсиф берган эдик.

Вексиллар нақд пул иштирокисиз узаро ҳисоб-қитоблар йули билан қопланади деган эдик.

Унга қушимча тарзда айтиш мумкинки вексил муомаласининг ҳам уз қегараси бор.

1-дан, у қаваротининг қават бир қисмини, асосан улғуржи савдони қамраб қолади;

2-дан, узаро ҳисоб-қитоблар уртасидаги фарқ қарибир нақд пул туланишни талаб қилади;

3-дан, вексиллар қекланган соҳаларда айланади;

4-дан, вексиллар айланиши унинг муддати билан қеклаб қуйилади.

Шу сабабли муомала қегараси банқнотлар ёрдамида бетараф этилади. Банқнотлар банқ билетлари, марқазий эмиссия банқлари тамонидан қийариладиган пул

белгилари (асосан коғоз пуллар) булиб, улар товарлар массаси ва давлатнинг олтин захираси билан таъминланган булади.

(Ўзбекистон Республикасида 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, сум кийматида муомалага чакирилади). Аслида Банкнотлар коғоз пуллардан фарк килади. Коғоз пуллар муомалага хазинасидан чиқарилса, Банкнотлар тижорат банклари тамонидан чиқарилади, коғоз пуллар ҳеч нарса билан таъминланмаган булади. Ҳозирги вақтда Банкнотлар билан коғоз пуллар уртасидаги фарқлар йуқолиб бормокда.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлардаги ҳисоб-китоб ишларида чеклар куп тарқалган. Чек - махсус пул ҳужжати булиб, чекни имзолаган юридик ёки жисмоний шахснинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга утказиш ҳақида банкка берилган ёзма фармойишдир. Сoddарок айтсак: чек - миждознинг (банкдаги счётагасининг) банка унда курсатилган маблагни нақд пулда берилиши ёки бошқа бир курсатилган счётага утказилиши тугрисидаги буйругидир.

Чек турлари: муайян бир шахс номига ёзиб бериладиган чеклар, лимитланган ва лимитланмаган чеклар, кафолатланган ва кафолатланмаган чеклар.

Чеклар билан ҳақ тулаш айниқса мамлакатимизнинг ички тулов оборотида куп ривожланган, бироқ, улардан экспорт ва импорт, чет эл саёҳлиги буйича ҳисоб-китоблар ҳамда носавда туловлари чоғида ташки тулов оборотида ҳам фойдаланилади.

Гарб иқтисодиётчилари келажакда Банкнот ва чеклар бутунлай йуқолиб кетади ҳамда улар урнини электрон банкларо трансакциялар ағаллайди деб айтишмокда. Бу гапда жон бор. Бундай ҳолатда пул йуқолиб кетмайди, лекин у "қуринмас" ва "чаккон" булиб қолади.

Ўзбекистон бу соҳада катта ютуқларга эришмокда. Республикамизда барча тижорат банклари электрон туловлар тизимига қушилган.

Олтин монета стандарти қуйидаги бешта иқтисодий ҳолатнинг намоён булишини ағлатади:

1. Олтин танғалар мумомалада экин ҳаракатда булади.
2. Олтин пулнинг барча вазифаларини буйнига олади.
3. Олтин танғалар эркин зарб этилади.
4. Кийматнинг барча белгилари олтинга бемалол алмаштирилади.
5. Юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлатлар уртасида чекланмаган миқдорда ҳаракат кила олади.

Демонетизация нима?

Олтинни демонетизация қилиш деганда уни пулнинг барча вазифаларини бажаришдан маҳрум этиш тушинилади. 1976 йил 1-январдан бошлаб Халқаро Валюта фонди тамонидан (ХВФ-1944 йилда, 180 дан ортиқ мамлакатлар аъзо) олтиннинг катъий белгиланган жаҳон баҳосининг бекор қилди. Унинг қамчиликлари, 1-дан, валютанинг ҳавф-хатарини қучайтирди;

2-дан, халқаро кредитларни тулаш анча қийинлашмай қолди.

3-дан, давлатлар бирин-кетин туловга ноқобиллигини эълон қила ошладилар.

Республикамиз пул тизимининг асосий усуллари қуйидагилардан иборат.

1. Пул бирлиги - сум.
2. Сумнинг номинал киймати 1,3,5,10,25,50,100,200 сумлик купюрала-ридан иборат.
3. Баҳо масштаби-1 сум 100 тийиндан иборат.

4. Муомаладаги пул турлари-когоз пуллар ва метал тангалар.

5. Эмиссия тизими. Муомаладаги пул икки поганали банк тизими шароитида чиқарилади. Факатгина Марказий банк эмиссия қилиш ҳуқуқига эга. Марказий банк чиқарилган пулни тижорат банкларига кредитга бериш йули билан муомалага чиқаради.

6. Муомаладаги пул массасини тартибига солувчи давлат муассасига бўлиб расмий равишда Марказий банк ҳисобланади.

Назорат учун саволлар.

Пул тизими деганда нимани тушунасиш?

Биметализм ва монометализм нима?

Олтин монета стандарти деганда нимани тушунасиш?

Эмиссия тизими нима?

Ўзбекистон Республикаси пул тизими қандай?

Ўзбекистонда пул борасида қандай сиёсат олиб борилмоқда?

Пул бирлиги нима ?

Пулнинг қандай турлари мавжуд?

Муомаладаги пул масаси қандай ҳисоб-китоб қилинади ?

Сумнинг наминал қиймати нималардан иборат ?

11. Пул назариялари ҳақида маълумот бериш?

5 мавзу: ПУЛНИНГ МОҲИЯТИ ВА ФУНЦИЯЛАРИ.

Режа:

1. Пулнинг келиб чиқиши, зарурлиги ва моҳияти
2. Пулнинг функциялари ва уларга тавсиф.
3. Пул функцияларининг ўзаро боғлиқлиги

1. Энди пул нима, у қандай пайдо бўлганини кўриб чиқамиз. Бу саволга жавоб беришдан олдин Робинзон Крузони эслайлик: Кема фалокатга учрагандан кейин, унга пулдан бошқа ҳамма буюмлар асқотади. У олтин пул топиш учун озмунча меҳнат қилмаган. У бирдан яккаланиб қолгандан кейин ундаги пул хар қандай қийматини йўкотади. Тангага қараб Робинзон Крузо «Ҳеч кимга кераксизсан, мен учун нима керагинг бор», деб хитоб қиларди. Нега? Чунки у яккаланиб бозор муносабатига асосланган жамиятдан чиқиб кетди. У ҳамма нарсани ўзига-ўзи ярата бошлади, пулга товар айирбош қилмай қўйди. Бинобарин, товар ишлаб чиқариш бор жойда пул керак экан.

Пул узок тарихий ривожланиш маҳсулидир. Товар хўжалигининг ривожланиши товар қийматининг ифодаси бўлмиш пулни келтириб чиқаради. Дастлабки товарлар пулсиз бир-бирига бевосита айирбошланган. Бу айирбошлаш дастлаб тасодифий бўлса, кейинчалик муттасил такрорланиб турган. Маҳсулотни айирбошлаш учун ишлаб чиқарилмаганлар, лекин ортиқча маҳсулотлар пайдо бўлган, улар тасодифий шаклда айирбошланган. Бундай айирбошлаш муносабатларида қийматнинг оддий ёки тасодифий шакли пайдо бўлади. Тасодифий айирбошлаш меҳнат маҳсулининг товарга айланганлигини ифодалайди.

Товар айирбошлаш ривожланиши билан тасодифий қиймат шаклидан тўла ёки кенгайган шаклга ўтилган. Бундай айирбошлашда кўп товарлар иштирок этади, бир товарнинг ўзи бир неча товарга айирбошланади. Мисол, учун Судан негрларида тузга куйидагича товарлар айирбошланган:

$$10 \text{ коп} \quad \left\{ \begin{array}{l} = 10-15 \text{ қўй} \\ = 20-30 \text{ эчки} \\ = 2 \text{ буқа} \end{array} \right.$$

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан айирбошланадиган маҳсулотлар сони ҳам ортиб боради, бинобарин, айирбошлашда қийинчилик ҳам кўпаяди. Аста-секин товарлар орасидан ҳамма товарларга айирбошлана оладиган ва ҳамма товарлар қийматини ўзида ифода эта оладиган махсус товар ажралиб чиқади. Товарлар дунёсидан чиққан махсус товар қолган барча товарлар умумий эквивалентга айланади. Қийматининг кенгайган шакли аста-секин қийматнинг эквивалент шаклига айланади. Энди бир неча товарлар ўз қийматини битта товарда ифода этади:

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ коп буғдой} = \\ 10 \text{ кг чой} = \\ 40 \text{ кг кофе} = \\ 0.5 \text{ тонна темир} = \\ 2 \text{ унция олтин} = \end{array} \right\} 10 \text{ та қўй}$$

Иқтисодий зарурат туфайли пул майдонга келади. Натижада умумий эквивалент ролини олтин бажара бошлайди:

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ коп бугдой} = \\ 10 \text{ та қўй} = \\ 10 \text{ кг чой} = \\ 40 \text{ кг кофе} = \\ 0.5 \text{ тонна темир} = \end{array} \right\} \begin{array}{l} 1 \text{ унция} \\ \text{олтин} \end{array}$$

Шундай қилиб, товар ишлаб чиқаришнинг узок вақт ривожланиши натижасида пул вужудга келади.

Пул — бу шундай махсус товарки, у ҳамма бошқа товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради.

2. Ҳар бир иқтисодий категорияларнинг амал қилиши, иқтисодий муносабатларнинг маъсули сифатида намоён бўлиши, унинг зиммасига маълум вазифаларни юклайди. Пул иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттира туриб, маълум функцияларни бажаради.

Пулнинг моҳияти унинг бажарадиган функцияларида янада яққолроқ намоён бўлади.

Пулнинг функцияси тўғрисидаги савол бир вақтнинг ўзида ҳам қийин ва ҳам жуда осон саволдек туюлади.

Бу саволнинг соддалиги шундаки, пулнинг функциялари реал ҳаётга яқин ва иқтисодий амалиётдаги мавжуд жараёнларни ўзида ифодалайди.

Қийинлиги шундаки, пулнинг функциялари, уларнинг моҳияти иқтисодчилар томонидан ҳар хил талқин қилинади. Иқтисодий адабиётларда пулнинг турли хил функцияларини учратиш мумкин.

Биз пулни иқтисодий категория деб қараб, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган функцияларини таҳлил қилиб, пул асосий тўрт функцияни бажаради деган фикрни таъкидламоқчимиз. Булар: қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари.

Пул қиймат ўлчови сифатида. Пулнинг биринчи функцияси унинг қиймат ўлчовилигидир, яъни пул барча товарларнинг қийматини ўлчайди, уларнинг баҳосини аниқлашда воситачи бўлиб хизмат қилади.

Қиймат ўлчови функциясида пул, товар ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий меҳнатни ифодалайди ва шу меҳнат асосида товарнинг қийматини белгилайди. Пулнинг бу функциясида нақд пуллар эмас ўйловдаги пуллар иштирок қилади. Масалан, биз савдо дўконига кириб, бирон товарни баҳосини кўриб, баҳо шу товарга арзийдиган баҳоми, ёки товарга баҳо юқори, ёки паст қўйилганми - шу тўғрисида ўзимизнинг хулосамизга эга бўлишимиз мумкин. Мана шу бизнинг хулосамиз асосида пулнинг қиймат ўлчови функцияси ётади.

Пулнинг қиймат ўлчови функциясида бир товарнинг қиймати иккинчи бир товар қиймати орқали ифода қилинади. Агар тарихан олиб қарайдиган бўлсак, бу вазифани ўз қийматига эга бўлган товар-олтин ёки олтинни ўзида ифодалайдиган пул бирликлари бажариб келган.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси қиймат қонунига асосланиб аниқланади.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси баҳолар масштабини ўрнатишни талаб қилади.

Баҳолар масштаби ҳукукий характерга эга бўлиб, у давлат томонидан ўрнатилади ва товар қийматига асосланган ҳолда унинг баҳосини ифодалайди. Баҳолар масштаби орқали, фикран намоёиш қилинган товар баҳоси давлат баҳоси ёки бозор баҳосига айланади ва миллий пул бирлигида ифодаланади.

80 - йиллар охиригача баҳолар масштаби деб, давлат томонидан тасдиқланган, товар қийматини ўлчаш ва баҳолар белгилаш учун киритилган, маълум олтин миқдорини ўзига ифодалаган пул бирлигига айтилган. Қарийб 30 йил давомида 1961 йилдан бошлаб Собиқ СССРда баҳолар масштаби қилиб 1 рубль қабул қилинган ва у 0,987412 грамм олтинга тенглаштирилган эди. 80 йилларнинг охирига келиб иттифокда пул бирлигини олтинга тенглаш ғояси ўз кучини йўқотди. Ваҳоланки, бошқа кўпгина мамлакатлар амалиёти бу тенглаштириш 70 - йиллардан бошлаб эътиборга олинмади. Ривожланган иқтисодга эга

бўлган мамлакатларда валютани олтинга тенглаштириш ҳал қилувчи дастаг эмаслигини уларнинг иқтисодий ва социал тараққиёти исботлаб берди.

60 - йилларда янги пул тизими вужудга келганда, пул ислоҳоти ўтказилганда, девольвация ёки револьвацияда давлат қонуний равишда баҳолар масштабини, пул бирлигининг олтин миқдорини баҳоларни белгилаш учун ўрнатиб берган. Пул бирлиги маълум миқдор олтинга тенглаштирилган бўлсада, муомалага чиқарилган пул бирликлари ҳеч қачон олтинга алмаштирилган эмас. Шунини таъкидлаш керакки, ҳозирги вақтда жаҳондаги бирор мамлакат ўз пулини олтинга алмаштирамайди. Баъзи мамлакатлар пул бирлигини олтинга тенглаштирада, пул бирлигига тўғри келиши мумкин деб белгиланган олтин миқдорини муомаладаги пул бирлигига алмаштириб бермайди. Шунинг учун бу тенглаштириш ўзининг иқтисодий моҳияти ва кучини йўқотганлиги аниқ. Чунки олтин оддий товарга айланди ва унинг қиймати ҳам пулда ифоланадиган бўлди. Пулнинг функциялари олтиндан ажралди, ўзгарувчан валюта курслари жорий қилинди.

Ҳозирги вақтда баҳолар масштаби талаб ва таклиф таъсирида ташкил топади ва баҳо орқали товарлар қийматини ўлчашга хизмат қилади. Шунини таъкидлаш керакки, пул ёрдамида товарлар тенглаштирилади. Иккала томон учун ҳам тенглаштиришнинг асоси бўлиб абстракт меҳнат ҳисобланади.

Товар қийматининг пулда ифодаланиши баҳо дейилади. Баҳо - бу идеал шаклда онгимиздаги қиймат ўлчови. Қиймат ўлчови вазифасини фикран ифода қиладиган пулимиз бажаради, баҳо эса тўла-тўқис реал моддий бойликларнинг қийматини ифода қилади.

Қиймат шаклига эга бўлган товар, баҳога ҳам эга бўлади. Пул ўзи ўз баҳосига эга эмас, унинг қиймати ўзи билан аниқланиши мумкин эмас. Баҳо ўрнига пул, сотиб олиш қобилиятига эга. Пулнинг сотиб олиш қобилияти деганда пул бирлигига тўғри келувчи товарлар ва хизматлар миқдори тушунилади. Агар пул бирлигига тўғри келувчи товарлар миқдори (сони) қанча кўп бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам шунча юқори бўлади ва аксинча.

Муомала воситаси функцияси. Муомала воситаси функциясида пул ёрдамида товар ўзининг пул қийматига айирбош қилинади. Бу функцияни бажариш учун нақд пул бўлиши лозим. Бу функция ёрдамида товарларни бир-бирига айирбошлаш-бартер усулига чек қўйилади. Тарихий тараққиёт кўрсатадики, жамият ривожланишининг илк босқичларида бартер қилишлар меҳнат маҳсулини айирбош қилишининг ягона йўли бўлган. Бартернинг ноқулайлиги шундан иборат бўлганки, А товар эгаси, Б товарни сотиб олиш учун, нафақат Б товар ишлаб чиқарувчини, балки Б товар эгасига зарур бўлган товарни ҳам топа олиши керак эди. Бу жуда қийин жараён бўлиб, юзлаб товарларни муомалага жалб қилган ҳолда қўзлаган мақсадга эришиш мумкин бўлган. Олтиннинг пул сифатида ишлатила бошлаши натижасида бартер усули товар айирбошлашнинг усули сифати ўз аҳамиятини йўқотди. Лекин, шунини таъкидлаш керакки, бартер усули ҳозирги кунда ҳам баъзи ҳолларда жаҳон амалиётида қўлланилиб келмоқда.

Товар дефицити, инфляция суръатларининг ошиб кетиши, мамлакатда сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг йўқлиги шароитида бартер бўйича товарлар ҳаракатини амалга ошириш томонлар учун қулай ҳисобланади.

Пулнинг муомала воситаси функциясида товар қўлдан қўлга ўтади ва муомаладан четлашади, яъни истеъмолчи эгалигига ўтади. Пул ва товарнинг ҳаракати (Т-П-Т) қисқа вақт ичида тугалланади.

Қийматнинг доимо бир шаклдан иккинчи шаклга (товар-пул ва пул-товар) ўтиб туриши пулнинг муомала воситаси функциясининг асосини ташкил қилади.

Шунинг учун ҳам бу функцияни бажаришда нақд пул бўлиши, у барқарор, сифати юқори бўлиши керак.

Ўзбекистонда муомала воситаси функциясини Марказий банк томонидан чиқарилган қоғоз пуллар ва металл тангалар бажаради. Муомалага чиқариладиган нақд пуллар миқдори савдо-сотиқ ҳажмига, иш ҳақи тўлашнинг вақтига, аҳолининг банкдан қарзга

маблағлар олиш имкониятига ва бошқалар омилларга боғлиқ. Савдо-сотиқ ҳажмининг кўплиги ва иш ҳақининг тез-тез тўлаб турилиши муомалага кўп пул чиқариш зарурлигидан, аҳолининг банкдан кўпроқ кредит олиш имкониятига эга эканлиги камроқ муомала воситаси керак эканлигидан далолат беради. Шунини айтиш керакки, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, натурал хўжалик, кичик корхона, фермер хўжаликларининг кўпайиши муомала воситасига бўлган талабни камайтиради.

Пулнинг муомала воситаси сифатида ишлатилиши муомала харажатларининг бартер харажатларига нисбатан анча паст бўлишини таъминлайди. Пулнинг муомала воситаси функцияси унинг бошқа функцияларидан ўзининг маълум хусусиятлари билан ажралиб туради. Муомала воситаси функциясининг хусусиятлари сифатида қўйидагиларни келтириш мумкин:

- бу функцияни реал, нақд пуллар бажаради;
 - товар ва пул бир-бирига қарма қарши, бир траекторияга ҳаракат қилади;
 - товар ва пул ҳаракати бир вақтда юзага келади;
 - товар сотувчи ва товар сотиб олувчи ўртасидаги муносабат тугалланади
- ва томонлар товарга ёки пулга эга бўладилар;
- пул муомала воситаси бўлиши учун аввалом бор қиймат ўлчови бўлиши керак.

Пулнинг тўлов воситаси функцияси. Мавжуд чет эл итисодий адабиётларида ва кейинчалик, Россия олимлари томонидан чоп қилинган адабиётларда пулнинг муомала воситаси функцияси унинг тўлов воситаси эканлигидан далолат беради деган чалкаш хулосаларни учратиш мумкин. Лекин, биз юқорида келтирилган муомала воситаси функциясининг хусусиятлари тўлов воситаси функциясига ҳам мос келади деб айта олмаймиз. Бу хусусиятлар пулнинг тулов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Товарлар ҳар доим ҳам нақд пулга сотилавермайди. Товар сотувчи товарни сотиш учун муомалага олиб чиққан вақтда товарни сотиб олиш учун истеъмомчининг етарли нақд пули бўлмаслиги мумкин. Натижада товарни кредитга сотишга зарурат туғилади, яъни товарнинг пулини тўлаш муддати кечиктирилади. Товар кредитга сотилганда, пул товарнинг баҳосини аниқлашда қиймат ўлчови функциясини бажаради., лекин у муомалада воситаси бўла олмайди. Истеъмомчи сотиб олган товари учун унинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Бу ҳолда товар ва пулнинг ҳаракати бир траекторияда, бир вақтнинг ўзида, бир-бирига қарма-қарши тура олмайди.

Товар ҳаракати амалга ошгандан маълум вақт ўтгандан кейин пул ҳаракати содир бўлади. Тўлов воситаси функциясининг асосий хусусияти товар ва пул ҳаракатининг бир вақтда амалга ошмаслиги, ҳаракатнинг бир томонламалиги ва ҳаракатда бўлинишлар мавжудлигидадир.

Пулнинг тўлов воситаси сифатида ишлатилиши нафақат товар кредитга сотилганда содир бўлади, балки барча жараёнларда товарлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўловлар ўша захотиёқ нақд пулда амалга оширилмаса, бундай иқтисодий муносабатлар пулнинг тўлов воситаси функцияси юзага келишидан далолат беради.

Тўлов воситасида сотувчи товарнинг пулини олгунча товар истеъмомчи ихтиёрига келиб тушади ва у ўз эҳтиёжини қондириш учун товардан тўла фойдаланиши мумкин.

Агар товар учун тўлов олдиндан (аванс) амалга ошириладиган бўлса, товар маълум вақтдан кейин истеъмомчи ихтиёрига тушиши мумкин. Демак, иккала ҳолда ҳам товар ва пул ҳаракати бир вақтнинг ўзида амалга ошмайди. Чунки, товар айланиши (Т-П-Т) узилади ва пул ҳаракати товар ҳаракатига нисбий равишда мустақил бўлади. Пулнинг бу ҳаракати тўлов деб айтилади ва бу ерда пул тўлов воситаси сифатида иштирок қилади. Пулнинг тўлов воситаси функцияси товар ишлаб чиқариш ва муомала ривожланишининг юқори босқичлари маъсули бўлиб, у пулнинг қиймат ўлчови ва муомала воситаси функцияларидан кейинроқ юзага келган деб хулоса қилиш мумкин.

Тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, сотувчи билан истеъмолчи ўртасидаги муносабат муомала воситасидагига ўхшаб қисқа муддатли бўлиб, тезда тугалланмайди. Тўлов воситаси функциясида истеъмолчи товарга эга бўлганидан кейин ҳам у билан мол сотувчи ўртасидаги муносабат узоқ вақт давом қилади. Бу муносабат - кредит муносабати ҳисобланади ва истеъмолчи - қарздор, сотувчи - кредитор сифатида иштирок қилади.

Баъзи иқтисодчиларимиз вексель асосида ўтказиладиган жараёнларини ҳам муомала воситаси функциясига киритишади. Бу бизнинг фикримизча тўғри эмас. Чунки вексель - маълум маблағни тўлаш тўғрисидаги кредит мажбурият, у қийматга эга эмас, демак айирбошлашнинг эквиваленти сифатида иштирок

қила олмайди. А сотувчи бир миллион сўмлик товарни Б истеъмолчининг векселига алмаштирди дейлик. Б бир млн. сўмлик товарга эга бўлди. А бўлса ўз қийматига эга бўлмаган, сотиб олиш қобилияти эмитент томонидан белгиланадиган векселга эга бўлади. Сотувчи А қачонки бир млн. сўмлик векселни сотсагина пул маблағига эга бўлиши мумкин. Шунга асосан биз вексель жараёнларини муомала воситасига киради деб тўлиқ ишонч билан уқтира олмаймиз. Бу жараёнлар кўпроқ тўлов воситаси функциясига тааллуқлидир. Пулнинг тўлов воситаси функцияси яна турли қарз ва мажбуриятларни тўлаганда:

- корхона, ташкилотлар ўртасида товар ва хизматлар учун тўлаганда;
- давлат бюджетига ва кредит тизимига тўловларни амалга оширганда (фойдадан тўланадиган тўловлар, кредит бўйича қарз ва фоизларни тўлаш ва бошқалар);
- ишчи хизматчиларига иш хақи тўлаш ва аҳолига бошқа тўловларни тўлаш (нафақа, стипендия ва бошқалар)да;
- бошқа ҳар хил қарз ва мажбуриятларни тўлаш (масалан, кредитга олинган учун тўлов, уй-жой, электроэнергия ва бошқа хизматлар учун тўловлар) да амалга оширилади.

Пулнинг тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, бу функцияда тўловлар нақд пуллик ёки нақд пулсиз шаклда амалга оширилиши мумкин. Бу хусусияти билан ҳам пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан фарқ қилади.

Пулнинг бу функцияси ёрдамида амалга ошириладиган нақд - пуллик ва на нақд пулсиз тўловлар биргаликда тўлов оборотининг вужудга келтиради.

Пулнинг тўлов воситаси функциясини биз иккинчи даражали деб қарашимиз мумкин эмас, чунки бу функциянинг бажарилмаслиги тўловларнинг ўз вақтида амалга ошмаслигига, бу эса ҳозирги кунда мавжуд муаммолар дебитор-кредитор қарзларнинг кўпайишига, кредит бўйича ва бошқа молиявий мажбуриятларнинг бажарилмаслигига, хўжалик жараёнларининг нормал боришига катта таъсир кўрсатиши мумкин.

Пул жамғарма воситаси. Пулнинг бу функцияси сотиш ва сотиб олиш жараёнига зарурат бўлмаган ҳолда юзага келади. Агар товар ишлаб чиқарувчи товарни сотгандан кейин узоқ вақт давомида бошқа товар сотиб олмаса пул муомала ва тўлов оборотидан четлашади. Йиғилган пуллар жамғарма воситаси функциясини бажаради. Товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёни пулни жамғаришга имконият яратади. Жамғарма икки йўналишда юзага келиши мумкин. Мақсадли жамғариш ёки умуман жамғариш. Шунақа жамғармалар борки, аниқ бир мўлжал бўлмаган ҳолда йиғиб борилади, мақсадли жамғармада одамлар машина, асбоб-ускуна, уй жой сотиб олиш ёки бошқа маълум мақсадни амалга ошириш учун маблағ жамғарадилар.

Пулнинг жамғарма воситаси функцияси пулнинг пул оборотидан чиқиб кетишига олиб келади. Жамғармада пул пул оборотининг қайсидир каналларида туриб қолади ва натижада у мавжуд оборотдан ажралиб маълум вақтгача оборотга қайтиб тушмаслиги мумкин.

Пулнинг жамғарма ва бойлик тўлаш воситаси функцияси пул муомаласини стихияли равишда бошқариб боради. Товар ишлаб чиқариш ҳажмининг узлуксиз ўзгариб

туриши, пул массасининг доимий ўзгариб туришига олиб келади. Қимматбаҳо металллар, буюмларнинг муомалага келиб-кетиб туриши, пул массасининг ҳажмини ушлаб туриши, пул муомаласи каналларида пул оқими кўпайиб кетишининг олдини олиши мумкин.

Пулнинг муомала воситасидан чиқиб жамғармага айланиши ва жамғарманинг муомала воситасига айланиши пул тизимини мувозанатда ушлаб турувчи зарурий шарт ҳисобланади.

Пулни жамғаришга ундайдиган омил-унинг махсус товар, умумий эквивалентлиги яъни, бошқа барча товарларга хоҳлаган вақтда алмаштириш мумкинлигидадир. Пулга сифат ва сон жиҳатдан ёндашиш мумкин. Чунки пулнинг сифати, сони бор. Пулнинг сифати чексиз бўлиши, яъни пулни зарур бўлганда хоҳлаган товарга айлантириш имконияти мумкинлигида ўлчанса, сон жиҳатдан, албатта, пул суммаси чекланган бўлиши мумкин, чунки унга чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин. Демак, пулнинг сифат жиҳатдан чекланганлиги билан сон жиҳатдан чекланмаганлиги ўртасида қарама-қаршилик бор. Мана шу қарама-қаршилик пулни жамғаришга, пул қанча кўп бўлса, уни янада кўпайтиришга интилишга олиб келади. Жамғарма функцияси пул муомаласида асосий бўлмаса-да, уни олиб боришда катта аҳамиятга эга.

Жамғариш, ҳазина тўплаш қийматнинг қотиб қолишига олиб келади. Ҳазина тўплаш воситаси ролини тарихан олтин, кейинчалик бошқа қимматбаҳо металллар, тошлар ўйнаб келган ва ҳозирги кунда ҳам шу товарлар бойлик (пул) сифатида жамғарилиб келинмоқда. Ҳазина сифатида олтин ёки бошқа қимматбаҳо металл, тошларнинг роли ривожланган мамлакатларда деярли юқори эмас, чунки мамлакат иқтисодий жиҳатдан барқарор бўлса, пулни бирор қиммат баҳо металлга қўйиб қотириб қўйгандан кўра, унга давлат ёки корпорацияларнинг қиммат баҳо қоғозларини сотиб олиб, улардан ҳар йили даромад кўрган анча қулай ҳисобланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатганки, 100 бизнесмендан фақат 4 таси ўз пулини тўғри жамғариб бойиб келар экан. Қолганлари бўлса пулни топади, лекин қандай жамғариш йўлини билмасдан уни йўқотаркан.

Бозор иқтисоди юксак ривожланган мамлакатларда пул маблағини қўйидаги активларга қўйиш афзал ҳисобланади.

Биринчидан, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари, яъни узоқ муддатли облигациялар, қисқа муддатли векселларга қўйиш. Давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари кафолатланган бўлади ва уларнинг баҳоси камдан-кам ҳолларда ўзгаради. Ўзгарганда ҳам сезиларсиз миқдорда ўзгаради. Шунинг учун ҳам давлат қимматбаҳо қоғозлари юқори ликвидликка эга бўлади;

Иккинчидан, саноат корхоналари ва корпорацияларнинг қимматбаҳо қоғозлари, яъни акция ва облигацияларига қўйиш;

Корпорация,

корхоналарнинг акция, облигацияларининг ишончилиги давлатникига нисбатан кам бўлиши мумкин. Чунки уларнинг баҳоси у ёки бу сабаб билан тушиб кетса, қўйилган маблағ кўзланган натижани бермаслиги мумкин.

Агар маблағ иқтисодий барқарор корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозига қўйилса у давлатнинг қимматбаҳо қоғозига нисбатан юқори даромад келтириши мумкин.

Ўзбекистон шароитида корпорация, ассоциация, корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозларини чиқариш, уларнинг иккинчи сотилиш бозорини вужудга келтириш ва ривожлантириш бўйича анча ишлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирги вақтда қимматбаҳо қоғозлар бозорини ривожлантириш ва такомиллаштириш долзарб вазифа ҳисобланади ва бу жараён Ўзбекистон иқтисодини ривожлантиришнинг асосий дастағларидан бири бўлиб қолади.

Учинчидан, пулни қимматбаҳо, ноёб буюмларга, санъат асарларларига қўйиш йўли билан жамғариш.

Бу усулда иқтисоднинг ижобий ва салбий томонларга ўзгаришига қарамасдан буюмда ифодаланган қиймат ўзини йўқотмайди. Агар давлат барқарор иқтисодга эга бўлиб,

бозор мунособатлари яхши ривожланган бўлса, бу активларнинг ликвидлиги унча юқори бўлмаслиги мумкин.

Пул юқори даражадаги ликвидликка эга бўлгани учун, уни хоҳлаган вақтда, хоҳлаган тўловни тўлашга йўналтирилиши мумкинлиги учун, у номиналини ўзгартирмаслиги учун пул жамғарма ва хазина тўплаш функциясини бажаради. Пул жамғармаси бойликнинг бир шакли ҳисобланади. Ёшилар бойликини фақат пул шаклида эмас, бошқа шакллардан - масалан, уй-жой, ер, машина, асбоб-ускуна, акция, облигация ва бошқа шаклда ҳам мужассамлаштириши мумкин. Бойликнинг бу шаклларида ликвидлик даражаси пулга нисбатан (агар инфляция бўлмаса) паст бўлади ва уларнинг нархи ҳам ўзгариши мумкин. Ер, уй-жой, асбоб-ускуна, қимматбаҳо қоғозларни пулга айлантирмасдан туриб бирор тўловни қоплаш учун йўналтириб бўлмайди. Пулни бўлса хоҳлаган пайтда турли тўловларни қоплаш учун йўналтириш мумкин.

Инфляция шароитида пулни жамғариш хоҳлаган режани амалга оширишга имкон бермаслиги мумкин. Чунки жамғариладиган пуллар ўз қадрини бир неча марта йўқотиб боради ва унга ишонч йўқолади. Бу шароитда миллий пул бирликлари муомала ва тўлов воситаси, ҳамда баҳолар масштаби бўлади, лекин жамғариш воситаси бўлиб барқарор бирор чет эл валютаси муомалага киради ва пул активлари шу валюталарга алмаштирилади. Шу ҳолни 50-йилларда жанубий Кореяда, 70-йилларда Исроилда, ҳозирги кунларда МДХ давлатлари амалиётида кўриш мумкин.

Одатда, пул барча функцияларини бир вақтда кетма-кет бажариши мумкин. Баъзида мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий барқарорликка қараб, пулнинг функциялари бир-биридан ажралиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, 40-йилларда Хитойда товарлар баҳоси АҚШ долларида аниқланган, ҳисоб китобларда, товар сотиш ва сотиб олишда Хитой валютаси қўлланилган. Худди шундай ҳол гиперинфляция даврида Исроилда, Аргентина, Мексика, каби мамлакатларда жорий қилинган. Бу мамлакатларнинг миллий валютаси муомала ва тўлов воситаси сифатида ишлатилган.

Адабиётларда **пулнинг жаҳон пули функцияси** тўғрисидаги ғояни ҳам учратиш мумкин. Бу функцияни бирор валютага боғлаб қўйиш тўғри деб бўлмайди.

Агар биз тарихга эътибор берадиган бўлсак, ташқи савдо, халқаро алоқалар, халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши жаҳон пули сифатида олтиннинг қўлланилишига олиб келган. 1867 йилда Парижда қабул қилинган келишувга асосан олтин давлатлар ўртасида ягона пул (жаҳон пули) сифатида қабул қилинган. 1922 йилда Генуяда ўтказилган конференциясидаги валюта битимига асосан АҚШ доллари ва Англия фунт стерлинги олтиннинг ўринбосари сифатида эълон қилинди ва халқаро тўловларда қўлланила бошлади. 1944 йилдаги Бреттонвуд конференциясидан кейин жаҳон пули функцияси олтинда қолдирилган ҳолда, халқаро тўловларда АҚШ долларидан кўпроқ фойдаланишга имконият берилди. Долларни олтинга алмаштириш бўйича доллар курси белгиланди ва 35 доллар 31,1 гр. олтинга тенг деб қабул қилинди. Кейинчалик ҳар хил валюта блоклари, валюта клиринги ташкил қилинди. 70-йиллардан бошлаб халқаро тўловларда ХВФ томонидан киритилган махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги СДР (Special Drawing Rights) қўлланила бошлаган.

1971 йилда СДРнинг олтин миқдори АҚШ доллариникидек 0,888 671 гр. олтинга тенг деб белгиланган. Доллар девольвация бўлганидан кейин, 1974 йил 1 июльдан бошлаб СДР қиймати 16 давлат валютасининг ўртача курси, кейинчалик етакчи беш мамлакат валютаси курси бўйича аниқланадиган бўлди.

1979 йил мартдан бошлаб Европа валюта тизимида кирувчи мамлакатларда халқаро ҳисоб-китобларни олиб бориш учун халқаро ҳисоб бирлиги -ЭКЮ (European Currency Unit) қўллайдиган бўлишди. ЭКЮ - бу аъзо мамлакатлар банкларидаги ҳисобларига ёзиб қўйиладиган ҳисоб бирлиги. Иқтисодчиларимиз ўртасида пулнинг жаҳон пули функцияси мавжуд деювчилар, биз юқорида қисқача таърифлаган валюта клиринги, СДР, ЭКЮ каби тўлов воситаларига жаҳон пули сифатида қарайдилар. Лекин СДР, ЭКЮ лар асосан тўловларни амалга оширишда қўлланилади. Бу жараён эса пулнинг тўлов воситаси

функциясида ўз аксини топади. Бу ҳолда тўлов жараёни мамлакат ичидаги эмас, давлатлараро муносабатларни ўз ичига олади.

3. Бизнинг фикримизча, пул биз юқорида келтирган функцияларни алоҳида олинган давлатда ёки давлатлар ўртасида бажариши мумкин. Бу ҳолда бирор мамлакатнинг валютаси жаҳон пули функциясини бажаради деб хулоса қилишга ўрин қолмайди.

Пулнинг функциялари бир-бири билан ўзвий боғлиқ ва улар бир-бирини тўлдирган ҳолда пулнинг моҳиятини тўлиқ ифода қилади.

Пулнинг асосий бош функцияларидан бири қиймат ўлчови функцияси ҳисобланади. Баъзи чет эл ва рус иқтисодчилари адабиётларида пулнинг биринчи функцияси деб муомала воситаси функцияси, кейин қиймат ўлчови функциясини келтирадилар. Бизнинг фикримизча, пулнинг функциялари тўғрисида гапирганда, функцияларнинг кетма-кетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб муомала, жамғарма воситаси бўла олмайди. Пулнинг қиймат ўлчови сифатида мустақамлиги унинг муомала, тўлов, жамғарма функцияларида роли ва аҳамиятини оширади.

Таянч сўзлар: Умумий эквивалент; функция; муомала воситаси; пул муомаласи; тўлов воситаси; пулнинг функцияси; жамғариш воситаси, қиймат ўлчови;

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пулнинг келиб чиқиш тарихи қандай?
2. Пулнинг моҳияти нимада?
3. Пулнинг функцияларини санаб беринг.
4. Пул қиймат ўлчови функциясини қандай бажаради?
5. Пулнинг муомала воситаси ва тўлов воситаси функцияларини ўзига хос хусусиятларини айтинг.
6. Ривожланган давлатларда пулнинг қандай функциялари ўрганилади?
7. Жамғариш воситаси функциясини ҳозирги вақтдаги долзарблиги.

Режа:

- 1. Пул обороти, унга тавсифнома, унинг тузилиши.**
- 2. Нақд пулсиз ҳисоб – китоблар.**
- 3. Нақд пулли пул обороти ва унинг хусусиятлари.**
- 4. Пул муомаласи қонуни.**
- 5. Пул агрегатлари ва пулни тартибга солиш амалиётида қўллаш.**

1. Нақд пулсиз ва нақд пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган тўловларнинг йиғиндиси пул оборотини ташкил қилади.

Халқ хўжалиги тармоқларида яратилган товарларнинг бариси пул ёрдамида айирбош қилинади. Пул оборотига товар айланишининг пул шаклидаги кўриниши деб қараб бўлмайди. Чунки пул обороти товар оборотидан кенгроқ бўлиб, у товарнинг сотилиши ва сотиб олинishiдан ташқари, ҳар хил соҳаларда меҳнатга ҳақ тўлаш жараёнини ҳам ўз ичига олади.

Пул оборотининг содда схемасини қуйидагича ифода қилиш мумкин, яъни пул ҳаракати фақат аҳоли ва корхона, ташкилотлар ўртасида бўлади деб қараймиз. Бу схемада пул оборотининг асосий икки омили: бир томондан товар ва ресурслар ҳаракати билан; - иккинчи томондан пул ҳаракати кўрсатилган. Бу схемада давлат ташкилотлари, молиявий бозор, пул бозорлари, экспорт ва импорт ва бошқа иқтисодий муносабатлар йўқ деб қаралган. Аҳоли ва корхоналар ҳеч қандай воситачиларсиз, тўғридан-тўғри иқтисодий муносабатда бўладилар.

Бу схема бўйича ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар ва товарлар ҳаракати соат миллари ҳаракати бўйича кўрсатилган. Бу кўринишда ресурсларнинг барчаси фақатгина аҳолининг ўзига тегишли деб қаралган ва бу ресурслар корхоналарнинг товар ва бошқа маҳсулотларига айирбош қилинади. Бу жараённинг амалга ошишида пул каби воситачи иштирок қилмайди. Айирбошлаш жараёни пулсиз бартер тариқасида намоён бўлади. Айирбошлашнинг оддий шакли, биз олдинги бобларда таъкидлаганимиздек, мазмун жиҳатдан содда бўлсада, амалга ошириш жараёнида маълум қийинчиликлар мавжуд.

Шунинг учун томонлар ўртасидаги олди-сотти жараёнини тезроқ ва самаралироқ амалга оширувчи воситачи зарур. Бу жараённинг кечиши схемада соат миллари йўналишига тескари кўрсатилган. Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий ва меҳнат ресурслари шу ресурслар учун тўловлар - иш хақи, рента тўловлари, фоиз даромадлари билан боғланган ҳолда товар ва пул массасини тенглаштирувчи мустақил оборотни юзага келтиради.

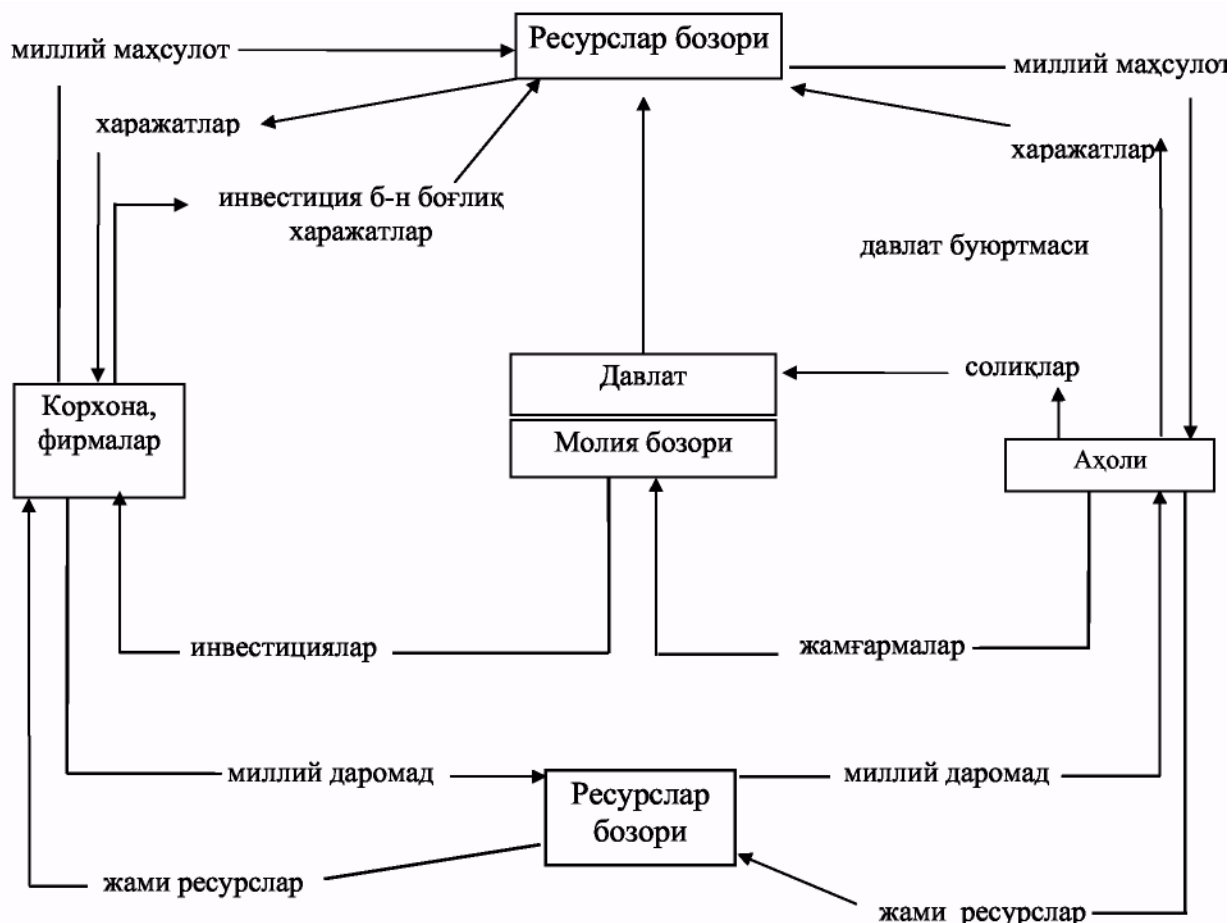
Иккинчи оборот, бу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларни аҳолига сотиш ва аҳоли томонидан шу товарлар учун тўлаш натижасида юзага келган оборотдир.

Бу оборотнинг бир-бири билан боғланиб кетиши иқтисодий тизимда даромадлар ва маҳсулотларнинг айланишини юзага келтиради.

Товар бозори ва ресурслар бозорининг юзага келиши, маҳсулот ва миллий даромаднинг юза келишига олиб келади. Миллий даромаднинг бир қисми аҳоли томонидан жамғарилиб молиявий бозорлар орқали инвестиция шаклида корхона, ташкилотлар ихтиёрига келиб тушади, бир қисми эса давлат заёмлари орқали бюджет дефицитини қоплашга йўнаштирилади. Натижада пул оқими ўзининг асосий каналлари орқали корхона, ташкилот-аҳоли, товарлар бозори ва ресурслар бозоридан ўтиб молия бозори ва давлатгача етиб келади, яъни, аҳолига келиб тушадиган даромаднинг бир қисми солиқлар сифатида давлат ихтиёрига келиб тушади. Шунинг учун ҳам пул оборотининг салмоқли қисмини миллий даромадни яратиш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан

боғлиқ бўлган жараёнлар ташкил қилади. Миллий даромадни яратишда пул обороти жамият аъзолари билан корхоналар ўртасидаги тўловда намаён бўлади. Умумлаштирилган ҳолда жамиятимизда юзага келувчи пул ҳаракатини қўйидаги схемада кўрсатиш мумкин.

2-схема

2-схема. Ривожланган иқтисодий тизимда пул ва товар обороти.

Юқоридаги келтирилган схема бўйича пул оборотининг қуйидаги гуруҳларини ифодалаб бериш мумкин.

- ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган тўловлар (ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, иш ҳақи тўлаш ва бошқалар):

харажатларни қоплаш учун келиб тушадиган тушумлар ва жамғармаларни ташкил қилиш;

- турли хил молиявий мажбурият ва даромадларидан тўловларни амалга ошириш ва бошқа тўловлар. Корхоналар оладиган даромадлардан бюджетга тўловлар, яъни солиқлар ва бошқа тўловларнинг амалга оширилиши ҳам пул оборотининг бир қисмини ташкил қилади.

Пул обороти молиявий ресурслардан фойдаланиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Капитал маблағлардан фойдаланиш ва баъзи соҳаларда харажатларни молиялаштириш, банклар томонидан кредитлаш жараёнларининг амалга оширилиши ҳам пул оборотининг юзага келиши учун зарур шароитдир. Кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурслари пулнинг узлуксиз айланиши натижасида вужудга келади. Корхона, ташкилотлар томонидан моддий қийматликлар, материаллар, ёкилги ва бошқаларни сотиб олиш учун мулжалланган пул маблағлари олдиндан аванслаштирилади. Қиймат пул шаклидан товар шаклига ўтади. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилади ва мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағлари келиб тушади. Шу тариқа корхоналарнинг пули узлуксиз айланиб туради. Товарлар учун тўловлар нақд пулсиз амалга

оширилгани учун корхона ҳисоб варағига келиб тушган пул, уни ишлатишга зарурат туғулгунча банкларда сақланади.

Корхона, ташкилотларнинг вақтинча бўш турган пуллари уларнинг розилигига асосан банк томонидан кредит ресурс сифатида ишлатилиш мумкин. Корхона ташкилотларнинг бўш пул маблағларидан ташқари, банклар жамоат ташкилотларнинг, бюджет, суғурта, ташкилотларнинг, аҳолининг банклардаги пул маблағларидан ўз ресурслари сифатида фойдаланиб, халқ хўжалиги тармоқларига кредитлар бериши мумкин. Шундай қилиб, банклар томонидан пул маблағларининг йиғилиш жараёни пул оборотида намоён бўлади.

Корхона ташкилотларни кредитлашда пул маблағлари вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит бериш ва кредит ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиш ва уни бошқа ишлаб чиқариш харажатлари учун сарфлаш ва кейинчалик кредитни тўлаш ссуда счётига маблағ ўтказиш жараёни пул оборотининг элементларидан бири ҳисобланади.

Пул обороти инвестиция билан боғлиқ харажатларни, суғурта жараёнларини амалга оширилишини, мулкни, ҳаётни, транспорт воситаларини, экин боғларни, бошқа буюмларни суғурта қилиш ва уни тўлашни ўз ичига олади.

Пул обороти аҳоли томонидан уй-жой, коммунал хизматлар, газ, электр энергияси, алоқа хизматлар учун тўловлар, маданий маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига тўловлар, транспорт учун ва бошқа тўловларни, аъзолик бадалларни ва пайларни тўлашни ўз ичига олади. Шундай қилиб, пулнинг айрим каналларида ҳаракатини кўриб чиқа туриб, пул оборотининг моҳиятини қўйидагича таърифлаш мумкин. Пул обороти - бу нақд пуллик ва пул ўтказиш йўли билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг йиғиндисидир.

Пул оборотини икки асосий белгига қараб - биринчидан, жами ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш, ва иккинчидан, пулнинг функцияларига қараб таркибий қисмларга бўлиш мумкин. Жами ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда пул обороти: товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, капитал курилиш билан боғлиқ оборотга, ҳамда товар ва уларнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган оборотга бўлинади.

Пул оборотининг биринчи турига 2 схемада келтирилганидек, ишлаб чиқариш жараёни учун зарур жами ресурслар - меҳнат қуроллари, меҳнат воситалари, иш кучи сотиб олиш ва аксинча аҳоли томонидан давлат, коопертив-савдо ташкилотлардан, колхоз бозорларидан, фуқаролардан истъеомол учун зарур товарларни сотиб олиш, ва аҳоли томонидан юқоридаги субъектларга товарлар сотиш, капитал курилиш ва таъминлаш соҳасидаги ҳисоб-китоблар ва бошқалар киради.

Пул оборотининг иккинчи турига ишчи, хизматчиларга иш ҳақи тўлаш, миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ тўловлар, кредитлаш жараёни билан боғлиқ тўловлар ва бошқа товар ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган тўловлар киради.

Пул функцияларига ва тўлов турига қараб пул обороти нақд пуллик ва нақд пулсиз оборотга бўлинади.

Пул оборотининг асосий қисмини нақд пулсиз оборот, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари билан нақд пулсиз бир счётидан иккинчи счётга маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган оборот ташкил қилади.

Пул обороти таркибида нақд пулсиз оборот салмоғининг юқори бўлишининг сабаби, аввалам бор корхона, ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришни юксалтириш зарурлиги, баъзи бир тармоқларнинг ихтисослашуви, кредит системасининг такомиллашуви ва бошқалардир.

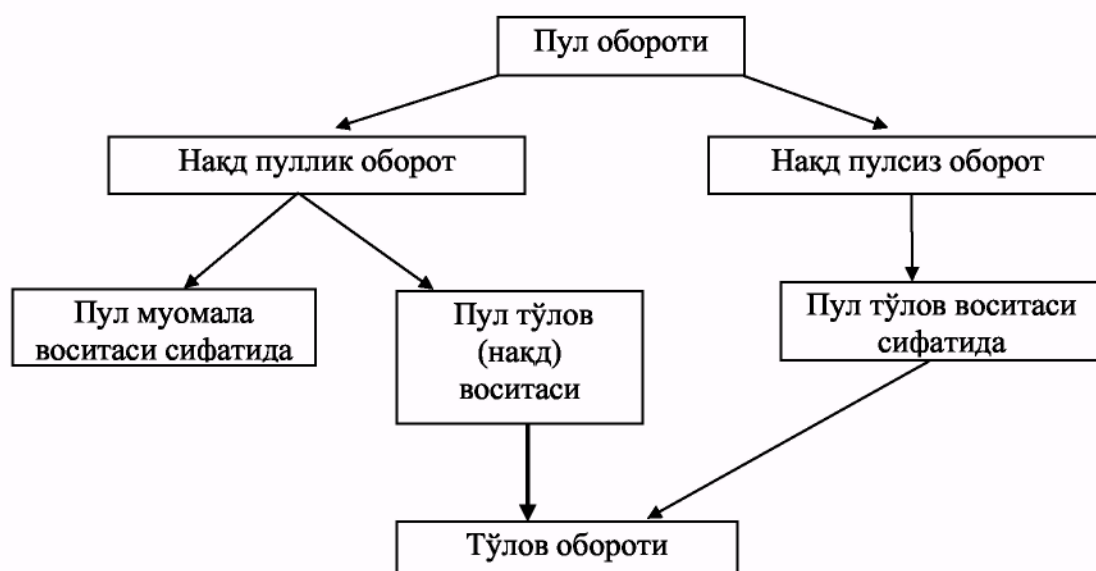
Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нотовар характердаги ҳисоб-китобларга миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган тўловлар, даромаддан тўловлар, ҳар хил бадаллари солиқлар, кредитларни тўлаш, уй-жой, ҳар хил хизматлар учун тўловлар ва бошқалар киради.

Товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ўтказилиши, моддий бойликларни етказиш ва кўрсатилган хизматлар учун тўлов муддатини яқинлаштиришга ёрдам беради. Товар моддий бойликлар ва хизматлар учун тўловларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги корхоналар маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишга, кўзланган режаларни бажаришга маблағларнинг етишмаслигига олиб келади. Тўловнинг товарларни олишдан олдин амалга оширилиши мол сотиб олувчи корхона маблағларининг хўжалик оборотидан чиқиб кетишига олиб келади. Шунинг учун товарлар ҳаракати ва тўловлар бир-бирига мос келиши катта аҳамиятга эга.

Пул оборотини кўриб чиқишда биз тўлов обороти билан нақд пулсиз оборотлар ўртасида фарқ мавжудлигини таъкидламоқчимиз. Тўлов обороти деб пулнинг тўлов воситаси сифатида ҳаракати туфайли вужудга келган пул оборотига айтилади. Тўлов оборотининг таркибий қисми бўлиб тўлиқ нақд пулсиз оборот ва нақд пул оборотининг пулнинг тўлов воситаси функцияси туфайли юзага келувчи қисми ҳисобланади.

3 - схема

3 - схема. Пул оборотининг таркибий қисмлари.

2. Пул оборотининг асосий қисмини нақд пулсиз оборот, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари билан нақд пулсиз бир счётидан иккинчи счётга маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган оборот ташкил қилади.

Пул обороти таркибида нақд пулсиз оборот салмоғининг юқори бўлишининг сабаби, аввалам бор корхона, ташкилотлар ўртасида иктисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаришни юксалтириш зарурлиги, баъзи бир тармоқларнинг ихтисослашуви, кредит системасининг такомиллашуви ва бошқалардир.

Нақд пул иштироксиз, маблағларни бир счётдан иккинчи счётга ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоблар нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар дейилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш тўғрисида»ги 1998 27 йил июндаги 60-сонли қоидага асосан олиб борилади.

Бу қоида Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги», «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бошқа норматив ҳужжатларига асосан ишлаб

чиқилган 60-сонли қоидага асосан, ҳисоб-китобларни олиб боришда улар қайси мулк шаклига асосланишидан қатъий назар ҳисоб-китоб шакллари танлаш ва олиб боришда эркинликлар берилган. Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги элементлардан ташкил топган. Булар: нақд-пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш ва амалга оширишнинг асосий тамойиллари; ҳисоб-китоб шакллари; ҳисоб-китоб ҳужжатлари; тўлов тури; навбати, манбалари; ҳисоб-китоб қатнашчилари, банкнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва бошқалар.

Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар ўзининг иқтисодий моҳиятига қараб товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ва нотовар характердаги ҳисоб-китобларга бўлинади. Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар асосан корхона, ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ҳисоб ҳужжатлари асосида олиб борилади. Шартномага асосан мол етказиб берувчи ўз вақтида товарнинг пулини (эквиваленти) олиши, мол сотувчи пулни ўз вақтида ўтказиши зарур.

Нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар қўйидаги асосий тамойилларга асосланади:

- корхона, ташкилотлар ўз пул маблағларини (ўз маблағларини ва қарз маблағлар) банкда сақланишлари зарур.
- барча нақд-пулсиз ҳисоб-китоблар банк орқали ўтиши керак;
- ҳўжалик органлари ҳисоб-китоблар шакллари эркин танлашлари ва уни шартнома орқали мустаҳкамлаб қўйишлари мумкин;
- ҳўжалик органларнинг ҳисоб-китоблар бўйича шартномавий муносабатларига банк аралашмаслиги керак;
- товарлар ва хизматлар учун тўловлар тўловчининг розилиги билан амалга оширилади.
- тўловлар ҳўжалик органларининг ҳисоб варақасидаги маблағлари ҳисобидан, баъзида (агар корхона кредит олиши мумкин бўлса) банк кредити ҳисобидан амалга оширилиши мумкин;
- тўлов қоидаси мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи томонидан мол етказиб бериш тўғрисидаги шартнома асосида келишиб олинади;
- мол етказиб берувчининг ҳисоб варағига пул маблағларини ўтказиш шу маблағларни мол сотиб олувчининг ҳисоб варағидан ўчирилганидан кейин амалга оширилади, (бундан чеклар билан ҳисоб-китоб қилиш мустасно);

Корхона, ташкилотларга пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китоблар олиб бориш, касса операцияларини амалга ошириш учун ҳисоб-китоб ёки жорий варақлар очилади.

Ҳисоб-китоб (жорий) варақларни очиш учун корхона қўйидаги ҳужжатларни банкка тақдим қилиши зарур.

- а) ҳисобварақа очиш тўғрисида ариза;
- б) ҳўжалик, ташкилот ташкил қилиниб, рўйхатга олинганлигини тасдиқловчи ҳужжат;
- в) ҳуқуқий шахс Уставини нотариал тартибда тасдиқланган, ҳуқуқий шахс томонидан имзоланган нусхаси;
- г) имзолар намуналари, муҳр босилган ва нотариал тартибда тасдиқланган варақча;

д) ҳисобварақасини очиш учун юқоридаги асосий ҳужжатлардан ташқари зарур бўлганда бошқа қўшимча ҳужжатлар ҳам банкка берилиши мумкин.

«Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги Қонунга асосан иш ҳақи тўлаш, бюджетга тўловлар, давлат суғуртасининг мажбурий турларига доир тўловлар ва ижтимоий суғурта жамғармаси (пенсия жамғармаси)га тўловлар барча корхоналар учун биринчи навбатда тўланадиган тўловлар ҳисобланади.

Бошқа тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар навбатма-навбат тақвимий равишда бажарилади.

Агар корхона тўловга лаёқатсиз (банкрот) деб топилса, тўловлар кетма -кетлиги Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик тўғрисида»ги қонунга биноан хўжалик суди томонидан тугатиш режаси асосида белгиланиши керак.

Накд пулсиз ҳисоб-китоблар банклар томонидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгиланган шаклларда ва халқаро амалиётда қабул қилинган шаклларда олиб борилади.

Ҳисоб-китоблар шакллари дейилганда одатда ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган, маблағларни мол етказиб берувчининг ҳисоб варақасига ёзиш усули, ҳисоб-китоб ҳужжатининг тури, ҳамда ҳужжатларнинг айланиш тартиби билан фарқ қилувчи ҳисоб-китоблар турлари тушунилади.

Ҳисоб-китоб операциялари банклар томонидан корхона очилган ҳисоб варақаларидан миқдор билан ҳисоб-китоб хизмати кўрсатиш юзасидан тузилган шартномага асосан амалга оширилади.

Банк хўжалик юритувчи субъектларларнинг пул маблағларини улар очган ҳисоб варақаларида сақлайди, ана шу ҳисоб варақаларга келадиган пулларни уларга ўтказди. Банк пулларни ўтказиш, ҳисоб варақаларидан пул бериш тўғрисидаги, банк билан корхона ўртасидаги шартномада назарда тутилган бошқа банк операцияларини амалга ошириш ҳақидаги фармойишларни адо этади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 1998йил 27 июнь 60-сонли «Ўзбекистон Республикасида накд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш қондасига асосан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги накд пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- а) тўлов топшириқнома орқали;
- б) тўлов талабномалари орқали;
- в) аккредитивлар орқали;
- г) инкассо топшириқномалари билан;
- д) чеклар билан ҳисоблашиш орқали;
- е) мемориал ордерлар орқали

Юқорида санаб ўтилган накд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларининг қайси бирини қўллаш мумкинлигини тўловчи ва маблағ олувчи корхоналар ўртасидаги тузиладиган хўжалик шартномасида келишилган ҳолда акс эттирилади.

3. Накд пуллик оборот - бу накд пул ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар йиғиндисидир. Бу оборот пул ўзининг тўлов ва муомала воситаси функцияларини ажаришида юзага келади.

Накд пуллар муомала воситаси сифатида аҳоли билан корхона, ташкилотлар ўртасида, аҳоли билан аҳоли ўртасидаги товарлар сотиб олишда ва сотишда қўлланилади.

Пул тўлов воситаси сифатида иш ҳақи, нафақалар, мукофотлар, яқка тартибдаги қурилиш учун бериладиган кредитлар, суғурта тўловларни тўлашда намоён бўлади.

Ундан ташқари накд пуллик оборотга:

- коммунал хизматлар учун тўловлар;
- маиший хизматлар учун тўловлар;
- суғурта ташкилотларига пайларни тўлаш;
- солиқнинг баъзи турларини тўлаш;
- банк кредитини тўлаш;
- матбуот ижтимоий пайлар тўлаш;
- акционерлик жамиятлари билан аъзолари ўртасидаги тўловлар ва бошқа тўловлар киради.

Баъзи иқтисодчилар пул оборотини накд пуллик ва накд пулсиз оборотларга бўлиб ўрганишга зарурат йўқ деб ҳисоблайдилар.

Биз чет эл иқтисодчиларининг тадқиқотларини олиб қарайдиган бўлсак, албатта, юқоридагидек пул оборотини иккига бўлиб ўрганиш йўқ. Бунинг асосий сабаби,

иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ҳисоб-китоблар асосан нақд пулсиз олиб борилади. Ҳисоб-китобларни бу турларда олиб бориш қулай ва шароитга мос келади. Лекин ҳали ривожланган иқтисодга эга бўлмасдан туриб, биз хорижий давлатларнинг ҳозирги ҳисоб-китобларнинг мавқеи билан ўз ҳисоб-китоб тизимимизни тенглаштира олмаймиз. Ундан ташқари, бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтиш, миллий пул бирлигини барқарорлаштириш, муомаладаги пул массасини ва пул эмиссиясини камайтириш масалалари долзарб турган бир шароитда биз пул оборотини нақд пуллик ва нақд пулсиз оборотларга бўлиб ўрганишимиз, уларнинг таркибини такомиллаштиришимиз, самаралик йўллари қўллаб жамиятимизда тўлақонли пул оборотини яратишимиз ва уни жамият ривожланиши учун хизмат қилдиришимиз зарур. Мана шу шароитгина ривожланган хорижий малакатларга ўхшаб пул оборотини таркибий қисмларга бўлмасдан таҳлил қилишимиз мумкин. Шунинг таъкидлаш керакки, пул оборотининг икки қисми бир-бири билан узвий боғлиқ, чунки пул нақд пул оборотидан нақд пулсиз оборотга ўтади ва аксинча, айланиб доимий ҳаракатда бўлиб, умумий пул оборотини юзага келтиради.

Корхона, ташкилотларнинг банкдаги ҳисоб рақамидаги пул маблағлари қуйидаги йўллар билан нақд пулга айланади:

- ишчи, хизматчиларга иш ҳақи бериш;
- кўрсатилган хизматлар, меҳнат учун тўловлар;
- нафақалар тўлаш;
- ҳар хил мукофотлар;
- аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар сотиб олишда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари бўйича тўловлар;
- аҳоли банклардан жамғармаларини олганда;
- аҳолига суғурта тўловларини тўлаганда ва ҳоказо;

Нақд пуллар чекланган миқдорда муомалага чиқарилади. Нақд пулларнинг муомалага чиқарилиши устидан банк назорат олиб боради. Нақд пуллар қуйидаги йўллар билан нақд пулсиз оборотга тушади.

- уй-жой ва коммунал хизматлар учун тўлаганда;
- алоқа ташкилотларига тўлаганда;
- ҳар хил солиқлар ва пайлар тўлаганда;
 - давлат заёмлари ва лоторея билетлари сотиб олингандаги тушумлар орқали;
- яқка тартибдаги қурилиш учун олинган кредитларни тўлаганда;
- ҳар хил божлар ва жарималарни тўлаганда;
- болалар боғчалари ва боша муассасалар учун тўлаганда;
 - дам олиш уйлари ва бошқа соғломлаштириш муассасаларни йўлланмалари учун тўлаганда ва бошқа ҳолларда;

Пулнинг нақд пулсиз оборотга ўтганидан нақд пуллик оборотга кўпроқ ўтиши пул муомаласи учун хатарлироқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам пулнинг нақд пуллик оборотга ўтиш жараёни давлатнинг Марказий банки томонидан назорат қилиб борилиши керак.

Пул обороти бўлимлари ўртасида юзага келадиган номутаносиблик иқтисодий чоралар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йўли билан йўқотилиши керак.

Бунинг учун муомалага халқ эҳтиёжига учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, аҳолига хизмат кўрсатувчи ташкилот ва муассасалар сонини ва хизмат турларини яхшилаш нақд пулларнинг нақд пулсиз оборотга ўтиш жараёнини тезлаштиради. Бу ўз навбатида бу маблағлар ҳисобидан ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтиришга имкон беради.

Баъзи адабиётларда нақд пул обороти ва пул муомаласи тушунчалари бир хил моҳиятга эга деган хато фикрларни ҳам учратиш мумкин. Пул муомаласининг ўзига хос хусусияти шундаки, бир пул белгиси бир неча марта тўловларни амалга оширишда ишлатилиши мумкин. Муомалада бўлган нақд пул массаси маълум бир давр (ой, квартал,

йил)да ўзгармас бўлиб турган ҳолда, нақд пул обороти пул бирлигининг айланиш тезлигига қараб муомаладаги нақд пул миқдоридан бир неча марта кўп бўлиши мумкин ва аксинча.

Ўзбекистонда муомалага пул Марказий банк томонидан чиқарилади. Аҳоли томонидан иш ҳақи ва бошқа тўловлар шаклида олинган пулларнинг бир қисми деҳқон бозоридан товарлар сотиб олишга сарфланади. Деҳқон бу пулларга савдо ташкилотларидан товарлар сотиб олади. Савдога тушган пуллар савдо тушуми сифатида банкларга топширилади. Кўриниб турибдики, банкдан чиққан пуллар бир неча тўловларга ишлатилади, нақд пул оборотининг ҳажми тўловларни амалга ошириши учун муомалага чиқарилган пуллар миқдоридан бир неча марта кўпдир. Нақд пул обороти нақд пуллар билан амалга ошириладиган тўловлар йиғиндиси бўлиб, у сонларда ифодаланади.

Пул муомаласи муомаладаги пул массасини, банк томонидан муомалага чиқарилган пулларнинг банкга қайтиб келиши тезлигини ифодалайди.

4. Қиймат қонуни ва унинг муомала доирасида юзага чиқиш шакли - пул муомаласи қонуни товар-пул муносабати мавжуд бўлган барча ижтимоий формацияларга хосдир. Қиймат шакллари ва пул муомаласи тараққиёт йўлини таҳлил қилаётиб, К. Маркс пул муомаласининг қонунини очди. Бу қонунга асосан муомала воситаси функциясини амалга ошириш учун керак бўлган пул миқдори аниқланади..

Металлик пул муомаласида муомаладаги пул миқдори стихияли тарзда, пулларнинг хазина функцияси ёрдамида тартибга солиб турилган: агар пулга эҳтиёж камайса, ортиқча пуллар (олтин танга) муомаладан хазинага оқиб ўтиши кузатилган ва аксинча. Шундай қилиб, муомаладаги пул миқдори керакли даражада ушлаб турилган. Кейинчалик муомалага банкноталар чиқарилиши ва уларнинг металллар (олтин ёки кумуш)га эркин алмашилиши ҳам муомалада пулнинг ортиқча миқдори бўлишини инкор этади.

Агар муомалада олтинга алмашинмайдиган банкноталар ёки қоғоз пуллар (хазина билетлари) амал қилса, у ҳолда нақд пул муомаласи пул муомаласи қонунига асосан амалга ошади.

Қоғоз пуллар миқдори муомала учун керак бўлган олтин пулларнинг назарий миқдorigа тенг бўлганда пул муомаласида ҳеч қандай салбий жараёнлар юз бермайди. Юқорида кўрсатилган талаб пулнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, пул муомаласи мавжуд бўлган барча ижтимоий формацияларда ўз кучига эга.

Пул муомаласи қонуни муомаладаги товарлар массаси, уларнинг нарх даражаси ва пул муомаласи тезлиги орасидаги иқтисодий алоқадорликни акс эттиради. Бу қонунга асосан муомала учун зарур бўлган пул миқдорини қўйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

Реализация қилинадиган товарлар нархи суммаси	Кредитта сотилган товарлар — нархи суммаси	+	Мажбуриятлар бўйича тўловлар-суммаси	—	Бир-бирини қоплайдиган тўловлар суммаси.
---	--	---	--------------------------------------	---	--

Пулнинг муомала ва тўлов воситаси сифатида ўртача айланиш тезлиги.

Шундай қилиб, муомала учун зарур бўлган пул миқдорига ишлаб чиқариш ривож ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлган турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Муомала учун зарур бўлган пул миқдорига таъсир кўрсатувчи асосий омил - бу товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Пул миқдори товарлар ва хизматлар баҳосига тўғри пропорционал, яъни товарлар ва хизматлар баҳосининг ошиши муомалага кўп пул чиқаришни талаб қилади. Пул миқдорига таъсир қилувчи иккинчи омил - бу пулнинг айланиш тезлиги ҳисобланади. Бу омил пул миқдорига тесқари таъсир кўрсатади. Одатда пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам талаб қилинади ва аксинча.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини бошқаришда шу муҳим омилларга алоҳида эътибор берилиши зарур.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини камайитириш учун қуйидаги чораларни амалга ошириш муҳимдир. Булар: истеъмол кредитни ривожлантириш; кредитга қанчалик кўп товар сотилса, шунча кам миқдорда пул муомалада керак бўлади;

- нақд пулсиз ҳисоб - китобларнинг ривожланиши;
- пулларнинг муомала тезлигини оширишга эришиш ва бошқалар.

Ҳар бир жамият пул муомаласи қонуни талабларини ҳисобга олган ҳолда иш юритиши зарур. Чунки пул муомаласи қонунининг бузилиши пул барқарорлигига путур етказди. Бу ҳолда муомалага чиқарилган пул миқдори муомаладаги товарлар баҳосидан ошиб кетиши, яъни инфляция бўлишига, ёки пул очарчилигига (етишмовчилигига) олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, пул муомаласини ушлаб туриш шарт-шароитлари ва қонуниятлари икки омилнинг ўзаро таъсири билан, яъни: хўжаликнинг пулга бўлган эҳтиёжи ва амалда пулларнинг муомалага бориб тушиши билан белгиланади. Амалиётда кўпроқ учрайдиган ҳол бу оборотда хўжаликка керак бўлганидан кўпроқ пулнинг бўлишидир. Бу, албатта, пулнинг қадрсизланишига - пул бирлигининг харид қобилиятининг тушишига олиб келади.

5. Пул муомаласининг муҳим кўрсаткичи бўлиб пул массаси ҳисобланади. Пул массаси хўжалик оборотидаги нақд пуллик ҳисоб-китобларни аҳоли, корхоналар, давлат ташкилот, муассасаларига тегишли харид ва тўлов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомаласининг белгиланган муддат ва белгиланган давр учун миқдорий ўзгаришларини билиш учун, шунингдек пул массаси ҳажми ва ўсиш суъратларини тартибга солиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқариш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) дан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг молия статистикасида пул массасини аниқлашда қуйидаги асосий пул агрегатлари тўпламидан (гуруҳидан) фойдаланилади:

М-1 агрегати - муомаладаги нақд пуллар (банкноталар, тангалар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади;

М-2 агрегати - М-1 агрегати ва тижорат банкларидаги муддатли ва жамғарма қўйилмаларидан (тўрт йилгача) таркиб топган;

М-3 агрегати - ўз ичига М-2 агрегати ва ихтисослашган кредит муассасаларидаги жамғарма қўйилмаларини киритган;

М-4 агрегати - М-3 агрегати ҳамда йиллик тижорий банкларининг депозитли сертификатларидан иборат.

АҚШ да пул массасини аниқлаш учун 4та пул агрегати, Япония ва Германияда - 3та, Англия ва Францияда - иккита пул агрегатидан фойдаланилади.

Пул массаси таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан тўғри пул-кредит сиёсати олиб боришда муҳим аҳамият касб этади.

Россия Федерацияда муомаладаги жами пул массаси ҳисоб-китоби учун қуйидаги пул агрегатлари қўлланилади.

М-О агрегати - нақд пуллар;

М-1 агрегати - М-О агрегати ва ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётлар (махсус счётлар, капитал қўйилмалар счётлари, аккредитив ва чек счётлари, маҳаллий бюджет счётлари, бюджет, касаба, уюшмалари жамоат ва бошқа ташкилотларнинг счётлари, давлат суғурта маблағлари, узоқ муддатга кредитлаш фонди) даги маблағлар тижорат банкларига қўйилмалар ва жамғарма банкларидаги талаб қилиб олинadиган депозитларнинг йиғиндисига тенг;

М-2 агрегати - М-1 агрегати ва жамғарма банкларидаги муддатли қўйилмалардан иборат;

М-3 агрегати - М-2 агрегати ҳамда депозитли сертификатлар ва давлат заём облигациялари йиғиндисидан иборат.

Пул массаси таркибини унинг ҳаракатига қараб иккига бўлиш мумкин, яъни пул массасининг актив қисми - бу пул маблағларининг хўжалик фаолиятидаги турли хил шаклдаги ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ қисми ва иккинчиси пасив қисм - жамғармадаги пуллар ва счётлардаги қолдиқлар ҳисобланади.

Пул массаси нақд пуллардан ташқари муддатли счётдаги маблағ ва жамғармаларни, депозит сертификатлари, инвестицион фондларнинг акцияларини ўз ичига олади. Пул массасининг юқоридаги элементлари «квази» - қарийб пуллар деб ҳам юритилади. Квази - пуллар ликвид активлар бўлиб, улар тез орада пулга айланиши мумкин. Ўзбекистонда пул массаси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат.

M_0 - нақд пуллар;

M_1 - M_0 қ счётлардаги пул қолдиги қ маҳаллий бюджет маблағлари қ бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот маблағлари;

$M_2 - M_1$ қ Ҳалқ банкидаги муддатли жамғармалар;

M_3 - M_2 қ сертификатлар қ мақсадли заём облигациялари қ давлат заём облигациялари қ хазина мажбуриятлари.

Пул агрегатлари M_1 ва M_2 нинг бир-биридан фарқи M_2 нинг ўз таркибига яқин орада пулга айланиши мумкин бўлган «квази» - қарийб пулларни олишдадир.

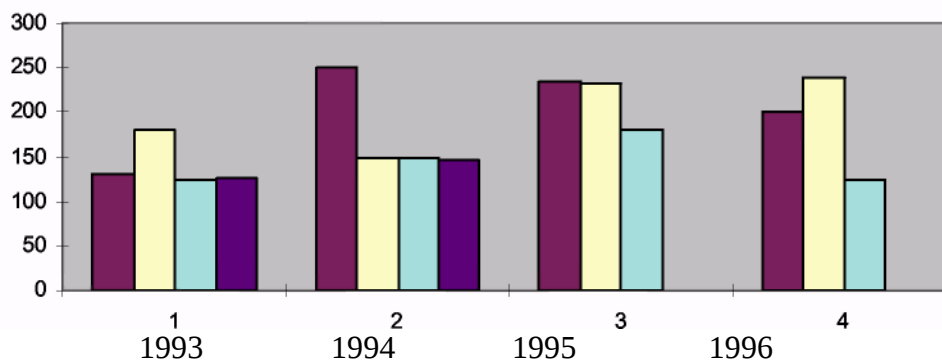
Ўзбекистонда охириги йилларда пул агрегатлари ҳисоб қилинадиган бўлди.

1995 йилда номинал пул массаси M_2 пул массасининг 1994 йилдаги ўсиш даражасидан 1,5 марта кам бўлган. Марказий банк томонидан инфляцияга қарши олиб борилаётган чора - тадбирлар натижасида пул массасини ўсиш суръатлари қисқариб бормокда. 1996 йилнинг биринчи яримида пул массасининг ўсиши 1995 йилнинг биринчи ярим йиллигига нисбатан 7,6% ҳисобида ва 1994 йил даражасидан 2 барабарга кам бўлган.

1996 йил бошида муомалага нақд пул чиқариш ҳажми 1995 йилдаги 20,7% ўрнига 15,8% ни ташкил қилган.

1 - диаграмма

Жами пул массасининг динамикаси (чорак давомида % ўсиш)

Пул массасининг турли хил кўрсаткичларини ишлатиш пул муомаласи ҳолатини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндашишга имкон беради.

Мамлакат миқёсида пул массаси ҳажмининг ўзгариши муомаладаги пул массасининг ўзгариши натижаси ва пулнинг айланиш тезлашганлиги натижаси бўлиши мумкин.

Пулнинг айланиш тезлиги - пул муомала воситаси ва тўлов воситаси сифатида амал қилгандаги унинг ҳаракат кўрсаткичидир. Уни миқдорини ҳисоблаш қийин, шунинг учун уни ҳисоб-китоб қилишда билвосита маълумотлардан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларда асосан пул айланиш тезлиги ўсишининг икки кўрсаткичи ҳисобланади:

- даромадлар айланма оборотида пулнинг муомалада бўлиш тезлиги кўрсаткичи. Бу кўрсаткич ялпи миллий маҳсулот (ямм) ёки миллий даромаднинг пул массасига, аниқроғи $M-1$ ёки $M-2$ пул агрегатига нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткич пул муомаласи ва иқтисодий ривожланиш жараёни орасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади;

- тўлов оборотида пулнинг айланувчанлик кўрсаткичи. Бу кўрсаткич жорий банк счётлари бўйича ўтказилган маблағлар йиғиндисининг пул массаси ўртача қийматиға нисбати сифатида аниқланади.

Пулнинг айланиш тезлигининг ўзгариши умумиктисодий (иқтисодиётнинг циклик ривожланиши, иқтисодий ўсиш, нархлар суъратлари), тўла монетар (тўлов обороти таркиби, кредит операциялари ва ўзаро ҳисоб-китобларнинг ривожланиши, пул бозорида фоиз ставкаларнинг даражаси ва ҳ.к. лар) омилларига боғлиқ.

Пул айланишининг тезлашувига металл пулларнинг кредит пуллар билан алмаштирилиши, ўзаро ҳисоб-китоблар тизимининг ривожланиши, банклар ишига ЭҲМнинг киритилиши, пуллик ҳисоб-китобларда электрон воситаларининг ишлатилиши ёрдам беради.

Пул қадрсизланган ҳолларда истеъмолчилар пулларининг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш учун товарлар кўпроқ харид қиладилар. Бу эса пул айланишини тезлаштиради. Бошқа кўрсаткичлар ўзгармас бўлганида пул айланишининг тезлашиши пул массаси ошишини билдиради.

Таянч сўзлар пул обороти; тўлов талабномаси; нақд пул обороти; тўлов топшириқномаси; нақдсиз пул обороти; вексел; тўлов обороти; чек; товар операциялари; пул муомаласи; товарсиз операциялари; пул массаси; ҳисоб- китоб; пул агрегатлари; мемориал ордер; ҳужжатлар айланиши; инкассо топшириғи; пластик кар- точкалар; аккредитив; электрон пуллар.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пул обороти деганда нимани тушунаси?
2. Нақд пул обороти нима ва унинг ўзига хос хусусиятлари?
3. Нақд пулсиз пул обороти ва уни ишлатиш қўлами?
4. Электрон пул тизимининг мазмуни ва унинг аҳамияти.
5. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг алоҳида шакллариға тавсиф беринг?
6. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил қилиш тамойилларини санаб ўтинг?
7. Пул муомаласи қонуни нима?
8. Пул массаси ва унинг таркибий қисмлари нималардан иборат?
9. Пул агрегатлариға изоҳ беринг?
10. Пул муомаласини барқарорлаштириш йўллари нималардан иборат?

7 мавзу:

ПУЛ ТИЗИМИНИНГ МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ ВА ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Режа:

- 1. Пул тизими ва унинг асосий элементлари.**
- 2. Ривожланган мамлакатлар пул тизими.**
- 3. Ўзбекистон Республикаси пул тизими ва унинг ривожланиш тарихи.**
- 4. Пул тизимини барқарорлаштириш ва миллий валютанинг конвертабелигини таъминлаш йўллари.**

1. Пул тизими бу мамлакатда тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан тасдиқланган пул муомаласини ташкил қилиш шаклидир. Пул тизимлари XVI-XVII асрларда ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулининг юзага келиши ва қарор топиши муносабати билан шаклланган, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг айрим элементлари бундан олдинроқ пайдо бўлган. Товар-пул муносабатлари ва ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули ривожланиши билан пул тизимида сезиларли ўзгаришлар юз беради.

Пул тизими турлари пул қандай шаклда амал қилишига боғлиқ, яъни пул: умумий эквивалент - товар сифатида, ёки қиймат белгиси сифатида бўлишига қараб қуйидагича пул тизимлар мавжуд бўлган.

Металл пул муомаласи тизимлари ва қоғоз ва кредит пуллар муомаласи тизимлари.

Биринчи тизимда металл пул бевосита муомалада бўлади ва пулнинг барча функцияларни бажаради, кредит пуллар эса металлга алмашилиши мумкин;

Кредит ва қоғоз пуллар муомалага чиқиб кетиши билан қоғоз пуллар муомаласи тизими юзага келган.

Мамлакатда умумий эквивалент сифатида қабул қилинган металлга ва пул муомаласи базасига қараб пул тизими биметализм ва монометализм пул тизимларига бўлинади.

Биметализм - пул тизимида умумий эквивалент ролини металл (қўпинча олтин ва кумуш) бажарган, бу тизимда иккала металлдан ҳам тангаларнинг эркин муомалага чиқарилиши ва уларнинг чексиз алмашилишига амал қилинган.

Параллел валюта тизимида икки металл қиймати стихияли, металлнинг бозор баҳосига муносиб тарзда белгиланган. Бу пул тизимида давлат металллар орасидаги мутаносибликни ўрнатиб қўйган. Олтин ва кумуш тангаларнинг чиқарилиши ва уларнинг аҳоли томонидан қабул қилиниши ана шу мутаносибликка мувофиқ амалга оширилган.

Биметализм XVI-XVII асрларда кенг тарқалган бўлиб Ғарбий Европанинг қатор мамлакатларига эса XIX асргача етиб келган.

1865 йили Франция, Бельгия, Швейцария ва Италия мамлакатлари биметализмни халқаро сулҳ - Лотин танга Иттифоқи ёрдамида сақлаб қолишга уринишган. Тузилган

конвенцияда иккала металлдан ҳам 5 франк ва ундан юқори қийматли тангаларни чиқариш, олтин ва кумуш ўртасида 1:15,5 қиймат мутаносиблигини ўрнатиш шартлари кўзда тутилган.

Бироқ биметаллик пул тизимининг қўлланилиши ривожланган капиталистик хўжалик эҳтиёжларига мос келмасди, чунки қиймат ўлчови сифатида бир вақтнинг ўзида икки металл - олтин ва кумушнинг қўлланилиши пулнинг ушбу функцияси табиатига тўғри келмаган. Умумий қиймат ўлчови бўлиб фақат биргина товар хизмат қилиши мумкин. Бундан ташқари икки металл орасидаги давлат томонидан ўрнатиладиган нисбат уларнинг бозор нархига тўғри келмас эди. XIX аср охирида кумуш ишлаб чиқаришнинг арзонлашиши ва унинг қадрини йўқотиши натижасида олтин тангалар муомаладан ҳазинага кета бошлади. Бунда Коперник-Грешемнинг қонуни юзага чиққан, яъни ёмон пуллар муомаладан яхшилари чикариб ташлаган.

Капитализм тараққиёти мустаҳкам пул, ягона умумий эквивалент бўлишни талаб қилди, шунинг учун биметализм ўз ўрнини монометализмга бўшатиб берди.

Монометализм - бу пул тизимида ягона металл (олтин ёки кумуш) умумий эквивалент ва пул муомаласининг асоси бўлиб хизмат қилади. Амал қилаётган танга ва бошқа қиймат белгилари қимматбаҳо металлларга алмашиналиди.

Кумуш монометализми Россияда 1843-1852 йилларда, Голландияда -1847-1875 йй. да мавжуд бўлган.

Чор Россиясида кумуш монометализми тизими 1839-1843 йилларда ўтказилган пул ислохоти натижасида қабул қилинган. Пул бирлиги кумуш рубли бўлган. Кейичалик муомалага кредит билетлари ҳам чиқарилган, улар кумуш танга билан тенг муомалада қатнашган ва эркин тарзда металлга алмаштирилган. Лекин бу ислохот сўнаётган крепостнойлик тизими давлат бюджети ва ташқи савдо баланси тақчиллиги шароитида пул муомаласини узокроқ муддатга тартибга сола олмаган. 1853-1856 йиллардаги Қрим уруши кўп миқдорда қўшимча кредит пуллар эмиссиясини талаб қилди ва амалда улар қоғоз пулга айланиб қолди.

Илк бор олтин монометализми (стандарт) пул тизими сифатида Буюк Британияда XVIII аср охирида қарор топган ва қонун билан 1816 йилда тасдиқланган. Кўпчилик бошқа давлатларда у XIX асрнинг охирларида жорий қилинган: Германияда - 1871-1873 йилда, Швеция, Норвегия, Данияда - 1873 йилда, Францияда - 1876-1878 йилда, Австрияда - 1892 йилда, Россия ва Японияда -1897 йилда, АҚШ да -1900 йилда.

Қиймат белгиларининг олтинга алмашилишига қараб олтин монометализми уч кўринишга ажратилади: олтин танга стандарти (золотомонетнмй стандарт), олтинғишт (золотослитковмй) стандарти, ва олтин валюта (золотовалютнмй или золотодевизнмй) стандарти.

Олтин танга стандарти капитализмнинг эркин рақобатига жуда мос келган, ишлаб чиқариш, кредит тизими, жаҳон савдо капитали келиб чиқишининг ривожланишига ёрдам берган. Бу стандарт куйидаги асосий хусусиятлар билан характерланади:

Мамлакат ички муомаласида тўлақонли олтин танга мавжуд бўлади, олтин пулнинг барча функцияларни бажаради;

Хусусий шахсларга тангаларни эркин зарб қилишга рухсат этилади (кўпинча мамлакат зарбхонасида);

Муомаладаги тўла қийматли бўлмаган пуллар (банкнота, кредит пуллар) эркин ва чексиз тарзда олтин пулларга алмашиналиди;

Олтин ва чет эл валютасини эркин тарзда олиб чиқиш ва олиб киришга ҳамда эркин олтин бозорларининг амал қилишига йўл қўйилади.

Олтин танга стандартининг амал қилиши Марказий эмиссия банкларида олтин захиралари бўлишини талаб қилган. Булар танга муомаласининг резерви бўлиб хизмат қилган, банкноталарнинг олтинга алмашилиши таъминланган ва жаҳон пуллари резерви бўлган.

Биринчи жаҳон уруши даврида бюджет тақчиллигининг ўсиши, унинг заёмлар чиқариш ва табора ўсиб бораётган пул эмиссияси билан қопланиши муомалада пул ҳажмининг ортиб кетишига олиб келган. Бу пул массаси эмиссия ҳажми ва банкларнинг

олтин захираларидан анчагина устун эди. Бу ҳол эса қоғоз пулларнинг олтин тангаларга эркин алмашилишини хавф остига қўйди. Бу даврда олтин танга стандарти урушда қатнашган давлатларда, кейинчалик эса кўпчилик бошқа мамлакатларда ҳам (АҚШ дан ташқари, унда 1933 й. гача бу тизим амал қилган) ҳаёт даврини ўтаб бўлади: банкноталарнинг олтинга алмаштириши тугатилди, уни чегарадан олиб чиқиш ман қилинди, ҳамма олтин тангалар хазинага қайтарилди. Биринчи жаҳон уруши тугагандан сўнг капитализмнинг умумий инқироzi шароитида ҳеч қандай капиталистик мамлакат ўз валютасини барқарорлаштиришни олтин танга стандартига қайтиш асосида амалга ошира олмади. Олтин қолип стандартида, олтин танга стандартидан фарқли ўлароқ, муомалада олтин танга ва унинг эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Банкнота ва бошқа тўла қийматга эга бўлмаган пуллар олтин қуйилмаларга алмашилилади. Англияда стандарт 12,4 кг олтин қуйилмаси 1700 ф. ст., Францияда эса 12,7 кг олтин қуйилмаси 215 минг франкка тенглаштирилган.

Австрия, Германия, Дания, Норвегия ва бошқа мамлакатларда олтин девиз стандарти ўрнатилган, бунда ҳам олтин тангалар муомаласи ва эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Тўла қиймати бўлмаган пулларни олтинга алмашиш олтин қўйилма стандарти бўлган давлат валютасига алмашиш орқали амалга оширилган. Бу йўл билан олтин валюта стандарти ўрнатилган давлат пул бирлигини олтин билан билвосита алоқаси сақланиб турилган.

Шундай қилиб, олтин девиз стандартида бир мамлакат валютаси бошқа давлат валютасига боғлиқ бўлган.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқироzi натижасида олтин стандарт барча мамлакатларда бекор қилинди (масалан, Буюк Британияда -1933 йилда, АҚШ да - 1933 йилда, Францияда - 1936 йилда) ва банкноталар муомаласи қарор топди.

1944 йилда ташкил қилинган Бреттон-вуд Жаҳон валюта тизими ўзи билан давлатлараро олтин-валюта стандарти тизимини, бошқага қилиб айтганда ўз моҳияти бўйича эркин конвертацияланидиган валюта асосида давлатлар учун олтин-доллар стандарти тизимини қарор топтирган. Олтин-доллар стандартининг моҳияти шундаки, у фақат марказий банклар учун ўрнатилган ва бунда фақат битта валюта - АҚШ доллари олтин билан алоқадор бўлган. Олтин захира салмоғининг сусайиб кетиши сабабли қўйилмаларни долларга сотиш тўхтатилди ва олтин-доллар стандартга ҳам якун ясалди.

Ривожланган капитализм шароитида банкноталар кредит табиатини сақлаб қолган - улар иқтисодиёт, давлатни кредитлаш учун мўлжалланган бўлиб расмий чиқарилади ва қоғоз-пул муомаласи қонуниятларига бўйсунди.

Пул тизимининг ҳолати мамлакат иқтисодига, ишлаб чиқаришнинг ривожланишига узвий боғлиқ бўлади. Пул тизими ишлаб чиқаришини суръатларини ушлаб туриш ёки тезлаштиришга таъсир кўрсатади.

2. Замонавий пул тизими қўйидаги элементларни ўз ичига олади: пул бирлиги; валюта курсини ўрнатиш қоидалари, баҳолар масштаби; пул кўринишлари; эмиссия тизими; давлат ёки кредит аппарати.

Пул тизимининг таркибий қисми миллий валюта тизимидир, наинки у нисбатан мустақил бўлса ҳам.

Пул бирилиги - қонуний тарзда ўрнатилган пул белгиси бўлиб, барча товарлар баҳосини ўзаро солиштириш ва ифодалаш учун хизмат қилади. Кўпинча пул бирлиги майда бўлинувчи қисмларга ажралади. Кўпчилик мамлакатларда ўнлик бўлиниш тизими ўрнатилган. Масалан, 1:10:100 (АҚШ доллари 100 центга 1 фунт стерлинг - 100 пенсга, Индонезия рупияси - 100 сенга тенг ва ҳ.к.)

Расман баҳолар масштаби ўзининг иқтисодий маъносини давлат-монополистик капитализми ривожланиши ва кредит пулларни олтинга алмашилиши тўхтатилгандан сўнг йўқотди. 1976-1978 йилда ўтказилаган Ямайка валюта ислоҳоти натижасида олтиннинг расмий нархи ва пул бирликларнинг олтин таркиби бекор қилинди.

Қонуний тўлов воситаси бўлган пул кўринишлари - булар асосан банк кредит билетлари, қоғоз пуллар (ҳазина билетлари) ва тангалардир. Масалан, АҚШ да муомалада қуйидаги пуллар мавжуд: 100, 50, 20, 10, 5 ва! долларлар, банк билетлари. Ҳазина билетларидан ташқари кумуш-мис ва мис-никель тангалар (50,20, 10, 5, 1 центли) чиқарилади Буюк Британияда муомалада 50, 20, 10, 5, 1 ф. ст. банкноталар: 1 ф. ст., 50, 10, 5, 2 пеннли, 1 ва 1/2 пенсли тангалар амал қилади. Яна эски 2 ва 1 шиллинг тангалари юритилади, улар янги 10 ва 5 пенсга тенг. Агар ривожланган мамлакатларда асосан банк билетлари чиқарилса, қатор ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ ҳазина билетлари чиқариш кенг тарқалган. Масалан, Индонезияда 50, 25, 10, 5, 1 сен қийматли, Ёиндистонда -1 рупия қийматли ҳазина билетлари чиқарилади.

Ривожланган мамлакатларда банк билетларининг эмиссияси Марказий банклар томонидан, ҳазина билетлари ва тангалар қонунда белгиланган эмиссия ҳуқуқига асосан ҳазина муассасалари томонидан чиқарилади. Бу мамлакатларда пул эмиссиясининг асосий канали - депозит чек эмиссиясидир. Мижоз счётларидаги депозитларга мувофиқ тарзда тўлов оборотини таъминлайдиган чек массасини кўпайтирилади. Унда тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари иштирок этади.

Пул сиёсати кредит сиёсати билан ҳамбарчас боғлиқ бўлгани учун бозор муносабатлари шароитида иқтисодий д давлат пул-кредит сиёсати билан тартибга солиб туради. Кўпгина ривожланган мамлакатларда 70-йиллардан монетарлаштириш сиёсати киритилган. Бу сиёсатга асосан Марказий банклар муомаладаги пул массасининг ўсиши ва кредитларни тартибга солишда мақсадли мўлжалларни ўрнатиши лозим. 1975 йилдан бошлаб Германия Марказий банки (давлат банки) келаси 12 ойга режалаштираётган муомаладаги пул массасининг ўсиш ёки қисқариш суъратлари тўғрисида конгрессга ҳисобот беради.

Ривожланган мамлакатларнинг замонавий пул тизими кўйидаги хусусиятларга эга.

Пул бирлигининг олтин таркиби, банкноталарини олтин билан таъминлаш ва унга алмашишнинг бекор қилиниши;

- олтинга алмашинмайдиган, кейинчалик қоғоз пул айланадиган, кредит пулларга ўтиш;

- пулни муомалага нафақат хўжаликларни банклар томонидан кредитлаш, балки давлат харажатларини қоплаш учун чиқариш;

- пул муомаласида нақдсиз пул обороти устунлиги;

- пул муомаласини давлат томонидан тартибга солишнинг кучайиши.

1929-1933 йлардаги жаҳон иқтисодий инқирози даври ва ундан кейин юзага келган валюта блоклари, ривожланаётган мамлакатларда эмиссия институтлари ва уларнинг операциялари назорат қилиб турган метрополияларга боғлиқ бўлган пул тизимлари сақланиб қолишини таъминлаганлар. Эмиссия миқдори хўжалик эҳтиёжлари билан эмас, тўлов баланслари ҳолати билан белгиланган. Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда урушгача бўлган валюта блоклари асосида алоҳида валюта зоналари яратилди. Бу валюта зоналари асосий валютага нисбатан бошқа валюталарнинг қайтий курсини ушлаб туриш; миллий валюталарни гегимон - давлат банкларида сақлаш; зона ичида валюта ҳисоб-китобларнинг имтиёзли тартиби каби хусусиятларга асосланиб фаолият олиб боради.

3. Ўзбекистон замини ва халқи олдиндан мукаммал тарихга, соҳалар бўйича ўз мустақил тизимига эга бўлган. Шунинг учун биз қисқача пул тизимимизнинг тарихи тўғрисида тўхталмоқчимиз.

Баъзи манбаларда келтирилишига қараганда Ўрта Осиёда биринчи пуллар Искандар Зулқарнай даврида милoddан аввал 250 -261 йилларда чиқарила бошланган.

Ҳозирги Марказий Осиёнинг кўпгина майдони олдинги Бухоро давлатига мансуб бўлган ва шу кунги МДЕ давлатлари ичида Ўзбекистон Республикаси заминида яъни, Бухоро давлатида биринчи металл пуллар зарб қилган. Металл пуллар зарб қилингунга қадар Бухоро давлатида савдо-сотиққа пул бирлиги сифатида буғдой ва қоғоз материал ишлатилган.

Биринчи металл пуллар Бухоро давлатида 700-йилларда зарб қилинган. Бу пуллар кумуш тангалар бўлиб, Бухоро давлати шоҳи Кана-Бухоро-Худот томонидан чиқарилган. Танга юқори сифатга эга бўлган тоза кумушдан зарб қилинган. Танга ўртасида шоҳнинг тасвири ва унинг атрофига қуръон оятларидан ёзилган. Бу кумуш пуллар «дирҳам» деб аталган. Бухар-Худдат 40 йил давлатни бошқаргандан кейин, тахтга халифа Абу-Бакр-Сиддиқ ўтирган. Абу Бакр, кейинчалик шоҳ Хорун-ар-Рашид даврида Бухоро давлатида пул тизими барқарор бўлиб, савдо кўпроқ дирҳамларда олиб борилган. Бу орада Хоразм давлати ҳам ўзининг кумуш тангаларини муомалага киритган. Лекин аҳоли кўпроқ дирҳамлар билан савдо олиб боришни афзал кўрган. Дирҳамларга бўлган талабнинг ошиши, Бухоро давлатининг кўпгина бошқа мамлакатлар билан савдо олиб бориши ҳамда дирҳамларнинг жуда юқори проба ва сифатга эга бўлиши аста секинлик билан уларнинг муомаладан йўқолишига олиб келган.

801 йилнинг кузида тахтга Гидриф келган ва у пул тизимини барқарорлаштириш мақсадида муомалага 6 турдаги олтин, кумуш, тери, темир ва мис, ҳар хил металл қоришмасидан зарб қилинган пул бирликларини чиқарган. Бу пуллар халқ орасида «гидрифи»лар деган ном олган. Кумуш гидрифилар дирҳамларга қараганда сифати паст ва кумушга темир қоришмаси натижасида қорамтир рангда бўлган. Бу пуллар аҳоли орасида муомалада яхши қабул қилинмаган, шунинг учун давлат олдинги пулга нисбатан янги кумуш гидрафининг мажбурий курсини белгилаб қўйган, яъни 6 гидрифи 1 дирҳамга тенглаштирилган ва аста-секинлик билан солиқ ва тўловларни фақат гидрифиди олишнинг жорий қилиш орқали 1 гидрифини 1 дирҳамга тенглаштиришга эришилган. Давлат томонидан ҳар хил солиқ ва тўловларни фақат гидрифиди тўлашни жорий қилиш натижасида 822 йилларга келиб 100 кумуш дирҳам 70 гидрифига, 1 гидрифи тилло 7,5 гидрифи кумушга тенглаштирилган. Гидрифилар Бухорода Маҳак Қасрида зарб қилинган.

Шуни таъкидламоқчимизки, биринчи рус давлатида муомалада пайдо бўлган металл пуллар дирҳамлар ҳисобланади. Рус давлатида дирҳамлар бир неча бўлақларга бўлиниб муомалада ишлатилган. Топилмалар шуни кўрсатганки, рус давлатида IX-X асрда савдода қўлланилган дирҳамлар 40 бўлақка бўлиниб, ҳар бир кумуш бўлақчаси пул бирлиги сифатида ишлатилаган. Кейинчалик рус давлатига, Европа давлатлари металл пуллари кириб келган ва фақат X асрнинг охиридагина Киев князи Владимир томонидан биринчи рус тангалари «гривни» зарб қилинган.

X асрнинг ўрталари (943-954 йиллар)да Исмоил Сомоний даврида Бухоро давлати майдони кенгайиб ҳозирги Ўрта Осиё давлатларини қарийб барча майдонини ўз ичига олган ва у 3 ва ундан ортиқ Европа мамлакати майдонига тенг келган.

Сомонийлар даврида пул тизими жуда юқори даражада ривожланган. Муомалага яна сифатли кумуш тангалар - дирҳамлар, олтин пуллар киритилган. Бу пуллар муомалада доналаб ва оғирлиги ўлчаб, қабул қилинган. Бухоро давлати Европа давлатлари билан кенг савдо-сотик олиб бориши натижасида юқори сифатли кумуш тангалар Европа ва рус давлатига оқиб ўтган ва биз юқорида таъкидлаганимиздек, рус давлати бу дирҳамларни бўлақларга бўлиб, пул бирлиги сифатида муомалада ишлатган.

XI асрда Сомонийлар давлатидан туркларнинг ўрин олиши пул муомаласини ҳам ўзгартирсада, олтин ва кумуш тангалар пул тизимининг асосий элементи сифатида сақланиб қолди.

XII-XIII асрларда Қорахонийлар, Хоразмшоҳ даврида, кейинчалик Темурийлар даврида муомалада асосан олтин, кумуш, мис тангалар кўплаб зарб қилинган. Шайбонийхон даврида 1507 йилда пул ислоҳоти ўтказилиб, чеклаган миқдорда муомалага олтин, кумуш, мис, мис ва кумуш қоришмасидан танга пуллар чиқарилган. Олтин тангалар «тилло», кумуш танга «танга», мис танга «динор» деб номланган ва энг майда танга динорнинг 1/6 қисмига тенг бўлиб «пул» деб номланган.

Темурийлар даврида «амири» дирҳамлари муомалага чиқарилган. Уларнинг вазни 5,7-6,0 гр. атрофида бўлган ва кейинчалик дирҳамларда кумуш миқдорини камайтирилгани учун тангалар вазни ҳам камайтиб борган.

Ўзбекистон пул тизимининг яна бир муҳим санаси бу 1708-1709 йилларда Бухорода ўтказилган пул ислоҳотидир. Бу ислоҳат шоҳ Убайдуллоҳон томонидан ўтказилган бўлиб, муомалага паст сифатли тангалар чиқарилган. Бу тангаларда кумуш миқдори олдинги тангаларга нисбатан кам бўлган ва улар давлатнинг уруш билан боғлиқ ҳарбий харажатларини қоплаш учун зарб қилинган. Олдинги 1 кумуш танганинг оғирлиги 1 мисқолга тенг бўлган. Пул ислоҳотига асосан 1 кумуш танга 4га бўлиниб, энди тўрт кумуш танга зарб қилинган ва уларнинг ҳар бирининг вазни 1 мисқолга тенг бўлган. Натижада кумуш танганинг сифати тушган. Муомаладаги пуллар «яхши» ва «ёмон» пулларга бўлинган. 1 мисқол 24 нухудга тенглаштирилган, яъни 24 нухуд = 1 мисқол, 1 мисқол = 4,8 гр. кумушга тенг бўлган.

Убайдуллоҳон ўтказган пул ислоҳотининг хусусияти шундаки, у тангадаги кумуш миқдорини энг минимал даражага камайтирган, бундай ҳол унга ва ундан кейин амалиётда қўлланилаган эмас. Бу тўғрида қўйидаги жадвал маълумотларига мурожаат қилишимиз мумкин.

Жадвалдан кўриниб турибдики, танганинг кумуш миқдори 90 фоиздан Убайдулла Баҳодирхон даврида 22,5 фоизгача тушган, яъни тангаларнинг сифати тушиб борган.

2-жадвал

№	Йиллар	Тангадаги кумуш миқдори - %
1.	1608-1610	90
2.	1615-1623	80
3.	1617-1678	70
4.	1699-1700	35
5.	Убайдуллоҳон даврида	22,5

Қарийиб 100 йиллардан кейин, XVIII аср ўрталарида Мухаммад Раҳимхон даврида тангадаги кумуш миқдори 30%гача оширилган. XVIII асрнинг охири XIX асрни бошларига келиб Бухоро давлати яна юқори сифатли пул тизимига эга бўлган.

Россиянинг Урта Осиёга юриши натижасида, 1865 йилда Ташкент руслар қўлига ўтган. Кейинчалик Бухоро давлатининг Ўра-Тева, Жиззах, Самарқанд, Каттакўрғон, Ургут каби шаҳарлари Россия қарамоғига ўтган. Бухоро амири Россия билан дўстлик шартномасини тузган ва ярим мустақил давлат бўлиб ўзининг мустақил пул тизимини сақлаб қолган, ҳамда мустақил пул сиёсатини олиб борган. Ўша даврда муомалага олтин, кумуш, мис тангалар чиқарилган. 1 тилло Россиянинг 6 рубль 80 копеек, 1 танга (кумуш) 15 копеекга, 1 мис танга - (мира) 4 копеекка, пул 1/4 копеекга тенглаштирилган. Муомалада кўпроқ кумуш танга ишлатилиб, унинг курси 1 тангага 12 копеекдан 20 копееккача ўзгариб турган. Утган асрнинг 90-йилларида Россия, Тошкент, Қўқонда кейинчалик Бухорода ўз банкларини очган. Муомалага рус олтин, кумуш тангалари ва кредит билетлари кириб келган. Бухорода рус олтин, кумуш тангасидан кўра кредит билетлари жуда машҳур бўлган. Бухоро беклари амирга тўлайдиган солиқ ва бошқа тўлов, инъомларини кумуш тангада карвонларда олиб келгандан кўра, кредит билетларда олиб келиши уларга арзон ва осон бўлган. Шунинг учун кумушлар рус кредит билетларига алмаштирилган. Рус банкларига шу йўл билан ва бошқа йўллар билан тушган кумуш тангалар қайтиб муомалага чиқмаган. Улар Россияга жўнатилган ва Петербургдаги зарбхонада қайта ишлатилиб рус кумуш тангаси бўлиб

муомалага чиқарилган. Бухоро тангаси 84 фоизли пробадаги кумушдан тайёрлангани учун рус кумуш тангасидан анча сифатли бўлган ва у қайта ишланганда бир Бухоро тангасидан бир неча рус тангаси зарб қилинган. Бу эса Россия хазинасига жуда катта фойда келтирилган. Ҳисоб-китобларни олиб боришда, тиллони рублга айлантиришда қийинчиликлар бўлгани учун Россия давлати Бухоро давлати пул тизимини Россияга бирлаштириш тўғрисидаги масалани қўйган. Россия Молия Вазирлиги томонидан Бухоро давлати пулининг лойиҳаси ишлаб чиқилган. Унга асосан чиқариладиган пул 15 копеекча тенг бўлиб, унинг бир томонида Россия ҳукумат белгиси тасвири иккинчи томонида Бухоро давлати белгиси тасвири бўлиши керак эди. Лекин, Бухоро амирнинг хизмати туфайли бу иш амалга оширмасдан қолиб кетган. 1923-24 йилларгача Бухоро ўзининг пул бирлигининг сақлаб қолган. Туркистоннинг Россияга қошилиши натижасида, XX асрнинг бошларида Туркистонда рус кредит билетлари, маҳаллий векселлар, кейинчалик совзнаклар, «Туркбон»лар, червонецлар муомалада бўлган. 20 йилларнинг ўрталаридан бошлаб ягона пул тизими барпо қилиниб, Собиқ СССР ҳудудида рубль пул бирлиги сифатида қабул қилинган ва мустақилликгача пул муомаласи шу пул бирлигида олиб борилган.

2-§. Ўзбекистон Республикасида мустақил пул тизимининг жорий қилиниши

Маълумки, ҳар бир давлат ўзининг пул тизимига эга бўлади. Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида ажралиб чиқиши унинг мустақил пул тизимига эга бўлиши тақозо қилди. Мустақил пул тизимини ташкил топишининг 1 босқичи 1993 йилдан бошлаб «сўм-купон»ларнинг муомалага чиқарилиши ҳисобланади. Ўзбекистон пул тизимини қуришнинг иккинчи босқичи - 1994 йил июлдан бошлаб миллий валюта «сўм»нинг муомалага чиқарилиши бўлиб, у Ўзбекистон тарихидан жуда катта аҳамиятига эга.

Ҳар бир давлатнинг пул тизими маълум элементларидан ташкил топади ва қонун асосида юқори давлат органлари орқали бошқариб борилади.

Ўзбекистон Республикаси пул тизими элементлари бўлиб, қўйидагилар ҳисобланади:

- пул бирлигининг номи;
- пул бирлигининг турлари - қоғоз ва металл пуллар;
- уларни муомалага чиқариш қоидалари;
- пул, кредит, валюта бошқарувини амалга оширувчи давлат органлари;
 - нақд пулсиз тўлов обороти ва кредит пуллар (чек, вексель) муомаласини олиб боришда давлат томонидан белгиланган шартлар;
- миллий валютани четга олиб чиқиши ва четдан олиб келиш қоидалари;
- халқаро ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари;
 - миллий валютани чет эл валютасига алмаштириш тартиби ва давлат томонидан ўрнатилган валюта курси.

Алоҳида олинган давлатнинг пул тизими ўз хусусиятларига эга бўлиб, унинг элементлари у ёки бу томонига ўзгариши мумкин.

Пул тизими ижтимоий ҳаётнинг кўзгуси ҳисобланади десак хато бўлмаса керак. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш жараёни пул тизимини объектив талаблар, яъни пул тизимининг ягона бўлиши, пул бирлиги қийматининг доимийлиги ва пул муомаласининг талабга қараб ўзгариб туриши кераклигини кўяди.

Собиқ СССРнинг давлат сифатида тарқалиб кетиши марказлашган пул тизимининг ҳам тугашига олиб келди. Натижада баъзи республикалар рублни ўз миллий валютаси сифатида ишлатиб турган ҳолда ўз пул сиёсатини олиб борди. Эстония, Латвия, Литва, Украина биринчи бўлиб рубль зонасидан чиқиб ўз миллий валютасини қабул қилишди. Кейинчалик Озарбойжон, Қирғизистон ва Молдавия республикалари бу йўналишни давом қилдирдилар. Рубль тизимида вужудга келган тартибсизликлар, миллий валюталар ва купонларнинг муомалага чиқарилиши, ягона пул-рубль зонасининг тугатилишига, унинг ҳар хил курсга эга бўлишига олиб келади.

1992 йил охирига келиб Россияда товарлар баҳосининг ойлик ўсиши 25-30 фоизгача кўтарилди. Москва валюта биржасида рублнинг номинал қиймати бир долларга 125 рублдан, декабрь 1992 йилда 485 рублгача, март 1993 йил 1 доллар 660 рублгача тенглашди. Пул

қадрини тушиши, нақд пул етишмовчилигига, охирги эса иш хақи, нафақаларни тўлашда қийинчиликлар бўлишига олиб келди. СССР мавжудлигининг охирги банклар тўғрисидаги қонунга асосан давлат банки ўрнига Марказий банк, мустақил давлатларда Марказий (ёки миллий) банклар ташкил қилинди.

3-жадвал

Собиқ Совет иттифоқи давлатлари валюталари апрель 1993 йил

Республикалар	Пул бирлиги ва унинг курси
Арманистон	Рубль
Азарбайджон	Манат ва рубль (1 манат= 10 рубль)
Беларус	Рубль ва Б. Рубли (1 Б. Рубли=10 рубль)
Эстония	Крона (8 крон=1 немес маркаси)
Грузия	Рубль ва купон
Қирғизистон	СОМ (3 май 1993 йилдан)
Латвия	Латвияруббли (130 л.р. = АҚШ доллари)
Литва	Талонлар (505 талон = 1 АҚШ доллари)
Молдавия	Рубль ва купон
Россия	Рубль
Тожикистон	Рубль
Туркманистон	Рубль
Украина	Корбонавец (1 корбонавец=0,3 рубль)
Ўзбекистон	Рубль ва сўм купон

Россия Марказий банки пул эмиссияси билан боғлиқ бўлган операцияларни бажариш ҳуқуқини ўз қўлига олди. Ундан ташқари давлат пул белгиларини босиб чиқарувчи муассаса Россияда жойлашган эди. Мустақил давлатлар Марказий банкларнинг пул муомаласини олиб бориш бўйича ҳаракатлари чекланган эди. Натижада пул тақчиллиги юзага келади ва у алоҳида олинган республикаларда ҳар хил даражада намоён бўлди. Масалан, Россия Марказий банки муомалага чиқарган пулларда Россиянинг салмоғи 1991 йил декабрида 64 фоизини ташкил қилган бўлса, 1992 йил июнига келиб эмиссиясининг 77 фоизи Россияни нақд пул билан таъминлашга йўналтирилган. Қолган барча республикаларни нақд-пул билан таъминлашган учун муомалага чиқарилган пулларнинг фақат 23 фоизигача сарфланган, яъни

бошқа республикалар эҳтиёжини пул билан таъминлаш салмоғи тушиб кетган. Масалан, Белоруссия, Грузиянинг салмоғи 3 фоиздан 1,5 фоизгача, Украина ва Болтиқбўйи республикаларининг салмоғи янада кўпроқ қисқарган.

Ўзбекистонда ҳам пул ресурслари тақчиллиги нақд пулга бўлган талабнинг қондирилмаганлигида намоён бўлган. Шу иқтисодий танглик шароитида пул тизимини шакллантириш бўйича мустақил давлатлар олдида икки альтернатив йўл турарди.

1. Ягона пул тизими зонаси - рубль зонасида қолиш ва ягона пул сиёсатини олиб бориш;

2. Уз миллий валютасини муомалага чиқариб ўз пул тизимига эга бўлиш ва кўшни мамлакатлар инфляциясидан ўзини ҳимоя қилиш;

Пул тахчиллиги давом қилаётган ва Россия рубллари барқарор бўлмаган шароитда пул тақчиллигини йўқотиш мақсадида кўпгина республикалар, жумладан, Ўзбекистон ҳам мустақилликнинг биринчи йилларда пул тизимини шакллантиришнинг лойиҳасини тузди, юқорида таъкидлаганимиздек, муомалага купон талонлар чиқарилди ва кейинчалик Ўзбекистон ўзининг миллий валютасини муомалага чиқарди. Ўзбекистон миллий валютаси-сўмнинг муомалага чиқарилганига қарийб ўн йилча вақт ўтди ва у пул сифатида барча жараёнларда ишлатилиб келмоқда.

Ўзбекистон миллий пул тизимининг асосий элементи бўлмиш сўм жамият манфаатларига хизмат қилади. Шунинг учун пул тизимининг асосий вазифаси миллий пулимизнинг кадрини мустаҳкамлашдан иборат. Бу жуда масъулиятли ва осон бўлмаган вазифа. Ўзбекистоннинг ўз иқтисодини бозор талабларига мос равишда ривожлантиришга қаратиши, бозор иқтисодига ўтишда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларига эга эканлиги миллий валютанинг барқарор бўлишини тақозо қилади.

Ҳозирги кунимиз, иқтисодимизнинг ривожланишида амалга оширилаётган иқтисодий жараёнлар, катта қурилишлар ва молиялаштиришлар Ўзбекистон иқтисодий мустақилликка эришиш учун тўғри йўл танлаганини кўрсатиб турибди. Зеро мустақил пул тизимига эга бўлмасдан иқтисодий жиҳатдан мустақил давлат бўлиш мумкин эмас.

4. Ҳар бир жамиятда пулга юклатилган вазифаларнинг самарали бажарилиши иқтисодий ва социал ўсишни рағбатлантиради, пул кадрининг тушиши эса тартибсизликка, жамият ривожланишида бошқа тўскинликлар бўлишига эса олиб келиши мумкин.

Пулнинг барқарорлиги деганда пулнинг сотиб олиш қийматининг ўзгармаслиги ва валюта доимийлиги тушунилади.

Пулнинг сотиб олиш қобилияти шу пул бирлигига тўғри келувчи товар ва хизматлар миқдори билан ифодаланади. Бинобарин, пулнинг сотиб олиш қобилиятини ифодаловчи «кўрсаткич» товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Агар товар ва хизматлар баҳоси барқарор бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам барқарор бўлади. Агар пул ўзгармаган шароитда товарлар баҳоси ошадиган бўлса, бу ҳол пулнинг сотиб олиш қобилиятининг тушганини кўрсатади ва аксинча, товар ва хизматлар баҳосининг тушиши пулнинг сотиб олиш қобилиятининг ошганлигидан далолат беради.

Демак, пулнинг кадри товарлар ва хизматлар баҳосига тескари пропорционал - нарх пасайса, пул кадри ошади ёки нарх ошса пулнинг кадри тушади.

Қадрсизланган пул бирлиги ўз функцияларини тўлиқ бажара олмайди. Пулнинг барқарорлиги унинг барча функцияларини тўлақонли бажариши, ҳисоб-китобларни олиб бориш, назорат, моддий рағбатлантириш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш учун зарурдир.

Пул товар бўлганлиги учун ҳам унга талаб ва таклиф таъсир қилади. Пул таклифи муомалага чиқарилган турли шаклдаги пулларнинг йиғиндиси бўлиб, у талабдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Муомалага чиқарилган пул миқдори пулнинг айланиш тезлигига қараб ҳам ўзгариб туриши мумкин.

Пулга бўлган талаб мамлакат пул обороти асосида аниқланади. Пул талаби корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, аҳоли, давлат ташкилотлари олиб борадиган нақд пуллик ва нақд пулсиз оборот учун зарур пул миқдори асосида аниқланади. Пулга бўлган эҳтиёж ҳўжалик субъектлари - ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги бўладиган пуллик жараёнларининг қўламига ва тезлигига боғлиқ. Пулни қўллаш йўли билан бажариладиган жараёнларнинг қўлами қанча кенг бўлса, пулга бўладиган талаб, шунча кўп бўлади. Агар пул билан боғлиқ операциялар тез бажарилса пулга бўлган талаб шунча кам бўлади ва демак муомалага кам пул чиқариш керак бўлади.

Пулга бўлган таклиф ва талабнинг тенглиги пул мувозанатини билдиради. Пулга бўлган таклиф, унга бўлган талабдан ошмаса пул барқарор деб хулоса қилиш

мумкин, аксинча пулнинг қадри тушиб кетади ва пулдан қочиш жараёни бошланади. Амалиётда пулни жамғаргандан кўра уни товарларга айлантириб қўйиш ёки бошқа бир қадрлироқ валютани жамғариш қулай бўлиб қолади.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий йўналишларидан яна бири бюджет таҳчиллигининг бўлмаслигидир. Давлат бюджети харажатларининг даромадларидан ошиб кетиши натижасида юзага келадиган бюджет тақчиллиги муомалага товарлар билан таъминланган пуллар чиқариш ҳисобидан қопланади. Бу тадбир муомалада таъминланган пулнинг кўпайишига, оқибатда пул қадрининг тушиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ҳар бир мамлакат пул тақчиллиги бўлмаслигига ёки унинг салмоғи сезиларсиз бўлишига эришиши керак.

Пулнинг барқарорлигини таъминлашнинг яна бир йўналиши бу олтин, захира ва валюта резервларининг мавжудлиги ва уларнинг кўпайишидир.

Олтин валюта захираларининг салмоғи қанча кўп бўлса, пул шунча барқарор бўлиши мумкин.

Миллий валютани мустаҳкамлашнинг яна бир шarti - инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат юргизишдир. Муомалага чиқарилган ҳар бир сўм муайян миқдордаги товар ва хизматлар билан таъминланган бўлиши зарур. Ички бозоримизни товарлар билан тўлдириш, аҳолига хизмат кўрсатишнинг сифати ва турларини ошириш ҳам миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашнинг асоси ҳисобланади.

Таянч сўзлар:

купон; пул ислоҳоти; пул тизими; миллий валюта; қоғоз пуллар; конвертация; кредит пуллар; миллий валюта конвертацияси; сўм-купон; пул барқарорлиги; рубль зонаси;

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар:

1. Собиқ Иттифок пул тизими ҳақида нималарни биласиз?
2. МДЁ Давлатларининг Москвада бўлиб ўтган давлатлараро Мажлисида қандай мисоллар кўрилган эди (1992 йил 6 сентябрь)?
3. Россия Ёукумати МДЁ давлатларининг рубль донасида қолиш учун қандай шартлар қўйган?
4. Нима учун Ўзбекистон ўз миллий пул тизимига ўтишга қарор қилди?
5. Ўзбекистонда пул ислоҳоти неча босқичда амалга оширилди.
6. Рублни купонга алмаштириш қандай тартибда ўтказилган?
7. Сўм-купон қачон муомалага киритилган?
8. Ўзбекистон миллий валютаси "Сўм" қачон ва қандай тартибда муомалага киритилган?
9. Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг асосий элементлари нимадан иборат?
10. Ўзбекистон миллий валютасининг ички ва ташқи конвертациясига қандай эришиш мумкин?

8 мавзу: ПУЛ НАЗАРИЯЛАРИ. ИНФЛЯЦИЯ

Режа:

- 1. Пул назариялари тўғрисида умумий тушунча.**
- 2. Пул назариясини янгича талқин қилиниши.**
- 3. Инфляция, унинг мазмуни, келиб чиқиш сабаблари ва шакллари.**
- 4. Инфляция турлари ва тоифалари.**
- 5. Пул муомаласини барқарорлаштириш, инфляцияни бартараф этиш йўллари, пул ислохотлари.**

1. Пул назариялари - пул табиати ва пулнинг ишлаб чиқаришни шакллантиришга таъсири ҳақидаги назариялардир. Бу назариялар капиталистик ишлаб чиқариш усулигача бўлган даврда вужудга келди. Капиталистик ишлаб чиқариш усули даврида, пул-товар муносабатлари хўжалик соҳасининг ҳамма тармоқларини қамраб олган даврдагина пул назарияси кенг тарқалди.

Пул ва унинг сотиб олиш қуввати орасидаги муносабат пул назарияларининг марказий масалаларидан бири бўлиб келган. Хуллас, иқтисодчиларнинг пулнинг моҳияти, унинг функциялари ва пул муомаласига бўлган қарашлари пул назарияларини келтириб чиқарди.

Илк тарихий пул назариялари сифатида номиналлик ва металллик назарияларини келтириши мумкин. Капитализм тараққиёти билан бирга бу назариялар ҳам ўзгариб янги, миқдорий назариянинг пайдо бўлишига асос бўлди.

Ҳозирги кунда монетаризм ва иқтисодни пул-кредит муносабатлари орқали тартиблаштириш назариялари ҳам мавжуд. Аммо энг асосий пул назариялари сифатида металл, номинал ва миқдорий пул назариялари тадқиқот қилиб келинмоқда.

Пул назарияларининг келиб чиқишига асосий сабаб ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши ва пул муомаласининг тараққиётдан маълум даражада оқшабини олдини олиш ва уни ривожлантириш масаласи ҳисобланади.

Қўл меҳнатидан манифактурага, манифактурадан саноат ишлаб чиқаришига ўтилиши билан халқ хўжалигида меҳнатнинг интеграциялашуви ҳам кучая борди. Бунинг натижасида хўжалик юритувчи субъектлар орасидаги пуллик муносабатлар ҳам мураккаблаша боради. Феодализмгача бўлган нақд пуллик муносабатлар бу давр талабларига жавоб бера олмай қолди. Буни биз Европадаги XV асрдаги «пул очарчилигидан» дан кўришимиз мумкин. Худди

шу даврдан бошлаб пул назариялари тўғрисидаги илк фикрлар юзага келди. Бу назарияларнинг ўша даврдаги муаммоларини ечишдаги роли бекиёс бўлди. Илк бор вужудга

келган пул назариялари бу металллик ва номиналлик пул назариялари ҳисобланади. Куйида биз пул назарияларнинг баъзи бирларига қисқача таъриф бериб ўтамиз

Пулнинг **металлик назарияси** капиталнинг дастлабки даврида тараққий этди. Монета таркибини бузиш (монетанинг оғирлик микдорини камайитириш)га қарши курашда прогрессив роль ўйнади. Бу назариялар ўша давр руҳи ва тузилаётган буржуазия эҳтиёжларини акс эттириб, меркантилистлар бақувват металл пуллари тарфдори бўлиб чиқдилар. Бу назария ўша давр капитализмининг энг ривожланган давлати Англияда майдонга келди. Металлик назариянинг асосчиларидан бири У.Стеффорд (1554-1612й.) эди. У ўз қарашларини ўзининг Лондонда 1581 йилда чоп этилган «Ватандошларимизнинг баъзи одатий аризаларининг қисқартмаси» асарида баён этди. Бу оқим тарафдорлари Англияда Т.Мен (1571-1641й.), Д.Норс (1641-1691й.), Францияда бу таълимотни А.Монкретьен (1575-1621й.), Италияда Ф.Тамани (1728-1787й.) ва бошқалар ривожлантирди.

Уларнинг фикрича барқарор металл валюта жамият иқтисодий тараққиётининг муҳим шартларидан биридир. Жамият аъзоларининг жамғаришга бўлган интилиши иқтисодчиларнинг бойликнинг манбаини ўрганишларига сабаб бўлади. Улар бу манбани савдодан изладилар. Уларнинг эътироф этишларича актив савдо баланси мамлакатга олтин ва кумушнинг келишини таъмилайди.

Шундай қилиб, илк металллик назарияси тарафдорлари жамият бойлигини қимматбаҳо металллар билан алмаштириб, улар пулнинг ҳамма функцияларини бажаради деб ҳисоблар эдилар. Илк металл назария тарафдорларининг асосий камчиликлари қуйидагилардан иборат эди:

илк металлчилар ҳақиқий пулларни қиймат белгилари билан алмаштириш зарурлиги мақсадга мувофиқ келишини тушуниб етмадилар;

илк металлчилар пулнинг жамият тараққиётида товар муомаласи асосида юзага келган тарихий категория эканлигини тушунмадилар;

улар жамият бойлиги деб қимматбаҳо металлларни жамғаришни тушундилар ва «бундай бойлик манбаи савдодир» деган ноўрин фикрга келдилар.

Улар жамият бойлиги меҳнат натижасида вужудга келадиган моддий ва руҳий қадриятлар йиғиндиси эканлигини тушуна олмадилар. Илк металллик назарияси тарғиботчилари савдо буржуазияси манфаатларини ҳимоя қилиб чиққан эдилар.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи яримида келиб саноат буржуазияси манфаатларини қондира олмаган металллик назарияси ўз мавқесини йўқотди. Аммо XIX асрнинг иккинчи яримида келиб немис иқтисодчиси, тарихий мактаб вакили К.Книс (1821-1898 й.) бу назарияни ҳимоя қилиб чиқди. Бу ғоянинг қайта тикланишига 1871-1873 й. да Германияга киритилган олтин танга стандарти сабаб бўлди. К.Книс тарғиботи металлчилар назарияларини янги шароитга мослаштирди. Книс пул сифатида фақатгина металлни эмас, балки марказий банк банкноталари ҳам эътироф этди. Бу пайтга келиб ҳўжаликда асосий ролни кредит ўйнай бошлади ва бу олтин монеталар билан бирга муомалада бўлган ва уларга алмаштириладиган банкнота эмиссиясининг асосини ташкил этди. К.Книс банкноталарни тан олган ҳолда ҳеч нима билан таъминланмаган қоғоз пулларга қарши чиқди. Унинг фикрича пул муомаласи металл билан таъминланган банкноталар ва металл монеталарга асосланиши шарт. Қоғоз пуллар унинг фикрича, худди «қоғоз булка» каби маъносиз нарсадир. К.Книс таъкидлашича олтин ўз табиатига кўра пулдир.

Биринчи жаҳон урушидан сўнг металллизм тарафдорлари олтин монета стандартни қайта тиклаш мумкин эмаслигини тан олиб ўз назарияларини ҳимоя қилиш мақсадида олтин қуйма стандарт ва олтин девиз стандартга асосланган банкнота ишлаб чиқаришини ёқлаб чиқдилар.

Олтин стандарти биринчи марта 18-асрда Англияда ва 19-асрнинг охирларида бошқа мамлакатларда жорий этилди. Бу стандарт олтин монометализми деб ҳам аталди. Олтин

танга стандарти олтин стандартининг илк кўринишидир. Бу стандарт биринчи жаҳон уруши бошланишига қадар ҳукм сурди.

Олтин танга стандартга хос бўлган белгилар қўйидагилардан иборат бўлган: товарларнинг баҳолари фақатгина олтинда ўлчанарди; олтин танганинг муомалада бўлиши; давлат хазинаси томонидан чекланмаган миқдорда монета зарб қилиниши; кредит пулларини уларни номинали бўйича олтинга эркин алмаштирилиши; олтинни олиб кириш ёки олиб чиқишнинг таъқиқланманлиги; ички бозорда олтин монета ва банкноталар билан бирга ҳақиқий қийматга (яъни, тўла ҳақиқий қийматга) эга бўлмаган пайтда чақалар ва маълум курсга эга бўлган давлат қоғоз пулларининг муомалада бўлиши.

Бу пул тизими мустаҳкам пул тизими бўлиб, инфляцияни инкор этар эди. Муомала учун зарур бўлмаган олтин миқдори яна хазина кўринишига қайтар эди. Аммо капитализмнинг кризиси даврида бу мувозанат издан чиқди. Иккинчи жаҳон уруши даврида АҚШ дан бошқа урушаётган давлатлар банкноталарни олтинга алмаштиришини ва олтинни четга олиб чиқишни бекор қилинди. Олтин муомаладан суриб чиқарилиб хазинага айлантилди. АҚШда эса олтин монеталар 1934 йилга қадар муомалада бўлди.

Биринчи жаҳон урушидан кейин 20-йилларда баъзи мамлакатларда олтин қуйма стандарт жорий қилинди. Бу стандартнинг олтин танга стандартдан асосий фарқи шунда эдики, муомаладаги банкноталар 12-12,5 кг. атрофидаги олтин қуймаларга алмаштирилди. 12,5 кг. лик қуймага банкнотани алмаштириш учун Англияда 1700 фт. ст., Францияда 215 минг фр. талаб қилинар эди. Бу билан олтин муомаладан халқаро оборотга чиқарилди. Ички оборотда эса бундай имкониятга фақатгина йирик фирмалар ва пулдорлар эга бўлиб қолдилар холос.

Олтин қуйма стандартга кирмаган мамлакатларда банкноталарни бевосита олтинга алмаштириш тикланмади. Бу мамлакатлар ўз кредит пулларини олтин қуйма стандартга кирувчи мамлакатларнинг девизларига

(яъни валюталарига) алмаштиришини мўлжалланган эдилар. Бу бир мамлакат валютасининг иккинчи давлат валютасига боғлиқларини келтириб чиқарар эди. Пул ситемасининг бу кўриниши олтин девиз стандарт номини олди.

1929-33 йиллардаги жаҳон кризисидан кейин барча мамлакатларда **олтин девиз стандартнинг** баъзи элементларини олтин доллар стандарт ўзида олиб қолди. Бу стандартнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики; биринчидан, бу стандартдан фойдаланиш ҳуқуқи фақатгина чет эл эмиссион банклари учунгина сақлаб қолинган эди, иккинчидан, бу стандартда фақатгина АҚШ долларидаги олтин билан алоқасини сақлаб қолган эди холос. 1971 йил декабрь ойидан бошлаб долларнинг олтин паритети бекор қилиниши билан олтин стандартнинг барча кўринишлари ўз кучини йўқотди.

Олтин стандарти барбод бўлиши ва иқтисодиётни давлат иштирокида бошқарилишига ўтилиши билан металл пул назариясининг ўрни бошқа назария билан алмаштирилади. Неометализмнинг асосий камчилиги шундаки, улар иқтисодни давлат томонидан бошқарилиши билан олтинга алмаштирилмайдиган кредит пуллар орасида ички боғлиғини эътиборга олмадилар.

Номинализм қулдорлик тизими давридаги файласуфлар таълимотида юзага келган бўлиб, бу илк номинализмдир. Биринчи номиналистлар танга таркибини бузиш (танганинг оғирлик миқдорини камайтириш)ни кўр-кўрона мадҳ этувчилар бўлганлар. Емирилиб кетган тангаларни тенг қийматли тангалар билан муомалада бир хилда юрганлигига асосланиб, улар пулнинг металл миқдори эмас, балки унинг номинали муҳимдир деб даъво қилиб чиқдилар.

Номинализм XVII-XVIII асрларда пул муомаласи тўла қимматга эга бўлмаган тангалар билан тўлган даврда шаклланди. Худди шу тўла қимматга эга бўлмаган тангалар (қоғоз пуллар эмас) илк номинализмнинг асосида ётар эди.

Худди метализм назарияси сингари илк буржуа номинализм вакиллари ҳам Англиядан чиққи. Булар епископ, файласуф-идеалист Дж.Беркли (1683-1753Й.) ва иқтисодчи Дж.Стюарт (1712-1780 й.) лардир.

Номиналистлар куйидагича хулосага келдилар: пулни давлат бунёдга келтиради; пулнинг қиймати унда кўрсатилган номинали билан аниқланади. Худди шу билан бу назария номинализм деб атала бошланди.

Номинализмнинг асосий хатоси шундаки, бу назария бўйича пулнинг қиймати давлат томонидан аниқланар эмиш. Дж. Беркли пул аслини олганда марка, унинг қандай материалдан ясалганлигининг ва нимани акс эттиришининг қанақа аҳамияти бор деган ғояни олдинга сурди. Худди шу билан у меҳнат қиймат назариясини ва пулнинг товарлик табиатини рад этди. Пулнинг умумий қиймат эквиваленти сифатида объектив равишда пайдо бўлиш моҳиятини тушунмай, номиналистлар унинг қиймати давлатнинг субъектив хоҳиши ва иродасига боғлиқ дедилар.

Номиналистлар пулнинг қиймат ўлчовини ва баҳолар масштабини аралаштириб юбордилар. Дж.Стюарт пулни тенг бўлган бўлаклардан иборат масштаб деб аниқлади. Шу билан биргаликда географик масштабни тушуниш ва ишлатиш мумкин агар, бунинг асосида масофа мавжуд бўлса; маҳсулот оғирлигини ўлчаш мумкин, агар у қандайдир оғирликка эга бўлса; шу каби пул ҳам қиймат ўлчови функциясини бажаради, агар у товар билан қандайдир ҳамжинсликка эга бўлса, деб уқтирди.

Номинализмнинг кейинги ривожланиши (асосан Германияда) XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошига тўғри келади. Бу давр номиналистларнинг асосий намоёндаларидан бири Г.Кнап (1842-1926Й.) эди. Г.Кнап ўзининг «Давлат пул назарияси» (1905) асарида айтишича пулнинг давлат томонидан белгиланадиган сотиб олиш қобилияти мавжуд. Шу сабабли ҳам пул давлат томонидан яратилади. Бу назарияни эса у давлат пул назарияси деб атади.

Кнапп ва унинг издошлари олдинги номинистлардан фаркли ўлароқ ўз назарияларни тўла қимматга эга бўлмаган тангаларга эмас, балки қоғоз пулларга асослаган эдилар. Кнапп пул массасини таҳлил қилишда давлат хазина билетлари ва алмашинадиган тангаларнигина эътиборга олди. Кредит пуллари (вексел, чек, банкнота)ни у алоҳида категория деб қараб, ўз изланишларидан уларни чиқариб ташлайди. Бу уларнинг катта хатоси эди. Номиналистларнинг асосий камчилиги шундаки, улар пулнинг моҳиятини унинг ҳуқуқий асосидан изладилар.

Миқдорий назария XVI-XVIII асрларда меркантилистларнинг концепциясига реакция сифатида пайдо бўлди. Бу назариянинг бошловчиси француз иқтисодчи Ж.Боден (1530-1596) эди. У биринчи бўлиб Европада ўша даврда юз берган «баҳолар революцияси»ни очиб беришга ҳаракат қилди. Баҳоларнинг сакрашига сабаб Европага Америка қитъасидан оқиб келган қимматбаҳо металллар бўлганлигини тушунтирди. XVI-XVIII асрларда Европада олтин миқдори 1500 йилда бўлган олтин миқдоридан 16 марта кўпайиб кетган эди. Ж.Боден баҳоларнинг ўзгариши муомаладаги пул миқдори билан аниқланди деб тушунтирди. Шу сабабли ҳам бу назария миқдорий назария деб ном олди. Аммо илк миқдорий назария тарафдорлари пул миқдорининг баҳога бўладиган таъсирини ва буни қандай йўллар билан ва қайси ҳолларда бўлишлигини аниқ очиб бера олмадилар.

XVIII асрга келиб бу назарияни инглизлар Д.Юм (1711-1726) ва Дж.Милль (1773-1836) ҳамда француз Шарль Монаскъё (1689-1755) ривожлантирдилар. Инглиз иқтисодчиси, файласуф, психолог ва тарихчи Д.Юм ўзининг субъектив идеалистик қарашлари билан қиймат субстанцияси тушунчасини рад этди. Америкадан қимматбаҳо металлларнинг оқиб келиши ва баҳоларнинг ошиши орасидаги тўғри пропорционал боғланишни кўрсатмоқчи бўлиб, у: «пул қийматини унинг миқдори белгилайди» деган фикрини илгари сурди. Юм фикрича, товарларнинг баҳоси ва пулнинг қиймати муомалада бўлган товар ва пул ҳажми билан аниқланади. Муомала пулнинг кўпайиши олдин бир товар баҳосининг ошишига,

кейин иккинчи товарнинг ва охир оқибатида барча товарларнинг баҳосининг муомаладаги пул миқдорига пропорционал равишда ошишига олиб келади.

Демак, товарлар баҳоси ҳамиша пул миқдорига тўғри пропорционал бўлади. Ҳақиқатда эса янги олтин ва кумуш конларининг очилиши билан бу металллар камрок ижтимоий меҳнатни ўзларида акс эттира бошладилар.

Шундай қилиб, миқдорий назария вакиллариининг фикрлари шунда эдики: пулнинг сотиб олиш қобилияти худди баҳо каби (янги товар баҳоси каби) бозорда аниқланади; муомалада барча чиқарилган пуллар бўлади; пулнинг сотиб олиш қобилияти пул миқдорига тескари пропорционал ва баҳолар ўзгариши пул миқдорига тўғри пропорционал.

Миқдорий назария пулнинг фақат муомала воситаси эканлигини кўра олди, холос. Улар таъкидлашча пул ва товар массаларининг тўқнашиши натижасида баҳолар белгиланади ва пулнинг қиймати аниқланади. К.Маркс Юмни тадқиқ қилиб, унинг асосий хатоси шундаки, у «пул муомалага кираётганда қийматга эга эмас, товар эса баҳога эга эмас» деган нотўғри тахминда эди» деб ёзган эди.

Уларнинг иккинчи хатоси шунда эдики, улар ҳамма пул массаси фақат муомалада бўлади деб қарашган. Аслида қиймат қонунига мувофиқ муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқловчи иқтисодий қонун мавжуд. Муомалада бўлган ҳақиқий нақд пулга, ҳар қандай пул миқдори эмас балки, шу давр учун зарур бўлган, тўлов муддати узайтирилган, ҳисоб-китоблар ва пул бирикларининг айланишида банд бўлган пуллар киради.

Миқдорий назария хазинанинг металл пул муомаласида стихияли регулятор эканлигини рад этади.

2. Замонавий миқдорий назария қоғоз пуллар муомаласига асосланади. Бу назария А. Маршалл, америкалик И. Фишер, шведлар Г. Нассель ва Б. Хансен, иқтисодчи А. Пигу, монетарист М. Фридмен тадқиқотларида ўз аксини топди.

Америкалик иқтисодчи, статистик ва математик И.Фишер (1867-1942йй) пулнинг миқдори назариясига янги сифат киритди. У пулнинг меҳнат қийматини рад этди ва пулнинг «сотиб олиш қуввати»га асосланди.

Миқдорий назарияни математик йўл билан исботламоқчи, бўлган И. Фишер пулнинг «сотиб олиш қуввати» таъсир этувчи олти факторни кўрсатди:

М-муомаладаги нақд пул массаси; V-пулнинг айланиш тезлиги; Р-ўрта (тортилган) баҳо; Q-товарлар миқдори; $M^{\wedge}$ банк депозитлари йиғиндиси; $U^{\wedge}$ депозит-чек муомаласи тезлиги.

Товарлар учун тўланган пул йиғиндиси, товарлар йиғиндисининг товарлар баҳосига кўпайтмасига тенг:

$$MV = PQ$$

Бу тенгламани Фишер «алмашинув тенгламаси» деб атади. Юқоридаги формула асосида муомаладаги пул массасини топиш мумкин.

$$PQM =$$

$$V$$

Энди Фишер назариясининг баъзи камчиликларини кўриб чиксак.

Биринчидан, у товарлар баҳолари йиғиндиси ўрнига, барча товарлар миқдорининг ўртача тортилган баҳоларини олади. (PQ). Унинг фикрича, товарлар бозорга баҳога эга бўлмаган ҳолда кириб келади. Қиймат назариясига кўра эса, товар бозорга баҳо билан киради. Демак, баҳони товардан ажратиш мумкин эмас. Иккинчидан, Фишер узоқ вақт оралиғидаги V ва Q ўзгарувчиларни ўзгармас (бир маромли) деб олди. Бунинг натижасида эса иккита эрксиз ўзгарувчи - пул миқдори ва баҳо қолади.

Учинчидан, бу икки ўзгарувчиларнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқиб, Фишер бир томонлама хулоса қилиб баҳолар кўлами натижа бўлиб, у бошқа омиллар ўзгаришига сабаб бўла олмайди дебди. Пулнинг миқдори назарияларидан бири Кембриж ёки касса қолдиқлари назариясидир. Бу назарияни А. Маршалл, А. Пигу кейинчалик Ж. Кейнс тарғибот қилган. Бу ғоя бўйича пул ҳаракатининг боши бўлиб жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг худсалик оборотида бўлган пуллар (касса қолдиқ пуллари) ҳисобланади. Касса

қолдиқларидан А. Пигу фикри бўйича истъемол фондлардан ташқари суғурта фонди, инвестиция бўйича жамғарма фонди ташкил қилиниши керак. Пигу тенгламаси «алмашув тенгламас»дан фарқ қилади. Яъни унда янги кўрсаткич «жамғарма коэффиценти» қўлланилган бўлиб қуйидаги кўринишида ифодаланади.

$$M = K \times R \times P \text{ бир қисми (пул шаклида)}$$

Бу ерда, K - коэффицент ёки RP нинг бир қисми (пул шаклида), касса қолдиғи.

R - маълум давр ичида ишлаб чиқарилган реал маҳсулот ҳажми. Масалан, RP - 800 млрд. доллар бўлса, K унинг $1/8$ қисмини ташкил қилади. У вақтда M қ 800 млрд. : 8 қ 100 млрд. доллар. Демак, яратилган ялпи маҳсулотни кўрсатилган баҳода жойлаштириш учун RP дан 8 марта кам бўлган пул массаси зарур.

Ҳозирги замон монетаризми. Монетаризм пул назарияси 50 йиллар ўртасида пайдо бўлган. Бу оқимнинг кўзга кўринган намоёндаси М. Фридман ҳисобланади, у Чикаго университетининг профессори, иқтисод соҳасидаги Нобель мукофоти лауреати. Бу оқимга М. Фридмандан ташқари К. Бруннер, А. Мольцер, Д. Лейдлер, Ф. Кейген ва бошқа иқтисодчилар қиради.

Пул назарияда катта муваффақият қозонган ғоя - Фридманнинг пулнинг миқдорий назарияси бўлиб, у муомаладаги пул миқдори ўзгариши билан товар баҳолари ўзгариши ўртасидаги боғлиқликни, монетар сиёсат назарияси, яъни жамият ҳолда бўлган иқтисодий тебранишлар пул массасининг ўзгариш туфайли бўлиши, пулнинг иқтисодий самарадорликка таъсири кабиларни ёқлаб чиқади. Ҳозирги замон монетаризмига бир гуруҳ иқтисодчилар қаламига мансуб «Пулнинг миқдорий назариясига оид тадқиқотлар» (1956йил) деб номланган асар билан асос солинди. Унинг бош ғояси-иқтисодий ўсишни бозор механизми таъминлайди, бу механизмнинг асосий воситаси пул ҳисобланади деган хулосадан иборат. Монетаризм пулни олқишловчи назариядир. Монетаристлар иқтисодий ўсишнинг энг муҳим шарти инфляцияни даф этиш ва пулни соғломлаштириш, пулни хўжалик муомаласи воситасига айлантириш деб қарайдилар. Уларнинг фикрига, давлатнинг иқтисодиётга аралашishi пул муомаласини тартибга солиш билан чекланиши керак

Монетаристлар илгаридан маълум бўлган пулнинг миқдорий назариясига бориб туташадиган «барқарор пул» назариясини олға сурадилар. Улар пул ва иқтисодий фаоллик ўртасида узвий боғланиш борлигини қайд қилиб, иқтисодий кризисларнинг сабабини пул муомаласидаги бузилишлардан ахтардилар: Пулнинг етишмай қолиши иқтисодий ўсишини сусайтира бориб, турғунлик ҳолатини келтириб чиқаради, бу эса аввал юзароқ тангликка, сўнгра эса чуқур иқтисодий тангликка олиб келади. Бинобарин, иқтисодий цикл пул миқдорига боғлиқ, бу ўз навбатида пул эмитенти бўлган Марказий банк фаолиятига боғлиқ. Пул-кредит сиёсатини ўзгартириб тангликдан чиқиш ва иқтисодни ривожлантириш мумкин. Монетаристлар иқтисодиётда бош масала ишлаб чиқариш ва пул массасининг тенглигиги бўлиб, шу орқали макроиқтисодий мувозанат ҳосил этиш мумкин деб ҳисобланадилар.

М. Фридмен касса қолдиғи талаби миллий даромад, депозит баҳо қоғозлар, товарлар баҳосининг ўсиши ва бошқа омилларга боғлиқ эканлигини кўрсатади ва уни қуйидаги формула бўйича ифодалайди.

$$M_c = f(Y \times X)$$

Бу ерда:

M_c - режалаштирилаётган касса қолдиғи,

f - Y , X ларнинг ўзгарувчан функцияси,

Y - миллий даромад,

X - юқорида келтирилган жами омиллар

h, p, u, i - бошқа таъсир этувчи осиллар.

Фақат монетаризм эмас, балки бошқа назариялар ҳам пул массаси билан ишлаб чиқариш ўртасида боғланиш мавжудлигини тан олади. Фарқ шундаки, монетаризм бу боғланишни бош масала деб қарайди. Унинг намоёндалари пул массасига таъсир этувчи чора-

тадбирлар давлат инвестициясидан фарқлироқ дарҳол иқтисодий вазиятига таъсир этади деб қарайдилар.

Монетаристлар иқтисодиётга амалий жиҳатдан ёндашиб, пул массасини йилига ўртача 3% оширишни тавсия этишади.

Аммо монетаристлар кейинги пайтларда иқтисодиётда юз берган ўзгаришларни инобатга олиб, пул массасини доимий равишда ва бир меъёрга олиб боришни маъқул деб билдилар. Бу меъёр шундайки, пул миқдорининг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ўсиши суъратига нисбатан 1-2% юқори бўлиши керак. Бунинг бир меъёрга ўсиб бориши иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва цикли тебранишларини чеклашга имкон беради. Монетаристлар тавсияларига биноан бир қатор мамлакатларда қонун йўли билан пул массаси аниқ белгиланади ёки юқори, қуйи чегараси кўрсатилади. Монетаризм учун бош масала антиинфляцион сиёсатни асослашдир. Монетаризм тавсиясига асосланган баъзи мамлакатларда пул миқдори устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, инфляциянинг олдини олиш иқтисодий ўсишга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

3. Инфляция латинча «inflation» сўзидан олинган бўлиб «иш», «бўртиш», «кўпчиш» деган маънони англатади. Бу сўз XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб иқтисодчилар томонидан иқтисодий термин сифатида ишлатилгунча қадар, у тиббиётда хавфли ўсма касалини ифодалашда қўлланилган.

Тарих ҳақиқатда ҳам бу сўзнинг ҳар томонлама хавфли эканлигини кўрсатди. Чунки инфляция қандайдир алоҳида олинган бозорда товарлар ва хизматлар нархининг ўсишидангина иборат бўлмасдан, бу умумиқтисод учун хавфли ҳодисадир. Инфляция сўзининг иқтисодий ўгиртмаси - муомалада мавжуд бўлган товарлар ва уларнинг баҳосига нисбатан кўп пул чиқариш деган маънони англатади.

Иқтисодда инфляциянинг якуни товарлар баҳосининг ўсишига, қониқтирилмаган, лекин қисман тўланиши мумкин бўлган талабларнинг вужудга келишга олиб келади. Одатда инфляциянинг бу тури - классик инфляция деб юритилади.

Инфляция сўзи пул муомаласи соҳасида АҚШ нинг Шимолий ва Жанубий штатлари ўртасида фуқарола уруши бўлганда муомалага жуда кўп миқдорда (450 млн. грин бек) қоғоз доллар чиқарилган вақтдан бошлаб қўлланила бошлаган. Уларнинг сотиб олиш қобилияти икки йилдан кейин 50 фоизларгача тушиб кетган. Агар тарихга эътибор берадиган бўлсак, уруш ва бошқа офатлар сабабли давлат харажатларнинг ошиб кетиши, инфляция билан узвий боғлиқ. Масалан, Англияда кучли инфляция XIX асрнинг бошида Наполеон билан уруш даврида, Францияда - француз революцияси даврида, Россияда XIX асрнинг ўрталарида намоён бўлган. Германияда жуда юқори суръатлардаги инфляция 1923 йилларда бўлиб, муомаладаги пул массаси 496 квинтиллион маркагача етган ва пул бирлиги триллион марта қадрсизланган. Бу тарихий мисоллар кўрсатадики, инфляция ҳозирги давр жараёни бўлмасдан, тарихан мавжуд бўлган жараёндир.

Инфляция ва унинг ривожланиши алоҳида олинган мамлакатда маълум хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Ҳозирги давр инфляцияси, ўтган давр инфляциясидан фарқ қилувчи хусусиятларга эга. Олдинги инфляциялар вақтинчалик бўлиб, улар одатда уруш вақтида ҳарбий харажатларни қоплаш учун қоғоз пуллар чиқарилиши натижасида юзага келган. Бирор даромад олмасдан туриб, яъни ишлаб чиқариш ва товарооборот суръатларини оширмасдан ёки бу кўрсаткичлар камайиб кетган ҳолда давлат томонидан бўладиган харажатларни молиялаштиришнинг асосий йўлларида бири қоғоз пулларни муомалага чиқаришдан иборат бўлган. Натижада муомалага чиқарилган пуллар, муомала учун зарур бўлган олтин миқдоридан ошиб кетган ва пулнинг реал қиймати унинг номинал қийматидан тушиб кетган, яъни, ҳақиқатда пул бирлиги ўзида кўрсатилганидан кам олтин миқдори ифода қила бошлаган.

Олдинги инфляцияларнинг яна бир хусусияти шундаки, улар маълум даврда намоён бўлган. Ҳозирги давр инфляцияси эса одатда доимий (хроник) характерга эга бўлиб ҳўжалик

ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олиши билан, пул омилларидан ташқари бошқа иқтисодий омилларга таъсир қилиши билан фарқланади.

Охирги йилларда инфляция тез-тез учраб турадиган жараён бўлиб, сифати ҳам ўзгариб бормокда. Бунинг сабаби шундаки, ҳозирги кунлардаги инфляция: биринчидан, узлуксиз баҳоларнинг ошишига; иккинчидан пул муомаласи қонунининг бузилиши натижасида умумхўжалик механизмининг ишдан чиқишига олиб келади. XX аср инфляциясининг асосий сабаби товар камёблигигина бўлиб қолмасдан, ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқаришда кризислар мавжудлиги билан ифодаланади.

Ҳозирги давр инфляцияси биринчидан; пул талабининг товар таклифидан ошиши натижасида пул муомаласи қонунининг бузилиши; иккинчидан; -ишлаб чиқаришга кетадиган харажатлар салмоғининг ўсиши натижасида товарлар баҳосининг ошиши ва шу сабабли пул массасининг ортиб бориши билан ифодаланади.

Инфляциянинг асосий сабаби - бу халқ хўжалигининг турли соҳалари ўртасида вужудга келган номутаносибликдир. Бу авваламбор, жамғарма ва истеъмол ўртасидасидаги, талаб ва таклиф, давлатнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги муомаладаги пул массаси ва хўжаликларнинг нақд пулга бўлган талаби ўртасидаги номутаносибликлардан иборатдир.

Инфляцияни юзага келтирувчи омилларга қараб унинг сабабларини ички ва ташқи сабабларга бўлиш мумкин.

Инфляциянинг ички омиллари монетар-пул сиёсати билан ва хўжалик фаолияти билан боғлиқ турларига бўлинади. Хўжалик фаолияти билан боғлиқ омиллар бу хўжаликдаги ва иқтисоддаги мутаносибликнинг бузилиши, ишлаб чиқаришда якка ҳукмронликка йўл қўйиш, иқтисоднинг циклик ривожланиши, инвестициялашда номутаносиблик, баҳоларни ташкил қилишда давлатнинг якка ҳокимлиги, кредит сиёсатининг нотўғри олиб борилиши ва бошқалар ҳисобланса, пул билан боғлиқ омилларга давлат молияси соҳасидаги кризислар; давлат бюджетнинг дефицити, давлат қарзларининг ўсиши, пул эмиссияси, пул муомаласи қонунининг бузилиши, кредитлашда автоматизмга йўл қўйиш ва бошқалар киради.

Инфляциянинг ташқи омилларига жаҳон иқтисодида бўлган кризислар, (хом ашё, ёқилғи, валюта бўйича) давлатнинг валюта сиёсати, давлатнинг бошқа давлатлар билан ташқи иқтисодий фаолияти, олтин ва валюта заҳиралари билан бўладиган ноқонуний операциялар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишида юзага келувчи диспропорциялар сабабли товарлар ва хизматлар баҳосининг умумий ёки тўхтовсиз ўсиши ва натижада пул муомаласи қонунининг бузилиши оқибатда пул бирилигининг кадрсизланишига инфляция деб айтилади.

Инфляция қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

Товар ва хизматлар баҳосининг узлуксиз ва тартибсиз ўсиб бориши натижасида пулнинг кадрсизланиши ва унинг сотиб олиш қобилиятининг тушиб бориши;

Чет эл валютасига нисбатан миллий валюта курсининг тушиб кетиши;

Миллий пул бирлигида олтин нархининг ошиб бориши ва бошқалар.

Баъзи бир иқтисодчиларимизнинг¹ фикрича инфляция - бу барча товарлар баҳоларининг ошишини билдирмайди. Инфляция жуда тез ўсган тақдирда ҳам айрим товарлар баҳоси барқарор бўлиб қолиши, бошқаларники тушиши ҳам мумкин экан. Бизнинг фикримизча, бундай хулосалар 70-80 йилларнинг инфляциясига мос келиши мумкин.

Албатта, инфляция даврида баҳоларнинг ошиши доим бир хил суръатларда бўлмасдан, сакраб турадиган бўлиши мумкин. Лекин, баъзи товарлар баҳосининг тушиши ёки барқарор бўлиб туриши XX асрнинг инфляцияси учун мос деб тўлиқ ишонч билан уқтира олмаймиз. Баъзида давлат аралашуви билан аҳоли истеъмоли учун зарур бўлган айрим бир товарлар баҳосининг маълум даврда барқарор ушлаб туриш мумкин, аммо инфляциянинг кучайиб бориши шу товарлар баҳоларининг ҳам охир оқибатда ошишига олиб келади. Бизнинг фикримизча, баҳолар ошиши тўғрисида гапирганда, инфляция даражасида

баҳолар ошиши ва умуман баҳолар ошиши тушунчаларини тўғри талқин қила олиш керак. Масалан, ҳамма вақт ҳам баъзи товарлар баҳосининг ошиши инфляцияни англамаслиги мумкин. Товарлар баҳоси ошиши инфляция бўлмаган даврда, олтин пул муомаласи шароитида ҳам бўлиши мумкин.

4. Халқаро амалиётда бозорда товарлар ва хизматлар баҳосининг ўсиб боришига қараб инфляцияни бир неча турларга бўлиб қаралади:

судралувчи инфляция. Баҳоларнинг ўртача йиллик ўсиши 5-10% дан ошмайди. Инфляциянинг бу тури кўпроқ ривожланган мамлакатларга хос бўлиб, мамлакат иқтисодий ривожланиш даражасига қараб баҳолар ошиши 3-4% атрофида ҳам бўлиши мумкин. Бу инфляция аксинча ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришни рағбатлантирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин. Пулнинг қиймати барқарорлигидаги ўзгариш сезилмаслиги мумкин.

шиддатли инфляция. Баҳоларнинг ўрта йиллик ўсиши 10-100% (баъзида 200% гача) бўлиши мумкин. Инфляциянинг бу тури ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ учрайди.

гиперинфляция. Баҳоларнинг ўсиш суръатлари йилига 200% дан ошиб кетади. Бу инфляция мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг инқирозли даврига мос келади ва у иқтисодиёт таркибий қисмларининг ўзгариши билан боғлиқ. Ҳозирги даврда ХВФ баҳолар ойига 50% дан ошган вақтда бу гиперинфляция деб қабул қилган. Гиперинфляция даврида баҳолар кун сайин ошиб боради ва баҳолар билан иш ҳақи ўртасидаги фарқ жуда юқори бўлади. Аҳолининг яшаш шароити қийинлашади, корхоналар фаолияти ёмонлашади. Хўжалик фаолияти, бозор фаолиятида натураллаштириш авж олади.

Инфляциянинг келиб чиқиш сабабларига қараб унинг икки тоифасини кўрсатиш мумкин: талаб инфляцияси ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ инфляция (таклиф инфляцияси).

Талаб инфляцияси. Инфляциянинг бу анъанавий тури талаб ошиб кетганда юзага келади. Ишлаб чиқариш соҳаси аҳолининг талабини тўла қондира олмайди, таклифга нисбатан талаб ошиб кетади. Натижада товарлар баҳоси ўсади. Кам миқдордаги товарларга кўп пул массаси тўғри келади.

Талаб инфляциясининг юзага келиш сабаблари қуйидагилардан иборат.

а) ҳарбий харажатларнинг ўсиши ва иқтисоднинг милитарлашуви.

Ҳарбий техника сотиб олиш ва бошқа ҳарбий харажатларни қоплаш билан боғлиқ бўлган жараёнлар муомалага керагидан ортиқча пул чиқаришнинг омили ҳисобланади.

б) давлат қарзларнинг ўсиши ва бюджет дефицитининг мавжудлиги.

Бюджет дефицити одатда заёмлар чиқариш ёки банкноталар эмиссия қилиш йўли билан қопланади. Бу ўз навбатида қўшимча муомала воситалари бўлишига, қўшимча талаб юзага келишига олиб келади. Ўзбекистонда бюджет дефицитини қоплаш юқорилардагидан ташқари 1996 йилдан бошлаб давлат қисқа муддатли мажбуриятларини (ДҚМО) сотиш орқали ҳам қопланмоқда.

в) Халқ хўжалигига ортиқча кредитлар бериш натижасида муомалада кредит билан боғлиқ муомала воситалари юзага келади. Булар товар ва хизматларга бўлган талабни оширади.

г) Чет эл валютасининг мамлакатга кириб келиши ва унинг миллий валютага алмашинуви натижасида, муомалада пул массаси ортиб боради, миллий пулга нисбатан чет эл валютанинг қадри ошади.

д) Халқ хўжалигининг етакчи тармоқларини керагидан ортиқча инвестициялаш ҳам оборотга қўшимча пул эквивалентларини чиқаришига олиб келади.

Шундай қилиб, талаб инфляцияси умумий талабнинг ўсиши натижасида баҳолар ўсиши билан намоён бўлади. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ (таклиф) инфляцияси.

Бу инфляциянинг сабаблари қуйдагилар бўлиши мумкин:

а) ҳар хил жараёнлар ва таркибий ўзгаришлар туфайли меҳнат унумдорлигининг пасайиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар ошади. Умуман халқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқариш ҳажми, бинобарин, товарлар бўйича таклиф қисқаради ва товарлар баҳоси ошади. Корхоналарнинг фойда ҳажми қисқаради.

б) ҳар хил янги хизмат турлари пайдо бўлади ишлаб чиқаришга нисбатан кам меҳнат унумдорлигида юқори иш ҳақи олишга имконият туғилади. Натижада товар ва хизматларга бўлган баҳо ошиб боради.

в) аҳолини социал жиҳатдан ҳимоялаш мақсадида иш ҳақининг ошиши, товарлар баҳосининг ошишига олиб келади ва яна иш ҳақи ошади ва ҳ.к. бу занжир узлуксиз давом қилиш мумкин.

Инфляцияда нафақат чакана баҳо, балки улгуржи баҳо ҳам ошиб боради. Ғарб мамлакатларида инфляциянинг асосий кўрсаткичи қилиб чакана баҳоларнинг ўзгариши (ошиши) қабул қилинган. Агар маълум даврда баҳолар икки марта ошса, пул ҳам икки марта кадрсизланган деб ҳисобланади.

Чакана баҳолар ўсишини ҳисоблаш махсус давлат органлари томонидан аниқланадиган баҳолар индексига асосланади. Баҳолар индексини ҳисоблашнинг бошланғич нуқтаси қилиб (юз фоиз деб) базис йили олинади ва жорий йилда баҳолар ўзгариши, ўртача йиллик ўсиши суръати ҳисобланиши мумкин.

Баҳолар индекси бу жорий йилдаги товарлар ва хизматлар баҳоси йиғиндиси, яъни, товарлар бозор савати баҳосининг шу товар ва хизматларнинг базис йилдаги умумий баҳоси, яъни бозор савати баҳосига нисбати сифатида аниқланиши мумкин. Юқоридаги фикрни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

жорий(1997)йилда _ жорий (1997) йилда бозор савати

Баҳолар индексини

базис йилда айнан бозор сават баҳоси

(масалан 1990 йил)

Баҳолар индексини ҳисоблашда истеъмол товарлар баҳосининг индекси катта аҳамиятга эга. Баҳолар индекси турли усулларда баҳолар даражасини солиштиришга имкон беради. Жорий йилдаги баҳолар индексининг базис йилдаги баҳолар индексига нисбатан ошиши - инфляция - «Баҳолар даражасининг ошиши» дан, баҳолар индексининг камайиши-дефляция-«Баҳолар даражасининг камайиши» дан далолат беради.

Айтайлик базис давр 1990 йил бўлсин (Баҳолар даражаси 100% деб оламиз) ва 1997 йилда баҳо даражаси 350. Демак 1990 - 1997 йилларда баҳолар 3,50 марта ёки 250% га ошган, ёки 1990 йилда бирор товар 100 сўм турган бўлса, 1997 йилда шу товар 350 сўм туради.

Истеъмол товарлар баҳоси индексидан ташқари баъзи гуруҳ товарлар ва хизматлар масалан, кийим, оёқ кийимлар, транспорт, уй жой хизматлари ва бошқалар бўйича баҳолар индексларини ҳисоблаш мумкин.

Баҳолар индексига асосланиб инфляция суръатларини аниқлаш мумкин. Бунинг учун жорий йил баҳолар индексидан базис давр баҳолар индексини чегириб, базис давр баҳолар индексига бўламиз. Масалан, 1990 йилда истеъмол товарларнинг баҳо индекси 110, 1997 йилда 140 бўлса, 1997 йилда инфляция суръти қуйидагича аниқланади:

140-110

тг А

$\times 100 = 27,27\%$

Инфляция суръати =-----

Демак, 1997 йилда инфляциянинг ўсиш суръатлари тахминан 27,3% тенг бўлади.

Инфляциянинг ўсиш суръатлари тўғрисида гапирганда, унинг ривожланишини сон жиҳатдан аниқланишнинг бошқа йўли ҳам мавжуд. Бунинг усул «70 лар қоидаси» деб аталади. Агар ҳар йили инфляция даражаси маълум бўлса, баҳолар икки карра ошиши учун неча йил керак эканлигини аниқлаш мумкин. Бунинг учун «70» ни ҳар йилги инфляция

даражасига бўлиш керак. Масалан, инфляциянинг ҳар йиллик даражаси 5% бўлса, баҳолар даражаси 14 йилдан кейин, икки карра ошиши керак. Агар ҳар йиллик инфляцияси даражаси 20% бўлса, баҳолар даражаси 3 йилдан кейин икки карра ошиши керак.

Шуни таъкидлаш керакки, бу усул ҳамма вақт ҳам, масалан, инфляциянинг ўсиши суръатлари юқори, (ҳар куни, ойда ўзгариб борадиган) бўлса, қулай ҳисобланмайди «70 лар қоидаси» аҳоли жамғармаларининг, реал ёки миллий маҳсулот ҳажмининг икки марта ошиши учун неча йил керак эканлигини тўғри аниқлаб беришга имкон беради.

Пулнинг қадрсизланиш даражаси алоҳида олинган мамлакатда ҳар хил бўлиши мумкин. Инфляция даражаси ривожланган мамлакатларда пастроқ ва у тез ўтиши, иқтисодий жиҳатдан кам ривожланган мамлакатларда унинг даражаси юқори, сурункали ва «даволаш» ҳам кўпроқ вақт талаб қилиши мумкин. Масалан, 1971 - 1984 йилларда баҳолар ўсиши суръатларни оладиган бўлсак, у ривожланган мамлакатларда 4,9% дан (Германия), 71% (Жазоир) гача бўлса, ривожланаётган мамлакатларда 8,5% дан (Ўиндистон), 153% га (Аргентина) етган. Инфляциянинг намоён бўлиши ҳар бир мамлакат иқтисодининг ривожланиш даражасига, миллий хўжалик фаолиятига ва хусусиятига, миллий анъналарига, минтақавий, иқтисодий ва сиёсий ривожланиш хусусиятларига боғлиқ.

Ривожланган мамлакатларда инфляциянинг шароит ва омиллари ҳар хиллигини ҳисобга олиб уни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга ривожланаётган Лотин Америка мамлакатлари -Аргентина, Бразилия, Перу кабилар киради. Бу давлатларга сурункали давлат бюджети дефицити, иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги асосий ва оборот фондлар қийматининг доимо индексация қилиниши, миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушиб бориши пул қадрсизланишининг омиллари ҳисобланади.

Бу мамлакатларда сурункали бюджет дефицитини эмиссия йўли билан молиялаштириш натижасида йиллик пул қадрсизланиши бир неча минг фоизга етиши кузатилган.

6-жадвал

Лотин Америка мамлакатларида чакана баҳолар динамикаси (йилда ўзгариш, %)

Мамлакатлар	1987	1989	1990
Никарагуа	1347,9	3452,4	8500,0
Перу	114,5	2948,8	8291,5
Аргентина	174,8	3731,0	1832,5
Бразилия	365,9	1765,0	2359,9

Аргентина, Чили каби мамлакатларда инфляция пул қадрини емириб ташлаши натижасида оддий бирор товарни сотиб олиш учун бир неча миллион пул бирлиги зарур бўлган.

1983 йилда июнгача, яъни муомалада эски песо бўлганда Аргентинада бир жуфт туфли етти миллион песо, енгил машина сотиб олиш учун бир неча миллиард песо керак бўлган.

Бу ҳол ҳисоб-китобларни олиб боришда, пул муомаласида жуда катта қийинчилик туғдирган. Бир неча марта ўтказилган деноминациялар пул қадрсизланишини тухтатишга асос бўла олмаган. Лотин Америкаси мамлакатларида бўлган инфляция даражасини баҳолар индексидан ҳам кўриш мумкин. Бу мамлакатларда баҳолар индекслари бир неча сонлардан иборат бўлган. Масалан, Чилида 1971-1984 йилларда баҳолар индекси 842162 ёки бу кўрсаткич шу йилларда баҳолар 8,4 минг марта ошганини, Аргентина учун шу индекс 436432250, бу баҳолар 436 минг марта ошганини билдиради. Юқоридаги жадвал

маълумотлари кўрсатиб турибдики, 1990 йилда Никарагуада товарлар баҳоси 8500%, Перуда - 8291,5%, Бразилияда - 2359,9% га ошган.

Иккинчи гуруҳ мамлакатлар: Колумбия, Эквадор, Венесуэла, Эрон, Сурия каби мамлакатларда ҳам иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, молиявий сиёсатдаги камчиликлар - дефицитни молиялаштириш, халқ-хўжалигига кўп кредитлар ажратиш инфляцияни бўлишини таъминламокда. Бу мамлакатларда инфляция шиддатли характерга эга бўлиб, баҳоларнинг йиллик ўсиши 30-40% атрофида, баъзида ундан юқори бўлади. Инфляция суръатига қараб жамғармалар, тўловлар бўйича индексация ўтказиб борилади, ишсизлик ошиб бормокда.

Учинчи гуруҳга: Ёиндистон, Индонезия, Покистон, Таиланд, Филиппин каби мамлакатлар киради. Бу мамлакатларда чекланган иқтисодий мувозанат мавжуд бўлиб, экспортдан валюта тушуми анча юқори. Йиллик инфляция суръати 5-20% атрофида ва қисман индексация ўтказилиб турилади.

Тўртинчи гуруҳ давлатлар - Сингапур, Малайзия, Жанубий Корея, Бахрейн, Арабистонда - иқтисодий мувозанатнинг мавжудлиги, инфляция суръатларининг сустлигини кўрсатади. Бу мамлакатлардаги инфляция 2-6% ташкил қилади ва уни судралувчи инфляция деб қараш мумкин.

Бу мамлакатларда товарлар ва хизматлар баҳоси ошиши устидан қаттиқ назорат олиб борилади. Ишсизлик бошқа мамлакатларга нисбатан кам, иқтисоди ривожланган бозор шароитида бошқарилади. Экспорт ҳажми ва чет эл валютаси тушумининг юқорилиги, инфляциянинг олдини олишда катта роль ўйнайдиган омил ҳисобланади.

Ўзбекистондаги инфляция бу мустақил Ўзбекистон замида вужудга келган инфляция эмас. Тарихан бу инфляция собиқ СССР да юзага келган. Бу инфляциянинг умумий иқтисодий сабаби давлат бошқарувида иқтисодга нисбатан сиёсатга кўп эътибор берганидир. Натижада ишлаб чиқариш суръатлари тушиб кетди. Товар камёблиги яширин жараён бўлиб, товарларни ишлаб чиқариш учун кўп харажат қилинсада (хом ашёларнинг нархи юқорилиги туфайли) товарлар паст баҳода сотилган. Фарқ давлат бюджетидан қоплана борган. 1992 йилнинг бошидан эркин баҳоларга ўтиш натижасида (озик овқат ва ёқилги ресурслардан ташқари) инфляция юзага отилиб чикди ва тез суръатлар билан ривожланиб кетди.

Шу туфайли Ўзбекистондаги инфляция собиқ СССР даврида юзага келган инфляциянинг қолдиғидир ва уни даволаш узоқ вақтни талаб қилади.

Собиқ СССР да, жумладан Ўзбекистонда 90-йиллардаги инфляция-сининг асосий сабаблари - иқтисодий мувозанатнинг йўқлиги, ишлаб чиқариш суръатларининг тушиб кетиши натижасида режали иқтисо-диётдаги инқироз; -маҳсулотлар сифатининг, меҳнат унумдорлигининг пастлиги; -ишлаб чиқаришда харажатлар салмоғининг ошиб кетиши, беҳуда сарфлар, иқтисод принципларига риоя қилмаслик ва бошқалар ҳисобланади.

Ундан ташқари, ривожланган бозор шароитига ўтмасдан туриб баҳоларнинг эркинлашуви, товар массаси устидан баъзи бўлимларининг яқка ҳукмронлик ўрнатиши, баҳоларни хохлагача бошқариш, кредит, молия сиёсатларини нотўғри олиб бориш, иқтисоднинг «долларлашуви», «рубль зона»сининг емирилиши, валюта тушумлари ва миллий бойликнинг четга оқиб кетиши ва бошқалар инфляция жараёнининг яна ривожланишига олиб келган. Инфляция жамиятнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

1. Мамлакат иқтисодий аҳолини танг ҳолга олиб келади:

ишлаб чиқариш ҳажми тушиб кетади баҳоларнинг ошиб бориши ишлаб чиқариш истиқболларига тўғонок бўлади.

капиталнинг асосий қисми ишлаб чиқаришдан савдо (муомала) соҳасига, воситачилик соҳасига оқиб ўтади. Чунки ишлаб чиқаришдан кўра савдо соҳасидаги капитал тезроқ ва кўпроқ фойда келтиради;

- баҳоларнинг ўзгариб туриши олиб-сотарликни ривожлантиради, арзон вақтида олиб, қиммат бўлганда сотиш жараёни, товар захираларини яшириш

жараёнлари авж олади;

- кредит бериш жараёнлари чекланган бўлади. Қарз олувчилар кўпаяди-ю, қарз берувчилар сони қисқаради, чунки қарз берган ютқизиши мумкин;

- давлатнинг молия ресурслари қадрсизланади ва ҳ.к.

2. Аҳолининг кам даромад олувчи қисмининг социал жиҳатдан аҳволи ёмонлашади. Уларнинг реал даромадлари камаёди. Номинал даромаднинг баҳолар ўсишидан тушиб кетиши натижасида аҳолининг ҳаёт даражаси пасаяди. Айниқса, нафақа, давлат ташкилотларидан маош олувчиларнинг аҳволи қийинлашиши мумкин. Инфляция аҳоли жамғармаларининг қадрсизланишига олиб келади. Баъзида инфляция аҳоли баъзи қатламларининг (савдо-сотиқ соҳасида) бойишига олиб келади.

Давлат аҳолининг даромадлар даражасини тенглаштириш мақсадида даромад ва солиқларни индексация қилиб боради.

5. Инфляциянинг ҳар томонлама авж олиб кетиши мамлакатда социал ва итисодий жиҳатдан қарама-қаршиликлар юзага келишига олиб келади. Шунинг учун давлат инфляциянинг олдини олиш, пул муомаласини барқарорлаштириш чора - тадбирлари ишлаб чиқади. Инфляцияга қарши курашнинг асосий шакллари: инфляцияга қарши сиёсат ва пул ислоҳоти ҳисобланади.

Ҳар давлатда пул муомаласи маълум қонун-қоидалар асосида тартибга солиб турилади.

Олдинги марказлашган, режали бошқарувга асосланган иқтисодий тизимда пул муомаласи режалаштириш асосида бошқариб келинган. Аҳолининг даромади ва харажатларини давлат томонидан мувофиқлаштириб турилган. Товар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аҳолига кредитга товар бериш, баҳолар тизимини ўзгартириб туриш ва ҳаказолар. Барча жараёнлар давлат томонидан бошқарилгани учун пул муомаласи қонуни бузилганда давлат ўз ваколати доирасида нархларни ўзгартириш йўли билан, пул реформаси билан пул муомаласини тартибга солиб келган.

Бозор иқтисоди шароитида пул муомаласи маълум усуллар ёрдамида тартибга солиб турилади.

Бизнинг давлатимизда пул муомаласини тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қўйидаги усуллардан фойдаланади.

Мажбурий резерв ставкаси нормасини белгилаш.

Тижорат банкларини очиқ бозорда қатнашиши.

Марказлашган кредитлар учун қайта молиялаштириш ставкасини ўрнатиш.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонунга кўра Марказий банк тижорат банкларига минимал мажбурий резерв бўйича маблағларни махсус счётада сақлаб туриш мажбуриятини юклаш ҳуқуқига эга. Бундай резервлар нормалари банкнинг мажбуриятлари турига, омонат ва

муддатига қараб белгиланади. Бу механизм асосан тижорат банкларининг ликвид маблағлари ҳажмини мувофиқлаштириш учун фойдаланади.

Бу билан Марказий банк тижорат банкларининг кредит бериш қобилиятига таъсир этади. Кредит, маълумки ўз навбатида пул массасининг кўпайишига, баҳоларнинг ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун мажбурий норма тез-тез ўзгартирилмайди, чунки у муомалада пул массасини тебраниб туришига ва охири иқтисодий беқарорликка олиб келиши мумкин.

Марказий банк тижорат банкларга кредитлар бўйича қайта молиялаштириш ставкасини белгилаб беради. Бу ставка тижорат банклари берадиган кредитнинг баҳосини аниқлаш асос бўлиб хизмат қилади. Қайта молиялаштириш сиёсати тижорат банкларининг бошқа манбаларидан маблағлар жалб қилишига таъсир этмайди. Марказий банк оқилона қайта молиялаштириш ставкаларини ўрнатиб тижорат банкларини ликвидлик даражасини мувофиқлаштириб туради. Марказий

банкнинг кредит сиёсати халқ хўжалигини ҳал қилувчи бўғинларини кредитлаш ва ундан рационал фойдаланишга қаратилган қайта молиялаштириш ставкаси олдинги йилларда қўйидагича белгиланган.

01.01.94дан-40%

дан-225%

дан-300%

01.07.95 дан -120% (ойига 10%)

дан-84% (ойига 7%)

дан - 60% (ойига 5%)

01.08.96 дан - 48% (ойига 4%)

01.08.97 дан - 39,6 (ойига 3,3%) ҳозирги вақтда-20 (ойига 1,66%)

Ҳозир кўпгина давлатларда пул муомаласини тартибга солишда очиқ бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилмоқда. Бу ҳозирги кўп қўлланадиган монетар сиёсатнинг бир усули ҳисобланади. Бу усул тижорат банкларининг ликвидлик даражасига тезда таъсир ўтказиш оладиган эшилувчан (мосланувчан), амалий ва оператив усул ҳисобланади. Бу усулни бошқаларидан фарқи шундаки, уни заруриятга қараб ва хоҳлаган миқдорда ўтказиш мумкин. Бу механизм бозорни ривожланиш тенденциясига қараб пул муомаласини барқарорлаштириш олиши мумкин. Марказий банкнинг очиқ бозорда операциялар ўтказиш ҳуқуқи қонунда белгиланган. Бунда олди - сотди объекти бўлиб давлат қимматбаҳо қоғозлари ва Марказий банк ўзи чиқарган қарз мажбуриятлари бўлиши мумкин. Ҳозиргача муомалада Марказий банкнинг уч ой муддатда сўндириладиган депозит сертификатлари юрган бўлса, 1996 йил март ойи охирида ГКО (давлат қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО)) чиқарилади. Бу тижорат банклари ва корхоналарининг маблағларини хавф-хатардан сақлаш ва даромад олиш имконини беради.

Давлат қимматбаҳо қоғозлар бозори Ўзбекистон учун янги ҳодиса ҳисобланади. ДҚМОни киритиш биринчидан, Молия вазирлигига ўз жорий харажатларининг бир қисмини инфляциядан холи манба ҳисобидан қоплашга, иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар ўзларининг бўш маблағларини фойда олиш эвазига инвестиция қилиш мумкинлигига имконият яратди.

ДҚМОларнинг бирламчи бозори Марказий банк валюта биржасида тижорат банклари иштирокида чиқарилади.

Зарур бўлса облигация эгаси иккиламчи бозорда ўз фойдаси эвазига уни сотиши мумкин.

Шундай қилиб, Марказий банк пул муомаласини барқарорлаштириш уни тартибга солиш борасида барча ваколат ва ҳуқуқий нормаларга эга.

Юқорида кўрсатиб ўтилган усуллар кўпгина давлатларда қўлланилади. Давлатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб бошқа селектив усуллардан ҳам фойдаланиши мумкин. Бу усулларни мақсади кредитлаш ҳажмига ва умумий пул массасига таъсир ўтказиб боришдир. Бу усулларни ҳар давлат ўзини ривожланиши даражасига қараб қўллаши мумкин.

Масалан, ривожланган давлатларда асосан очиқ бозорда операциялар ўтказиш усулидан фойдаланилади. Юқоридагиларни таҳлил қилсак, ҳар усул у ёки бу йўл билан (бевосита ёки билвосита) муомаладаги пул массасини камайтишига ёки кўпайтишига таъсир қилади.

Иқтисодиётдаги аҳволга қараб Марказий банк ўзининг пул- кредит соҳасидаги стратегиясини аниқлайди. Бундан ташқари мамлакатдаги пул муомаласи ҳукумат томонидан чиқарилган қарор ва буйруқлар билан ҳам бошқарилади. Бунга мисол қилиб корхона ташкилотларини касса тушум режасини бажариши устидан қаттиқ тазорат ўрнатиш, барча савдо шохобчаларини инкассацияга тортиш, аҳолини ўз даромадини давлат банкларида сақлашга тарғиб қилиш ва ишонтириш, қимматли қоғозлар бозорини кенгайтириш, ҳисоб чекларидан кенг фойдаланиш, банк тизимини такомиллаштириш, яъни

электрон карточкаларини жорий қилиш ва бошқалар буларнинг ҳаммаси муомаладги пул массасининг камайишига, эмиссия миқдорининг қисқаришига олиб келиши мумкин.

Пул ислоҳоти деб пул муомаласини барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан пул тизимини ўзгартиришга айтилади. Пул ислоҳоти металл пул муомаласи даврида, иккинчи жаҳон урушидан кейин - олтин девиз, олтин доллар муомаласи даврида ўтказилди.

Собиқ СССРда пул ислоҳоти 1922 - 24 йилларда, 1947 йилларда ўтказилди.

Ўзбекистонда пул ислоҳоти 1994 йилда ўтказилди ва республика мустақил давлат сифатида ўзининг миллий пул бирлигига эга бўлди.

Пул муомаласини барқарорлаштиришга пул ислоҳотини ўтказмасдан ҳам эришиш мумкин. Пул муомаласини барқарорлаштиришнинг қуйидаги усуллари мавжуд: ревальвация, девальвация, деноминация. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, иқтисодиётнинг ҳолатига, пулнинг қадрсизланиш даражасига, давлат сиёсатига қараб давлат пул ислоҳотини ўтказиши, пулни ревальвация, деноминация қилиши мумкин.

Пул кучли қадрсизланган шароитда фақат пул ислоҳотини ўтказиш йўли билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин. Пул ислоҳоти, яъни нулфикацияда кучли қадрсизланган пул бирлиги бекор қилинади ва ўрнига янги пул бирлиги киритилади. Масалан, Собиқ СССРда 1922-24 йилларда совзнакларнинг кучли қадрсизланиши натижасида 1 рубл 50 млрд. совзнакга алмаштирилган. Урушдан кейинги Германияда гиперинфляция натижасида 1924 йилда муомалага янги немис маркалари киритилган. Эски рейхсмаркалар кучли қадрсизланиши натижасида муомалага чиқарилган янги маркалар 1 марка : 1 триллион эски рейхсмарка нисбатида алмаштирилди. Рейхсмаркалар муомаласи бекор қилинди.

Ревальвация - бу пул бирлигининг олтин қийматини тиклашдан иборат. Масалан, биринчи жаҳон урушидан кейин 1925-1928 йиллар- да ўтказилган пул ислоҳоти туфайли фунт стерлингнинг урушгача бўлган олтин қиймати белгиланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ревальвация натижасида долларнинг валюта курси кўтарилди. Германия Федератив Республикасида 1961, 1969, 1971 йилларда ревальвация ўтказилган.

Девальвация - бу миллий валюта курсининг чет эл валютасига нисбатан тушишидир. Пул бирлигининг олтин миқдори белгиланган шароитда девальвация пулнинг олтин миқдорининг тушиб кетишини англатган. Масалан, 1971 йилда АҚШ долларининг олтин миқдори 7,89 % га, 1973 йил февралда 10% га камайтирилган. Сузувчи валюта курсларига ўтгандан кейин девальвация бошқариладиган валюта курслари асосида олиб борилади.

Деноминация - баҳолар масштабини йириклаштириш, яъни пул бирлигидаги «0» ларни қисқартиришдан, пул бирлигида кўрсатилган номинални камайтиришдан иборат. Совет пул тизими қарор топа бошлаган давр - 1921 -1922 йилларда икки марта деноминация ўтказилган. Биринчи деноминацияда муомалага «1922 йил пул бирликлари» чиқарилган ва улар олдинги пул бирликларига 1000 : 1 нисбатда алмаштирилган. Иккинчи деноминацияда муомалага «1923 йил пул бирлиги» чиқарилган ва 1922 йил пул бирлигига» 100 : 1 нисбатда алмаштирилган. Пул деноминацияси инфляция суръатлари паст бўлган шароитда қулай бўлиши мумкин. Агар инфляция суръатлари юқори бўлса, деноминация ўтказиш ҳеч қандай самара бермаслиги мумкин. Фақат пул ислоҳотини ўтказиш йўли билан пул тизимини барқарорлаштириш мумкин бўлади.

Пул ислоҳотини ўтказиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин.: муомаладаги пул массасини камайтириш мақсадида, дефляция курси бўйича эски пулларни янги пулларга алмаштириш:

аҳоли ва корхоналарнинг банклардаги жамғармаларини вақтинча (тўлиқ ёки қисман) ҳаракатсиз ушлаб туриш (қотириб қўйиш):

- иккала усулни биргаликда қўллаш йўли орқали пул ислоҳотини ўтказиш: бу усул халқаро амалиётда «шок йўли» билан даволаш номи билан машҳурдир. Бу усул 1948 йилда Ғарбий Германияда ҳарбий давлат

бошқарувидан бозор иқтисодига ўтишда қўлланилган. «Шок йўли» билан даволашда иш ҳақини тўлашни тўхтатиб қўйиш, ишлаб чиқаришни қисқартириш, пул ислоҳотини ўтказиш, иш ўринларини қисқартириш каби қаттиқ чоралар қўлланилиши мумкин. Масалан, Ғарбий Германияда 1948 йилнинг июнь ойида ўтказилган пул ислоҳотида аҳолининг нақд пуллари ва жамғармалари 6,5 янги немис маркасига 100 эски рейхсмарка қилиб алмаштирилди. Аҳолининг пул жамғармаларини тўлаш вақтинча тўхтатилган, кейинчалик фақат 30 фоиз атрофида тўланган ва ҳар бир кишига 60 немис маркаси миқдорида нафақа ажратилган. Натижада давлатнинг рейхс маркасидаги қарзи, мамлакатда бўлган дисбаланс тугатилган ва шу йўл билан инфляциянинг ўсиш темплари тўхтатилган.

«Шок йўли» билан даволаш Японияда 1949-50 йилларда ўтказилган ва у «Додж режаси» деган номни олган.

Бу режага асосан Японияда инфляцияга қарши жуда қаттиқ чора-тадбирлар амалга оширилган. Эркин баҳога ўтиш билан бир вақтнинг ўзида ер ислоҳоти ўтказилди, бюджет камомадини йўқотиш йўллари ишлаб чиқилди. Японияда мавжуд зарар билан ишловчи корхоналарга давлат томонидан бериладиган субсидия бекор қилинди, корхона, ташкилотларга кредит бериш шартлари мукаммаллаштирилди, аҳоли жамғармалари ишлатилмасдан қотириб қўйилди.

Иқтисодни «шок йўли» билан даволаш Шарқий Европа мамлакатлари -Югославия, Польша каби мамлакатларда ҳам қўлланилган. «Шок йўли» билан даволаш иқтисодий сиёсати 1989 йилнинг охирида Польшада қўлланилган бўлиб, иш ҳақи вақтинчалик қотириб қўйилган ҳолда , баҳолар эркинлаштирилган. Натижада 1990 йилнинг бошларига келиб Польшада товарлар мўл-қўлчилиги вужудга келиб бошлади ва товарлар баҳосининг бир неча барабор ошиши натижасида инфляция суратлари секинлашишига эришилди. Польшада бу иқтисодий тадбирнинг ўтказилиши аҳолининг яшаш шароитини анча кийинлаштирди ва ишсизлар сонини кўпайтирди.

Таянч сўзлар:

пул назарияси; қимматбаҳо металл; металл пул; хазина билетлари; қоғоз пул; кредит пул; олтин танга стандарти; номинализм; қўйма олтин стандарти; монетаризм; олтин девиз стандарти; инфляция; девальвация; судралувчи инфляция; деноминация; сузиб юривчи инфляция; ревальвация; гиперинфляция; дезинфляция; дефляция; баҳолар индекси; пул массаси; инфляция суръати; пул ислоҳоти; пул муомаласи қонуни;

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Пул назариясининг келиб чиқиш сабаблари қайсилар?
2. Металлик назариясининг вужудга келиши ва уларнинг намоёндалари қандай ғояни илгари суришган?
3. Металлик пул тизими қандай кўринишларда юзага келган?
4. Пулнинг номиналлик назарияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
5. Пулнинг номиналлик назариясининг асосчилари кимлар?
6. Пулнинг миқдорийлик назарияси ва унинг намоёндалари.
7. Ҳозирги замон пул назарияларидан қайсиларини биласиз?
8. М.Фридман ва Кейнс ғоялари тўғрисида нималарни биласиз?
9. Ҳозирги замон монетаризми ҳақида нималарни биласиз?
10. Инфляция қандай ҳолларда юзага келади?
11. Пулнинг қадрсизланиши деганда нимани тушунасиз?
12. Инфляцияни қандай турларини биласиз?
13. Пул массасини бошқариш усуллари?
14. Инфляциянинг ички ва ташқи омиллари деганда нимани тушунасиз?

15. Инфляцияни намоён бўлиш шакллари келтиринг?
16. Инфляцияни келтириб чиқарувчи омилларни сананг?
17. Қанақа инфляцияга қарши курашиш йўллари мавжуд?
18. Пул муомаласини барқарорлаштириш деганда нимани тушунаси?
19. Қандай пул ислоҳоти турларини биласиз ?

9 мавзу: Ссуда капитал ҳаракати.

Режа:

- 1. Фондларнинг айланишини ўзига ҳос хусусиятлари**
- 2. Кредитнинг зарурлиги ва аҳамияти.**

1. Ўзининг тарихий ривожланишида кредит бир неча босқичларни босиб ўтган.

Биринчи шаклланиши. Бу босқичнинг асосий белгиси ссуда капитали бозорида махсус воситачиларнинг йўқлиги эди. Кредит муносабатлари, бўш пул маблағларнинг эгаси ва қарз олувчи ўртасида бевосита амалга оширилар эди. Бу ерда кредит судхўрлик капитали сифатида намоён бўлади. Унинг характерли белгилари сифатида қуйидагиларни белгилаб ўтиш мумкин:

- қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги, тўғридан-тўғри келишувга асосланган қарз муносабатларининг тўлиқ марказлашмаганлиги;
- маблағларни тақсимлашнинг чекланганлиги;
- қарз маблағларидан фойдаланганлиги учун жуда юқори фоиз нормаларининг белгиланганлиги ва бошқалар.

Бу босқичнинг тугалланиши ишлаб чиқариш мақсадлари учун молиявий қарз ресурсларига бўлган эҳтиёжнинг кескин ошишига олиб келган капиталистик ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ. Алоҳида олинган судхўрларнинг индивидуал капиталлари кўрсатилган талабларни қондириш учун етарли эмас эди. Бу эса баъзи мулкдорлар томонидан бошқа мулкдорлар пул маблағларини жалб қилиш ҳисобидан ўз фаолиятини олиб боришга мажбур қиларди.

Таркибий жиҳатдан ривожланиш. Кредит ривожланишининг бу босқичи ссуда капитали бозорида кредит-молия ташкилотлари кўринишидаги махсус воситачиларнинг пайдо бўлиши билан характерланади.

Катта судхўрлик ва саррофлик идоралари заминида вужудга келган дастлабки банклар ўз зиммасига кўпчилик кредит институтларига кейинчалик анъанавий бўлиб қолган, энг керакли функцияларни олди. Булар:

бўш молиявий маблағларни фоиз билан вақтида тўлаш мажбурияти асосида қарз олувчига беришига асосланиб жамғариш;

юридик ва жисмоний шахслар учун ҳар хил тўлов ва ҳисоб-китоблар бўйича хизмат кўрсатиши (кейинчалик давлат учун ҳам);

- қатор махсус молиявий операцияларни ўтказиш (масалан, вексель муносабати механизми бўйича хизмат кўрсатиш ва бошқалар).

Махсус воситачиларга ссуда капитали бозорида бўлган талаб, шунингдек, фойданинг юқори нормаси банк тизимининг бошқа фаолият соҳаларидан келадиган капитал оқими ҳисобига ривожланишини аниқлаб беради (янги вужудга келаётган кредит ташкилотларининг тузувчилари судхўр ва саррофлар бўлмай, балки саноат ва савдо капиталистлари эди). Ривожланиш босқичида ссуда капитали бозоридаги муносабатлар маълум даражада шаклий характер ола бошлади, кредитлашнинг маълум бир турдаги жараёнлари ўрнатилди, ссуда капиталининг ўртача регионал ва ўртача миллий нормалари ўрнатилди ва ҳ.к. Бироқ кредит ташкилотларнинг фаолияти ҳалигача марказлашмаган эди. Бу эса ссуда капитали бозорининг ривожланишига тўсқинлик қиларди ва иқтисодиётнинг циклик ривожланиш шароитларида молиявий бозорнинг бошқа бўғинларида номуносабатликларни келтириб чиқарди.

Ҳозирги аҳволи. Бу босқичнинг асосий белгиси - иқтисодиётда кредит муносабатларини давлат томонидан марказлашган ҳолда бошқарилишидир. Давлат миқёсида кредит муносабатларининг марказлашуви ҳар бир давлатнинг Марказий банки ёрдамида амалга оширилади. Дастлабки умумиллий давлат кредит институтларининг пайдо бўлиши нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб бориш учун қўл келди ҳамда тижорат банкларининг операциялари ва хизмат кўрсатиш кўламининг кенгайишига олиб келди, масалан, фонд бозорига хизмат кўрсатиш бўйича. Кейинчалик Марказий банклар фаолияти бозор иқтисодиётини барқарорлаштиришнинг самарали омили бўлган кредит дастакларини ишлатиш бўйича йўналтирилди. Бу эса давлатники бўлмаган кредит ташкилотларини назорат қилишни кучайтиришни талаб қилди. Шунингдек, иқтисодиётда информацион технологиянинг ривожланиши, глобал банк тармоқларининг компьютер коммуникациялари ва маълумотлар базаларининг шаклланиши кредит муносабатларини янги сифатли даражага, яъни миқдорга хизмат кўрсатиш билан бирга уларнинг молиявий фаолиятининг ҳамма жабҳаларига, шунингдек, халқаро бозорга ҳам тарқалишига олиб келди.

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиҳати - бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётий неъматлар яратилади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва меҳнат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришнинг бу омиллар билан бир текисда таъминланиши муаммодир. Бу муаммо ўз ечимини кредит орқали топади.

Кредит товар-пул муносабатлари мавжуд шароитдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари вужудга келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитнинг вужудга келишини нафақат ички истеъмол учун товар ишлаб чиқариш доирасидан эмас, балки асосан юридик жиҳатдан мустақил, бир-бирига мулкдор сифатида қарама-қарши турувчи ва иқтисодий муносабатларга киришишга тайёр товар эгалари фаолият кўрсатаётган муомала доирасидан кидириш керак.

Ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишидаги ва фондларнинг бир марта айланишидаги қийматнинг ҳаракати кредит муносабатлари пайдо бўлишининг иқтисодий асосидир.

Бизга маълумки, корхоналарнинг ишлаб чиқариш фондлари (қиймат шаклидаги меҳнат воситалари ва предметлари) муайян бир муддатда пул (П), ишлаб чиқариш ва товар (Т) шаклларида бўлиши мумкин. Корхона ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$P - T \dots$ Ишлаб чиқариш $\dots T^1 - P^1$

Фондлар доиравий айланишининг биринчи босқичида (П-Т) пул фондларининг ишлаб чиқариш фондларига айланиши содир бўлади. Бунда мавжуд пул маблағларига меҳнат предметлари ва воситалари сотиб олинади.

Фондлар айланишининг иккинчи босқичида (... Ишлаб чиқариш ...) ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб, бунда тайёр маҳсулотни яратиш рўй беради, маҳсулот кўриниши товар кўринишини олади, ишлаб чиқариш воситалари қийматида янги қиймат қўшилади.

Учинчи босқичида (T^1 - P^1) тайёр маҳсулот сотилади. Товар ўзининг бошланғич пул шаклига ўтади., лекин бунда товар ҳам, пул ҳам ўзининг ишлаб чиқариш жараёнидан олдинги ҳолатига нисбатан қиймат жиҳатдан ва миқдор жиҳатдан ортган ҳолда бўлади.

Маҳсулотни сотгандан кейин олинган пул фондлари ўз навбатида яна харажат қилинади, яъни янги ишлаб чиқариш жараёни учун янги ишлаб чиқариш воситалари сотиб олинади, иш ҳақи тўланади ва бошқа харажатларга сарфланади. Шундай қилиб, айланма маблағларнинг айланиши қайта-қайта такрорланаверади ва фондларнинг доиравий айланиши вужудга келади. Фондларнинг ҳар бир индивидуал доиравий айланиши ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг бир қисми сифатида бошқа доиравий айланишлар билан узвий боғланган.

Маълумки 1-бўлим корхоналари томонидан яратилган маҳсулот 2-бўлим корхоналари ва ноишлаб чиқариш соҳаси томонидан истеъмол қилинади. Ўз навбатида 2-бўлим маҳсулоти нафақат ўз истеъмолчилари эҳтиёжини, шунингдек, 1-бўлим истеъмолчиларининг ҳам эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади.

Буларнинг ҳаммаси оборот фондларининг доиравий айланиши узлуксизлигидан ва фондларнинг индивидуал айланишлари ўртасида узвий боғлиқлик мавжудлигидан далолат беради.

Асосий фондлар қиймати ҳаракати жараёнида ресурсларни ишлаб чиқаришдан бўшатилиши кўзга ташланади. Маълумки, ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат хизмат қилади ва уларнинг қиймати товар маҳсулоти қийматида аста-секин ўтиб боради. Асосий фондларнинг аста-секин эскириш қиймати ўз ўлчами бўйича корхонанинг янги воситалар сотиб олиш ҳажмини таъминлай олмайди.

Фондларнинг айланишида асосий фондларнинг ўзгарувчан ҳаракати рўй беради. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, бунда баъзи корхоналарда бўш пул маблағлари тўпланиб қолади, бошқаларида эса катта харажатларга эҳтиёж туфайли маблағлар етишимовчилиги юзага келади.

Худди шундай вазият айланма фондлари ҳаракатида ҳам вужудга келади. Бу ерда уларнинг узлуксиз айланишидаги тебранишлар янада хилма-хилдир. Даставвал, бу тебранишлар ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан маҳсулотни сотиш вақти бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади.

Маблағлар ҳаракатидаги тебранишлар товар маҳсулотини жўнатиш билан боғлиқ харажатлар туфайли ҳам вужудга келади. Маълумки, маҳсулотни жўнатиш вақти билан уни сотишдан олинadиган тушумнинг корхона ҳисоб рақамига келиб тушиш вақти кўп ҳолларда тўғри келмайди. Бу ҳол турлича сабаблар туфайли юзага келиши мумкин. Масалан, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи корхона билан уни истеъмол қилувчи корхона бир биридан муайян масофада жойлашганлиги, мол сотиб олувчи корхонанинг айни вақтда товар ва хизматларга тўлаш учун ҳисоб-китоб счётида пул маблағларининг етарли эмаслиги ва бошқалар туфайли келибчиқади.

Фондларнинг доиравий айланишидаги тебранишлар заминида ишлаб чиқариш вақти билан маҳсулотларни сотиш вақтининг мос келмай қолишидан вужудга келадиган қийинчиликларни бартараф этувчи муносабатларнинг пайдо бўлиши табиий ҳолга айланади. Бу муносабатлар маблағларнинг вақтинча бекор туриб қолиши билан бу маблағларга бўлган эҳтиёж ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф этади. Бундай муносабатлар одатда кредит муносабатлар деб юритилади ва кредит муносабатлар асосида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган кредит категорияси юзага келади.

2. Кредит орқали жамиятимизда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

биринчидан, фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган мабалағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олдин олинади;

иккинчидан, такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредитнинг вужудга келиши реалликка айланиши учун муайян шароитлар бўлиши зарур. Шу масала бўйича баъзи иқтисодий адабиётларда келтирилган фикрларни таҳлил қилиб, иқтисодчилар томонидан кредитнинг юзага келишининг қуйидаги шартларига кўпроқ эътибор берилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Кредит муносабат бўлиши учун:

биринчидан, кредит муносабат иштирокчилари - қарз берувчи ва қарз олувчи - ҳуқуқий жиҳатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар иккала томон бир-бири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажаришини моддий жиҳатдан кафолатлай олиши керак. Мажбуриятларни бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳуқуқий субъект сифатида томонлар итисодий муносабатга киришишлари керак.

иккинчидан, қарз берувчи ва қарз олувчи манфаатлари бир-бирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар, авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Кредитор(қарз берувчи) томонидан пул маблағларини қарзга бериш бўйича, қарз олувчи томонидан эса шу маблағларни олиш бўйича қизиқиш туғилган тақдирдагина кредит муносабатлари вужудга келади.

Кредитнинг вужудга келиши кредит муносабатлари иштирокчилари манфаатларининг йўналишига боғлиқ. Томонлар манфаатларнинг мос келиши кредит шартномаси тузилишини таъминлайди. Лекин, кредит муносабатлари иштирокчилари манфаати нафақат вақт ва фазо жиҳатдан, шунингдек, сифат жиҳатдан ҳам мос тушган тақдирдагина бу муносабатлар реалликка айланади. Шу билан бирга кредитнинг бу муҳим сифатлари кредит муносабатлари содир бўлишининг асосий сабаби бўлолмайди. Кредит вужудга келиши учун, юқорида айтилгандек, аниқ бир иқтисодий асос - фондларнинг доиравий айланиши ва шунга ўхшаш бошқа аниқ шароитлар бўлиши зарур. Фақатгина ана шу таъсир этувчи омиллар бўлган тақдирдагина кредитнинг вужудга келиши реалликка айланади.

Баъзи иқтисодий адабиётларда кредитнинг зарурлиги хусусида бир неча бошқа фикрлар ҳам учрайди. Масалан, кредит корхоналар фаолиятини назорат қилишни амалга ошириш учун зарур деб таъкидланади. Агар бу фикр тўғри деб қарайдиган бўлсак, кредитнинг зарурлиги фақат кредитор учун тушунарли бўлади, чунки у қарз бериш орқали қарз олувчи фаолиятини назорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Бундай шароитда кредитнинг чегараси ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланишига асосланган объектив жараёнларга эмас, балки банкнинг кредит операциялари орқали қарз олувчининг фаолиятини назорат қилиш истагига боғлиқ бўлиб қолади.

Бу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, кредитнинг объектив зарурлиги такрор ишлаб чиқариш жараёнида фондларнинг доиравий айланиши қонуниятларига асослангандир.

Кредитга зарурият туғилганда қуйидаги манбалардаги бўш маблағлардан кредит ресурслар сифатида фойдаланиш мумкин. Бу манбалар асосан қуйид агил ардир:

1) асосий фондларни тиклаш, капитал таъмирлаш учун ажратиладиган амортизация сифатидаги пул маблағлари;

товарларни сотиш ва янги моддий ресурсларни сотиб олиш вақтларининг

бир-бирига мос келмаганлиги туфайли юзага келган бўш пул маблағлари;

товарлар реализациясидан тушган тушум билан иш ҳақини тўлаш вақтлари орасида вақтинча бўш туриб қолган пул маблағлари;

кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида йиғиладиган ва капиталлаштириш учун мўлжалланган қўшимча маблағлар;
шахсий сектор даромадлари, жамғармалари ва бошқа бўш пул маблағлари.

Кредитнинг зарурлигини ифодаловчи омиллар моҳиятини очишда, уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кредит шартномасини тузиш даражасига олиб келиш хато ҳисобланади. Алоҳида олинган бир омилнинг ўзи кредит берилиши учун у ёки бу даражада етарли бўлмаслиги мумкин.

Масалан, айтийлик корхоналарда ишлаб чиқариш фондларининг доиравий айланиши жараёнида уларда кредитга эҳтиёж туғилади. Шунга асосан кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш зарурлигидан келиб чиқади деган шартга асосланган ҳолда кредит берилиши керак. Аммо, бунда қўшимча ресурсларга муҳтожлик ўз-ўзидан автоматик тарзда кредит берилиши кераклигини ифодаламайди. Бунинг учун кредитнинг зарурлигини ифодаловчи бошқа шароитлар ҳам мавжуд бўлиши керак.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири кредит муносабатларини ривожлантиришда банклар кредит учун характерли муҳим шартлар ва қонунларга асосланган ҳолда кредитлаш жараёнини амалга оширишлари зарур.

Хулоса қилиб айтганда, корхоналарнинг ҳўжалик ҳисобида иш юритишида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш, корхонанинг асосий ва айланма фондларининг доиравий айланишининг тўхтаб қолишига йўл қўймаслик, корхоналарнинг молиявий ресурслар билан таъминланганлик даражасининг маромийлигини сақлаш, корхоналар томонидан товар маҳсулотини сотганда сотилган товар учун тўлов суммасини олиш объектив ва субъектив сабаблар туфайли кечиктирган ҳолда кредитнинг зарурлиги келиб чиқади.

Аммо, кредит бериш унинг зарурлиги билангина кифояланиб қолмасдан унинг мақсадли ишлатилиши шарт-шароитлари билан ҳам белгиланади.

Иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини ижтимоий ишлаб чиқариш таъминлайди. Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини эса кредит воситасида узлуксиз давом эттириб, моддий неъматлар яратиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган, бир зум бўлсада, тўхтаб қолишга йўл қўйилмайди.

Демак, кредит иқтисодиётнинг бир текисда ривожланишини таъминловчи дастаглардан бири деган хулосага келишимиз мумкин.

Таянч иборалар: кредитор, қарз олувчи, қарз берувчи, ссуда капитали, судхурлик, саррофлик, кредит муносабатлар.

Ўз билимини текшириш учун саволлар:

1. Кредитнинг зарурлигини белгиловчи омилларни биласизми?
2. Кредит қобилияти деганда нимани тушунаси?
3. Кредит таъминотиға нималар киради?
4. Кредит риси ва уни келтириб чиқарувчи омиллар нима?
5. Лизинг ва факторинг кредитини ўзига хос хусусиятлари.
6. Кредитлаш шартларига нималар киради

10 мавзу: Кредитнинг моҳияти ва функциялари.

Режа:

- 1. Кредит ва унинг моҳияти, кредит объектлари ва субъектлари.**
- 2. кредитнинг ҳаракат босқичлари.**
- 3. Кредитнинг функциялари.**
- 4. Кредитнинг шакллари ва турлари, уларнинг тавсифи.**

1. Бизга маълумки, пул маблағларига кўп ҳолларда кредитларни, корхоналарнинг ҳисоб варақасидаги маблағларни ва нақд пулларни, оборот маблағларини ва молиявий ресурсларни киритадилар.

Бу иқтисодий категориялар ташқи томондан ўхшагани билан, уларни ички хусусиятлари жуда хилма-хил ва бир-бирига ўхшамайди.

Кредит - бу вақтинча бўш турган пул маблағларини пул эгаси ёки бошқалар томонидан маълум муддатга, ҳақ тўлаш шarti билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндиси.

Кредит ёрдамида товар-моддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчилар маблағлари етарли бўлмаган шароитда тўловни кечиктириб товарлар сотиб олишлари ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

Кредит иқтисодий категория бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг аниқ бир кўриниши сифатида юзага чиқади.

Кредит ҳар қандай ижтимоий муносабат эмас, балки ижтимоий ишлаб чиқариш маҳсули, қийматнинг ҳаракати, қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориядир.

Кредитнинг моҳияти унинг ички белгиларини очиб беришга қаратилган. Кредитнинг моҳиятини очиш - бу унинг сифатларини, кредитнинг муҳим томонларини, уни иқтисодий муносабатлар тизимининг бир элементи сифатида кўрсатувчи асосларини билиш демакдир.

Иқтисодий категория сифатида кредитнинг моҳияти кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилиб чиқилган ва улар томонидан кредитнинг моҳияти бўйича турлича фикр билдирилган.

Масалан, Э. Вознесенский, А. Зверев, Д. Аллахвердян каби олимларнинг фикрича, кредит махсус категория ҳисоблансада у молия таркибига киради, деб ҳисоблашади.

В. Захаров, О. Лаврушин, М. Пессель, И. Левчук, В. Рмбин, А. Қодиров, Т. Қоралиев каби олимлар эса кредитни молия билан параллел равишда фаолият кўрсатувчи алоҳида мустақил иқтисодий категория деб ҳисоблайдилар.

Кредитни мустақил категория сифатида моҳиятини аниқлаш мураккаб саволлардан биридир.

Кредитга қарзга бериладиган қийматнинг ҳаракати сифатида қараш мумкин.

Захаров В. «Кредит вақтинчалик фойдаланишга бериладиган қиймат бўйича бўладиган ижтимоий муносабатдир» деб хулоса қилган бўлса,

Қодиров А., Пессель М. Кредит иқтисодий категория бўлиб, унда ишлаб чиқариш муносабатлари ўз аксини топади ва давлат, хўжалик ташкилотлари, корхоналар, муассасалар бир-бирига қийматни маълум вақтга, қайтариб беришлик ва тўловлилик шарти билан берадилар деб уқтирадилар.

Юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда кредитнинг баъзи муҳим томонлари аниқланади:

биринчидан, унинг ижтимоий маҳсулот яратиш, миллий даромад ва пул ресурсларини қайта тақсимлашга боғлиқлиги;

иккинчидан, кредитнинг ҳаракат шаклига (товар ёки пул тарзида) эга эканлиги;

учинчидан, такрор ишлаб чиқаришдаги ҳаракатнинг асосий ҳал этувчи белгиси (қарз) эканлиги ва ҳ. к.

Берилган кредит қайтариб беришлик характерига эга. У худди шу сифати билан молиядан фарқ қилади.

Ссуда капитали манбаларининг таҳлили кредитнинг иқтисодий категория сифатидаги моҳиятини аниқлашга асос бўлиб хизмат қилди.

Бир қатор иқтисодчиларнинг фикрича, кредит жамиятдаги вақтинча бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни тақсимлаш шаклидир.

Бу нуқтаи назардан, кредит вақтинча бўш пул маблағларини қарзга бериш бўлиб, муайян белгиланган муддатдан сўнг бу маблағлар ўз манбасига қайтиб келиши керак.

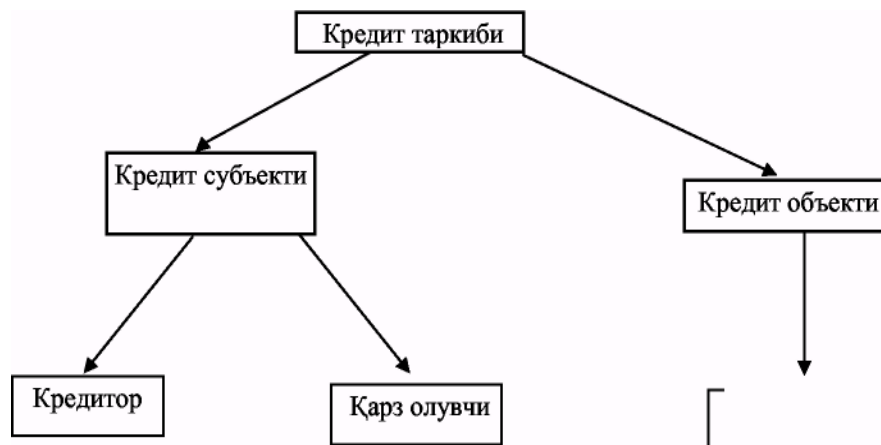
Кредитнинг моҳиятини янада аниқлаштириш учун унинг таркибини, ҳаракат босқичларини, иқтисодий категория сифатидаги муҳим белгиларини ва ижтимоий - иқтисодий характеристикасини кўриб чиқамиз. Кредитнинг моҳиятини тушуниш учун аввалом бор, унинг таркиби нимадан иборат эканлигини тушуниб олиш зарур. Кредит муносабат бўлиши учун унинг зарур элементлари - кредитнинг объекти ва субъекти бўлиши зарур.

Кредит муносабатларида субъектлар икки хил бўлади:

Кредитор (қарз берувчи)

Қарз олувчи

Бундан ташқари кредит муносабатлари таркибининг элементи сифатида кредитнинг объекти юзага келади.

Қарзга берилувчи қиймат йўналиш

Кредит объекти - бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олувчига бериладиган ва қарз олувчидан кредитор (қарз берувчи)га қайтиб бериладиган қийматдир.

Бунда қарзга берилган маблағ ўз қийматини сақлаб қолишлилиги кредитнинг асосий сифати ҳисобланади.

Кредит таркиби унинг элементлари бирлигини ифодалайди.

2. Кредитнинг ҳаракат боскичлари ҳам уни муҳим белгиси ҳисобланади. Қарзга берилувчи қиймат ҳаракатини куйидаги схемада ифодалаш мумкин:

B_k - кредитнинг берилиши

$O_{kз}$ - кредитни қарз олувчи томонидан унинг вақтинчалик эҳтиёжларини қондириш учун олиниши

I_k - кредитни ишлатилиши қарз олувчининг кредитни нима мақсадда олганлиги билан узвий боғлиқ бўлади.

B_p - қарз олувчининг хўжалигида қарзга олинган қийматни айланма обороти тугалланишини ресурсларнинг оборотдан чиқарилиши ифодалайди.

K_k - кредитни қайтариш

$\Phi_{кс}$ - вақтинчалик берилган қийматни кредитор қўлига қайтиб келиши (% билан)

Кредитнинг моҳиятини унинг асоси маълум вақтдан кейин қайтариб берувчанлик шарти ва фоиз билан қайтариши шарти янада кенгроқ очиб беради. Бу ҳар иккала шартдан ташқари кредитнинг иқтисодий категория сифатида ҳаракат қилишини асослаш учун иқтисодий муносабатларнинг чуқур ижтимоий - иқтисодий белгиларини ҳисобга олиш зарур.

Кредит моҳиятининг таҳлили узлуксиз жараён. Бунда таҳлил жараёнида янгидан янги белгилар, хусусиятлар юзага чиқиши мумкин.

3. Ҳар қандай иқтисодий категория ўзининг функцияларига эга бўлгани каби кредит ҳам ўзининг бир қатор функцияларига эга. Ижтимоий-иқтисодий тизимда кредитнинг ўрни ва роли у бажараётган функциялари билан аниқланади. Кредитнинг функцияси - бу кредитнинг иқтисодиётда фаолиятининг конкрет равишда намоён бўлишидир.

Кредитни таҳлил қилишда, функция, унинг моҳияти ва роли ўртасидаги оралиқ звено сифатида кўриб чиқилади.

Кредитнинг функциялари ҳақида олимлар ўртасида ягона изчиллик йўқ.

И. Лаврушиннинг фикрича, кредитнинг функцияларини таҳлил қилишда иккита ечилмаган муаммо мавжуд:

функцияни тушунишнинг услубий асослари;

функцияларнинг таркиби ва структураси.

Кредитнинг таркибий қисмидан келиб чиққан ҳолда унга қуйидаги муносабатларга хос функциялар тааллуқли:

а) кредиторнинг қарз олувчи ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

б) қарз олувчининг кредитор ва қарзга берилувчи қиймат билан муносабати орқали;

в) қарзга берилувчи қиймат билан кредитор ва қарз олувчининг муносабати орқали.

Кредитор ва қарз олувчи ўртасидаги муносабат шундай аниқланадики, бунда кредитор қарз олувчига ресурсларни таклиф қилади, қарз олувчи бу ресурсларни ишлатади ва бунда қарзга берилувчи қиймат кредитор ва қарз олувчи ўртасида айланади. Бу ердан кредитнинг биринчи функцияси келиб чиқади:

1. Қарзга берилувчи қийматни вақтинча фойдаланишга бериш функцияси

Кредит ва пул маблағлари ўртасидаги муносабатлардан келиб чиққан ҳолда, кредитнинг ҳақиқий пулларни кредит пуллари билан алмаштириш функция олдинга сурилган. Лекин бу функция ҳозирги кунда иқтисодий муносабатлар «саҳнасидан» чиқиб кетган.

Кредитнинг ташқи муҳит билан алоқаси унинг иккинчи функциясини келтириб чиқаради.

2. Қайта тақсимлаш функцияси

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча фазаларига - ишлаб чиқариш, тақсимлаш, муомала ва истеъмолга хизмат кўрсатади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда кредит, ишлаб чиқариш, тақсимлаш ёки истеъмол жараёнида кечадиган функциялардан фаркли ўлароқ қайта тақсимлаш функциясини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида ссуда капитали бозори вақтинча бўш молиявий ресурсларни бир фаолият жабҳасидан бошқасига йўналтирувчи ва натижада юқори фойдани таъминловчи ўзига хос дастаг сифатида намоён бўлади.

Қайта тақсимлаш функцияси ёрдамида корхоналар, ташкилотлар, давлат ва шахсий секторнинг бўш пул маблағлари ва даромадлари ссуда капиталига айлантирилади ва вақтинча фойдаланишга, муайён тўлов асосида берилади. Бу функция ёрдамида ишлаб чиқаришдаги пропорциялар ва пул капитали ҳаракати бошқарилиб турилади.

Ўзининг турли тармоқлар ва минтақаларда табақаланиш даражасига таяниб, кредит иқтисоднинг стихияли макробошқарувчиси сифатида намоён бўлади. Баъзи ҳолларда бу функциянинг амалга оширилиши бозор тизимида номутанносивбликнинг чуқурлашувига олиб келиши мумкин. Худди шундай ҳолат МЁД давлатларида бозор иқтисодига ўтиш босқичида намоён бўлмоқда. Шунинг учун кредит тизимини давлат томонидан бошқаришнинг муҳим вазифаларидан бири бу иқтисодий устунликни оқилона тавсифлаш ва кредит ресурсларини у ёки бу тармоққа жалб қилишни рағбатлантиришдан иборатдир.

3. Муомала харажатларини тежаш функцияси

Кредит вужудга келиш давридан бошлаб ҳақиқий пулларни (олтин, кумуш) кредит пуллари - векселлар, банкноталар, чеклар билан алмашинишини таъминлаб келган. Лекин, олтиннинг монетар роли йўқолиши туфайли кредит бу функцияси ёрдамида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ривожлантириб, ҳисоб-китобларни тезлигини ва кам харажатлилигини таъминламоқда. Капиталнинг муомалада бўлиш вақтининг иқтисод қилиниши унинг ишлаб чиқаришда бўлиш вақтини оширади ва бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, фойданинг ортишига олиб келади.

Бу функциянинг амалга ошиши кредитнинг иқтисодий моҳиятидан келиб чиқади. Унинг манбаи саноат ва савдо капиталининг доиравий айланиши жараёнида вақтинча бўшаган молиявий маблағлар ҳисобланади. Хўжалик субъектлари пул маблағларининг келиб тушиши ва ишлатилиши ўртасидаги вақт бўйича фарқ фақатгина ортиқча

маблағлар ҳажмини эмас, балки молиявий маблағларнинг етишмовчилигини ҳам аниқлаб беради. Шунинг учун корхона ва ташкилотларнинг ўз айланма маблағларининг вақтинчалик етишмовчилигини тўлдириш учун ссудалар бериш кенг тарқалиб борган.

4. Капитал тўпланишининг жадаллашуви ва концентрациялашуви функцияси.

Капитал тўпланиши жараёни иқтисодий ривожланишнинг барқарорлашуви ва ҳўжалик юритувчи ҳар бир субъектнинг мақсадга эришишининг муҳим шарти ҳисобланади. Бу масалани ҳал қилишга ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шунинг билан бирга, қўшимча фойда олишга қарз маблағларидан фойдаланиш ёрдам беради. Шунинг таъкидлаб ўтиш зарурки, иқтисодий инқироз даврида бу ресурсларнинг қимматлилиги кўпчилик ҳўжалик фаолияти жабҳаларида капитал тўпланишини жадаллаштириш масаласини ҳал қилишда тўсқинлик қилади. Шунга қарамасдан, кўриб-чиқилаётган функция ҳозирги шароитда режали иқтисодиёт даврида ривожланмаган ва маблағлар билан таъминланмаган фаолият жабҳаларини молиявий маблағлар билан таъминланиш жараёнини сезиларли тезлаштириди.

5. Муомалага тўлов воситаларини чиқариш функцияси.

Бу функциянинг амалга ошиш жараёнида кредит фақатгина товар эмас, балки пул муомаласининг жадаллашувига, ундан нақд пулларни сиқиб чиқариб, тўловлар айланишининг тезлашувига ижобий таъсир кўрсатади. Кредит туфайли пул муомаласи доирасига вексель, чек, кредит карточкалари каби воситаларни киритилиб, нақд пулли ҳисобкитобларни нақдсиз операциялар билан алмаштиради. Бу эса ички ва ҳалқаро бозордаги иқтисодий муносабатлар механизмини осонлаштиради ва тезлаштиради. Бу масалани ҳал этишда тижорат кредити замонавий товар алмашилишининг керакли элементи сифатида муҳим ўрин тутди.

Фан техника тараққиётининг жадаллашуви ҳам кредит орқали самаралироқ амалга оширилиши мумкин. Урушдан кейинги йилларда фан-техника тараққиёти ҳар бир мамлакат ёки алоҳида ҳўжалик юритувчи субъект иқтисодий ривожининг ҳал қилувчи омилига айланган. Кредитнинг фан-техника тараққиётини жадаллаштириш-даги ролини фан-техника ташкилотларининг фаолиятини молиялаштириш жараёни орқали кузатиш мумкин. Илмий тадқиқот ишларини олиб боровчи марказларнинг нормал ишлаб туришини таъминлаш учун ҳам, улар фаолиятини молиялаштиришда кредит ресурслари ишлатилиши мумкин. Шунингдек, кредит инновацион жараёнларда ишлаб чиқаришга илмий тадқиқот натижаларини жорий қилиш ва ишлаб чиқариш технологиясини ўзгартириш билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш жараёнларини амалга ошириш учун зарур.

Албатта, корхоналарнинг маблағлари етарли бўлган ҳолда бу турдаги харажатлар дастлаб корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади, шунингдек, ўз маблағлари етарли бўлмаган шароитда банкнинг мақсадли ўрта ва узок муддатли ссудалари ҳисобидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

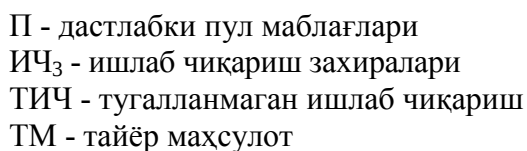
Кредитни ишлатиш самарадорлиги уни позитив равишда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига таъсири билан аниқланади.

Кўриб ўтганимиздек, кредит ҳўжалик субъектлари томонидан ишлаб чиқариш ва сотув, тўлов жараёнидаги маблағлар етишмовчилигини қоплаш учун олинади. Агар корхона ишлаб чиқариш захираларини сотиб олиш учун кредит маблағлардан фойдаланадиган бўлса, шу кредит фондлар айланишининг барча босқичларини босиб ўтади ва микдорий жиҳатда ўсган ҳолда айланишдан чиқарилади ва қарз берувчига қайтарилади.

Кредит ресурсларидан корхона қуйидаги ҳолларда фойдаланиши мумкин:
корхона кредитни харажатларнинг бирон турини амалга ошириш учун,
масалан, хом ашё, материаллар сотиб олиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш
учун ёки жўнатилган товарлар учун олиши мумкин;

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда хўжаликлар томонидан кредитдан фойдаланиш вариантларини қуйидагича схема кўринишида ифодалаш мумкин:

ккредитнинг чиқарилиши

ЖТ - жўнатилган товарлар

П - айланишдан бўшаган пул маблағлари

К-кредит

Юқоридаги ҳоллардан кўриниб турибдики, ҳар бир корхона ўз фаолияти давомида кредит ресурсларига муҳтож бўлиши мумкин.

4. Кредитга бўлган талаб қайси усулда ва муддатда, ким томондан қондирилишига ва қарз олувчиларга таклиф қилинишига қараб, кредит бир неча тур ва шаклларга бўлинади.

Узоқ даврлардан буён кредитнинг қуйидаги турлари қўлланилиб келинмоқда.

Қисқа муддатли кредитлаш;

Ўрта муддатли кредитлаш;

Узоқ муддатли кредитлаш.

Қисқа муддатли кредитлашда кредитлар бир неча ойлардан бир йилгача бўлган муддатга берилади. Бу турдаги кредитлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларининг доиравий айланишининг узлуксизлигини таъминлайди. Бизга маълумки, айланма фондларнинг доиравий айланиши деярли барча ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларида бир йил ва унд

ан

камроқ вақт давом қилади. Бир йил фондлар айланишининг табиий ўлчови сифатида хизмат тилади. Шунинг учун ҳам бир йил қисқа ва узоқ муддатли кредитлашнинг чегараси бўлиб хизмат қилади. Қисқа муддатли кредитлар ўз табиатига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. *кредитлаш объектларининг иқтисодий моҳиятига қараб:*

*товар моддий бойликлари учун бериладиган кредитлар;

*ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулотнинг янги турини ўзлаштириш, мавсумий харажатларни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни) учун бериладиган кредитлар;

*ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун бериладиган кредитлар (аккредитив очилганда, тайёр маҳсулотни жўнатганда ва бошқа ҳолларда).

2. *Тўлаш муддатига қараб:*

*муддатли, муддати кечиктирилган ва муддати ўтиб кетган кредитлар.

3. *Кредитни тўлаш манбаларига қараб:*

*қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан;

*гарант маблағлар ҳисобидан;

*янги кредитлар жалб қилиш ҳисобидан.

4. *Таъминланганлик тамойилининг амал қилишига қараб:*

*тўғридан-тўғри таъминланганликка эга бўлган кредитлар;

*эгри (бирор корхона ва ташкилот воситасида) таъминланганликка эга бўлган кредитлар;

*таъминланмаган кредитлар.

5. *Тўланадиган фоиз даражасига қараб:*

*ўртача (нормал) фоиз ставкали;

*юқори фоизли;

*паст фоиз ставкали;

*фоизсиз кредитларга бўлинади.

Ўрта муддатли кредитлар асосан бир йилдан беш йилгача бўлган муддатга берилади.

Узоқ муддатли кредитлашда кредитлар беш йилдан ортиқ муддатга берилади. Узоқ муддатли кредитлар асосан асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва улар билан боғлиқ соҳаларни таъминлашга ишлатилади. Ҳозирги даврда узоқ муддатли кредитлар банклар томонидан жуда кам миқдорда берилсада, улар капитал қўйилмаларини, лойиҳаларни молиялаштиришнинг асосий манбаи сифатида давлатимиз иқтисодини ривожлантиришда катта аҳамият касб этмоқда. Узоқ муддатли кредитлар хўжалик ташкилотлари томонидан қуйидаги объектлар учун жалб қилиниши мумкин:

кайта тиклашга капитал харажатларни амалга ошириш учун;
ҳаракатдаги асосий фондларни кенгайтириш ва модернизация қилиш
билан боғлиқ харажатлар учун;
янги қурилиш ва қўшимча юқори самарали тадбирлар бўйича
харажатларни амалга ошириш учун;
янги фан, илмий техника соҳасида тадқиқодлар олиб бориш ва
ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш учун ва бошқалар.

Кредит муносабатларининг субъектлари ва объектига, фоиз ставкасига ва кредитнинг ҳаракат доирасига қараб, кредитнинг қуйидаги мустақил шакллари амалиётда қўлланилиши мумкин. Булар банк кредити, тижорат кредити, истьёмол кредити, давлат кредити, халқаро кредит. Амалиётда кредитнинг ҳар бир шакли ҳам бир неча бўлақларга бўлиниши мумкин.

Банк кредити. Иқтисодиётда кенг тарқалган кредит муносабатларининг шаклларида биридир. Унинг объекти пул маблағларини бевосита ссудага бериш жараёни ҳисобланади. Банк кредитини берувчи кредит муассасалари кредитлаш жараёнини амалга ошириш учун Марказий банкдан махсус лицензия (рухсатнома) олган бўлишлари зарур. Қарз олувчи сифатида ҳуқуқий шахслар, аҳоли, давлат, хорижий давлат миждозлари иштирок қилишлари мумкин. Кредит муносабатларининг воситаси бўлиб, кредит шартнома ёки кредит келишуви ҳисобланади. Бу кредит тури бўйича олинadиган даромад ёки ставка томонлар билан келишилади ва банк фоизи ёки ссуда фоизи кўринишида бўлади.

Жаҳон амалиётида банк кредитидан фойдаланишда унинг турли хил хусусиятлари ҳисобга олинади.

Қисқа муддатли банк кредитлари қарз олувчи корхонанинг хўжалик фаолиятида айланма маблағлар етишмовчилигини тўлдириш учун қўлланилади. Бозор иқтисодиёти тамойилларига мос келувчи бундай жараённинг бўлиши ссуда капитали бозорида мустақил сегмент пул бозорининг юзага келишига олиб келади. Қисқа муддатли кредитлар фонд бозорида, савдо ва хизматлар кўрсатишда, банклараро кредитлаш режимида кўпроқ қўлланилади.

Ҳозирги шароитда қисқа муддатли кредитлар қуйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

кредитларнинг жуда қисқа муддатларга (баъзида бир ойгача муддатга)
берилиши;

кредитнинг муддати ва фоиз ставкасининг бир-бирига тескари
пропорционал (кредитнинг муддати жуда қисқа бўлсада, фоиз ставкаси
жудаюқори) бўлиши;
ишлаб чиқариш соҳасидан кўпроқ муомала соҳасига хизмат кўрсатиш;

Ҳозирги вақтда бир йил муддатга берилadиган кредитлардан тижорат характеридаги фаолиятини амалга ошириш, аграр секторда ва инвестицияларни талаб қилувчи инновацион жараёнларни кредитлашда кенг фойдаланилмоқца.

Узоқ муддатли кредитлар ўрта муддатли кредитлар каби асосий фондлар ҳаракатини таъминлайди ва улар кредит ресурсларнинг катта ҳажми билан ажралиб туради. Узоқ муддатли кредитлар 3 йил-дан 5 йил муддатгача, давлат томонидан тегишли молиявий кафолатларни олган ҳолда, кредитнинг муддати 10 йил ва ундан ортиқ муддатга узайтирилиши мумкин.

Қарзни тўлаш усули.

Қарздор томонидан бир мартада тўлиқ суммада тўланadиган кредитлар. Бу усул қисқа муддатли кредитларни қайтаришнинг ананавий усули ҳисобланиб, ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилиши жуда содда механизмга эга бўлади, чунки бу усулда дифференциаллашган фоиз ставкасини ҳисоблаш механизмини қўллаш талаб қилинмайди.

Кредитни тўлашда кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бўлиб бўлиб тўланadиган кредитлар бўлиши мумкин. Қарзни тўлашнинг бу усулида кредитни қайтаришнинг аниқ шартлари кредит шартномада келтирилган бўлади. Кредитни бўлиб-бўлиб тўлаш усули кўпинча узоқ ва ўрта муддатли кредитларни тўлашда ишлатилади.

Кредит бўйича фоизни ундириб олиш усули

Амалиётда олинган кредитлар бўйича фоиз ставкаларини тўлашнинг бир неча хил усуллари мавжуд:

*Кредитни тўлаш муддати келганда фоиз ставкасини ҳам қўшиб тўлаш усули. Бу усул бозор иқтисоди яхши тараққий қилган мамлакатларнинг хўжалик ташкилотлари фаолиятида кенг қўлланиладиган анъанавий усул бўлиб, у ҳисоб-китоб характери жихатидан оддий бўлади. Бу усул кўпроқ қисқа муддатли ссудаларни тўлашда қўлланилади.

*Кредит шартномасида кўрсатилган муддат давомида бир текисда қарз олувчи томонидан тўланадиган кредит бўйича фоизни ундириб олиш усули Амалиётда бу усул узоқ ва ўрта муддатли кредитларни тўлашда қўлланиладиган анъанавий усулдир ва томонлар келишган ҳолда кредит бўйича фоизларни тўлашга ҳар хил ёндашишлари мумкин. Масалан, кредит узоқ муддатга берилган бўлса, кредит бўйича фоиз ставкасини тўлашни кредитдан фойдаланиб бошлаганидан бир ёки икки йил ўтгандан кейин белгилаб бериш мумкин.

Қарз олувчига кредит берилаётган вақтда кредит учун тўланадиган фоиз бевосита банк томонидан ушлаб қолинадиган кредитлар. Кредит учун фоиз ставкасини бу усулда тўлаш ривожланган бозор иқтисоди шароитларига мос келмайди ва у учун характерли эмас. Бу усул фақат судхўрлик капиталида ишлатилади. Мамлакатда иқтисодий ҳолат нобарқарор бўлганида банклар қисқа муддатли кредитлашни ва кредитлар бўйича фоизлар тўлашни шу усулда олиб борганлари улар учун қулай ҳисобланади ва амалиётда шу усулдан кенг фойдаланадилар.

Таъминланганликнинг мавжудлиги.

Ишончли кредитлар ва уларнинг қайтарилишини таъминловчи бирдан-бир гаров шакли бевосита кредит шартномаси ҳисобланади. Кредит шартномаси шартларининг бажарилишини кредит таъминланганлигининг шarti сифатида қабул қилиш, хорижий банклар томонидан чекланган ҳажмда, ишончга сазовор бўлган доимий мижозларни қисқа муддатли кредитлаш жараёнида қўлланилади. Ўрта ва узоқ муддатли кредитлашда ҳам берилган кредитларни суғурта қилиш шarti билан истисно тарикасида қўлланилиши мумкин. Одатда суғурта қилиш, қарз олувчи ҳисобидан амалга оширилади. Бизнинг амалиётимизда бу баъзи ҳолларда тижорат банклари томонидан ўз шўъбаларини ва муассасаларини кредитлашда қўлланилиши мумкин.

Яхши таъминланган кредитлар. Бундай кредитлар замонавий банк кредитининг асосий тури сифатида таъминланган ссудалар ҳисобланади. Таъминланганлик сифатида қарз олувчининг ҳар хил шаклдаги мулки, кўпроқ -кўчмас мулки ва унинг ихтиёридаги қимматбаҳо қоғозлар, бошқа мулк шакллари бўлиши мумкин. Қарз олувчи ўз мажбуриятларини бажара олмаган ҳолларда таъминланганлик асоси бўлган мулк банк ихтиёрига ўтади ва банк уни сотиб етказилган зарарларни қоплаш ҳукукига эга бўлади. Банк томонидан берилаётган кредит микдори таклиф этилаётган таъминланганликнинг ўртача бозор нархидан паст бўлади ва мулк баҳоси томонларнинг келишуви натижасида аниқланади.

Кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилинадиган мулк тез сотиладиган, олдин бирор мажбурият бўйича гаровга қўйилмаган, корхонага тегишли бўлган мулк бўлиши керак.

Учинчи шахснинг молиявий кафолати билан бериладиган ссудалар.

Кредит бошқа бир ташкилотнинг кафолати асосида берилади. Кафолат берувчи корхона ёки муассаса, агар қарз олувчи кредит шартномасида кўрсатилган шартларни вақтида бажармаса, шу туфайли банк кўрган зарарларни қоплашга кафиллик беради ва фаолият давомида ҳақиқатда шундай ахвол рўй берса ўз маблағлари ҳисобидан зарарни қоплаб беради. Молиявий кафиллик берувчи томон сифатида ҳукукий шахслар, шунингдек турли даражадаги давлат ҳокимияти органлари иштирок қилишлари мумкин.

Банк кредитининг мақсадлилиги

Жаҳон амалиётида умумий бирор эҳтиёжни қоплаш учун ишлатиладиган кредитлар мавжуд. Бунда банк томонидан бериладиган кредитлар қарз олувчининг молиявий ресурсларга бўлган турли эҳтиёжларни қондириш учун ўз ихтиёри бўйича ишлатилади. Ҳозирги шароитда улар қисқа муддатли кредитлаш соҳасида чекланган тарзда қўлланилади, ўрта ва узоқ муддатли кредитлашда умуман қўлланилмайди. Бизнинг амалиётимизда банклар томонидан бирор мақсадни амалга ошириш учунгина кредитлар берилади.

Кредитнинг қайси мақсад учун берилаётганлиги кредит шартномасида кўрсатилади ва банк томонидан берилган ресурслар қарз олувчи томонидан фақатгина шартномада кўрсатилган масалани ҳал этиш учун ишлатилади. (масалан, олинаётган товарлар бўйича ҳисоблашиш, иш ҳақи тўлаш ва ҳ.к. учун) Қарз олувчи томонидан кўрсатилган мажбуриятларнинг бузилишида битимда кўрсатилган жарималар қўлланилади.

Қарз олувчиларнинг категориялари.

Ўзининг фаолият доирасига қараб қарз олувчи корхона ва ташкилотлар бир неча гуруҳларга бўлиниши мумкин. Аграр соҳада кредитлар олувчилар. Бу соҳанинг бўлиши - махсус кредит муасасалари - агробанкларнинг, кейинчалик қишлоқ хўжалиги соҳаларига хизмат кўрсатувчи бошқа банклар Пахтабанк, Ғаллабанк ва бошқа шу турдаги банкларнинг ташкил топишини белгилаб берувчи асос ҳисобланади. Бу банклар фаолиятининг ўзига хос хусусияти қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган мавсумийликни эътиборга олган ҳолда кредитлаш ҳисобланади.

Тижорат соҳаси учун кредитлар бериш. Бу соҳа бўйича кредитлар савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатувчи хўжалик субъектларига берилади. Бу кредитлар тез айланиб келиш хусусиятига эга бўлиб, тижоратчилар эҳтиёжини қондиришда катта аҳамиятга эгадир.

Банк томонидан кредитлар қимматбаҳо қоғозлар бўйича олди-сотди операцияларини амалга оширувчи, фонд биржаси воситачилари: брокер, маклер, дилер фирмаларига берилади.

Кўчмас мулк эгаларига ипотека кредитлари берилиши мумкин. Улар ҳам оддий, ҳам ихтисослашган ипотека банклари томонидан берилади. Бу ҳозирда хориж амалиётида кенг тарқалган бўлиб, хатто баъзи манбаларда кредитнинг алоҳида шакли сифатида намоён бўлади. Бизнинг мамлиётимизда эса бу фақатгина 1996 йилдан бошлаб тарқала бошлади. Хусусийлаштириш жараёнининг ривожланиши, мулкка эгалик асосларининг қонунлаштирилиши ипотека кредитини янада раванқ топишига олиб келади.

Банклараро кредитлар - банк кредитининг кенг тарқалган шакллардан бири. Банклараро кредитнинг жорий ставкаси маълум бир тижорат банкнинг бошқа турлардаги ссудалар бериш сиёсатини аниқлаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Бу норманинг аниқ микдори (ҳисоб ставкаси) Марказий банк томонидан белгиланади.

Тижорат кредити. Иқтисодиётда кредит муносабатларининг вужудга келишининг биринчи шаклларида бўлиб, вексель мцуомаласини вужудга келтирган ва нақд пулсиз ҳисоб китобларининг ривожланишига ёрдам берган. Тижорат кредитининг субъектлари сифатида ҳуқуқий шахслар: мол етказиб берувчи ва мол сотиб олувчи корхоналар, кредитнинг объекти сифатида сотилаётган товар иштирок қилади. Тижорат кредити ўзининг амалий кўринишини ҳуқуқий шахслар ўртасида товар ва хизматларнинг тўлов муддатини чўзиш орқали сотиш шаклидаги молия хўжалик муносабатларида топади. Бу кредит шаклининг асосий мақсади товарларни сотишни тезлаштириш ва шу орқали фойда олишдан иборат.

Тижорат кредитнинг анъанавий воситаси бўлиб, қарз олувчининг қарз берувчига нисбатан молиявий мажбуриятларини акс эттирувчи вексель ҳисобланади. Вексел бу қарз мажбурияти бўлиб, қарз олувчи ўз зиммасига қарзни кўрсатилган суммада, кўрсатилган жойда, белгиланган муддатда тўлаш мажбуриятини олади.

Амалиётда векселнинг икки тури қўлланилади. Оддий ва ўтказма вексел. Оддий векселни қарз олувчи корхона қарз берувчи корхонага беради ва товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун унга тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Ўтказма векселда кредитор томонидан белгиланган товар ва хизматлар суммаси унинг топшириғига асосан учинчи шахсга ёки векселни кўрсатувчига ўтказилиши зарур. Кредиторнинг векселда кўрсатилган суммани учинчи шахсга тўлаш тўғрисидаги буйруғини ифодаловчи ҳужжат амалиётда тратта деб ҳам юритилади.

Тижорат кредити банк кредитидан куйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

Кредитор (қарз берувчи) ролида махсус кредит-молия ташкилотлари эмас, балки товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи турли ҳуқуқий шахслар иштирок қилади; Тижорат кредити фақатгина товар шаклида берилади;

Тижорат кредитида ссуда капитали, саноат ва савдо капитали билан интеграциялашган ҳолда ҳаракат қилади. Бу бозор иқтисодиёти шароитида турли иқтисосдаги ва фаолият йўналишдаги корхоналарни ўз ичига оловчи холдинг, молиявий компанияларнинг вужудга келишида ўз амалий аксини топади;

4. Берилган вақт оралиғида тижорат кредитининг ўртача қиймати банк фоизининг ўртача ставкасидан доимо кичик бўлади;

5. Қарз берувчи ва қарз оловчи ўртасидаги шартнома ҳуқуқий расмийлаштирилганда тижорат кредити бўйича тўлов (фоиз ставкаси) алоҳида аниқланмайди. Фоиз тўлови товар баҳосига қўшилган ҳолда расмийлаштирилади.

Хорижий мамлакатлар амалиётида тижорат кредити кенг тарқалган.

МДХ давлатлари амалиётида тижорат кредити қўлланилмайди. Собиқ иттифок даврида кредит муносабатларининг ривожланишига назар соладиган бўлсак, 1930-32 йиллардаги кредит ислохотига амалиётда тижорат кредитидан фойдаланилган. Бу кредит товарлар ишлаб чиқаришнинг мўл-кўлчилиги шароитида товарларни сотиш жараёнини тезлаштиришда қулай ҳисобланади. 30-йилларда кредитнинг бу шаклидан фойдаланишда маълум камчиликларга йўл қўйилгани учун кредит ислохоти ўтказиш давомида бу кредитдан фойдаланиш бекор қилинди ва хўжаликлар тўғридан-тўғри банк томонидан кредитлашга ўтказилган.

Ҳозирги шароитда жаҳон амалиётида тижорат кредитнинг асосан 3 тури қўлланилади: қайд қилинган тўлов муддати бўйича кредит;

товарларни сотгандан кейингина қарзни тўлаш бўйича кредит;

очиқ ҳисоб бўйича кредитлаш. Бунда тижорат кредити шартлари бўйича, кейинги товар партиясини жўнатиш, олдинги жўнатилган товарлар бўйича қарзларни тўлаш муддатига аналг оширилиши зарур.

Корхоналар томонидан тижорат кредитидан фойдаланиш улар томонидан банк кредитидан фойдаланишни инкор қилмайди. Тижорат кредити банк кредитидан фарқ қилса-да, уларнинг ҳаракати бир бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиши мумкин. Корхоналар тижорат кредитидан фойдаланганда, банк кредити корхона фаолиятига тўғридан-тўғри таъсир қиладиган кредит сифатида намоён бўла олмайди. Тижорат кредитида корхоналарнинг ҳисоб-китоб счегида маблағлари бўлмаган шароитда корхоналар товарларни кредитга сотиб оладилар. Шунинг учун истъеомолчи корхоналар банк кредитига эҳтиёж сезмаслиги мумкин. Айни вақтда мол сотувчи корхона фаолиятида у товарларини кредитга сотганлиги учун маблағга муҳтожлик сезилиши мумкин. Мана шу шароитда мол етказиб берувчи корхона пул маблағларга бўлган эҳтиёжини қоплаш мақсадида кредит олиш учун банкка мурожаат қилиши мумкин. Бу ҳол 30-йиллар амалиётида банк томонидан эгри кредитлаш деб юритилган. Эгри кредитлаш деб юритилишининг сабаби шундаки, кредитни ҳақиқатда маблағи етарли бўлмаган корхона, мол сотиб оловчи корхона олиши зарур эди. Мол сотиб оловчининг хўжалик фаолиятидаги маблағлар етишмовчилиги мол етказиб берувчига банк томонидан кредит бериш йўли билан қопланган.

Юкорида кўрсатилган камчиликларни ҳисобга олмаган ҳолда тижорат кредити товарлар сотиш жараёнини тезлаштиришда ва корхоналарнинг айланма маблағларини хўжалик фаолиятидан тезроқ бўшагини таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Истѐмол кредити. Истѐмол кредити ўзининг мақсади билан кредитнинг бошқа шаклларида фарқ қилади. Унинг фарқли белгиси -жисмоний шахсларни кредитлаш ҳисобланади. Кредитнинг бу шаклида кредит берувчи сифатида махсус кредит муассасалари билан бирга товар ва хизматларни сотишни амалга оширадиган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Истѐмол кредити икки шаклда: пул шаклида ёки товар шаклида берилиши мумкин. Жисмоний шахсларга кўчмас мулкка эгалик қилиш учун, қиммат бўлган доволанишни тўлаш, ҳар хил товарлар ва уй жиҳозлари сотиб олиш ва бошқа эҳтиёжларни қондириш учун истѐмол кредитлари берилиши мумкин. Пул шаклида истѐмол кредити банклар томонидан, товар шаклида эса товарлар чакана савдоси жараёнида тўлов муддатини чўзиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистонда ҳозирги кунларда уй-жой сотиб олиш, уй-жой қуриш учун пул шаклидаги, узок муддатли истѐмол кредити ва товар шаклида автомобиль кредитга берилмоқда.

Давлат кредити. Кредитнинг бу шаклининг асосий хусусияти кредит муносабатларида давлатнинг қатнашувидир. Давлат кредитида давлат бир томондан қарз берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида иштирок қилиши мумкин. Қарз берувчи вазифасини бажара туриб, давлат, давлат кредит институтлари , жумладан Марказий банк орқали иқтисоднинг ҳар хил соҳаларини кредитлашни ўз зиммасига олади. Давлат томонидан:

иқтисодиётнинг устивор тармоқларини кредитлаш;

молиявий ресурсларга эҳтиёж сезаётган давлат аҳамиятига эга бўлган аниқ тармоқ ёки минтақаларга, агар бюджетдан молиялаштириш имконияти тугаган бўлса, вақтинча фойдаланишга маблағ ажратилиши мумкин.

Ундан ташқари, тижорат банкларида банклараро кредитлар бозорида кредит ресурсларни ким ошди савдо йўли билан ёки тўғридан-тўғри сотиш жараёнида давлат томонидан маблағлар вақтинча фойдаланишга берилиши мумкин.

Давлатнинг қарзлари кўпайган ҳолларда давлат бюджети камомадини молиялаштириш мақсадида, давлат қарз олувчи сифатида, давлат қарзларини жойлаштириш жараёнини амалга оширади.

Давлат кредитининг характерли хусусияти шундаки, давлат томонидан олинган қарз маблағлар ишлаб чиқариш фондлари айланишида ёки моддий бойликлар яратишда иштирок қилмайди. Бу маблағлар давлат қарзларини қоплаш учун ишлатилади.

Давлат давлат хазина мажбуриятларини чиқариш, молия бозорларида давлат қимматбаҳо қоғозларини жойлаштириш, давлат заемларини чиқариш ва сотиш йўли билан банкларнинг аҳолининг ва бошқа молия – кредит институтларининг пул маблағларини йиғади ва уларни давлат қарзи ва бюджет камомадини қоплашга (молиялаштиришга) сарфлайди.

Шуни такидлаш зарурки, ўтиш даврида давлат кредити фақатгина молиявий ресурсларни жалб қилиш манбаи сифатида эмас, балки иқтисодни марказлашган кредит тизими орқали тартибга солишнинг самарали воситаси сифатида ишлатилиши керак.

Халқаро кредит. Кредит муносабатларининг халқаро миқёсда (давлатлар ўртасида) амалга оширилиши халқаро кредитнинг юзага келишига олиб келади. Халқаро кредитга халқаро миқёсда ҳаракат қилувчи кредит муносабатлари тўплами сифатида қараш зарур. Кредитнинг бу шаклининг бевосита иштирокчилари миллатлараро молия-кредит институтлари, тегишли давлат ҳокимияти, кредит ташкилотлари ва алоҳида ҳуқуқий шахслар бўлиши мумкин.

Халқаро кредит бир давлат, шу давлат банки, ҳуқуқий шахси томонидан иккинчи бир давлатга, унинг банкларида, бошқа ҳуқуқий шахсларида муддатлилиқ ва тўловлилиқ асосида бериладиган кредит ҳисобланади.

Халқаро кредит давлат ва халқаро институтлар иштирок этган муносабатларда пул (валюта) шаклида, ташқи савдо фаолиятида эса товар шаклида бўлиши мумкин. Халқаро кредит қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

қарз олувчи ва қарз берувчи сифатида давлат ташкилот ва муассасалари, ҳуқуқий шахслар (банклар, компаниялар), халқаро валюта кредит ташкилотлари қатнашадилар; қарзга олинган маблағлар қарз олувчи мамлакат томонидан даромад келтирувчи капитал сифатида ишлатилади;

қарз берувчи мамлакатга тўланадиган ссуда фоизининг манбаси қарз олувчи мамлакат аҳолиси томонидан яратилган миллий даромад ҳисобланади.

Халқаро кредит маҳаллий кредит билан бир қаторда фондлар айланишининг барча босқичларида қатнашади.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий муносабатлар доирасида қуйидаги функцияларни бажаради:

*мамлакатлар ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишини таъминлайди;

*капиталнинг концентрациялашувига ва марказлашувига шароит яратади ва бу жараёни тезлаштиради;

*ҳар хил валюталарда халқаро ҳисоб-китобларни олиб боришда муомала харажатларини қисқартиради .

Халқаро кредитлар: характери бўйича - давлатлараро, хусусий, фирма кредитларига; шакли бўйича - давлат, банк, тижорат;

ташқи савдо тизимида тутган ўрни бўйича - экспортни кредитлаш, импортни кредитлашга;

муддати бўйича-қисқа муддатли-1 йилгача, ўрта муддатли -1 йилдан 5 йилгача, узоқ муддатли -5 йилдан ортиқ муддатга;

объекти бўйича - товар ва валюта;

таъминланганлиги бўйича - товар-моддий бойликлар билан ёки ҳужжатлар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Товар шаклида бериладиган халқаро кредит ёки фирма кредитлари тижорат кредитининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасида қўлланилиши ҳисобланади ва бир мамлакат фирмасининг товари иккинчи мамлакат фирмасига кредитга - тўлов муддати кечиктирилиб сотилади. Бу жараён одатда тратта (ўтказма вексель) билан расмийлаштирилади. Экспортни кредитлашда давлат томонидан субсидия ажратилганлиги учун фирма кредитлари бўйича фоиз ставкалари одатда фоиз ставкаларининг бозор баҳосидан паст бўлади.

Халқаро банк кредитларининг банк экспорт кредитлари (хорижий импортёрларга хусусий тижорат банклари, махсус ташқи савдо банклари томонидан бериладиган кредит), еврокредит (йирик тижорат банклари томонидан евровалюта бозори ресурслари ҳисобидан евровалютада, 2 йилдан 10 йилгача бўлган муддатга, ўзгарувчан фоиз ставкада кредитлар бериш) каби турлари мавжуд.

Халқаро давлат кредити икки томонлама келишув асосида ривожланган мамлакатлар томонидан ривожланаётган мамлакатларга товар ёки валюта шаклида, фоиз тўлаш ёки фоиз тўламаслик шарти билан, узоқ ёки қисқа муддатга берилади.

Халқаро валюта - кредит ташкилотларининг кредитлари қисқа муддатли -1 йилгача (халқаро валюта фондининг кредитлари), ўрта муддатли - 5 йилгача (Жаҳон ривожланиш ва тараққиёт банки) ва узоқ муддатли - 20 йилгача (Европа ривожланиш ва тараққиёт банки ва бошқалар) кредитлар бериши мумкин. Халқаро валюта-кредит ташкилотларидан олинган кредитлар хусусий тижорат банкларидан олинган кредитлардан (бу кредитлар бўйича ўртача фоиз ставкаси йилига 7-9% ни ташкил қилади.) арзонга тушади.

Судхўрлик кредити. Кредитнинг ўзига хос шакли. Хорижда бу тарихан кенг тарқалган кредит бўлиб ҳисобланади. Амалда судхўрлик кредити Марказий банк томонидан тегишли лицензияга эга бўлмаган жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маблағларни вақтинча фойдаланишга бериш йўли билан

амалга оширилади. Судхўрлик кредити ссуда фоизининг юқори ставкаси билан характерланади (120-180%). Миллий кредит тизими инфраструктураси ривожланиши ва ҳамма турдаги потенциал қарз олувчиларга кредит ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш натижасида судхўрлик кредити ссуда капитали бозоридан йўқолади.

Таянч сўзлар:

кредит; судхўрлик кредити; қарз; кредит таъминоти; ссуда; кредит варақчаси (карточкаси); фоиз; кредит-нота; кредит учун фоиз; кредит хатари; капитал; кредит шартномаси; кредит чегараси; кредиторлик қарзи; ипотека кредити; вексел; лизинг; облигация; факторинг; чек.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар:

1. Кредитнинг моҳияти нимада?
2. Кредит объектлари ва субъектлари.
3. Кредитнинг ҳаракат босқичларини айтиб беринг.
4. Кредитнинг функциялари қандай?
5. Кредитнинг қандай шаклларини биласиз?
6. Кредит турларига тавсиф беринг.

11 мавзу: Бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг аҳамияти.

Режа:

- 1. Кредитнинг бозор иқтисодиётидаги роли.**
- 2. Кредитлаш тамойиллари.**

1. Кредитнинг роли унинг моҳияти ва функциялари орқали аниқланади.

Кредитнинг ролини кредитни интенсификациялаш дастаги ва рағбатлантирувчиси, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда бажарадиган функцияларининг натижаси сифатида аниқлаштириш мумкин.

Кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштиради ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Корхоналарга бериладиган кредит уларни вақтинчалик молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондиради ва такрор ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз давом этишини таъминлайди.

Пул маблағларига эҳтиёж ишлаб чиқаришнинг нафақат мавсумий, шунингдек, бошқа сабабларига ҳам боғлиқ. Барча ҳолларда кредитни жалб этиш асосий ва айланма фондларининг узлуксиз доиравий айланишини, ишлаб чиқариш жараёни ва товарлар муомаласини тезлаштиришни таъминлайди.

Бошқа иқтисодий категориялар сингари кредит маҳсулот ишлаб чиқариш ва муомала соҳасини рағбатлантиради. Шунингдек, кредит ижтимоий-иқтисодий мақсадларни амалга оширишга, иқтисодий вазифаларни бажаришга муҳим таъсир кўрсатади.

Ҳозирги шароитда ишлаб чиқаришни интенсификациялаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишни муаммолари ечилаётган бир даврда кредитнинг илмий-техник ютуқларни ишлаб чиқаришга жалб этишдаги роли ортиб бормоқда.

Илмий-техника тараққиётга ижобий таъсир этиш жаҳон талабларига мос маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнат харажатларини камайтириш, меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада оширишга имкон берувчи янги техника ва технологияларни киритиш жараёнларини имтиёзли кредитлашда кўринмоқда.

Ҳозирги кунда кўпгина корхоналарда чуқур таркибий ўзгаришлар туфайли ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни янги техник асосдаги асосий фондлар билан таъминлаш эҳтиёжини қондира олмайди. Бундай шароитда корхоналар техник қайта қуrollаниш учун кредитга эҳтиёж сезади. Бундан кўриниб турибдики, кредитни пайдо бўлиш шарт-шароитларига нафақат унга бўлган эҳтиёж, шунингдек, бўш пул маблағларини мавжудлиги, уларни вақтинчалик фойдаланишга бериш имкониятига боғлиқ.

Кредит технологик жараёнларни такомиллаштириш, асбоб-ускунларни модернизация қилиш, асосий фондлар паркини янги машиналар билан таъминлаш асосида, минимал капитал харажатлар ҳисобига халқ хўжалигига керак маҳсулотни ҳажмини оширишда корхоналарни самарали йўлларни танлашида уларга иқтисодий туртки берувчи воситадир.

Самарали тадбирларни амалга ошириш учун бериладиган кредит фонд қайтими ва капитал харажатлар самарадорлигини оширишга, асосий фондлар структурасини яхшилашга ва ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга туширишга ёрдам беради.

Кредитнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлигини оширишга таъсири фондлар ва меҳнат унумдорлигини қиймат шакллари ўсиш суъратларини бир-бирига муносабатини ифодалайди ва ўз навбатида, ишлаб чиқариш фондлари самарадорлиги даражасини характерлайди.

Кредит шундай ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш ва киритишга ишлатилиши керакки, бунда бу воситалар асосида меҳнат унумдорлигини ва меҳнатни фонд билан қуролланиш даражалари ошсин.

Кредитнинг муҳим роли соф даромадни ишлатиш шароитларини тўлашлигини таъминлашдан иборат. Соф даромадни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мақсадларида ишлатиш учун аввал уни ишлаб чиқаришни кенгайтириш талаб қиладиган даражада пул қўринишида жамғариш керак.

Кредитни ролини тўғри аниқлаш учун уни ишлатиш мақсадларини, шу жумладан, умумий ва хусусий мақсадларини ёритиш керак.

Кредитнинг умумий мақсади бу ижтимоий ишлаб чиқаришни динамик ва пропорционал ривожланиш асосида аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасини ошишини таъминлайди.

Кредитнинг асосий мақсади ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг интенсив омилларини қўллаш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир.

Кредит давлатнинг иқтисодий дастағларидан бири сифатида бутун иқтисодиётнинг ривожланишига ва алоҳида корхона фаолиятига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит ишлаб чиқаришга ижтимоий харажатларни иқтисод қилиш йўли билан таъсир этади.

Аммо, кредит товар-моддий бойликлардаги жонли ёки буюмлашган меҳнатни бевосита иқтисод қила олмайди, чунки унинг ўзи ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди.

Кредитнинг роли уни халқ хўжалигига таъсир этиш механизми ва йўналишида ифодаланган назарий тушунчадир.

Кредитнинг иқтисодиётни ва илмий техника тараққиётини ривожланишига таъсири уни хўжалик ҳисобини мустақамланишдаги ролини оширади.

Хўжалик ҳисобида қарз олувчи юридик мустақил шахс сифатида кредитор билан кредит шартномаси туза олади.

Кредитнинг хўжалик ҳисобига таъсири қуйидагича амалга оширилади: қарз мақсадли йўналишига эга бўлади;

қарзни қайтариб бериш ва муайян тўлов тўлаш мажбурияти қарз олувчини олинган қарзни самарали ишлатишга ундайди.

Кредитнинг ҳозирги шароитда ролини ошириш учун банклар кредит ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашлари, ликвидлик қобилиятига эга бўлмаган заҳиралар ва харажатларга кредитлар бермасликлари, кредитни муомала харажатларини иқтисод қилишда кенг қўплашни ҳисобга олишлари зарур.

Халқаро иқтисодий алоқалар доирасида кредитнинг роли ортиб бормокда.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтишдек қийин шароитда республикамиз халқаро иқтисодий муносабатлар доирасига кириб бормокда ва бунда кредит ҳам муҳим роль ўйнамокда.

Кредит мамлакатлараро ўзаро ҳамкорликларни амалга оширишда, хусусан, қўшма корхоналар қуришида ва уларнинг фаолиятини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Республикамизнинг ички кредит тизимида кредитнинг роли янада муҳимроқ бўлиб кўринади.

Буни республикамизнинг кредит тизимига тааллуқли қонунлар, қарорлар, меъёрий ҳужжатлар орқали кўриш мумкин.

Республикамизнинг «Корхоналар тўғрисидаги қонун»ида, «Фермер хўжаликларида кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китоб қилиш қоидалари», «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуни ва

бошқа шунга оид қонунлар давлатимиз олиб бораётган пул-кредит сиёсатини ривожлантириш истиқболларини белгилашда муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда.

2. Кредит муносабатлари иқтисодиётда мавжуд аниқ услубий асосларга таянади. Унинг асосий элементлари бўлган ссуда капитали бозори операциялари маълум тамойиллар асосида олиб борилади. Бу тамойиллар кредит ривожланишининг биринчи босқичида кўзга ташланган эди, кейинчалик эса улар умумдавлат ва халқаро кредит қонунчилигида яққол ўз аксини топди. Иқтисодий категория сифатида кредит бир неча тамойилларга эга. Булар кредитнинг қайтиб бериш, кредитнинг муддатлилиги, кредитнинг таъминланганлиги, мақсадлилиги ва тўловлилиги тамойилларидир. Қуйида биз ҳар бир тамойилнинг мазмунини қисқача таърифлаб ўтмоқчимиз.

1. Кредитни қайтиб бериш тамойили

Бу тамойил кредитнинг мустақил иқтисодий категория эканлигининг шартидир. Қайтиб бериш кредитнинг умумий белгиси ҳисобланади. Қайтиб бериш ўз-ўзидан вужудга келмайди: у моддий жараёнларга, қийматнинг айланишининг тугашига асосланади. Аммо айланма оборотнинг тугаши - бу қайтариб бериши эмас, фақат қайтариб бериш учун замин тайёрлашидир. Кредитни қайтариш оборотдан чиққан маблағлар қарз олувчига пул маблағларини қайтариш имкониятини берган тақдирда қайтарилади. Қайтариб бериш иккиёқлама жараёни ифода этади, у кредитор учун ҳам, қарз олувчи учун ҳам бир хил даражада муҳимдир.

Қийматнинг қайтувчи ҳаракатида ҳуқуқий томони ҳам муҳимдир. Муайян бир муддатга бериладиган қийматга эгалик ҳуқуқи кредитордан қарз олувчига ўтмайди.

Қарзга бериладиган қиймат фақат муайян бир муддатгагина ўз эгаси қўридан узоқлашади, лекин эгасини ўзгартирмайди.

Бўш турган ресурсларни аккумуляция қилувчи банклар бу ресурслардан ўз ресурслари сифатида фойдалана олмайди. Банк қарзга берувчи маблағнинг эгаси бўлиб корхона, ташкилот, алоҳида шахслар ҳисобланади.

Қайтариб бериш муайян шартномада ўзининг ўрнини топади.

Қайтариб бериш объектив белги ҳисобланади. кредитни қайтариб беришлилик томони уни бошқа иқтисодий категориялардан, шу жумладан, молиядан фарқ қилиш имкониятини беради.

Кредитдан самарали фойдаланиши асосидаги қайтариб бериш- бутун банк фаолиятининг марказий пункти ҳисобланади. Кредитнинг бу тамойили ўз амалиёт аксини кредит ва ундан фойдаланганлик учун фоиз суммасини кредит берган муассаса ҳисобига кўчириш йўли билан тўланади, Шу йўл билан банклар кредит ресурсларининг қайта тикланишини таъминлайдилар. Бизнинг амалиётимизда марказлашган режали иқтисодиёт шароитида кредитлашнинг «қайтарилмайдиган ссуда деган» норасмий тушунчаси бор эди. Кредитлашнинг бу шакли халқ хўжалигининг кўп тармоқларида айниқса қишлоқ хўжалиги соҳасида кенг тарқалган эди. Кредит давлат банки томонидан қарз олувчининг молиявий аҳволини ҳисобга олмаган ҳолда берилар эди. Ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра қайтарилмайдиган ссудалар бюджет субсидиясининг қўшимча шакли сифатида намоён бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида «қайтарилмас кредит» тушунчаси бозор иқтисоди тамойилларига ёд бўлиб бундай кредитнинг амалиётда бўлиши иқтисод учун жуда хавфли ҳисобланади.

2. Кредитнинг муддатлилиги.

Бу тамойил кредит берувчидан олинган кредитни ўз вақтида қайтариб бериш муддати, яъни кредитнинг қандай муддатга берилганлиги билан характерланади. Бунда шу муддатлилиги тамойилига кўра кредит узоқ ва қисқа муддатли кредитларга бўлинади.

Кредитнинг муддатлилиги тамойили қарздор учун қулай бўлган ҳар қандай вақтда эмас, балки кредит битимида кўрсатилган маълум муддатда кредитнинг қайтарилиши зарур эканлигини билдиради.

Кредитнинг муддатлилиги ҳар иккала томон, кредитор ва қарз олувчи учун муҳимдир. Агар кредитор қарзни фоизи билан ўз вақтида қайтиб олса, уни эгасига ўз вақтида қайтариш ёки яна кредитга бериш имкониятига эга бўлади. Қарз олувчи кредитни самарали ишлатиб, уни ўз вақтида кредиторга қайтариш ва шу билан шартномадаги жазо чораларидан қутилишидан манфаатдор. Кредитнинг муддати бўйича кредит шартномада кўрсатилган шартларнинг бузилиши натижасида қарз берувчи қарз олувчига иқтисодий чоралар (жарималар шаклида, кредит бўйича фоиз даражасини ошириш, кредитнинг муддатини қисқартириш ва бошқа) ни қўллаши мумкин. Бу чоралар ҳам ёрдам бермаган ҳолларда қарз берувчи молиявий талабларни ҳўжалик суди орқали ундириб олиши мумкин. Кредитнинг муддатлилиги келиб тушувчи бойликларни тежамли ва қайта ишлатиш муддатига, ишлаб чиқарилган маҳсулотни жўнатиш муддатига, товарларни сотиш муддатига ва пировард натижада айланма фондларининг доиравий айланишининг тезлигига боғлиқдир.

3. Кредитнинг товар - моддий бойликлар билан таъминланганлиги.

Бу тамойил ёрдамида халқ ҳўжалигининг ривожланишида қиймат ва моддий шилаб чиқариш ўртасида бўлиши зарур бўлган пропорцияларининг бир меъёрда бўлиши рағбатлантирилади. Бу тамойилнинг асосий моҳияти шундаки, бунда ҳўжалик оборотида иштирок этувчи банк маблағларининг ҳар бир сўмига муайян моддий бойликларнинг бир сўми қарама-қарши туриши керак. Банклар томонидан халқ ҳўжалиги тармоқларига берилган кредитлар тўлиқ товар моддий бойликлари ва маълум харажатлар билан таъминланган бўлиши керак. Тармоқларга таъминланмаган кредитларнинг берилиши банк кредитларининг банкка қайтиб келмаслигига асос ҳисобланади. Бу ўз навбатида банкнинг ликвидлилигига ва пул муомаласига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида банклар томонидан бериладиган кредитларнинг товар моддий бойликлар ва харажатлар билан таъминланган бўлишига муҳим эътибор берилмоқда. Ҳозирги шароитда бу жараённинг амалга оширилишини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Кредит олаётган корхона банкка товар ёки товар ҳужжатларини, бошқа бирор шаклдаги мулкни гаровга қўяди. Агарда банк берган кредит қарз олувчи томонидан ўз вақтида банкка қайтарилмаса банк товарни сотиш ҳисобидан қарз ўрнини қоплаш ҳуқуқига эга бўлади. Баъзида кредит варрант асосида ҳам берилиши мумкин. (Варрант - гаров учун хизмат қилувчи ҳужжат). Бунда кредитор бераётган кредити товар - моддий бойликлар билан таъминланганлигига ишонч ҳосил қилиши керак.

Банк ссудаларини товар - моддий бойликлар билан тўлиқ таъминланганлиги пул муомаласини барқарорлигини таъминлайди, чунки банк оборотидаги пуллар нақд пулга ва аксинча трансформацияланиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, кредитнинг таъминланганлик тамойили қарз олувчи ўзига олган мажбуриятларни бузиш шароитида қарз берувчининг мулкдорлик манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди ва ўзининг амалий аксини кредитни бирор гаров ёки молиявий кафолат асосида беришда топади. Бу умумиқтисодий барқарорлик даврида айниқса муҳимдир.

4. Тўловлилик тамойили.

Бу тамойил айланма фондларининг доиравий айланишини, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи тўлов ресурслари суммасини аванслаштириш заруриятидан келиб чиқади.

Бу тамойилга асосан корхоналар фойдаланилган қарз маблағлари учун кредиторга фоиз шаклида тўловни ўтказадилар. Кредитнинг тўловлиги уни тўлиқ суммада ўз эгасига қайтарилишинигина эмас, шу билан кредит учун фоиз шаклидаги тўлов билан қайтарилишини ифодалайди. Демак, кредитор ўз маблағларини ҳеч вақт ўз ҳажмида қайтариб олиш шартин билан бермайди, бунда у маблағни қарзга берганлиги учун муайян тўлов талаб қилади. (фоизсиз имтиёзли кредитлар бундан мустасно).

Кредитнинг тўловлиги нафақат банклар хўжалик ҳисоби статусига, шу билан бирга корхоналарни бевосита фойдаси билан боғлиқ хўжалик ҳисобига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Кредит учун ҳақ тўлашнинг иқтисодий моҳияти қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасидаги кўшимча олинган фойданинг тақсимланишини қайд қилишда намоён бўлади. Кўриб чиқиладиган тамойилнинг амалиётда ўрта асосий функциясини бажарувчи банк фоизи нормасини ўрнатиш жараёнида намоён бўлади:

ҳуқуқий шахслар фойдасининг ва жисмоний шахслар даромадининг тақсимланиши; ишлаб чиқаришни тартибга солиш ва ссуда капиталининг тақсимланиши орқали тармоқ, тармоқлараро ва халқаро миқёсда айланиши; иқтисодиёт ривожланишининг инқирозли босқичида банк мижозларининг пул маблағларини инфляциядан ҳимоялаш ва бошқалар.

Ссуда фоизининг ставкаси ссуда капиталидан олинган йиллик даромад суммасининг берилган кредит суммасига нисбати билан аниқланиб, кредит ресурсларининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Бошқа товарлар баҳоси белгиланишининг ананавий механизмидан фарқли ўлароқ кредитнинг баҳоси, ссуда капитали бозоридаги талаб ва таклифнинг нисбатини ўзида акс эттиради ва у бир қатор омилларга боғлиқ бўлади:

бозор иқтисодиётининг даврий ривожланиши (инқироз даврида ссуда фоизи ўсади ва аксинча, юксалиш даврида эса пасаяди);

инфляция жараёни суръатлари (амалиётда ссуда фоизининг инфляция ўсиш суръатларидан орқада қолиши учраши мумкин);

тижоарт банкларни кредитлаш жараёнини амалга оширувчи Марказий банк орқали давлат кредитини тартибга солишнинг самарадорлиги;

халқаро кредит бозоридаги ҳолат (масалан, бирор мамлакатда кредит бўйича фоиз ставкасининг ошиши шу мамлакатга чет эл капиталининг оқиб келишига олиб келади ва бу миллий бозорлар ҳолатига таъсир кўрсатади.);

жисмоний ва ҳуқуқий шахслар пул жамғармаларининг динамикаси (уларнинг ҳажми қисқарган ҳолда ссуда фоизи ўсади);

потенциал қарз олувчиларнинг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжини аниқлаб берувчи ишлаб чиқариш динамикаси;

ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги (чет эл амалиётида банклар мавсум даврида кредитлар бўйича фоизларни оширадилар);

давлат томонидан бериладиган кредит миқдори билан давлатнинг ички қарзлари ўртасидаги нисбат (ссуда фоизи ички давлат қарзлари ўсиши билан бирга ўсибборади).

5. Кредитнинг мақсадлилиги.

Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, қарз олувчи томонидан олинган кредитлар аниқ бир мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши зарур. Кредитнинг қайси мақсадга йўналтирилганлиги, масалан, товар моддий бойликлар сотиб олишга ёки бирор ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ва ҳоказо аниқ бирор объектга мақсадли йўналтирилганлиги корхона билан банк ўртасида тузиладиган кредит шартномада кўрсатилган бўлади. Корхона олган кредитини фақатгина кредит шартномада кўрсатилган шини бажаришга сарфлаши керак. Бунда кредит муайян, аниқ объектга: ишлаб чиқариш харажатларига, ишлаб чиқариш захираларига, тайёр маҳсулотга, жўнатилган товарларга, ҳисоб-китоб ҳужжатларига ва ҳоказоларга берилади.

Юқорида келтирилган тамойиллар кредитнинг иқтисодий категория сифатида мавжуд бўлиши ва ҳаракат қилишининг муҳим томонларини ўзида ифодалайди.

Бизнинг фикримизча, бозор иқтисодиёти шароитида кредитнинг юқорида келтирилган тамойилларидан ташқари, кредитдан оқилона фойдаланишни ифодаловчи тамойил кредитнинг самарадорлиги тамойилини киритишимиз зарур. Бу тамойил нафақат кредит ва фоиз суммасини банкка қайтариб тўлашни, ундан ташқари шу кредит ёрдамида кредитланадиган ёки молиялаштириладиган соҳа, тармоқ, корхона қанча

самарадорликка эришишини ифодалаши зарур. Бозор иқтисодиёти шароитида бериладиган кредитлар маълум бир лойиҳаларнинг бажарилишига йўналтирилган бўлади. Банклар лойиҳаларни кредитлаш ёки молиялаштиришидан олдин лойиҳани бажариш учун йўналтириладиган маблағларнинг самарадорлигини ҳисоблаб чиқишлари зарур. Агар биз бозор иқтисоди юқори ривожланган мамлакатларда кредитлаш ва лойиҳаларни молиялаштириш амалиётига эътибор берадиган бўлсак, бу мамлакатларда корхона, ташкилотларга кредит беришдан олдин қўйиладиган маблағларнинг самарадорлиги ҳисоб-китоб қилиб чиқилади. Агарда лойиҳага қўйиладиган маблағлар самара берадиган бўлсагина, шу лойиҳа учун маблағ ажратилади.

Ҳар бир корхона ва ташкилот учун кредитдан фойдаланишда унинг самарадорлигига алоҳида эътибор бериш фойдадан холи эмас, чунки самарадорлик кредитнинг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Кредитнинг самарадорлиги ишлаб чиқариш ва реализация ҳажмига тўғридан-тўғри боғлиқ. Самарадорлик тамойилининг бўлиши ва унга риоя қилиш кредитнинг бошқа тамойилларининг бажарилиши учун асос ҳисобланади. Кредитни жалб қилиш ёрдамида ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши, товарларни сотиш ҳажмининг ошиши кредитнинг самарадорлигини белгилаб беради. Корхона кам кредит ресурслар ҳисобига кўп маҳсулот сотувига эришадиган бўлса, кредитнинг самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Кредитлашнинг юқори самарадорлиги минимал меҳнат харажатлари орқали максимал фойдача эришадиган корхоналар учун характерлидир.

Агар кредит самарадорлигига таъсир қилувчи бошқа омилларни ҳам ҳисобга оладиган бўлсак, кредитнинг самарадорлигини кенгрок олган ҳолда қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

Скр - кредит қўйилмаларининг самарадорлиги;

Р - тўла таннархида реализация қилинган товар маҳсулоти;

ОФ_к - кредитор қарздорликни ҳисобга олган, лекин қарз маблағларини ҳисобга олмаган ҳолдаги айланма фондларининг ўртача қолдиғи;

К - қисқа муддатли кредит қўйилмаларининг ўртача қолдиғи;

Окр - ҳисобот давридаги қисқа муддатли кредитнинг айланиш сони;

Ооф - ҳисобот давридаги айланма фондларининг айланиш сони;

Формуладан кўриниб турибдики, кредит ресурсларнинг самарадорлиги асосан икки омил: реализация қилинган маҳсулотнинг ҳажми ва кредит ресурсларининг айланиш даврига боғлиқ. Реализация ҳажми қанчалик катта бўлса ва кредит ресурсларининг айланиш даври қанчалик қисқа бўлса, кредит қўйилмаларининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади. Банк томонидан берилган маблағлар ҳўжалик оборотида, ишлаб чиқаришга тезроқ жорий қилинса ва кредит маблағлар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнини тезроқ босиб ўтса, улар келтирадиган самарадорлик шунчалик юқори бўлади. Банк кредити маблағлар доиравий айланишининг бирор босқичида ушланиб қоладиган бўлса, бу ҳол кредитни тўлаш муддатининг кечиктирилишига олиб келади. Бу, албатта кредитнинг самарадорлиги тушганлигидан далолат бериши мумкин.

Кредитнинг самарадорлигини таъминлаш мақсадида ғарб мамлакатлари амалиётида кредитлашнинг биз учун янги қоидаси қўлланилади. Бу қоида кредитлашда «5 «О»лар қоидаси» деб юритилади.

«5 «С» лар қоидаси»га асосан ҳар бир «С» бўйича корхонанинг фаолияти таҳлил қилиб чиқилади ва корхона фаолияти талабга жавоб берагина корхонага кредит берилади. Қоидага асосан «С» ҳарфлари корхоналарнинг ҳўжалик фаолиятининг қуйидаги жиҳатларини ифодалайди.

Gharakter - қарз олувчининг характерини баҳолаш, унинг аввалги қарзлари; қарзни тўлай олиш қобилияти, ҳамда бозордаги обрўси;

Gapfgity - бу қарз олувчининг бошлаган ишни охирига етказа олиш, тегишли даромад олиш ҳамда банк кредитларини қайтара билиш қобилияти;

Capital - қарз олувчининг сармоясининг етарлилиги;

Conditions - шартлар. Бунда иқтисодий муҳим ва мазкур бизнеснинг ривожланиши назарда тутилади;

Golateral - гаров (кафолат, кафиллик, суғурта полиси, товар-моддий бойликлар) ва бошқалар.

Социалистик хўжалик юритиш шакли даврида кредитлашнинг бу тамойилларидан ташқари яна бир неча бошқа тамойиллар қўшимча равишда амал қилар эди. Социалистик хўжалик даврида юқоридаги тамойиллар иккинчи даражали ҳисобланар эди. Қуйидаги тамойиллар эса асосий, биринчи даражали тамойиллар бўлиб, кредитлаш жараёнида банклар кўпроқ шу тамойилларнинг бажарилишига эътибор берар эди. **1. Кредитни режанинг бажарилганлигига қараб бериш.**

Бу тамойилнинг моҳияти шунда эдики, банк кредитларининг умумий ҳажми ва шакллари банкларнинг кредит режалари асосида ўрнатилад эди. Бунда корхона ва ташкилотларга бериладиган кредитлар уларнинг ишлаб чиқариш режаларини бажаришларига қараб берилар эди. Ундан ташқари, кредит ҳажми бўйича муайян режа тузилар ва шу режага асосан кредит берилиши, уни ҳажми ва шакли белгилаларди ва бу банк томонидан бошқарилад эди.

Бу тамойилга асосан, кредит режасида кўзда тутилган банк ссудалари квартал ёки ойига бир марта эмас, балки товар-моддий бойликларини яратиш жараёнига ва уларни ишлаб чиқариш мақсадларига сарфлаш ёки сотишнинг маълум босқичларида банк томонидан ўрнатиладиган миқдорда берилар эди. **3. Дифференциялаштириш (кредитлашда ҳар хил ёндашиш) тамойили.**

Бу тамойил ижтимоий зарурий нормаларга мос ҳолда ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилиш асосида корхона ва ташкилотларнинг қандай молиявий натижага эришганлигига қараб белгиланган. Хўжалик фаолиятининг натижаларига қараб корхоналар «яхши ишлайдиган» ва «ёмон ишлайдиган» корхоналарга бўлиб кредитланган. Бу тамойилга асосан ижобий молиявий натижаларга эришган корхона ва ташкилотларга кредитлаш жараёнида маълум енгилликлар берилган. Корхоналарда молиявий қийинчиликлар бўлганда ишчиларга иш ҳақи тўлаш учун ёки бошқа тўловларни амалга ошириш учун кредитлар берилган. Ундан ташқари, яхши ишлайдиган корхоналарга енгил шароитда кредитлар берилган, масалан, берилган кредитнинг фоиз ставкаси камайтирилган, корхона учун зарур бўлганда кредитнинг муддати узайтирилган ва ҳоказо.

Агар корхона ишлаб чиқариш режасини бажармаса ёки банкдан олинган кредитлар бўйича ўз мажбуриятларини вақтида амалга оширмаса бундай корхона ёмон ишловчи корхоналар қаторига киритилган ва банк томонидан бундай корхоналарга иқтисодий чоралар қўлланиладиган. Ёмон ишловчи корхоналарни кредитлашда банк қаттиқ ёндашган, яъни кредитларни жуда қисқа муддатга, юқори фоиз ставкалари бўйича берган. Баъзида банк олдиндан берган кредитларини муддатидан илгари ундириб олган, корхона юқори ташкилотининг кафолати асосида кредит берган ёки баъзи ҳолларда кредит беришни умуман тўхтатиб қўйган.

Бозор иқтисодиёти шароитида бу тамойилларнинг барчаси ҳам ўринли бўлмаслиги мумкин.

Таянч сўзлар:

умидсиз кредит; лизинг; молиявий лизинг; оператив лизинг; кредитлаш тамойиллари; факторинг; траст операциялари; инкассо операциялари.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар:

1. Кредитнинг бозор иқтисодиёти шароитида ўрни қандай?
2. Кредитлашнинг қандай хусусиятларини биласиз.
3. Кредитлаш тамойилларини санаб ўтинг.
4. кредитлаш тамойилларига қисқача тавсиф беринг.

12 мавзу: БАНКНИНГ МОҲИЯТИ ВА БАНК ТИЗИМИ.

Режа:

- 1. Банкларнинг келибчиқиши ва уларнинг моҳияти.**
- 2. Кредит – банк тизими.**
- 3. Банкларнинг функциялари.**
- 4. Ўзбекистон Республикаси банк тизими, поғоналари, мақсад ва вазифалари.**
- 5. Марказий банк вазифалари ва функциялари.**

1. Банк деб пул маблағларини йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит-ҳисоб ва бошқа ҳар хил воситачилик операцияларини бажарувчи муассасаларга айтилади.

Банклар пайдо бўлишининг асоси бўлиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши ҳисобланади. Товар-пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий-иқтисодий тузумларда банкларнинг ҳам бўлишини тақозо қилади.

Банклар ўрта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат, шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар ўз бўш турган маблағларидан фойда олиш мақсадида уларни вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга ссудалар беришган. Бу ҳол пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкирларга айланишига олиб келган.

Банк сўзи итальянча «banca» сўзидан олинган бўлиб «стол», аниқроғи «пуллик стол» деган маънони англатади. Ўрта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, идишлардаги монеталарни стол устига қўйиб ҳисоб-китоб қилганлар.

XII асрларда Генуяда пул алмаштирувчиларни «bancherii» деб аташган. Агар пулдорлардан бирортаси ишончни оқламаса ва ўз ишига маъсулиятсизлик қилса, у ўтирган столни синдириб ташлашган ва уни «Banco rotto», яъни банкрот деб аташган. Яъни, бизга маълум бўлган «банкрот» сўзи ҳам итальянча «banca» сўзидан олинган.

Банклар пайдо бўлишининг бошланғич нуқтаси бўлиб XVI асрда Флоренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиробанклар ҳисобланади. Кейинчалик шундай банклар Амстердамда (1605 й.), Гамбургдаги (1618 й.), Миланда, Нюрнбергда, Генуяда вужудга келган. Бу банклар асосан ўз мижозлари-савдогарларга хизмат қилган, улар ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни олиб борган. Бу банклар ўз мижозларини монеталар таркиби бузулиши туфайли зарар кўришдан ҳимоя қилган. Улар ҳисобларни маълум суммадаги қимматбаҳо металлни ифодаловчи махсус пул бирлигида олиб боришган ўзларининг бўш пул маблағларини жиробанклар давлатга, шаҳарларга, чет эл савдогарларига ссудага беришган.

Англия банк тизими (XVI аср) юзага келган ва ривожланган биринчи давлат ҳисобланади. Англия банкирлари олтин (олтинни сақлаб бериш) билан

Тарихда биринчи юзага келган банк Англия банки ҳисобланиб, у 1694 йилда акционер банк сифатида ташкил бўлган. Бу банк акционер-эмиссион банк бўлиб, унга

давлат томонидан банкнотлар чиқаришга рухсат берилган. Кейинчалик саноат ривожланиш натижасида банклар бошқа мамлакатларда ҳам ташкил қилиниб борган. Банкларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаражатлар ва талабларнинг ошиши, савдо капитали айланишининг тезлашуви билан боғлиқ бўлган. Натурал хўжалик муносабатларининг тугаши, савдо-сотиқ муносабатларининг ривожланиши пуллик ҳисоб-китоблар олиб боришга, кредитнинг ривожланишига йўл очди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ёлланма меҳнатни жалб қилишга олиб келган. Ёлланма меҳнат учун ҳақнинг пул шаклида тўланиши, доимий пул айланишини юзага келтирди. Пул айланишини эса банк томонидан бошқариш зарур эди. Шундай қилиб, банклар маблағларни йиғиш ва тақсимлаш орқали ссуда капитали ҳаракатини бошқара бошлади. Ссуда капиталистидан фарqli ўлароқ банкир тадбиркор сифатида ўз иш фаолиятини олиб борган.

Агар саноат соҳасидаги пулдор ўз капиталини саноатга, савдогар ўз маблағини савдога қўйса, банкир ўз капиталини банк ишига қўяди. Ссуда капиталисти асосан ўз бўш капиталини қарзга берса, банкирлар асосан четдан жалб қилинган маблағларга таянади. Ссудага маблағ берувчи пулдорнинг даромади ссуда фоизи бўлса, банкирнинг даромади банк фойдаси ҳисобланади. Банклар корхона, ташкилот, давлат муассасалари, аҳоли бўш пулларини жалб қилиш орқали катта ҳажмдаги капитални ўз қўлларида жамлайдилар ва даромад

келтирувчи капитал ҳаракатини бошқариб борадилар. Банкларнинг йириклашуви ва улар фаолиятининг такомиллашуви уларнинг махсус корхоналар - кредит муассасаларига айланишига олиб келади.

Шундай қилиб, банк фаолияти халқ хўжалиги мавжуд бўлган бўш маблағларни жалб қилиш ва ссуда капиталини тақсимлашни ўз ичига олади. Банк ўз фаолияти давомида маълум даромадга эга бўлади. Бу даромад банк жалб қилган ресурсларга йўллайдиган фоиз билан жойлаштирган ресурслари бўйича оладиган фоиз ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

2. Кредит тизими деб кредит муносабатлар мажмуаси ва кредит муносабатларни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи кредит институтлар йиғиндисига айтилади. Кредит тизими орқали ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш маблағлари йиғилади ва корхона, ташкилотларга, аҳолига, давлатга вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит тизими бир неча бўғинлардан иборат бўлиши мумкин. Маблағларни жалб қилиши ва тақсимланишига қараб кредит тизими бўғинлари ўз хусусиятларига эга бўлади. Жаҳон амалиётида кредит тизими ўзининг ташкил қилиниш турига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

Марказий банк

тижорат банклар

махсус-кредит институтлар

Бозор иқтисодиёти шароитида икки поғонали кредит банк тизими кўп мамлакатлар иқтисодининг асоси ҳисобланади. Бу Марказий банк, банк институтлари ва нобанк кредит муассасаларидир.

Банк институтларига қуйидаги банклар киради:

тижорат банклар;

инвестиция банклари;

жамғармалар жалб қилувчи банклар (Ўзбекистонда Халқ банки);

ипотека банки;

савдо банклари;

ташқи иқтисодий алоқалар бўйича банклар

тармоқлар бўйича ихтисослашган банклар ва бошқалар.

Нобанк кредит ташкилотларга:

инвестиция компаниялари;

суғурта компаниялари;

нафақа ва бошқа фондлар киради.

Кредит тизимида асосий ўринни банк институтлари, банк институтлари таркибида салмоқли ўринни тижорат банклари эгаллайди. Тижорат банклари кредит тизимининг бошқа бўғинларига нисбатан кўпроқ бўш ресурсларни жалб қилади ва кўп миқдорда мижозларга кредитлар беради.

Махсус ихтисослашган кредит институтлари (банклар) тижорат банклари фаолиятини тўлдиради ва улар халқ хўжалигининг кам рентабеллик, кам фойдали тормоқларига (қишлоқ хўжалиги, уй-жой қурилиш, тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқалар) енгил шароитда кредитлар бериш йўли билан уларни фаолиятини рағбатлантириб, ривожлантириб боради. Банклар маълум белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлинади.

мулк шаклига қараб: акционер, ноакционер, кооператив, коммунал, давлат, аралаш, халқаро банкларга бўлинади; кредит берувчи банкларга; миллий мавқеи бўйича: миллий ва хорижий банкларга; фаолият кўрсатиши ва бажарадиган функцияларига қараб: депозит, универсал, ихтисослашган банкларга бўлинади.

Акционер банклар акционер компаниялар сифатида юзага келган банклар бўлиб акциялар чиқариш ҳисобидан улар капиталининг асосий қисмини юзага келтирилади. Кўпгина ривожланган мамлакатларда банк тизимининг асосий қисмини акционер банклар ташкил қилади.

Ноакционер банклар пайчилар маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар бўлиб, улар бир ёки бир неча шахс ихтиёрида бўлиши мумкин.

Майда ишлаб чиқарувчилар, хунармандларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида кооператив банклар ташкил қилинади. Бу банкларнинг маблағлари иштирокчиларнинг маблағлари ҳисобидан вужудга келтирилади ва мижозларга уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун енгил шароитда кредит берилади. Коммунал банклар ихтисослашган кредит ташкилотлар бўлиб, коммунал хўжалик ва уй-жой қурилишини кредитлаш ва молиялаштириш билан шуғулланади.

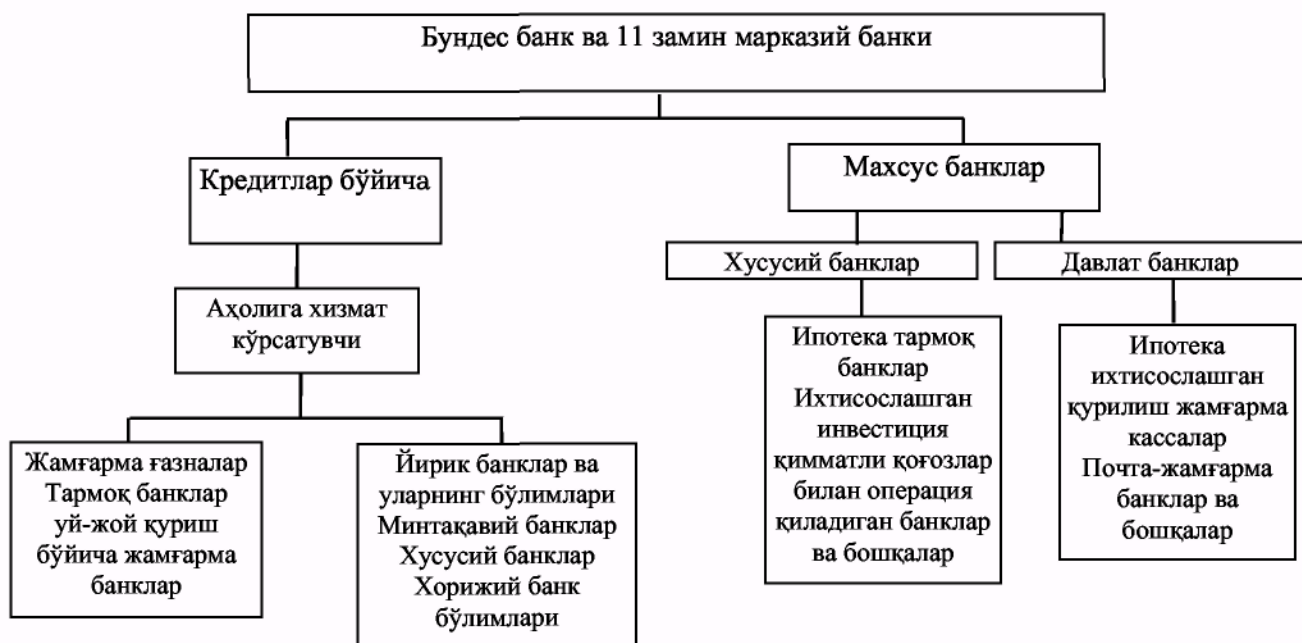
Давлат банклари давлат ихтиёрида бўлган кредит муассаса бўлиб, ўзининг биринчи куртаклари қадимий Римда, Мисрда, кейинчилик XVI-XVII асрларда Европада вужудга келган. Давлат банкларининг қуйидаги турлари амалиётда бўлиши мумкин: марказий, тижорат банклари ва махсус кредит институтлар. Аралаш банклар капитали давлат томонидан ва бир қисми хусусий капитал томонидан вужудга келтирилади. Халқаро банклар халқаро пул, ҳисоб ва кредит муносабатларини олиб борувчи банк бўлиб давлатлар ўртасида валюта, кредит ва молия муносабатларини бошқариб боради. Йирик халқаро банклар қаторига Европа ривожланиш ва тараққиёт банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро Молия корпорацияси, Халқаро ҳисоб-китоблар банкни, Европа инвестиция банкни ва бошқаларни киритиш мумкин. Хорижий банклар тўлиқ ёки қисман чет эл инвесторларига тегишли бўлган банклар бўлиб, улар ўз фаолиятини маҳаллий қонунлар доирасида олиб боради. Ҳозирги вақтда бундай банклар йирик банкларнинг шўъбалари сифатида фаолият кўрсатади. Баъзи давлатларда мавжуд депозит банклар жалб қилинган депозитлар ҳисобидан ҳисоб, кредит, ишонч операцияларини олиб боради. Депозит банклар асосан аҳоли жамғармаларини жалб қилиш ва жойлаштириш билан шуғулланади. Универсал банклар турли хил банк операциялари: депозит, кредит, ҳисоб, фоиз, воситачилик ва бошқа операцияларни бажарувчи банк ҳисобланади. Германия, Швейцария, Австрия каби мамлакатларнинг тижорат банклари универсал банклар ҳисобланади. Ихтисослашган банклар халқ хўжалигининг маълум соҳаларига хизмат кўрсатувчи, аҳолига хизмат кўрсатувчи банклардир.

Ихтисослаштирилган банкларнинг турдаги сифатида инвестиция, жамғарма, ривожланиш ва тараққиёт банкларини келтириш мумкин. Кредит тизиминининг яна бир қисми нобанк кредит муассасалари бўлиб, давлат ва корхоналарни молияштириши, узок муддатли кредитлаш билан шуғулланади. Ўзбекистонда 1997 йилда нобанк кредит ташкилотлари тўғрисида қонун лойиҳаси кўриб чиқилди. Суғурта компаниялари, нафақа

фондлари ва бошқа фондларнинг маблағларидан оқилона фойдаланиш ва бу маблағларнинг самарадорлигини таъминлаш масаласи кўйилган. Ҳар бир мамлакатнинг кредит тизими ўз хусусиятига эга бўлиб, ривожланган йирик универсал банклар тармоқларининг кўплиги ва хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Германия банк тизими энг юқори даражада ривожланган давлат ҳисобланади. Ўуйидаги схемадаги Германия банк тизими келтирилади.

5 – схема
Германия банк тизимининг таркиби

Германиянинг кредит тизими бошида Бундесбанк туради. Унинг асосий бўғини юқори универсаллашган тижорат банклари ҳисобланади. Германия gros (йирик) банклари ташқи савдонинг 60% тўловини ўтказиб беради.

3. Банклар бажарадиган функциялар, уларнинг бажарадиган вазифаларига шуғулланувчилар (масалан, биз бу соҳада Лондонда банк ишини илк бор ривожлантирган Чайльд номли пулдорни айтишимиз мумкин) ва савдогарлардан келиб чиққанига қараб турли хил бўлиши мумкин. Бу бобда биз банкларга тааллуқли бўлган умумий функциялар тўғрисида гапириб ўтмоқчимиз. Кейинги бобларда биз алоҳида-алоҳида олинган ҳолда биринчи ва иккинчи звено банкларининг функциялари тўғрисида фикр юритамиз.

Шундай қилиб, банк тизими миқёсида олиб қарайдиган бўлсак, банклар қуйидаги функцияларни бажаради:

вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш ва капиталга айлантириш;
кредит муносабатларида воситачилик қилиш;
тўлов жараёнларида воситачилик қилиш;
муомалага кредит воситаларини чиқариш.

Халқ хўжалигидаги вақтинча бўш турган маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш - банкларнинг илк функцияларидан бири ҳисобланади. Бу функциянинг амалга оширилиши натижасида бир томондан, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар жалб қилинган маблағлари бўйича маълум микдорда даромадга эга бўладилар, иккинчи томондан бу

маблағлар банкларнинг кредитлаш қудратини ташкил қилади ва шу ресурсларга асосланган ҳолда банклар ссуда операцияларини олиб боради.

Вақтинча бўш пул маблағлар банклар иштирокисиз бир корхона (тармоқ) томонидан иккинчи корхона (тармоқ)га вақтинча фойдаланишга бериладиган бўлса, бу муносабатларни ташкил қилишда маълум қийинчиликлар юзага келиши мумкин:

биринчидан, кредитга сўралаётган сумма билан кредитга берилиши мумкин бўлган сумма ўртасида номутаносиблик бўлиши мумкин;

иккинчидан, ортиқча бўш маблағга эга бўлган корхонанинг маблағларни вақтинча фойдаланишга берадиган муддати маблағ зарур бўлган корхонани қониқтирмаслиги мумкин;

учинчидан, банклар иштирокисиз корхоналарни тўғридан-тўғри кредитлашда қарз берувчи қарз олувчи корхонанинг молиявий аҳволини тўлиқ ўргана олмаслиги мумкин. Ўзарз олувчининг тўловга лаёқатсиз бўлиши кредитор корхонанинг ҳам молиявий аҳволининг ёмонлашувига ва бошқа салбий ҳолларга олиб келиши мумкин.

Халқ хўжалигидаги барча бўш маблағларнинг банк томонидан йиғилиши натижасида вужудга келадиган кредит ресурслар ҳисобидан қарз олувчи корхонага зарур бўлган суммада, зарур бўлган муддатда кредит беришга имконият яратилади. Ундан ташқари, банк корхоналарнинг тўловга лаёқатлилигини ҳар томонлама таҳлил қилиши уларнинг молиявий аҳволини яққолроқ баҳолаб бера олиши мумкин.

Иқтисодий ривожланишининг ўсиши банк кредитининг қўлланилиш кўламини кенгайтириб боради. Кредит фақатгина ҳар кунлик фаолият билан боғлиқ ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг қисқа муддатли эҳтиёжлари учун эмас, балки узоқ муддатга капиталга бўлган эҳтиёжни қоплашга йўналтирилади. 60-йиллардан бошлаб банклар йирик миқдорларга хизмат кўрсатишга ихтисослаша борди. Бу мақсадни амалга ошириш учун банклар маблағларни жалб қилиш миқёсини, истёмоли учун кредитлар бериш кўламини кенгайтirdи.

Тўловларда воситачилик функциясида банклар ўз миқдорларининг топшириғига асосан тўлов жараёнларини амалга оширади, ҳисоб варақларига маблағларни қабул қилади, пул тушумларининг ҳисобини олиб боради, миқдорларга пул маблағларини беради.

Ҳисоб-китобларнинг банк орқали олиб борилиши муомала харажатларининг камайишига олиб келади. Миқдор мамлакат ичида ва бошқа мамлакат билан қийинчиликсиз ўз маблағларини банк орқали ўз ҳисоб варақасидан бошқа корхона ҳисоб варақасига ёки бошқа мамлакат банкига ўтказиши мумкин.

Муомалага кредит воситаларини чиқариш. Банк кредитининг манбаи фақат вақтинча бўш маблағлар ва капитал бўлиб қолмасдан, кредит асосида чек-депозит эмиссияси ҳам амалга оширилади. Банк томонидан бериладиган кредит миқдори мавжуд жамғармалардан кўп бўлса, банк чек-депозит эмиссиясини амалга ошириши мумкин.

Ундан ташқари, кредит ёрдамида муомалага нақд пуллар - банкноталар чиқарилади.

Банк кредит пуллар чиқариш депозитлар яратиш йўли билан тўлақонли пуллар ўрнини босувчи кредит воситаларини вужудга келтиради.

4. Биз таъкидлаганимиздек Ўзбекистонда банк тизими икки поғонали бўлиб, банклар тизимининг биринчи поғонаси - бу Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, иккинчи поғонаси - тижорат банклари, уларнинг шўъбалари, чет эл банклари шўъбалари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси банклар тизимини кенгайтирган ҳолда қуйидаги схемада келтириш мумкин.

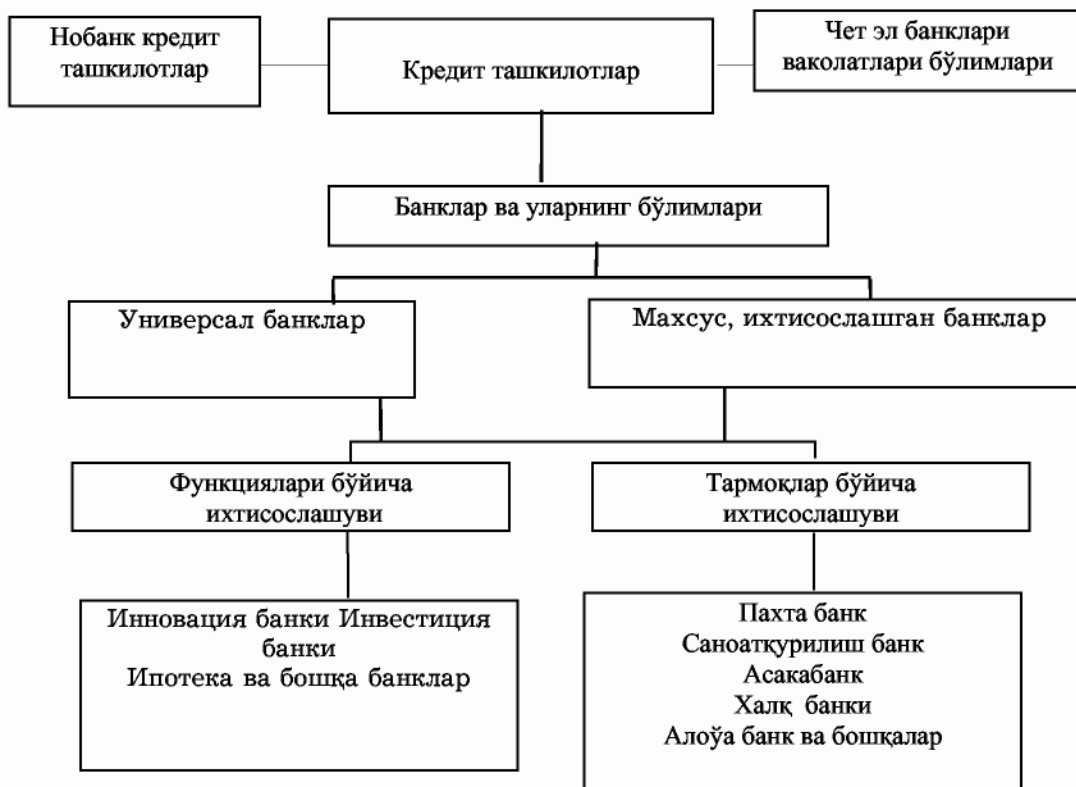
6-схема

Ўзбекистон Республикаси Банк тизими таркиби

I поғона

Марказий аппарат	Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Вилоят бўйича Марказий банк бошқармалари
------------------	--

II поғона

1991 йилнинг 1 сентябрида Республикамиз мустақилликни эълон қилиниши тарихий бир воқеа бўлди. Мустақиллик бизга ўз-ўзимизни бошқариши, имкониятларимиздан ўзимиз фойдаланиш, шахсиятимиз-ни қайтиб олишимизга катта йўл очиб берди.

Бугун дунё мамлакатлари томонидан тан олинган бозор иқтисодиёти бизнинг республикамизга ҳам кириб келди. Шунинг учун ҳам республикамизда бозор иқтисодиёти талабларига мос келувчи замонавий банк тизимини яратиш зарурияти туғилди.

Мустақилликка эришилгунча қадар Ўзбекистон ҳудуддаги банк муассасалари СССР банк тизими таркибий қисмига кирар эди. Шу билан бирга бу банклар Собик Иттифок банк тизими доирасидан ташқарида фаолият кўрсата олмасдилар банк тизими 3 турдаги банкларни: СССР Давлат банки, СССР Ўурилиш банки ва СССР Ташқи банкни ўзига оларди. Собик СССР банк тизимида Давлат банки монопол мавқеига эга бўлиб, ўз вақтида эмиссия институти, қисқа муддатли кредитлаштириш ва хўжаликларга ҳисоб-китоб операциялари бўйича хизмат кўрсатувчи марказ ҳисобланарди. Ҳам эмиссия функцияларини, ҳам ҳисоб-китоблар ва кредитлар бўйича мижозларга хизмат кўрсатиш функцияларини бажаришини монополлашуви Давлат банкни давлат бошқарув ва назорат органига айлантирган эди.

Маъмурий буйруқбозлик даврида кредит муносабатлари иқтисодиётни бошқаришида формал характерга эга эди. Давлат банки кредит ресурслари бўйича чекланмаган монопол мавқега эга эди. Кредит ресурслари ва пул ресурслари ҳаракатини ҳам бошқариш, ҳам назорат қилиши давлат банкнинг монопол таъсири остида эди. Капитализмга хос барча хусусиятларини инкор этилиши собик «иттифок» банк тизимини тор доирада ривожланишига олиб келди. Марказлаштирилган банк бошқаруви асосида фаолият кўрсатган республика банклари тор доирада пул ресурслари ҳаракатини бошқарар, лекин уни бошқарувчилигини назорат қилиш Собик Иттифок Давлат банки қўлида эди.

Иқтисодиётни бошқаришни марказлаштирилган усулидан воз кечиш ва бозор иқтисодиёти томон дастлабки қадамлар қўйилиши биланоқ марказлаштирилган банк тизимини қатор камчиликлари рўёбга чикди. Бу эса банк тизимида туб ўзгаришларини амалга оширишини талаб этарди. Албатта, бу иқтисодиётга илк қадамлар қайта қуриши шарофати билан бозорга хос баъзи бир белгиларни тоталитар иқтисодиётга тадбиқ этилиши билан тушунилади. Банк тизимини қайтадан ташкил этиш 1987 йилда бошланди. Бу жараёнда банк тизимининг ташкилий структурасини ўзгартириш, банкларни ролини ошириш, иқтисодий тизимини ривожланишига уларнинг таъсирини кучайтириш, кредитни ҳаракатдаги иқтисодий дастакка айлантириш кўзда тутилганди.

Ўайта ташкил этиш жараёнининг биринчи босқичида давлат банкларини янги структурасини ташкил этиш бошланди. Ўайта ташкил модели қўйидагиларни ўз ичига олади:

икки босқичли банк тизимини вужудга келтириши: Марказий эмиссион банк бевосита хўжаликларга хизмат кўрсатувчи ихтисослашган давлат банклари; ихтисослаштирилган банкларни тўлалигича хўжалик ҳисобига ва ўз-ўзини молиялашга ўтказиш;

- иқтисодий тизим доирасида юридик ва жисмоний шахслар билан бўладиган кредит муносабатлари услублари ва формаларини такомиллаштириш.

Банк тизимини такомиллаштириш жараёни давомида давлат банки ўзининг кредит тизимидаги марказий ўрнини сақлаб қолган ҳолда корхона ва ташкилотларга кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китобларни олиб бориш функциясини махсус ихтисослашган банкларга топширди.

Яъни банкнинг эмиссион фаолияти билан кредитлаш фаолиятини бирга олиб бориш функциясига чек қўйилади. Давлат банки ихтисослашган банклар фаолиятини бошқарувчи, барча банклар учун бир хил пул кредит сиёсатини олиб боровчи муассасага айланди. Банк тизимининг такомиллаштирилиши натижасида вужудга келган махсус ихтисослашган банклар: саноат-қурилиш банки, коммунал қурилиш ва социал тараққиёт банки, Агросаноат банки, Миллий банк, Жамғарма банки хўжаликлар билан банклар ўртасидаги алоқалари тобора яқинлаштиради ихтисослаштирилган давлат банклари ўзларида маълум даражада бошқарувчилик ролини сақлаб қолдилар. Банк тизимини такомиллаштириш жараёнида жуда муҳим натижаларга эришилди, лекин ташкил қилинган банклар иқтисодий муносабатларнинг хусусиятларини тўлиқ ифода қилолмасди. Шунинг учун ҳам банк тизимини такомиллаштиришнинг 2-босқичи объектив заруриятга айланди.

1988 йилдан бошлаб, икки босқичли банк тизимини ташкил этила бошлади. Лекин бу даврда, биринчидан, марказлашган режалаштиришда Марказий банкнинг роли ҳали ҳам юқори эди, иккинчидан, соҳалар деярли ҳамма қисми билан давлат тассарруфида эди.

Ўзбекистон Республикасида икки босқичли банк тизимини ташкил этишга реал асос 1991 йил 15 февралда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни ҳисобланади. Бу қонунга биноан давлат бошқарув органлари республика Марказий банки фаолиятига аралашмасликлари керак, у фақат Республика Олий Мажлисига ҳисобот беради. Бу қонунни амалга тадбиқ этиш асосан Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг бошланди, Тижорат банкларининг сони тобора ошиб боради.

Ўзбекистонни бозор иқтисодиётга ўтишнинг босқичма-босқич йўлини танлаганлиги боис, 1-босқичдаги кредит-пул сиёсати соҳасидаги асосий вазифалар қуйидагилардан иборат қилиб қўйилди:

Марказий банк бошчилигида ҳамда кенг тормоқли мустақил тижорат ва хусусий банклар икки босқичли банк тизимини вужудга келтириш, республика ҳудудида йирик чет эл банкларининг бўлимлари ва ваколатхоналарини очиш учун қулай шароит яратиш;

барқарор пул муомаласини таъминлаш, кредит ва нақд пул массасининг асоссиз ўсишини кескин чеклаш;

Ўзбекистон Республикасининг миллий пулини муомалага киритиш учун зарур иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлари ҳамда имкониятларни яратиш.

Биринчи босқичда белгиланган вазифаларни бажарилишига жадал киритилиши республика банк тизимини замонавийлашган кўринишини олишига олиб келди. Ҳозирда республикада кенг тармоқли банклар замонавий талабларга жавоб берадиган ҳолда хўжаликлар ташкилотлар, аҳолига хизмат кўрсатмоқда.

5. Марказий банк - пул-кредит сиёсатини эмиссия жараёнларини олиб боровчи, кредит тизимининг бош банки ҳисобланади.

Биринчи Марказий банклар қарийиб уч юз йил олдин тижорат банкларнинг ривожланиши натижасида вужудга келган. Булар 1668 йилда ташкил қилинган Швед Риск банки, 1694 йилда ташкил қилинган Англия банкидир. Европа мамлакатларида Марказий банклар анча кечроқ, асосан XVIII асрнинг иккинчи яримида фаолият кўрсата бошлаган.

Банклар пайдо бўлган даврларда марказий (эмиссион) ва тижорат банклар ўртасида бўлиниши бўлмаган. Ривожланган мамла-катларда тижорат банклар капиталларни йиғиш мақсадида муомалага банкноталар чиқарганлар. Банкларнинг йириклашуви, банк ишининг ривожланиши натижасида банкноталарни муомалага чиқориш йирик тижорат банклар қўлига ўта борган ва бирор йирик банк ихтиёрига берилган. Бу банк миллий ёки эмиссион банк, кейинчалик Марказий банк деб аталган. Марказий банк, яъни кредит системасини бошқариб турувчи, барча банклар фаолиятини назорат қилиб турувчи кредит институти сифатида намоён бўлади.

Жаҳон амалиётида Марказий банклар вужудга келишининг икки асосий йўли мавжуд:

Биринчи йўл - бу узоқ давр давомида тижорат банкларнинг ривожланиши натижасида, уларни миллийлаштириш йўли билан Марказий банкларнинг ташкил қилиниши. Масалан, Франция банки 1880 йилда, Германия Рейхсбанк -1875 йилда, Италияда - 1893 йилда, Испанияда - 1874 йилда эмиссион марказ сифатида фаолият кўрсата бошлади.

Иккинчи йўл - ташкил қилингандаёқ Марказий банк эмиссион марказ сифатида қабул қилинган банклар. Бундай банкларга АҚШнинг федерал банклари (1913), кўпгина Лотин Америкаси мамлакатларидаги банклар, Австрия банки ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

АҚШда Марказий банк фракциясини 12 федерал резерв банкдан иборат Федерал Резерв Система бажаради. Федерал резерв банклар акционер банклар бўлиб, бу банкларнинг акционерлари сифатида миллий тижорат банклари фаолият кўрсатади. Тижорат банклар акционер сифатида дивиденд олишади. Дивиденд миқдори 6% дан ошмаслиги керак.

Марказий банклар ижрочи ташкилотлар таъсирисиз, ўз фаолиятини олиб бориши керак.

Жаҳонда ўз фаолиятини олиб боришда энг мустақил бўлган банклардан бири бу Немис федерал банки - Бундесбанк ҳисобланади. Баъзи бир давлатларда Марказий банк парламентга ҳисобот беради. Кўпгина ҳолларда Марказий банкларнинг мустақиллиги нисбий характерга эга бўлиб, улар Давлат банки ҳисобланади. Марказий банк орқали давлатнинг иқтисодий сиёсати олиб борилади.

Бозор иқтисоди шароитида Марказий банкнинг асосий мақсади - пул-кредит тизими ва валюта барқарорлигини таъминлаш асосида - иқтисодий ўсишга эришишдан иборат.

Ҳозирги Ўзбекистон Республикаси банки 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонун асосида фаолият кўрсатмоқда.

Марказий банк ҳукуқий шахс сифатида давлат мулкига асосланган бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил муассаса сифатида харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплаши керак.

Ўзбекистонда замонавий банк тизими 2-босқичли усулда ташкил этилган: Марказий банк ва тижорат банклари. Марказий банк кенг тармоқли тижорат банклари ўртасидаги соғлом рақобат кўрашидаги назоратчи вазифасини бажаради.

Республика Марказий банки ўз микёси ва фаолият доирасига кўра республикамиздаги энг йирик банк ҳисобланади. Марказий банкнинг асосий мақсади миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдан иборат ва монетар сиёсатни ҳамда валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакиллантиришдан иборат. Марказий банкнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

Иқтисодий пул-кредит ричаги ёрдамида бошқариш.

Ҳисоб-китоб ва пул ўтказиш операцияларини бажаришни йўлга қўйиш.

Тижорат банклари фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш.

Бошқа кредит муассасалари касса захираларини сақлаш.

Расмий олтин - валюта захираларини сақлаш.

Ҳукумат учун ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини бажариш.

Тижорат банкларига кредит бериш.

Пул эмисияси.

Марказий банк - ўз сарф-харажатларини ўзининг даромадлари ҳисобидан амалга оширувчи иқтисодий жиҳатдан мустақил муассасадир. Марказий банкнинг мол-мулки унинг пул ва бошқа моддий бойликларидан иборат бўлиб,

уларнинг қиймати Марказий банк балнсида акс этирилади. Ўзбекистон Марказий банки юқоридаги вазифаларига қўшимча равишда қўйидаги вазифаларни ҳам бажаради:

Монетар сиёсатни ва валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантириш, самарали ҳисоб-китоб тизимини ташкил этиш ва таъминлаш, банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш, олтин ва валюта захираларини сақлаш ва бошқариш давлат бюджетининг касса ижросини Молия вазирлиги билан биргаликда ташкил этишдан иборат.

Марказий банк молиявий ёрдам кўрсатиш ва тижорат фаолияти билан шуғулланмайди. Республика Марказий банкнинг устав капитали 2 млрд. сўм деб белгиланган. Шунингдек, Марказий банк солиқлар ва божлардан озоддир. Марказий банк келгуси йил учун Ўзбекистон Республикаси монетар сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқади ва ҳар йили кейинги молия йили бошланишидан 30 кун олдин Олий Мажлисга бу ҳақда ахборот беради. Марказий банк пул-кредит, молия, валюта ва нарх муносабатларининг аҳолига асосланиб муомаладаги пул массасининг битта ёки бир қанча кўрсаткичлари ўзгаришининг аниқ мўлжалларини белгилаш мумкин. Шунингдек, ўз ҳисоб ва кредит операциялари бўйича ставкаларни мустақил равишда белгилайди. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситасида банкноталар ва танга кўринишида пул белгиларини муомалага чиқарди. Марказий банк ва у ваколат берган банклар талабга кўра бир номинал қийматдаги банкнота ва тангаларни бошқасига ҳеч қандай тўловсиз ёки воситачилик ҳақисиз алмаштириб беради. Нақд пул маблағларини муомалага чиқариш ва қайтариб олишни фақат Марказий банк амалга оширади. Марказий банк валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. Шунинг билан бирга Марказий банк юридик ва жисмоний шахсларга чет эл валютасида операциялар ўтказишга лицензиялар беради ва миллий валютани чет эл валютасига нисбатан курсини аниқлаш тартибини белгилайди.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва хазина вакили сифатида иш тутади. Марказий банк банкларни рўйхатга олади ва уларга банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиялар беради.

Марказий банк бошқа банклар билан ўзаро муносабатга киришади. Бунда Марказий банк ва банклар бир-бирларининг мажбуриятлари бўйича жавобгар эмас, улар шундай жавобгарликни ўз зиммасига ўзлари олган ҳоллар бундан мустасно.

Марказий банк ҳукумат муассасалари ва ташкилотлари, хазина, маҳаллий ҳукумат органлари ҳисобларини юргизади, давлат қимматбаҳо қоғозлари юзасидан операцияларни

бажаради, ҳукумат органи топшириғи билан олтин ва чет эл валютаси билан операцияларни ўтказди.

Пул ўтказиш операцияларига ўсиб бораётган талабни қндириш учун хизмат қилувчи механизм сифатида Марказий банк клиринг марказлари тузилди. Бу марказлар йирик тижорат банклари қошида ёки алоҳида ҳисоб-китоб-касса марказлари сифатида фаолият кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда Республикада фаолият кўрсатаётган ҳисоб-китоб-касса марказларининг сони 14 та бўлиб, улар электрон усул билан республика ичидаги тўловларни 65% дан ортиғини ўтказиш муддатини 1-2 кундан оширмасдан ўтказиб беришмоқда.

Марказий банк республика Молия вазирлиғи билан ҳамкорликда республикада пул-кредит сиёсатини олиб бориш, реформалар ўтказиш ва амалга ошириш ишларини бажаради.

Таянч сўзлар:

банк; инвестицион банк; суғурта компанияси; бизнес фонд; давлат банки; банкрот; инвестицион компания; тижорат банки; жамғарма банки; клиринг банк; кредит уюшмаси; банк тизими; ипотека банки; кредит тизими; марказий банк; нобанк кредит ташкилотлари; Марказий банк; Федерал заҳиралари тизими; функция; давлат банки.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар:

1. Қадимги банклар қандай кўринишда вужудга келган?
2. Банкларни вужудга келиш зарурияти ва аҳамияти нималардан иборат?
3. Банклар илк даврларда қандай вазифаларни бажарган?
4. Банк тизими деганда нимани тушунаси?
5. Банк тизимини ривожланиш босқичлари ҳақида нимани биласиз?
6. Кредит тизими деганда нимани тушунаси?
7. Кредит тизими қандай тузилган?
8. Махсус молия-кредит институтларига нималар киради?
9. Ўзбекистон Республикасида илк банклар қачондан бошлаб шаклланган?
10. Ўзбекистоннинг мустақил банк тизимининг шаклланиши?
11. Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ривожланиш босқичларини санаб беринг?
12. Банклар қандай вазифаларни бажаради?
13. Марказий банк қандай мақомга эга?
14. Марказий банк фаолиятининг асосий мақсади?
15. Марказий банкнинг вазифа ва функциялари нималарда намоён бўлади?
16. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қандай операциялар бажариш
17. ҳуқуқига эга ва у қайси қонунда ўз аксини топган?
18. Бошқа чет эл мамлакатлари Марказий банки Ўзбекистон Республикаси
19. Марказий банкдан қандай хусусиятлари билан фарқланади?
20. Марказий банкнинг давлат банки сифатида олиб борадиган фаолияти?
21. Давлат билан Марказий банкнинг ўртасидаги алоқалари бўйича қандай операцияларни амалга оширади?

13 мавзу: ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ.

Режа:

- 1. Банк фаолиятини ташкил қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари.**
- 2. Тижорат банкларининг ташкилий тузилиши.**
- 3. Тижорат банкларининг функцияларига қисқача тавсиф.**

1. Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг фаолияти фойда олишга йўналтирилган бўлади. Бозор иқтисоди шароитида банк фойдасининг иқтисодий моҳияти янгича ижтимоий-иқтисодий тус олиб бормоқда, чунки тижорат банкларининг фойдаси банк капитали тўпланишининг ва банкнинг ривожланишининг асосий манбасидир.

Банк фойдасининг ўсиб боришига таъсир қиладиган бир неча хил омиллар бўлиб, булар: банкнинг рентабеллиги, вақтинча бўш маблағларни самарали ишлатилиши, турли хил пуллик хизматлар доирасини (факторинг, лизинг, траст хизматлари ва ҳ.к.) кенгайтириш, фойда келтирмайдиган активларни камайтириш, фойда келтирувчи активларни кўпайтириш ҳисобига ва бошқа омиллар ҳисобланади. Иқтисодий ривожланиш босқичида тижорат банкларининг асосий иш тамойилларидан бири юқори даражада фойда олишга қаратилган бўлади. Банкларнинг фаолияти доимо фойда кўриш билан боғлиқ бўлмасдан, улар фаолиятида зарар кўриш эҳтимоли ҳам учраб туриши мумкин. Банклар фаолияти ижобий бўлган ҳолларда банкларнинг фойда олиш ва салбий фаолият натижасида банкларнинг зарар кўриш эҳтимоли юқори даражада бўлади. Юқорида айтилган фойда келтирувчи резервларни амалда татбиқ қилиш жараёнида банкнинг иш фаолияти иқтисодий жиҳатдан риск (зарар кўриш эҳтимоли билан) билан боғлиқ бўлади.

Тижорат (акцияли, пай асосида ва хусусий тартибда ташкил қилинган) банклар ҳуқуқий ва хусусий шахсларга «Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги» қонунда назарда тутилган операцияларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш орқали шартнома асосида кредит, ҳисоб-китоб ва бошқа хил банк хизматларини кўрсатади.

Тижорат банклари устав капитали кимга қарашли эканлигига ва уни ташкил қилиш услубига қараб, бажарилаётган операцияларнинг тури, фаолият кўрсатиш ҳудуди ва тармок белгиларига қараб бир-биридан фарқ қилади. Республикада, минтакаларда кўзда тутилган маълум дастурларини бажариш ва ўзга фаолият турларини пул маблағлари билан таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва бошқа ҳужжатларида назарда тутилган тартибда махсус тижорат банклари ташкил этилиши мумкин.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкдан тегишли лицензияни олганларидан кейин чет эл валютасида операцияларини амалга оширадилар.

Тижорат банклари ўз уставлари асосида иш олиб борадилар. Давлат тижорат банкининг устави банкни тузишга қарор қилган орган томонидан тасдиқланади. Шерикчилик асосида тузилган тижорат банкининг устави муассислар (қатнашувчилар) йиғилиши томонидан тасдиқланади.

Банкнинг уставида:

- банкнинг номи ва унинг манзилгоҳи (алоқа манзилгоҳи);
- банк амалга оширадиган операцияларнинг рўйхати;
- банк ташкил этадиган фондларнинг рўйхати;
- устав фондининг миқдори;
- банкнинг ҳуқуқий шахс эканлиги ва ўзини-ўзини молия ресурслари билан таъминлаши негизида ишлаши тўғрисидаги низом;

- банкнинг бошқарув идоралари, уларнинг таркиби ва тузилиши тўғрисидаги низом;
- банкка қарашли муассасаларнинг рўйхати ва уларнинг мақоми;
 - банк ва унинг филиалларини ташкил этиш ҳамда уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартиби;
- фаолияти тўғрисидаги маълумотларни матбуотда эълон қилиш мажбурияти (тартиби);

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки билан ўзаро муносабатлари акс эттирилган бўлиши лозим.

Шерикчилик асосида тузилган банкнинг устави юқорида келтирилган талаблардан ташқари, акцияли жамиятлар ва масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисидаги амаллардаги қонунларда кўрсатилган талабларга жавоб бериши лозим.

Банк уставга банк фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бошқа қоидалар ҳам киритилган бўлиши мумкин. Уставга ўзгаришлар Ўзбекистон Республикаси қонунларидаги ўзгаришлар муносабати билан киритилади.

Акционер тижорат банкларининг устав фонди қатнашчиларнинг бадаллари ҳисобидан ёки акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан вужудга келтирилади.

Маҳаллий ҳоқимият ва бошқарув идораларининг ҳамма бўлимлари ва уларнинг ижроия органлари, сиёсий ташкилотлар ва ихтисослашган жамоат фондларидан ташқари барча ҳуқуқий ва хусусий шахслар тижорат банкларининг муассислари (ҳиссадорлари), акционерлари бўлишлари мумкин.

Тижорат банкларини ташкил қилишда ёки фаолият кўрсатаётган банкларда ҳар бир муассис, акционернинг улуши устав капитал миқдорининг 30 %дан кам бўлмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг 10-сонли «Тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаштириш қоидалари» номли йўриқномасига асосан тижорат банкларини ташкил қилишда улар қуйидаги миқдорда минимал устав капиталига эга бўлишлари лозим.

2000 йил 1 январдан бошлаб аҳолиси 0,5 млн.дан ортиқ бўлган шаҳарларда очиладиган тижорат банкларнинг устав капитали 2,5 млн. АҚШ доллари эквивалентидаги маблағга, аҳолиси 0,5 млн.дан кам бўлган шаҳарларда очиладиган банклар 1,25 АҚШ доллари эквиваленти миқдоридаги эквивалент маблағга эга бўлиши керак.

Тижорат банклари Ўзбекистон Республикасининг солиқ тўғрисидаги амалдаги қонунларига мувофиқ солиқлар тўлайдилар.

Ўуйидаги маблағлар банкларнинг ўз маблағлари ҳисобланади:

- устав фонди;
- резервлар ва фойда ҳисобига вужудга келадиган ҳамда банкнинг балансида турадиган бошқа фондлар;
- тақсимланмаган фойда, акциячилар ёки пайчилар ўртасида акцияларни тақсимлаш ҳисобига ёхуд пай миқдорини ошириш ҳисобига олинган маблағлар.

Тижорат банклари йўл қўйилиши мумкин бўлган йўқотишлар ўрнини қоплаш учун олинадиган фойдадан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгилаб қўйилган тартибда резерв фондлари ташкил этадилар.

Тижорат банклари шартнома асосида бир-бирларининг маблағларини депозит, кредит шаклида жалб этишлари, жойлаштиришлари, ўз уставларида кўрсатилган бошқа ўзаро операцияларни амалга оширишлари мумкин.

Мижозларга кредит бериш ва ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариш учун маблағ етишмай қолган тақдирда тижорат банклари кредит ресурслари олиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожат қилишлари мумкин.

Тижорат банклари операциялари бўйича фоиз ставкалари уларнинг ўзлари томонидан мустақил белгиланади, аммо бу ставкалар давлат пул-кредит сиёсатининг бош йўналишларида белгилаб бериладиган фоиз ставкалари

сиёсатига асосланган ҳолда ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланадиган энг юқори ставкалардан ортиқ бўлмаслиги керак. Масалан, тижорат банклари кредитлар бўйича фоиз ставкаларини белгилаганларида, улар фоиз ставкасининг асоси қилиб Марказий банк томонидан белгилаб берилган қайта молиялаштириш ставкасини оладилар. Тижорат банклари кредит бўйича фоиз ставкасини ўрнатганда қайта молиялаштириш ставкасини 1,5 мартагача оширишлари мумкин. Масалан, ҳозирги кунда Марказий Банкнинг қайта молиялаштириш ставкаси 2,0 фоизга тенг. Демак, тижорат банки томонидан бериладиган кредит бўйича фоиз ставка ойига 2,5-3 % (3x1,5), йилига 30% (2,0x12) атрофида бўлиши керак.

Банклар билан mijozлар ўртасидаги муносабат шартномавий характерга эга бўлади.

Mijozлар ўзларига кредит ва касса хизматини кўрсатадиган банкни мустақил танлайдилар.

Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялар олиб борадилар.

Тижорат банклари фонд бозорларининг келишувларида актив ва бевосита иштирок этавермайдилар. Масалан: АҚШдаги тижорат банкларига қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операцияларни ўтказиш, фонд биржаларига аъзо бўлиш таъқиқланади. 1933 йилда (Гласс-Стигал қонуни) қабул қилинган қонунга мувофиқ тижорат банклари саноат компанияларнинг облигациялари ва акцияларини чиқаришни ташкил қилишда иштирок эта олмайдилар. Шунга қарамай қонунда жуда кўп истиснолар мавжуд бўлиб, улар банкка пулларни оператив қўйиш, давлат қимматбаҳо қоғозларини чиқаришни ташкил этиш, штат ва маҳаллий ҳокимият органларнинг облигациялари, шунингдек, турли халқаро ташкилотлар ва федерал муассасалар чиқарган қарз ҳужжатларни (мажбуриятлари) билан ишлаш ҳуқуқини беради. Булардан ташқари банкларга ўзларининг mijozлари ҳисобига саноат компанияларининг акция ва облигацияларини сотиш ва сотиб олиш каби брокерлик функцияларини бажариш рухсат этилган. Шу билан бирга америка тижорат банклари саноат компаниялари ва фирмаларнинг акция пакетларини ҳақиқий эгаси сифатида траст операцияларининг (қимматбаҳо қоғозлар портфелларини бошқариш операциялари) катта ҳажминини амалга оширадилар.

АҚШ да тижорат банклари брокер фирмалари ва инвестицион компанияларнинг асосий кредиторлари ҳисобланади. АҚШнинг еттига йирик инвестицион компанияларни 40 дан 80%гача активлари тижорат банклари кредити ҳисобидан таъминланади.

Японияда тижорат банкларининг фонд биржаларига аъзо бўлиш таъқиқланган. Лекин улар лицензия олган ҳолатда қимматбаҳо қоғозларни ҳамма турини ўзларининг счётлари бўйича ёки mijozларнинг топшириқлари бўйича сотиш ва сотиб олиш (брокер компаниялари ва биржага аъзо бўлган фирмалар воситачилигида) ҳуқуқига эгадирлар. Булардан ташқари тижорат банклар давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари билан бўлган тез муддатли операцияларни амалга оширишлари мумкин. Узоқ вақт япон тижорат банклари янги қимматбаҳо қоғозларни воситачилик функцияларни амалга ошириш ҳуқуқлари бўлмаган. Фақат 1981 йили уларга давлат облигацияси ва саноат компаниялар облигациясини биржа ташқарисида воситачилик қилишга рухсат этилган. Шунингдек, япон тижорат банкларига mijozларнинг қимматбаҳо қоғозларни бошқариш ман этилган.

Банк муассасаларининг қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операцияларига актив қатнашишига Германия тажрибаси ёрқин мисол бўла олади.

Бу давлатда қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган ҳамма операцияларни фақатгина тижорат банклари қатнашиш ҳуқуқига эга. Аслида Германия давлатида брокер компаниялар ва фирмалар йўқ. Тижорат банкнинг функциялари универсаллиги mijozларнинг талаб ва эҳтиёжларига юқори даражада жавоб беради. ГФРнинг

қимматбаҳо қоғозлар бозорини банк муассасаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг бу бозорда роли жуда катта.

Банклар катта миқдорда облигациялар чиқаради, инвестицион группаларнинг эгалари ва йирик инвесторлик вазифасини бажаради, уларга қимматбаҳо қоғозлар билан бўладиган операциялар ҳажмининг энг катта қисми тўғри келади, банк синдикатлари давлат қарз ҳужжатларини чиқариш ва тарқатишда катта жонбозлик кўрсатади.

Банк облигацияларни чиқариш учун 3 та асосий шартни бажариши зарур;

молиявий кўрсаткичлар пропорциясини сақлаш;

банкнинг молиявий аҳволининг ошқоралиги;

жами капиталнинг ва банк резервлари 8 млн. ДМ даражасидан ошиши.

Облигацияларни чиқариш тўғрисидаги рухсат молия вазирлиги

томонидан олиниши керак. У ҳақидаги хабар эса Федерал юстиция вазирлиги газетасида босилиб чиқарилади. Одатда 3 йилдан ортиқ муддатга чиқарилган облигациялар ГФР фонд биржаларида муомалада бўлади.

Лекин уларни сотиш ва сотиб олиш келишувларнинг кўп қисми биржадан ташқари оборотда амалга оширилади. Универсал тижорат банклари кўпинча ядро вазифасини бажариб, унинг атрофида молия-банк группалари, бир неча нисбатан мустақил бўлинмаларни ўз ичига олган.

Бу мустақил бўлинмалар, масалан инвестицион фондлар ва консалтацион фирмалар бўлиши мумкин. Бу мустақил бўлинмалар даромад олиш марказлари ҳисобланади. Аслида группанинг ядросини ташкил этган банк, марказий аппаратдан маҳаллий ва чет эл филиаллардан иборат. Банкларнинг марказий аппаратлари одатда фонд биржалари бўлган катта шаҳарларда жойлашган. Ривожланган мамлакатларда асосий даромад манбаи кредит операциялари бўлиб, иккинчи ўринда қимматбаҳо қоғозлар билан боғлиқ операциялар туради.

2. Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан банк - бу тижорат муассасаси бўлиб, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг бўш турган пул маблағларини жалб қилиш ва уларни ўз номидан, тўловлилик, муддатлилик, қайтиб бериш шарти асосида жойлаштириш операцияларини ва бошқа банк операцияларини бажаради.

Баъзи адабиётларда банк - бу корхона деб ҳам изоҳ берилади. Маълумки, банк яхлит олинган корхона сифатида ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширмайди. Тижорат банкларининг фаолиятини корхона фаолиятига шу жиҳатдан ўхшатиш мумкинки, тижорат банклари ҳам корхоналар сингари ўз фаолиятини ўз даромадини кўпайтиришга ва шу асосда биринчидан ўз асосчилари - акционерларининг манфаатларини, иккинчидан, ўз мижозларнинг манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат.

Тижорат банкларини, бизнинг фикримизча шунчаки корхона эмас, махсус корхона деб қараш зарур. Чунки тижорат банклари ссуда капитали ҳаракатини амалга оширади ва шу асосда банк ўз акционерларига, пайчиларига фойда олишни таъминлайди.

Тижорат банклари банк тизимининг муҳим буғини бўлиб, кредит ресурсларнинг асосий қисми шу банкларда йиғилади ва бу банклар ҳуқуқий, жисмоний шахсларга хизматларини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари банк тизимининг Марказий банкдан кейинги иккинчи поғонаси ҳисобланади.

1987 йилдан бошлаб ташкил қилинган банк тизими бозор иқтисоди тамойилларига мос келувчи банк тизимининг бошланғич пилалояси ҳисобланади. Охириги йилларда тижорат банкларининг сони, улар бажарадиган операциялар, уларнинг устав фонди ва ва кўйилмалар салмоғи ошиб бормоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 30 дан ортиқ тижорат банклари фаолият кўрсатмоқда. Салмоқли устав фонди, кредит ресурслар ва мижозларга эга бўлган - катта банклар Ўзбекистон саноат қурилиш банки, Ташки иқтисодий фаолиятлар миллий банки, Пахта банк, Асакабанк ва бошқалар кенг фаолият олиб бормоқда. Тижорат банкларни ташкил қилишдаги устав капитали миқдори 2000 йил 1 январ Тошкент

шаҳрида фаолият кўрсатувчи банклар учун 20 млн экю эквиваленти миқдоридаги маблағга эга бўлиши керак Тижорат банкларни белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин. Мулкчилик шаклига қараб банклар: давлат банкига, акционер банкларга, кооператив, хусусий, минтақавий, аралаш мулкчиликка асосланган банкка бўлинади. Юсак ривожланган мамлакатларда тижорат банкларнинг аксарият қисми мулк шакли бўйича акционер банк ҳисобланади.

Акционер банклар акционер жамият каби очиқ типдаги ёки ёпиқ типдаги акционер банклар бўлиши мумкин. Акционерлар сафига кириш акцияларни сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. ҳуқуқий ва жисмоний шахслар банкларнинг акцияларини сотиб олиш ва акционерлар бўлиши мумкин.

Баъзи тижорат банклари пайлар (бадаллар) ҳисобидан ташкил қилиниши мумкин. Бу турдаги банкларнинг қатнашчилари ҳам ҳуқуқий ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Хусусий банклар - жисмоний шахснинг пул маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар ҳисобланади.

Бажарадиган операцияларига қараб тижорат банклар - универсал ва махсус банкларга бўлинади.

Универсал банклар хилма -хил операциялар бажариш, ҳар хил хизматларни амалга ошириш хусусиятига эга бўлади. Махсус банклар маълум йўналишларга хизмат кўрсатиб, ўз фаолиятини шу йўналишларда ютуқларга, самарадорликка эришишга бағишлайди. Бундай банкларга тармоқларга хизмат кўрсатувчи банклар, экспорт-импорт операцияларини олиб боровчи банклар, инвестиция банклари, замин банклар кириши мумкин.

Жойлашиш белгисига қараб тижорат банклар: халқаро, республика, минтақавий, вилоят банкларига бўлиниши мумкин.

Тармоқларга хизмат кўрсатишга қараб: саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалик, савдо ва бошқа банкларга бўлиниши мумкин.

Бозор иқтисоди шароитида банкларининг роли, уларнинг иқтисодга таъсири ўсиб бормоқда.

Кредит муассасалари аҳоли, корхона, ташкилотлар, компанияларнинг бўш пул маблағларини йиғиш ва жойлантиришдан ташқари, капитал жамғармалашни, ҳаракатланувчи капитал ёрдамида, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга ёрдам беради ва корхоналар фаолияти устидан назорат олиб боради.

Банклар ва унинг кредити ёрдамида мавжуд капитал тармоқлар ўртасида, ишлаб чиқариш ва муомала соҳасида тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшимча инвестицияга бўлган талабларни молиялаштириб, банклар халқ хўжалигида прогрессив ютуқларга эришишни таъминлаши мумкин.

3. Тижорат банкларининг иқтисодий роли унинг фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади.

Тижорат банклари қуйидаги асосий функцияларни бажаради:

вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш;

корхона, ташкилотлар, давлат ва аҳолини кредитлаш;

муомалага кредит пуллар (муомаланинг кредит воситалари) ни чиқариш;

халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш;

молия - валюта бозорида фаолият кўрсатиш;

иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва консултация хизматларини кўрсатиш.

Банклар бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантириш функциясини бажара туриб мавжуд бўш пул даромадлари ва жамғармаларни йиғади. Жамғарувчи (бўш пул маблағи эгаси) ўз маблағларини банкка ишониб топширгани

учун ва банк бу маблағлардан фойдалангани учун маълум фоиз ҳисобида даромад оладилар. Бўш пул маблағлари ҳисобидан ссуда капитали фонди вужудга келади ва бу фонд халқ хўжалиги тармоқларини кредитлаш учун ишлатилади.

Тижорат банклар фаолиятида асосий ўринни корхона, ташкилотларни, аҳолини, давлатни кредитлаш эгаллайди. Кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк молиявий воситачи ролини ўйнайди. У бўш турган маблағларни жалб қилади ва ўз номидан мижозларга вақтинча фойдаланишга беради. Банк кредити ҳисобидан халқ хўжалигининг муҳим тармоқлари - саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо ва бошқалар молиялаштирилади ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга асос бўлади.

Муомалага кредит пулларни чиқариш функцияси тижорат банкларни бошқа молия институтларидан ажратиб туради. Тижорат банклари депозит-кредит эмиссия қилганида, ссудалар берганида пул массаси ошади ва ссуда банкка қайтарилганда муомалада пул массаси камаяди.

Тижорат банклари кредит пулларни яратишнинг эмитенти ҳисобланади. Тижорат банк томонидан мижозга берилган кредит унинг ҳисоб рақамига ўтказилади ва банкнинг қарз мажбурияти ортади. Мижоз бу маблағнинг маълум қисмини нақд пул шаклида ҳисоб рақамидан олиш мумкин. Бу ҳолда муомалада пул массасининг миқдори ошади. Шунинг учун ҳам тижорат банклар фаолияти устидан Марказий банк назорат олиб боради.

Тижорат банкларнинг муҳим функцияларидан бири ҳисоб-китобларни олиб боришдир. Ҳисоб-китобларни олиб боришда банк мижозлар ўртасида воситачи бўлиб хизмат қилади.

Тижорат банклари яна қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш билан шуғулланиши мумкин.

Тижорат банклари иқтисодий аҳволни назорат қила бориб мижозларга ҳар хил ахборотлар, маслаҳатлар бериши мумкин.

Акционер тижорат банкларнинг юқори органи - акционерларнинг умумий йиғилиши ҳисобланади. Ҳар йили акционерларни йиғилиши уставдаги ва устав капиталидаги ўзгаришларни, йиллик фаолият ва унинг натижаларини, банк даромадларини тасдиқлаш, Банк Кенгаши таркибини сайлаш банкнинг шўъба муассасаларини ташкил қилиш ва бекор қилиш каби масалаларни кўриб чиқиши мумкин.

Тижорат банклари қуйидаги операцияларни бажаради:

- пассив операциялар;
- актив ссуда операциялар;
- банк хизматлари ва воститачилик операциялари;
- банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган операциялар ва бошқалар.

Тижорат банкларни очишга лицензия (рухстаном)ни Марказий банк беради. У тижорат банклар фаолиятини олиб бориш бўйича иқтисодий нормативлар белгилаб беради ва уларнинг бажарилишини назорат қилиб боради.

Таянч сўзлар:

иқтисодий асос; бош лицензия; ҳукукий асос; бошқарув тизими; тижорат банки; ташкилий тузилма; лицензия;

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар:

1. Банк фаолиятини ташкил қилишни иқтисодий асослари нималардан иборат?
2. Тижорат банкларнинг ҳукукий асослари деганда нимани тушунасан?
3. Дастлабки лицензия тижорат банкларида қандай шартлар асосида берилади?
4. Асосий лицензия тижорат банкларида қандай тадбирлар ўтказилгандан кейин берилади?

5. Тижорат банкларини бошқарув тизимида нечта ортган фаолият юритади?
6. Тижорат банкларининг функциялари нималардан иборат?

14 мавзу: ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ПАССИВ, АКТИВ ВА БОШҚА ОПЕРАЦИЯЛАРИ.

Режа:

- 1. Тижорат банкларининг пасив ва актив операциялари.**
- 2. Банкларнинг бошқа операциялари.**
- 3. Инвестициялар ва банкларнинг инвестицион сиёсати.**
- 4. Қимматли қоғозлар ва улар билан боғлиқ бўлган банк операциялари.**
- 5. Банклар фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш.**

1. Банк ресурсларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг пасив операциялари дейилади. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банкларнинг пасив ва актив - пасив сче­тидаги пул маблағларининг салмоғи ошиб боради. Банкларнинг пасив операциялари уларнинг фаолиятини ташкил қилишда катта роль ўйнайди. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банклари кредитлаш учун зарур бўлган-кредит ресурсларини ташкил қилади.

Тижорат банкларининг пасив операцияларининг асосан тўртта шакли мавжуд:

Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозларини муомалага чиқариш йўли билан ресурслар йиғиш;

Банк фойдаси ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш ёки фондлар суммасини ошириш;

Бошқа кредиторларнинг маблағларини жалб қилиш;

Депозит операцияларни амалга ошириш.

Тижорат банкларининг ресурслари банкнинг ўз маблағлари, жалб қилинган ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади. Юқорида келтирилган пасив операцияларнинг биринчи ва иккинчи шаклларида банкларнинг ўз маблағлари юзага келади ва қолган охириги икки шаклида кредит ресурсларнинг иккинчи қисми жалб қилинган ресурслар юзага келади.

Банкларнинг ўз маблағларига банкнинг устав капитали, резерв капитали, махсус фондлар, моддий рағбатлантириш фонди, бошқа ҳар хил ташкил қилинган фондлар ва тақсимланмаган фойдаси киради. Амалиётда банк пасивларининг 20 фоизи банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади.

Банкларнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни банкнинг ўз капитали эгаллайди. Банкнинг ўз капитали таркибига биз юқорида келтириб ўтган капиталнинг бир қисми, яъни устав капитал, рискларни қоплаш учун ташкил қилинган резерв фонд, тақсимланмаган фойда киради. Банкларнинг ўз капитали банк кредиторларининг манфаатини ҳимоя қилиш, банк фаолиятининг барқарорлигини таъминлаш, банк фаолиятини бошқариш каби функцияларни бажаради.

Банкнинг устав капитали суммаси банк уста­вида кўрсатилади ва банк ишини бошлашнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Банкларнинг ташкил қилишнинг шакллари­га қараб банкнинг устав капитали ҳам ҳар хил ташкил топади. Агар банк акциядорлик жамияти тариқасида ташкил қилинадиган бўлса, устав капитали ёки фонди акциялар чиқариш ва жойлаштириш йўли орқали ташкил топади. Банкларнинг устав капитали суммаси қонун йўли билан чегараланмайди. Банкларнинг барқарор фаолиятини таъминлаш мақсадида унинг минимал миқдори белгилаб берилади.

Банкнинг устав капитали унинг балансининг пассивида кўрсатилади. Устав фонди суммасининг оширилиши банк акционерлари томонидан умумий мажлисда ҳал қилинади.

Банкларнинг устав капитали уларнинг мажбуриятларини бажаришнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Банк кредитлари ҳисобидан банкларнинг устав капиталини ташкил қилиш мумкин эмас. Устав капиталини ташкил қилишда четдан бошқа пул маблағларини жалб қилиш ҳам мумкин эмас. Банклар ташкил қилинганда устав капиталининг таркиби моддий маблағлардан ва пул маблағларидан ташкил топади. Банк фаолиятининг бошланғич босқичларида банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан биринчи навбатдаги банк харажатлари (ер, бино, асбоб-ускуна, иш ҳақи) қопланади. Банкларнинг ўз маблағлари узоқ муддатли активларга қўйилмалар қилишнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Одатда Марказий банк тижорат банклари учун банкларнинг ўз маблағлари билан четдан жалб қилинган ресурслар ўртасидаги чегарани белгилаб беради. Ўзбекситонда бу нисбат 1:20 миқдориди ўрнатилган.

Банкларнинг акционер капитали қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топиши мумкин. Булар: а) ўз акционер капитали, бу капитал оддий ва имтиёзли акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан, тақсимланмаган фонда ҳисобидан юзага келади; б) ҳар хил кўзда тутилмаган харажатларни ва тўланмаган қарзларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар; в) банкнинг узоқ муддатли мажбуриятлари (узоқ муддатли вексель ва облигациялар) бўлиши мумкин.

Банкларнинг резерв капитали ёки резерв фонди фойдадан ажратмалар ҳисобига ҳосил бўлади ва кўзда тутилмаган **зарарлар** ҳамда қимматбаҳо қоғозлар курсининг тушиши натижасидаги йўқотишларни қоплаш учун мўлжалланган.

Тақсимланмаган фойда - резерв фондига ажратмалар ва дивидендлар тўланганидан сўнг қоладиган фойданинг бир қисмидир.

Банкларнинг ўз маблағлари тижорат банклари фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Банкларнинг ўз капитали ҳиссасининг камайиши баъзи ҳолларда банкларнинг сенишига олиб келади.

АҚШда катталиги бўйича йигирманчи ўринда турувчи «Франклин нешнл банк»ни сенишининг сабабларидан бири, бу банкнинг ўз капитали ҳиссасининг банк балансида кескин қисқариши бўлди. Худди шу сабаб, 1979 йил активида 250 млн. доллар ва 44 минг омонатчисига эга бўлган АҚШдаги «Днуверз нешнл бэнк оф Чикаго» банкининг сенишининг асоси ҳисобланади.

Иқтисодий ёки банк инқирозлари даврида пассивлар ва уларни жойлаштириш соҳасида етарли даражада ўйлаб чиқилмаган сиёсат банкларнинг сенишига олиб келади.

1980 йилларнинг иккинчи яримида АҚШда банкларнинг банкротлик сони ўсди. 1984 йилда АҚШда биринчи ўнликда турувчи йирик банклардан бири бўлган «Континентал Иллинойс» банкининг сениш ҳолатининг, ҳукуматнинг махсус дастури орқали олди олинди.

Федерал резерв система бўлган АҚШ Марказий банки ўз ихтиёрига олган бир неча миллиард АҚШ долларини мувофиқлаштирибгина қолмай, балки депозитларни суғурталаш Федерал уюшмаси ва АҚШ молия министирлиги билан бирга банк тўлаш қобилятини мустаҳкамлаш соҳасида кафили сифатида чиқди.

Тижорат банклари сенишларининг энг кўпи 1988 йилга тўғри келган.

Иқтисодий кўтарилиш туфайли АҚШда тижорат банклари сенишининг сони ўзининг аввалги ҳолига тушган. Шу туфайли 1994 йилда фақатгина 13 та тижорат банклари синган.

Шу билан бирга, муаммоли, яъни молиявий ҳолати беқарор бўлган банклар сони юқорилигича қолмоқда.

Банкнинг эмитентлашган маблағлари. Банклар мижозлар маблағларидан етарли даражада узоқроқ фойдаланишни амалга оширишдан, манфаатдордирлар. Шу сабабли банклар облигация қарзлари, банк векселлари ва бошқаларни чиқариш йўли билан ўз ресурсларини миқдорини кўпайтириб борадилар.

Облигация қарзлари облигациялар кўринишида эмитентлашади. Ҳозирги даврда чет эл амалиётида икки валютали облигациялар учрайди. Бу облигациялар бўйича

даромадлар облигация эгаси ихтиёрига кўра миллий валюта ёки АҚШ долларида ёки бошқа чет эл валютасида тўланиши мумкин. Банк томонидан элементлашган қимматли қоғозларнинг турларидан бири «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар. Масалан, АҚШда 1970 йиллар ўрталарида иккита йирик тижорат банклари - «Ситибенк» ва «Чейз Манхэттен Бэнк» холдинг компаниялари орқали «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар чиқардилар. Бу қўйилмалар бўйича фоизлар 3 ойлик хазина векселларига нисбатан бир фоиз юқори тўланади.

Банклар миждозларнинг хохишига қараб бир йилда икки марта уларни тўлаш маждбуриятини ўз зиммаларига олдилар. Бунинг учун миждоз кўрсатилган муддатдан бир ҳафта олдин маблагларни олиши тўғрисида банкка ҳабар бериши шарт. Банк пассивларида 90-йиллар давомида банкнинг ўз маблаглари миждорининг қисқариши давом этди ва хорижий мамлакатлар каби бизнинг банкларимизда ҳам жалб қилинган ресурслар салмоғи ошди. Янги ресурсларни жалб қилишда йирик ва майда банклар фойдасига, номутаносибликлар кўпайди.

Жалб қилинган маблагларнинг яна бир тури банк балансида турган ва уларни қайта сотиб олиш тўғрисидаги келишув асосида сотиладиган қимматли қоғозлар ҳисобланади.

Тижорат банклари кредит ресурсларини шакллантиришда депозитлар асосий ўринни эгаллайди.

Уларнинг асосийси йўқлаб олинадиган қўйилмаларга, тезкор ҳамда жамғарма қўйилмаларга бўлинувчи депозитлардир.

Йўқлаб олинадиган қўйилмалар, шунингдек, жорий **счётлар** омонатчиларнинг биринчи талаблари билан олинади. Жорий счётнинг эгаси банкдан чек дафтарчасини олади. Бунда у пул олиш билан бирга иқтисодий муносабатлар вакиллари бўлган корхона, ташкилот, муассалар ҳисоб-китоб операцияларини олиб бориши мумкин.

Муддатли омонатлар - миждоз томонидан банкка маълум муддатга қўйиладиган қўйилмалар бўлиб, улар орқали миждозларга банк томонидан юқори фоизлар тўланади. Бунда фоиз ставкалари қўйилманинг муддати ва миждориги боғлиқ бўлади.

Муддатли қўйилмаларнинг турларидан бири, бу маблагларни жалб қилишнинг аниқ қайд этилган вақтга мўлжалланган депозит сертификатлар ҳисобланади. Улар муомалага 1961 йили биринчи бўлиб «Ферст нешнл сити бэнк» киритган. Счёт эгаларига уларнинг номлари ёзилган, тўлаш муддати ва фоиз даражаси кўрсатилган махсус гувоҳномалар берилади.

Ҳозирги вақтда тижорат банклари бўш пул маблагларини жалб қилишда депозит сертификатларидан фойдаланмоқда. Сертификатда кўрсатилган қўйилма муддати тугагандан сўнг, унинг эгаси қўйилма суммасини ва келишилган фоизларни олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Банк ресурслари таркибида аҳолининг омонат қўйилмалари муҳим роль. Улар тўлиқ суммада ёки бўлиб-бўлиб қўйилади ва берилиши мумкин. Омонатчи ва банк ўртасидаги маблаг қўйиши билан боғлиқ муносабат омонат дафтарчасини бериш билан тасдиқланади. Банклар тўловчилик асосида турли ҳил мақсадли қўйилмаларни, муддатли ёки талаб қилиш ҳамда олиш мумкин бўлган жамғармалар қабул қиладилар. Шунингдек, баъзи мамлакатларда «Янги

йил қўйилмалари» деб номланган тури ҳам мавжуд. Бунда банк йил давомида, янги йилни нишонлаш учун, катта бўлмаган қўйилмаларни қабул қилиб боради ва йил охирида омонатчиларга пулларни қайтаради, хоҳловчилар пул жамғаришни кейинги янги йилгача давом эттиришлари ҳам мумкин. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу қўйилмалар оддий фуқаролар орасида кенг қўлланилади.

Банклар учун муддатли қўйилмалар жуда қулай ҳисобланади.

Банк ресурсларининг муҳим манбаси банклараро кредитлардир, яъни бошқа банклардан олинадиган ссудалар.

Ушбу ресурслардан фойдаланиш сезиларли даражада ривожланган. Пул-кредит бозорида қисқа муддатли банклараро кредитлар, шунингдек, «қисқа пуллар» салмоғи кўпчиликти ташкил этади.

Мобилизацияланган пул маблағларини банклар миждозларни кредитлаш учун ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни қўллаб-қувватлаш учун фойдаланилади. Даромад олиш мақсадида банк ресурсларини жойлаштириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг актив операциялари дейилади. Банкнинг актив операцияларида асосий ўринни уларнинг кредит ёки ссуда операциялари эгаллайди.

Ссудалар берилишининг таъминотидан келиб чиқиб кредитлар моддий бойликлар, товарлар ва бошқалар билан таъминланган кредитларга берилади.

Банкларнинг миждозларга берадиган ссудалари ёки кредитларнинг муддатидан келиб чиқиб, улар муддатли ва онкол кредитлар (инглизчадан **on call** -талаб бўйича)га бўлинади.

Ссудалар берилишининг таъминотидан келиб чиқиб кредитлар моддий бойликлар, товарлар, векселлар, фондлар (қимматли қоғозлар) ва бошқалар билан таъминланган кредитларга бўлинади.

Вексель операциялари векселларни қайд ёки ҳисобга олиш бўйича операциялар ва векселлар бўйича ссудалар бериш операцияларига бўлинади.

Векселларни қайд қилиш деганда банк томонидан уларни тўлаш муддати тугагунга қадар векселларни сотиб олишни тушунилади. Ўз навбатида банк, агарда маблағлар билан таъминланганликда қийинчилик сезаётган бўлса, Марказий банкнинг ҳудудий бошқармаларида берилган векселларни қайта ҳисобдан ўтказиши мумкин. Векселни ҳисобга олиб, банк унинг вақтинчалик эгаси бўлади ва векселни эмитент қилган ёки уни ҳисобга олиш учун тақдим қилган шахсга маълум миқдорда пул тўлайди. Бу операция учун банк миждоздан қайд этиш фоизи ёки дисконт деб аталувчи маълум фоиз ундиради. Дисконт -бу векселда кўрсатилган сумма билан вексель эгасига тўланадиган сумма ўртасидаги фарқдир. Баъзи давлатларда банклар ўзларида алоҳида миждозларнинг кредитлаш қобилятини ўрнатувчи айрим корхона ва шахслар вексель ҳисоби лимитини ўрнатувчи ҳисоб бўйича қўмиталарни ташкил этадилар.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, тижорат, молиявий ва «дўстона» (бронза) векселларини фарқлаш керак.

Тижорат векселлари товар муносабатлари асосида вужудга келади. Улар бошқа векселларга нисбатан ишончлидир.

Кўпгина векселлар молиявий характерга эга, яъни улар брокер ёки маклер томонидан ҳисоб фоизини олиш учун муомалага чиқарилади. Булар фақат банкдан маблағлар олиш учун мўлжалланган «шиширилган векселлардир».

«Дўстона векселлар» -бу икки шахснинг ҳар қандай товар **ҳаракатисиз** банкдан маблағ олиш учун бир-бирларига берадиган векселлардир.

Тадбиркорлар томонидан чиқарилган векселларни «бронза» векселлари деб ҳам аташади.

Банкнинг актив вексель операцияларига акцепт ва авал операциялар киради.

Акцептли операцияда банк ўзи акцептлаштираётган векселни ишончли миждозга чиқариш ҳуқуқини беради. Яъни берилган вексел бўйича ўз ҳисобидан тўловини кафолатлайди. Шундай акцепт кредитдан фойдаланаётган миждоз вексел ҳақини тўлаш учун тегишли суммани банкка тўлаш мажбуриятини олади.

Халқаро миқёсда векселлар билан боғлиқ бўлган ҳамма операциялар 1930 йилда қабул қилинган Женевада тузилган конвенция билан қатъий белгиланади.

Вексел бўйича бериладиган кредитдан фойдаланишнинг муҳим шакли авал ҳисобланади. Бунда вексель бўйича ҳақ тўлаш бевосита вексель берувчи билан амалга оширилади. Аваль эса ҳақ тўлашни кафолатлайди. Акцепт -аваль операцияларининг ўзига

хос хусусияти шундаки, улар бир вақтнинг ўзида ҳам актив, ҳам пассив операцияларга тегишли бўлади.

Банк авал вексел муносабатларини ҳамда уларнинг бошқа банклардаги ҳисоб-китобини енгиллаштиради. Чунки йирик авалда ҳисоб ва қайта ҳисоблашда мутлақ тартибда амалга оширилади. Бир банк томонидан аваллашган векселлар бошқа банк томонидан ҳам ҳисобга олинади.

«Вексель бўйича ссуда» операциясида вексел эгаси бўлиб аввалги вексел олувчи қолади, банк эса унинг таъминоти остида мижозга вексель қийматининг 50-70% миқдорида ссуда беради.

Банклар актив операцияларининг муҳим тури товарлар бўйича ссудалар, яъни товарларни гаровга қўйиб ссуда олиш ҳисобланади. Ҳужжатлар, вариантлар (товарларни омборда сақлаш жавобгарлиги билан қилинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома), темир йўл ҳужжатлари, коносаментлар (юкни кемага қабул қилинганлиги тўғрисидаги пароход жамиятлари гувоҳномаси), юкларни ташиши тўғрисидаги ҳужжат бўйича ссудалар олиш ҳисобланади.

Товарлар бўйича ссудалар банк томонидан товарнинг тўлиқ бозор қийматида эмас балки унинг бир қисми (одатда, 50-60% дан юқори бўлмайди) берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида асосий муаммо бу товарлар реализацияси, чунки ишлаб чиқарилган ва жўнатилган товар ўз харидорини топмаслиги ҳам мумкин. Бозор шароитида кредит муносабатларининг маъмурий буйруқбозлик тизимидан фарқи ҳам шудир.

Бозор иқтисодиёти шароитида товарлар мўл-кўлчилигида оддий талаб эмас, балки тўловга қобилиятли талаб зарурдир.

Бозор шароитида товар таъминоти бўйича ссуда бераётган кредит муассасалари риск қиладилар. Агар ссуда ўз муддатида қайтарилмаса, банк товарларни хат қилиб ўз ихтиёрига олади, уларни сотишдан тушган тушум ҳисобидан мижознинг қарзини қоплайди.

Товарлар бўйича ссудалар кўпинча чайқовчилик мақсадларида ишлатилади.

Кўтарилиш даврида, товарларга бўлган талаб ўсганда, тадбиркорлар -баҳоларнинг ўсишини ҳисобга олиб товарлар реализациясини атайлаб тўхтатиб, товар заҳираларини тўплайдилар. Бу хусусан, хом ашё товарларига ҳам тегишлидир. Бу ҳолатда ссуда товарларнинг ҳақиқий реализациясини тезлатмасдан, балки секинлаштиради ҳамда чайқовчилик ва товарларни ортиқча ишлаб чиқарилишининг ривожланишига олиб келади.

Тижорат банкларининг актив операцияларининг яна бир тури фонд операцияларидир.

Турли қимматли қоғозлар унинг объекти бўлиб хизмат қилади. Банкларнинг қимматли қоғозлар бўйича операцияларининг 2 тури кўпроқ қўлланилади. Булар қимматли қоғозларни кредитнинг таъминланганлиги учун қабул қилиш йўли билан ссудалар бериш ва уларни банк томонидан ўз ҳисобига сотиб олиш йўли билан операциялар ўтказиш.

Қимматли қоғозлар таъминоти бўйича ссудалар уларнинг тўлиқ бозор курси қиймати бўйича эмас, балки уларнинг маълум бир қисми (60-80%) бўйича берилади.

Қимматли қоғозлар сохта капитални ифодаласада, улар бўйича ссудалар ҳақиқий товар ишлаб чиқариш билан боғланган жараёнга хизмат қилади.

Ундан ташқари қимматли қоғозлардаги банк инвестициялари ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳолда банк турли эмитентлардан қимматли қоғозларни сотиб олади банк қимматли қоғозлар портфели вужудга келади.

Банк томонидан қимматли қоғозларнинг харид қилинишидан мақсад - бу қимматли қоғозларни кейинчалик қайта сотиш ёки капиталнинг узок муддатга қўйилиши йўли билан фойда олишдан иборат.

Охирги йилларда республиканинг кўпгина тижорат банклари юқори фойда олиш мақсадида, давлатнинг хазина мажбуриятларини кўп миқдорда сотиб олишди. Чунки қимматли қоғозларнинг бу тури банкка қафолатланган даромад келтиради. Ҳозирги кунда тижорат банклари томонидан берилаётган кредитларнинг таъминоти сифатида кўчмас мулк, бошқа банк ёки суғурта ташкилотининг суғурта қафолати ҳам қабул қилиниши мумкин.

Тижорат банкларининг актив операциялари ичида кредитлаш жараёни асосий ўринни эгаллайди. У қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади:

- кредит олиш учун берилган мижознинг ариза талабномасини кўриб чиқиш;
- қарз олувчининг тўловга ва кредитга лаёқатлилигини банк томонидан ўрганиб чиқиши;
- кредит қўмитасининг қарори;
- кредит битимини расмийлаштириш;
- кредит берилиши;
- ссуда ва у бўйича фоиз тўлашни банк томонидан назорат қилиниши.

Кредит ва уни тўлаш жараёни кредит шартномасида кўрсатилган бўлиб, кредит ва қарз олувчи ўртасидаги мажбурият ва ҳуқуқларни белгилаб беради. Унда кредитлашнинг мақсади ва объекти, кредит миқдори, ссудани бериш ва уни тўлаш муддати, кредит таъминотининг турлари, кредит учун фоиз ставкаси ва бошқалар кўрсатилади. Ссудани тўлашни назорат қилиш банкнинг кредит портфелини мунтазам таҳлил қилиш асосида олиб борилади ва кредитларнинг сифат даражаси аниқланади.

Тижорат банклари томонидан бериладиган барча кредитлар унинг кредит портфелида ўз ифодасини топади.

Молиялаштириш манбаларига ва қарз олувчининг минтақавий ўрни ва манзилига қараб тижорат банкларининг кредит портфелини таснифлаш мумкин... Тижорат банклари таснифлашни асосан миллий валютада олиб борадилар ва баъзи ҳолларда қайта молиялаштириш ва ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар, масалан, Миллий банк ва шунга ўхшаш банкларда қаттиқ валютада ҳам ифодаланиши мумкин...

Ҳозирги вақтда марказлаштирилган кредитлар давлатнинг қарорларига асосан устивор тармоқларни ривожлантириш учун миллий валютада берилади. Ўйайта молиялаштириш ва банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан бериладиган кредитлар мижоз кредитга лаёқатли бўлганда миллий валютада ёки хорижий давлат валютасида берилиши мумкин.

Тижорат банклари фаолиятида турли хил рисклар учраб туради, лекин уларнинг фаолиятига кўпроқ кредит rischi, ликвидлик rischi ва фоиз ставкаси таъсир қилади. Тижорат банклар фаолиятининг асосии қисми кредитлар бериш ва шу асосда фойда олишга йўналтирилган бўлганлиги учун улар фаолиятида бу рискларнинг салмоғи ҳам юқори бўлади.

Таснифланган кредитларнинг қайси гуруҳга кириш даражаси тез сотиладиган активлар ва юқори ликвид маблағларнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1998 йил 9 ноябрда тасдиқланган 242-сонли "Активлар сифатини таснифлаш, мумкин бўлган йўқотишлар бўйича тижорат банклари томонидан резервлар ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш қоидаси"га асосан тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар юқорида келтирилган мезонлар бўйича "яхши", "стандарт", "субстандарт", "шухбали", "умидсиз" ёки "ишончсиз" кредитларга таснифланади.

Яхши кредитлар. Кредитнинг бундай сифатда баҳоланиши, мижознинг активлари, уларнинг ҳолати бўйича ҳеч қандай гумон йўқлигидан далолат беради. Молиявий жиҳатдан барқарор, хўжалик обороти юқори даражада ўз капитали билан таъминланган, юқори рентабеллик кўрсаткичларига эга, дебитор ва кредитор қарзларнинг айланиш муддати қисқа бўлиши лозим. Бу кредит эгалари молиявий барқарор хўжалик субъекти бўлиб, у юқори даражада таъминотга эга бўлади. Бунда асосий эътиборни қарз олувчининг аввалги фаолиятидаги мажбуриятларига муносабатига, осон реализация қилинувчи активлар ва юқори ликвидли маблағлардан ташкил топган ишончли кредит таъминотига қаратиш керак. Ушбу тоифадаги кредитларда қайтармаслик белгилари мавжуд эмас, банклар учун зарар кўриш имкониятлари минимал даражада бўлади, кредитнинг таъминланганлигининг (гаров, кафолат ва бошқалар) сифати, таъминланганликка олинган мол-мулк, гаров ва бошқаларнинг таркибида тез пулга айланадиган активлар ва юқори ликвид маблағлар салмоғининг кўплиги эътиборга олинади. Кредит бўйича олинган таъминланганлик (гаров,

мол-мулк ва бошқалар) кредит суммаси ва у бўйича фоиз ставкаларини тўлашга етарли бўлгандагина кредит таъминланган деб баҳоланиши мумкин.

Кредит бўйича барча ҳужжатлар қонун бўйича расмийлаштирилиши ва банк зарур бўлганда кредитни ундириб олиш имкониятига эга бўлиши зарур (кредитнинг қайтарилмаслик эҳтимоли чекланган бўлсада) кредитнинг бу гуруҳида мижознинг фаолиятидаги икки асосий омилга алоҳида эътибор бериш зарур. Булар,

мижознинг олдинги фаолиятидаги ўз мажбуриятларига бўлган муносабати,

кредит бўйича аниқ таъминланганликнинг (гаров, кафолат, мулк ва бошқалар) бўлиши ва унинг тўғри расмийлаштирилганлиги.

Стандарт кредитлар. Бундай кредитлар бўйича вақти-вақти билан кредитни ўз вақтида қайтара олмаслик шароити юзага келади. Лекин кредитни белгиланган муддатда тўлай олмаслик бўйича унинг тўлов муддатининг узайтирилиши бир мартагина бўлиши ва кредитни ва у бўйича фоизларни тўлай олмаслик даври 30 кундан 60 кунгача, тўлиқ таъминланмаган кредитлар учун 30 кун бўлган муддатдан ошмаслиги лозим. Олган кредити стандарт кредит деб топилган мижозларнинг молиявий аҳволи одатда барқарор бўлади, лекин маълум вақтинчалик сабаблар туфайли унинг фаолиятида салбий молиявий ҳолат юзага келган бўлиши мумкин. Бундай кредитлар қаторига яхши расмийлаштирилмаган кредитлар, гаров, таъминланганлиги бўйича тўғри ҳужжатлаштирилмаган ёки ҳужжатлар етарли бўлмаган кредитлар ҳам кириши мумкин. Бу кредитлар бўйича 10 фоиз атрофида резерв ташкил қилиниши зарур.

Субстандарт кредитлар. Бу гуруҳга кирувчи кредитлар уларнинг сифати етарли даражада эмаслигини билдирувчи аниқ белгиларга эга бўлади. Бу асосан кредитларнинг банкка қайтиб тўланишида маълум камчиликлар мавжудлиги ва кредитнинг таъминланганлиги сифатида қабул қилинган бошланғич манбалар кредитни тўлаш учун етарли бўлмаслиги натижасида қарзни тўлаш учун қўшимча манбаларни топиш зарурлигини кўрсатади. Субстандарт кредитлар қарз олувчининг ишончли молиявий аҳволи ва тўлов қобилиятининг юқори даражаси билан ҳимояланмаган. Бу кредит кредитнинг таъминланганлигини ташкил қилувчи манбалар маълум рисклар билан боғлиқлигини, кредитнинг жорий ҳолати бўйича етарли ахборотнинг мавжуд эмаслиги, гаров ҳужжатларида маълум камчиликлар мавжудлиги билан характерланади. Бу кредит бўйича 60 кундан 30 кунгача тўланмаган қарзлар мавжуд бўлиши мумкин. Бу кредитлар молиявий аҳволи барқарор бўлмаган, корхонанинг тўловга лаёқатлилигида камчиликлар бўлган ҳолларда юзага келади. Субстандарт кредитлар бўйича 25 фоиз кредитлар тўланмаслиги мумкин деб ҳулоса қилиниши ва бу кредитлар бўйича тўланмаган қарзларни қоплаш учун 25 фоиз резерв ташкил қилиниши мумкин.

Шубҳали кредитлар. Бу кредитлар юқорида келтирилган гуруҳлардаги кредитларнинг барча салбий томонларини ўзида ифода қилиши билан биргаликда тўлиқ таъминланганликка эга бўлмаган, тўланиш эҳтимоли кам бўлган кредитлар киради. Бу кредитлар бўйича олинган кредит яхши таъминланганликка эга бўлганида асосий қарз бўйича фоизларни тўлаш муддати 180 кундан ортиқ муддатга кечиктирилган бўлса, зарар кўриш имконияти юқори, бироқ ушбу кредитларнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатиш мумкин бўлган омиллар мавжудлиги сабабли уларни йўқотилган деб таснифланиши вақтинча тўхтатилади. Бу гуруҳга кирувчи кредитлар бўйича 50 фоизгача резерв ташкил қилиниши лозим.

Ишончсиз кредитлар. Бу кредитлар бўйича қарзларнинг тўланиш эҳтимоли деярли йўқ. Агар кредит тўлиқ таъминламаган бўлса, энг камида битта муаммоли тавсифга эга бўлса, тўлов муддати 360 кундан ошган бўлса ҳамда кредитни "шубҳали" деб таснифлаб бўлмаса бундай активлар "ишончсиз" деб ҳисобланади. Бу активлар жуда паст қийматга эга бўлиб, уларни активлар сифатида ҳисобга олиб бориш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун банклар бу кредитларни ўз балансларида зарар сифатида ҳисобга олишлари мумкин. Ишончсиз кредитлар фойда ҳисобига бунинг учун фойда етмаган ҳолларда эса банк сармояси

ҳисобига балансдан чиқарилиши мумкин. Банк учун бу кредитлар зарар сифатида таснифланиши мумкин.

Бир йил ва ундан ортиқ муддатда ҳаракатсиз бўлган активлар, муддати ўтган ва фоизлар бўйича қарзлар зарар сифатида таснифланиши мумкин. Шу сабабли бу гуруҳга кирувчи кредитлар бўйича 100 фоиз резерв ташкил қилиш лозим бўлади.

Тижорат банкларининг кредит портфелини берилган ссудаларнинг таъминланганлик даражасига қараб қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- биринчи даражада таъминланган,
- бошқа таъминотга эга бўлган,
- тўлиқ таъминланмаган,
- таъминланмаган ссудаларга бўлинади.

Биринчи даражада таъминланган кредитлар гуруҳига тўлиқ таъминланган кредитлар киради. Улар қуйидагилар билан таъминланади:

- Ўзбекистон Республикаси ҳукумати кафолати,
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки кафолати,
- Ўзбекистон Марказий банки розилиги билан биринчи синф хорижий банклари кафолати,
- эркин айирбошладиган валютадаги гаров,
 - Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозлари кўринишидаги гаров стандартлаштирилган қимматбаҳо металл қўйилмалари кўринишидаги гаров.

Бошқа таъминотга эга бўлган ссудалар гуруҳига қуйидагилар билан таъминланган кредитлар киради:

- мол-мулк гарови,
- қимматли қоғозлар кўринишидаги гаров,
- бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг кафолат хати ва бошқалар киради.

Тижорат банклари томонидан кредит операцияларини тўла-тўқис олиб бориш улар томонидан кредит сиёсатининг қай даражада тузилганлигига боғлиқ.

Шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда МДХга кирувчи давлатлар тижорат банкларининг кредит сиёсати мамлакат иқтисодини тезроқ ривожлантиришга йўналтирилган. Ҳозирги вақтда бу мустақил давлатларнинг банклари аксарият ҳолларда воситачилик операцияларини ўтказиш учун кўпроқ қисқа муддатли кредитлар бермоқдалар. Шу билан бирга биз биламизки, кредитни узоқ муддатга инвестиция қилиш банкларга ва жамиятларга катта фойда бериши мумкин.

МДХга кирувчи давлатларнинг банклари учун лизинг операциялари янги операциялар тури ҳисобланади. Бу операция турида банklar ёки лизинг компаниялари ижарага берилган мулкнинг эгаси бўлиб қолаверадилар.

Лизинг операцияларини ўтказишнинг банк учун фойдали томони шундаки, одатда ижара учун тўлов худди шу муддатга бериладиган узоқ муддатли кредитлар фоиз ставкасига нисбатан юқори бўлади.

Бундан ташқари, бу ерда мижознинг тўлов қобилиятига эга эмаслигидан йўқотиш risks бўлмайди. Битимда кўрсатилган шартларнинг бузилиши юз берган ҳолларда банк ижарага берилган мулкни қайтаришни талаб қилиши мумкин. Ривожланган хорижий мамлакатларда лизинг операциялари кенг тарқалган. Ўзбекистон ва бошқа МДХ давлатларида лизинг операциялари кам ҳажмда қўлланилади. Ҳозирги кунда лизинг операцияларига шароитлар яратиш соҳасида ишлар олиб боришмоқда.

2. Банklar коммиссион операцияларни ҳам олиб борадилар, яъни мижозларнинг ҳисобидан уларнинг турли топиширикларини бажарадилар. Бундай топишириқлар мамлакат ичида ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга пул ўтказиш билан боғлиқдир. Бунда мижоз ўз банкига ҳисобидаги маълум бир суммани кўрсатилган адрес

бўйича ўтказишни юклатади. Операция ниҳоясига етганидан сўнг банк пул ўтказилганлиги тўғрисидаги ҳужжатни юборади ёки беради. Утказилган операция учун банк воситачилик ҳақини олади.

Кейинги йилларда тижорат банклари фаолиятида аренда ёки лизинг (Leasing - ингл. «илгари») операцияларини молиялаштириш билан боғлиқ фаолият турлари кенг ривож топмоқда. Бу операцияларнинг моҳияти шундаки, банklar машина - ускуна, жихозлар, транспорт воситаларини саноат корхоналарига узоқ муддатли арендага беришади ва улар билан лизинг шартномаларини тузишади. Бу ҳолда банк воситаларни сотиб олиш учун саноат корхоналарига ссуда бериш ўрнига уларни ўзи сотиб олади ва уларни истеъмолчиларга арендага берган ҳолда, эгаллик ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Бунда банк ссуда фоизини эмас, балки аренда ҳақини (лизинг тўловини) олади. Корхоналар учун эса лизинг инвестицияларни молиялаштиришнинг махсус усулларида бири ҳисобланади.

Иқтисодий ўсишга эришишни таъминлаш шароитида, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини таъминлаш ва уни кенгайтириш учун ликвид маблағлар ҳажмининг чекланганлиги ва илмий-техника прогресси жорий қилиш шароитида инвестицияларни оптималлаштириш зарурияти лизинг операцияларнинг роли ва аҳамиятини оширади ва уларни иқтисодий фаолиятнинг муҳим воситасига айлантиради. Лизинг корхонага керакли воситаларни шу вақтнинг ўзида унчалик катта бўлмаган харажатлар эвазиде олиш имконини беради. Ижарага олувчи учун воситани (асбоб-ускуна, жихоз ва ҳаказоларни) сотиб олиш ва молиялаштириш масалалари бир вақтда ҳал этилади. Лизинг усулида истеъмолчиларнинг илғор технологияга тезроқ ва арзонроқ эришиши енгилроқ кечади ва бу ишлаб чиқариш воситаларининг маънавий эскириши билан боғлиқ харажатлардан қутулиш имконини беради. Саноат корхоналари учун амортизация даражасининг юқорилиги, ишлаб чиқариш воситаларининг юқори рентабеллиги, ликвидлиликнинг сақланиши, ўз капитали ҳаракати, ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида олиб борилиши, ўзаро қарздорликларнинг бўлмаслиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг бозор талабларига жавоб бера олиши ва бошқа омиллар уларнинг молиявий жиҳатдан барқарор бўлишини таъминлашнинг асосларидан ҳисобланади.

Лизинг операцияларида уч субъект иштирок қилади. Булар: ижарага берувчи, ижарага олувчи ва мол етказиб берувчи.

Ижарага берувчи - бу одатда молиявий характердаги вазифани бажарувчи, ихтисослашган молиявий (лизинг) корхонадир. Лизинг, энг аввало, молиявий инвестицияларнинг воситаси ва ишончли молиявий манбаларни талаб қилгани учун жаҳон амалиётида лизинг компаниялари банklar томонидан назорат қилинади ёки уларнинг шўба корхоналари бўлади.

Ижарага олувчи - ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун воситаларни ижарага олувчи ишлаб чиқариш ёки савдо корхонасидир.

Мол етказиб берувчи томон лизинг шартномаси объектини ишлаб чиқарувчи корхона ёки ташкилот бўлиб, у ишлаб чиқариш ёки савдо корхонаси сифатида бўлиши мумкин.

Одатда мол етказиб берувчи ва ижарага олувчи тижорат шартномасининг асосий шартларини ишлаб чиқишади. Шу билан бир қаторда ижарага берувчи (банк) молиялаштириш шартларини ўрганиб чиқади ва ижарага олувчи билан ижара шартномасини имзолайди.

Молиялаштириш масаласини ҳал қилишда банк мижознинг даромадлик даражасини ўрганиб чиқади, лизинг объектидан тўғри ва самарали фойдаланиш имкониятларини баъзида экспертлар кўриб чиқиши ва қўшимча қафолатлар талаб этилиши мумкин. Контрактда лизинг операция бўйича ижара муддати, миқдори, валютаси, ижара ҳақини тўлаш муддати ва шартлари, ижарага олинувчининг воситанинг (асбоб-ускунанинг) таркиби, ишга яроқлиги бўйича мажбуриятлари ва бошқа кўрсаткичлар ўз ифодасини топиши лозим.

Лизинг муносабатларини ташкил қилишнинг мажбурий шартларидан бири лизинг шартномаси даврида лизинг объектини суғурталаш ҳисобланади. Лизинг қиймати доимий

(ҳар ярим йил, чорак, ой...) ижара тўловларининг йиғиндисидан ташкил топади. Ижара тўловининг асосий ташкил этувчилари амортизация ва кредит учун тўланадиган фоиздир. Ундан ташқари, лизинг тўловлари таркибига, шунингдек, ижара шартномасида кузда тутилган ижарага берувчи хизматлари ҳам киритилиши мумкин. Ижара тўловлари йиғиндиси ижарага берувчига ўз харажатларини қоплаш ва даромад ошишини таъминлайди.

Амалиётда лизингнинг бир неча хил турлари қўлланилади. Булар оператив ёки ишлаб чиқариш лизинги, молиявий лизинг ва бошқалардир.

Оператив лизинг бу кўпроқ ишлаб чиқариш даври билан боғлиқ бўлган лизинг бўлиб, объект қисқа даврга, яъни унинг ҳаётий яроқлилиқ давридан кам даврга, қисқароқ вақтга ижарага берилади. Бу ҳолда объектнинг амортизацияси (эскириши) тўлиқ амалга ошмайди, яъни объектни яна бир неча марта ижарага бериш имконияти сақланиб қолинади.

Тижорат банклари ва уларнинг лизинг компаниялари томонидан одатда кўпроқ молия лизинги операциялари ўтказилади. Лизингнинг бу тури энг кўп тарқалган лизинг шакллариандир. У контрактнинг ўрта ва узоқ муддатлилиги билан характерланади, Амортизация тулик бўлиши ёки ижара объекти қолдиқ баҳода қайтариб берилиши мумкин. Бу тўғрида ижарага олувчи ижара муддати тугашидан олдин эълон қилади.

Молиявий лизинг ҳақиқатда ижара объектини узоқ муддатли кредитлаш бўлиб, оддий савдо-сотиқдан (эғалик ҳукуки харид вақтида истемолчига ўтади) фарқ қилади. Лизинг компания асосий воситаларни ижарага олувчи корхонанинг кўрсатмасига биноан сотиб олади ва уни шу корхонага узоқ ёки ўрта муддатга (3,5,7 йилга) аренда шартномасига асосан сотиши ва лизинг муддати тугагандан кейин қолдиқ баҳода сотиб олиш ҳукуки билан ижара шартномасини тузиши мумкин.

Тижорат банкларининг молиявий операцияларининг яна бир тури бу факторинг операциялари ҳисобланади. Бу операциялар бутун хўжалик кўламида тўловлар айланишини амалга ошириш билан боғлиқдир.

Факторинг (ингл. Factor - воситачи) - ҳисоб-китобларни ташкил этиш соҳасидаги янги хизмат турларидан бўлиб, мижознинг айланма капитални кредитлаш билан мувофиқлашади. Бундай операцияларни одатда махсус факторинг фирмалари амалга оширади. Улар банklar билан зич боғланган ёки уларнинг ихтисослашган филиаллари ва компаниялари ҳисобланади.

Факторинг операцияларида банк ўз мижозларининг дебиторларга талабларини (даъволарини) сотиб олади. Бунда банк талабнинг 60- 70-90% ни (фоиз даражаси мижознинг молиявий ҳолати, ликвидлилиқ даражаси ва бошқа молиявий кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда турли хил бўлиши мумкин) аванс тариқасида бирданига тўлаши, қолган қисмини эса, (кредит учун фоизни ҳисобга олмаган ҳолда) белгиланган муддатда, дебитордан тўлов тушушидан қабтй назар, тўлайди. Ҳозирги вақтда тижорат банклари талабларни (даъволарни) сотиб олганда молиявий рискларни аниқлашлари мумкин, чунки кўпчилиқ корхоналарнинг шу жумладан хорижий корхоналарнинг молиявий аҳволи тўғрисида ахборотлар олиш имконияти қисман бўлса-да мавжуддир. Бу имконият ривожланган давлатлардаги кенг камровли, йирик банklar ўртасидаги компьютер тармоқлари туфайли мавжуд. Бундай тизим доирасида банklar ўз мижозларига бухгалтерия, статистика ва бошқа ахборотларни тақдим этишга тайёр.

Факторинг мижозларга хизмат кўрсатишнинг универсал шакли ҳисобланади, чунки мижозлар ўз талаблари (даъволари) бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш, уларнинг тўловлилигини текширишдан ҳоли бўлишади. Банklar мол сотиб олувчиларнинг тўлов қобилияти тўғрисидаги ахборотни мижозларига етказишлари, хорижий давлатлардаги тўловлар қафолатини ўз буйнига олишлари мумкин. Банklar учун бу операциялар юқори даромад келтиргани учун ҳам улар бу операцияларни бажаришдан манфаатдор ҳисобланадилар. Ривожланган давлатларда факторинг операциялари мижознинг молиявий аҳволи, акционерлик капитали микдори, махсулот тури, иш ҳажми ва бошқаларга қараб йиллик оборотининг сезиларли қисмини ташкил этади.

Воситачилик операцияларининг ўзига хос тури - ишонч (траст, ингл. Trust- «ишонч») операцияларидир. Бунда банк мижоз топшириғи бўйича маълум мулкни, пул ёки қимматли қоғозлар кўринишида, сақлаш, ўтказиш ва бошқаришни ўз зиммасига олади.

Буларга шунингдек, савдо - воситачилик операциялари - мижоз топшириғи бўйича қимматбаҳо металл ва қимматбаҳо тошларнинг олди-сотдиси, қимматли қоғозлар ва ҳоказоларнинг олди-сотдиси ҳам киради.

Банкнинг траст операциялари воситачилик операцияларининг тури ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда мулкка эгалик қилишнинг кенг тарқалган шакли - бу акция, облигация ва пул маблағлари. Молиявий воситалар миқдорини ва молиявий активлар суммасининг кўпайиши натижасида тижорат банклари траст (ишончли) операцияларни кенгайтирадилар. Банкларнинг траст департаментлари замонавий трансмиллий банкларининг энг ривожланган бўлинмаларидан биридир.

Хорижий мамлакатларда тижорат банкларининг траст департаментлари мижоз топшириғига биноан билдирган шахс ҳуқуқлари бўйича иш кўрадилар. Шунингдек, мижозларининг пул маблағларини бошқариш ва бошқа молиявий воситалар билан боғлиқ бўйича операцияларни амалга оширадилар.

Банклар траст операцияларни жисмоний шахсларга каби, юридик шахслар учун ҳам амалга оширадилар.

Жисмоний шахслар учун қўйидаги траст хизматлари турлари мавжуд: меросни бошқариш, ишонч ва воситалик билан боғлиқ операцияларни бажариш. Ҳозирги шароитда кенг тарқалган траст операциясининг шакли - бу мижозлари капиталини бошқариш. Бунда банклар бошқаришга мижозларининг маълум пул маблағларини оладилар ва уларни мижоз билан келишган ҳолда жойлаштирадилар. Мижоз бунда ўз маблағларини ишлатиш тартибини белгилайди. Нуфузли банкларда бундай тратибларнинг 5 тури мавжуд.

«Қаттиқ консерватив» - мижознинг маблағлари фақатгина энг ишончли бўлган иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг давлат қимматли қоғозларига сарфланади. Бунда зарар кўриш хавфи умуман бўлмайд.

«Консерватив» - маблағларни ривожланган мамлакатларнинг давлат қимматли қоғозларига ва йирик халқаро банклар депозитларига қўйиши назарда тутилади. Лекин бунда банкларнинг синиш ҳолатлари мавжуд, яъни бу тартибда маблағлари жойлаштириш мижозларга сўзсиз фойда қилишларини кафолатламайди.

«Ўртача консерватив» деганда маблағларни жаҳоннинг асосий фонд биржаларида акцияларга қўйиш тушунилади.

Инвестициялашнинг бу йўналиши ҳам фойда ўрнига зарар кўриш хавфини туғдиради.

«Ўртача агрессив» - бу маблағларни фан-техника тараққиётини белгилаб берувчи компанияларнинг акцияларига сарфлашни билдиради. Бунда уларнинг курси, одатда, ўсади.

«агрессив» - бу маблағларни «тўрт осий аждарҳолари» (Гонконг, Сигапур, Тайван, Жанубий Корея) Компанияларнинг акцияларига сарфлашни тахминлайди. Бунда катта фойда билан бирга катта зарар ҳам кўриш мумкин.

Траст битимининг хусусиятлари хорижий мамлакатларида бу битимнинг муҳим хусусияти шундаки, бунда банк мижозга маблағлар қўйиш ва уларнинг оқибатлари тўғрисида хатлар юбориб, уни доимий равишда хабардор қилиб туради.

Траст битимининг хусусияти шундан иборатки, бунда банк салбий молиявий оқибатлар юз берганда мижоз жавобгар бўлмайди. Асосан бу акцияларга сарфланган маблағларга тегишли бўлиб, уларнинг баҳоси ҳам ошиши, ҳам пасайиши мумкин. Масалан, 1987 йилда Нью-Йоркнинг фонд биржадаги акцияларнинг курси тахминан 2 марта пасайган. Бундай ҳолларда мижоз қолган маблағларини олиб, уларни бошқаришини бошқа банк департаментига ўтказиши мумкин.

Россиянинг тижорат банклари амалиётида траст операциялари бир қатор салбий ҳолатлар мавжудлиги туфайли унча ривожланмаган.

Комиссион (воситалик) операцияларни амалга оширишади банклар ўз маблағларини қўймайдилар ва мижозларга ссуда бермайдилар. Улар фақатгина тўлов топшириқномасини бажарадилар шунинг учун комиссия операциялари бўйича банк даромади фоиз шаклида эмас, балки воситачилик учун мукофот шаклида бўлади.

Молиявий активлар миқдорининг ўсиши билан ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг ишонч операцияларнинг ҳажмининг ошишига олиб келмоқда. Банкнинг бу хизматлари банк билан мижоз ўртасида ишончлилик муносабатларининг ўрнатилиши билан боғлиқдир. Тижорат банкларининг траст бўлимлари мижозлар топшириги бўйича унинг номидан асосан мулк эгалиги билан боғлиқ ва бошқа хизматларни бажаради. Банклар траст-операцияларини хусусий корхона ва фирмалар, шахслар, хайрия фондлари ва бошқа ташкилотлар учун амалга оширади. Траст операцияларни уч турга бўлиш мумкин: меросни бошқариш; далолатнома ва ғамхўрлик билан боғлиқ операциялар ва воситачилик хизматлари бўйича кўрсатиладиган операциялардир.

Меросни бошқариш билан боғлиқ траст операциялари хусусий шахслар далолатномаси бўйича амалга оширилиб, банкнинг траст бўлими бир қатор мажбуриятларни ўз зиммасига олади. Уларнинг асосийларига: меросхўрнинг меросини суд қарори ёки мерос хати асосида тўплаш, бошқарув маъмурий харажатларини тўлаш, меросхўрлар ўртасида меросни бўлиши ва шу оила аъзоларига бошқа хусусий хизматларни кўрсатиш киради.

Траст бўлимлари балоғат ёшига етмаганлар, меҳнатга лаёқатсиз кишиларга оталик, ғамхўрлик қилиш назаридан айрим шахслар ишончномасига биноан мулкни бошқариш бўйича операцияларни бажаради. Ишончлилик бўйича энг кўп тарқалган операцияларга мулкни ишонч асосида бошқариш киради. Бунда мулк эгаси мулкни ўзи ишонган шахсга беради. Бу шахс, ўз навбатида, мулкни мулк эгасининг манфаати асосида ишлатади: уни сақлайди, инвестиция қилади, шартномага мувофиқ асосий сумма ва даромаддан фойдаланади. Унинг асосий вазифаси мулкни тўғри инвестиция қилиш ва маълум миқдордаги даромадни таъминлашдир. Инвестиция давлат қонуни, шартнома ва траст бўлим сиёсати асосида амалга оширилади.

Воситачилик хизматларини тижорат банкларининг траст бўлимлари ўз зиммасига воситачилик вазифасини олиш орқали бажарадилар. Агар операция мулк билан боғлиқ бўлса, мулк эгалиги унинг эгаси қўлида сақланади, хизматлар эса активларни сақлаш, бошқариш юридик хизмат кўрсатиш ва бошқа воситачилик операцияларни билан боғлиқ бўлади.

Корхона ва фирмалар бундай хизматлар учун ўз тижорат банкларининг траст бўлимларига мурожаат қиладилар. Ишонч операцияларига облигация заёмига хизмат кўрсатиш (заём қафолати бўлиб хизмат қилувчи мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг ўтиши билан бирга олиб борилувчи) киради. Акционерлик компаниялари банк хизматларига акция ва облигацияларни, пенсия фондларини бошқариш (эгаллик ҳуқуқининг ўтиши билан), акцияларни рўйхатдан ўтказиш ва бошқалар билан боғлиқ операциялар бўйича мурожаат қилишлари мумкин бўлади.

Траст бўлимлари депозитарий функциясини ҳам бажарадилар. Булар: овоз бериш ҳуқуқини ишонган акционерлар акцияларини сақлаш (овоз бериш трасти). Компания қайта ташкил топганда, тугатилганда ёки банкрот бўлганда банк уни вақтинчалик бошқариши мумкин.

Траст операцияларини амалга оширганлиги учун тижорат банклари комиссия тўловларини олишади. Меросни бошқариш операциялари бўйича комиссия тўловларни ўрнатиш ва тўлаш қатор мамлакатларда қонун йўли ёки суд қарори билан белгинади. Воситачилик хизматлари бўйича турлича тўловлар кўлами шартнома асосида белгиланади. Комиссион тўловлар траст даромадидан йиллик чегирмалар йиғиндиси ҳисобидан ташкил топиши, шартноманинг асосий суммасидан йиллик взнос ва баъзи ҳолларда траст шартномаси тугагандан кейин умумий суммадан ажратма шаклида белгиланиши мумкин. Траст операцияларни амалга оширишда уларнинг ҳажми операциялар билан боғлиқ харажатларни қоплаб банкка фойда келтирадиган даражада бўлиши керак.

3. Ривожланган иқтисодиётда тижорат банклари ўз фаолиятини доимий равишда ўсиб боровчи рақобат шароитида амалга оширадилар. Улар ўзаро ва бошқа кредит-молия муассасалари билан, шу жумладан, охириги вақтда таклиф этилаётган ҳар хил хизмат турларини амалга оширувчи хорижий банклар билан рақобатлашадилар.

Қаттиқ қўл рақобат шароитида тижорат банклари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири инвестицион фаолият ҳисобланади.

Инвестиция - бу хусусий, давлат корхоналари ва ташкилотлари қимматли қоғозларига узоқ муддатга қўйилган маблағлардир. Тижорат банклари кредити инвестициясидан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

Биринчидан, банк кредит берганда, банк маблағларини нисбатан қисқа вақт ичида фойдаланишга беради ва кредит суммаси ҳамда у бўйича фоиз ставкасини ўз вақтида қайтаришни талаб қилади. Инвестицияда эса қўйилган маблағлар (қўйилмалар) хали ўз эгасига қайтиб келишидан олдин узоқ давр мабайнида банкка маблағ (даромад) олиб келишини билдиради.

Иккинчидан, банк кредитида кредит муносабатларини юзага келтириш бўйича ташаббус қарз олувчи томонидан ўртага ташланадиган бўлса, инвестицияда эса қимматбаҳо қоғозлар бозорида активларни сотиб олишга интилувчи тижорат банки ташаббус кўрсатади.

Учинчидан, банкнинг кредит шартномасида банк кам миқдордаги кредиторлар орасида асосийдир. Инвестицион шартномаларда эса тижорат банки кўплаб кредиторлардан биридир.

Туртинчидан, банк кредитида банк ва қарз олувчи бевосита кредит шартнома орқали боғланган бўлиб, уларнинг фаолиятига ҳеч ким аралашмайди. Инвестицияда эса турли хил қимматли қоғозлар орқали корхона, ташкилотларнинг фаолияти билан банкнинг фаолияти боғланиб кетади.

Тижорат банклари томонидан инвестицион фаолият олиб боришдан асосий мақсад уларнинг даромадлилиги ва ликвидлилигини (банкнинг фаолияти бўйича мажбуриятларини ўз вақтида бажара олиш қобилияти) таъминлашдан иборат. Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида тижорат банкларининг инвестицион сиёсати банк фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади ва банкларнинг ликвидлилигини таъминлашда асосий роль уйнайди. Банкларнинг инвестицион фаолияти турли хил қимматли қоғозлар: оддий ва имтиёзли акциялар, облигациялар, давлат қарздорлик мажбуриятлари, депозит сертификатлари, вексель ва бошқаларга маблағларини қўйиш орқали амалга оширилади.

Алоҳида олинган давлатларда банклар тизимининг ривожланиши ва банклар ўтказадиган операцияларнинг турлари ва қўламига қараб уларнинг инвестицион фаолияти турли йўналишларга қаратилган бўлиши ва шу операциялар турлари бўйича олинadиган даромад салмоғи ҳам турли хил бўлиши мумкин.

Масалан, Америка банклари амалиётида давлатнинг қисқа муддатли қарз мажбуриятларини ифодаловчи қимматли қоғозларига инвестиция қилиш одатда кам даромад келтиради, аммо улар юқори ликвидликка эга ва улар бўйича тўланмаслик rischi нолга тенг бўлиб, бозор ставкасининг ўзгариш rischi ҳам кичик бўлган қимматли қоғозлар ҳисобланади.

Узоқ муддатли қимматли қоғозлар юқори даромад келтиради, шунинг учун банклар уларни муддати тугагунча сақлашади. Банклар ўз маблағларини муниципалитетларнинг қимматли қоғозларига ҳам қўйишади, чунки улар бўйича тўланадиган фоиз солиққа тортилмайди.

Ўз ликвидлилигини таъминлаш мақсадида банклар унча катта бўлмаган суммани бошқа қимматли қоғозлар: банк акцептлари, қимматли қоғозлар бозоридаги тижорат қоғозлари, брокерлик ссудалар ва товар-кредит корпорациялари сертификатларига қўйишиди.

Даромадлилики таъминлаш мақсадида, лекин ликвидлигини хавф остига қўйган ҳолда банклар ўз маблағларини баъзи бир ҳукумат муассасалари облигациялари ва корпорацияларнинг биринчи даражали облигацияларига инвестиция қиладилар.

Ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг инвестицион фаолияти даромад келтириши нуктаи назаридан банк даромади таркибида кредит фоизидан кейинги иккинчи манбадир.

Тижорат банклари инвестицион фаолиятининг даромадлилики даражасига бир қатор иқтисодий ва ташкилий омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар орасида асосийлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин. Булар:

давлатнинг барқарор ривожланувчи иқтисодиёти;

товар ишлаб чиқариш ва хизмат соҳасидаги турли мулкчилик шакллариининг мавжудлиги, шу жумладан банк фаолиятида хусусий ва акционер мулк шакллариининг устиворлиги;

кредит-молия тизимининг силлиқланган ва аниқ фаолият юритувчи структурасининг мавжудлиги;

қимматли қоғозлар бозорининг замонавий ва ривожланган муассасаларининг мавжудлиги;

қимматли қоғозларни муомалага чиқариш ва қимматли қоғозлар бозори катнашчилари фаолиятини назорат этувчи қонуний актлар ва тартибларининг мавжудлиги;

тижорат банкларининг халқаро инвестицион фаолиятини юритиш амалиётида бўлган юқори сифати қимматли қоғозлар муомаласининг амал қилиши;

инвестицион фаолият соҳаси ва қимматли қоғозлар бозори учун мўлжалланган юқори малакали мутахассислар ва тадбиркорларнинг мавжудлиги, уларни тайёрлаш ва бошқалар.

Алоҳида олинган қимматли қоғозлар турлари ва гуруҳларининг даромадлилиги банкларнинг инвестиция портфелининг бозор баҳосига боғлиқ бўлади. Охириги ўз навбатида қуйидаги факторлар таъсирида ўзгариб туради. Булар: облигацияларнинг фоиз ставкалари, ҳисобга олинган фоизлар, векселлар бўйича фоизлар, акция бўйича дивидендлар ва қимматли қоғозларга бўлган талаб ва таклифлардир.

Одатда қимматли қоғозларнинг бозор нархи ва ундан тижорат банклари оладиган даромад тескари мутаносибликдадир. Қимматли қоғозлар баҳоси паст бўлганда улардан келадиган даромад юқори ва аксинча бўлиши мумкин. Шунинг учун қимматли қоғозлар фоизи кичик бўлганда, уларни сотиб олувчи инвестор фоиз ставкалари ошганда қимматли қоғозларни реал бозор қийматининг пасайиши муомаласи билан дуч келишлари мумкин.

Шундай қилиб, фоиз ставкаларининг ошуви салбий ва ижобий томонларга эга бўлади.

Қимматли қоғозларнинг фоиз ставкалари ошганда маблағларни инвестиция қилиш банкка фойда келтириши мумкин, аммо юқори фоиз ставкалар, ўз навбатида, банкнинг инвестиция портфелининг кадрсизланишини билдиради. Бундай ҳолат қимматли қоғозлар бозорида юз берганда, амалиётда банкнинг инвестицион маблағлари боғланган ёки «ёпилган» дейилади.

Қимматли қоғозларнинг алоҳида турлари бўйича даромадлилики даражаси фоиз ставкасининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган ҳолларда қимматли қоғозларнинг муддати муҳим ўрин тутади. Қимматли қоғознинг амал қилиш муддати қанчалик қисқа бўлса, унинг баҳоси ҳам шунчалик барқарор ва аксинча, муддати қанчалик узоқ бўлса, шунчалик фоиз ставкалари даражаси ўзгариши тебранишлар таъсирига учрайди.

Қимматли қоғозлар нархлари орасидаги манфий фарқ уларнинг муддатига қараб турлича бўлиши нима учун қисқа муддатли қимматли қоғозлар узоқ муддатлиларига қараганда кўпроқ кизикиш уйғотишини тушунтиради.

Банкнинг қимматли қоғозларни сотиб олиш асосида банкларнинг инвестицион портфелини ташкил қилишдан асосий мақсади нафақат банкка даромад келтириш ва резервни тўлдиришнинг биринчи манбаини ташкил этиш (нақд пул ва бошқа банкларнинг

қарзлари), балки амалда деярли йўқотишсиз, энг кам риск билан, энг қисқа вақти ичида қимматли қоғозларни нақд пулга айлантириш имконига эга бўлишдан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўзининг юқори самарадорлик, тўловлилик, ликвидлилик даражасини ушлаб туриш мақсадида тижорат банки доимо инвестицион фаолиятининг марказий муоммоларидан бири - банкка омонат қўйганлар ва акционерлар ўртасидаги бир-бирига мос келмайдиган манфаатларни қондириш масалаларига эътибор бериши ва унинг ҳар томоннинг манфаатига мос келувчи даражада бўлишини таъминлашдан иборат. Бу муносабатларда томонлар манфаатининг мос келмаслиги банкнинг ликвидлиги ва банк операцияларининг даромадлилиги ўртасидаги қарама-қаршиликда ўз аксини топади. Яна аниқроғи бу қарама-қаршилик деярли банкнинг ҳар бир операциясида ўз аксини топади. Бир тамондан акционерлар юқори даромад олишни исташади, яъни бу ҳолда банк маблағларни узоқ муддатли қимматли қоғозларга инвестиция қилишлари лозим ва иккинчи томонидан банкка омонат қўювчилар ўз омонатларини тезда қайтариб олиш имконига эга бўлишлари лозим.

Ликвидлик ва даромадлилик орасидаги зиддият инвестиция рискин аниқлайди ва у тижорат банки томонидан юқори даромадлиликка ликвидлилик даражасини пасайтирмаган ҳолда эришиши имкониятлари эҳтимоли сифатида кўриб чиқиши мумкин.

Тижорат банкларининг инвестицион фаолиятида куйидаги риск омилларини учратиш мумкин. Булар: кредит, бозор ва фоиз рискларидир.

Кредит рисқи қимматли қоғоз эмитентининг молиявий ахволининг, имкониятининг пасайиши билан боғлиқ бўлиб, бунда у ўз молиявий мажбуриятларни бажаришга қодир бўлмайди. Ундан ташқари кредит рисклар ҳукумат ва давлат ташкилотларининг аҳолидан олинган заём маблағлари бўйича тўлаш қобилияти билан ҳам боғлиқдир.

Масалан, АҚШ федерал ҳукуматининг қимматли қоғозлари рисклардан холи ҳисобланади, чунки АҚШ иқтисодиёти барқарордир.

Давлат ҳокимиятининг нафақат заёмлар олиши балки ўз мажбуриятларини тўлаш қобилиятига эга бўлиши давлатнинг қимматли қоғозлар бозорини ташкил қилиш ва бутун молия-кредит механизмининг аниқ фаолият юритиши учун муҳимдир.

Бозор рискининг моҳияти қимматли қоғозлар бозорида қўйилмаган ўзгаришлар юзага келиши билан боғлиқ бўлиб, бу ўзгаришлар натижасида баъзи бир қимматбаҳо қоғозларнинг инвестиция объекти сифатида қадри тушиши мумкин ва уларнинг сотувини фақатгина катта чегирма (скидка) билан амалга ошириш мумкин бўлади.

Тижорат банкининг ўз ликвидлигини хавф остига қуйиб даромад олиш мақсадида салмоқли маблағларини инвестицион фаолиятга қўйиши банк ишида катта ёки кичик миқдорда инвестицион рисkning юзага келишига имконият яратади. Бундай ҳолда тижорат банкларининг инвестицион фаолияти қимматли қоғозлар билан актив операциялар олиб бориш рисқи билан боғлиқдир. Бу эса, ўз навбатида, банк раҳбариятидан бу соҳада аниқ тактика, стратегия ва иш режасини ишлаб чиқишини, яъни инвестиция сиёсатини ишлаб чиқишни талаб этади.

Шундай қилиб, банклар тизимида инвестиция сиёсати - тижорат банклари фаолиятининг бир йўналиши бўлиб, у маълум риск даражасига асосланган банкнинг қимматли қоғозлар билан актив операцияларини ўз ичига олади ва банк фаолиятининг даромадлилиги ва ликвидлигини таъминлашга қаратилган бўлади.

Жаҳон амалиётида тижорат банклари инвестиция соҳасида юқори тажрибага эга. Шунинг учун ҳам жаҳон амалиётида эришилган ютуқларга асосланган ҳолда инвестиция фаолиятининг асосий мақсадлари, вазифалари, омиллари, стратегияси ва тактикасининг ҳисобга олган ҳолда тижорат банкларининг инвестиция сиёсатини амалга ошириши бўйича «инвестициянинг олтин қоидаси»ни ишлаб чиқилган. Унга кўра: «Қимматли қоғозлардан келадиган даромад ҳар доим инвестор шу даромадни олиш учун тўқнаш келадиган риск даражасига тўғри пропорционалдир».

Инвестиция фаолиятининг тамойиллари ва қимматли қоғозларга маблағларни қўйишининг асосий омиллари - даромадлилик, ликвидлик ва риск - орасидаги боғлиқликдан келиб чиққан ҳолда ҳар бир тижорат банки юқоридаги омиллар таъсирини англаган ёки англамаган ҳолда ёки бу инвестиция сиёсатини яхши ёки ёмон амалга оширади. Бу, ўз навбатида, банкнинг инвестиция сиёсатида банк томонидан маълум даражадаги инвестиция rischiга боришини ангалатади ва тижорат банкнинг инвестиция сиёсатида тегишли чоралар ишлаб чиқиш зарурлигини ангалатади.

Инвестиция билан боғлиқ riskларни камайтириш усулларида бири бу банкларнинг инвестиция портфелини диверсификация қилишдир. Инвестиция портфелини диверсификация қилиш банкнинг инвестиция портфелида турли хил кўпдан кўп қимматли қоғозларнинг мавжудлигига эришишни билдиради. Диверсификация усулида инвестиция сиёсатини амалга оширишда қимматли қоғозларнинг ҳар хил хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Булар:

- уларнинг тўлаш муддати ва сифати (таксимлангани), эмитентнинг салоҳияти, қимматли қоғозларнинг сифати бўйича диверсификация қилиш;
- қимматли қоғозларнинг географик тарқалиши бўйича диверсификация қилиш;
- қимматли қоғозларнинг тўланиш муддати бўйича мажбуриятларининг тури ва бошқалардир. Юқоридаги белгиларнинг таъминотига кўра диверсификация қила туриб инвестиция сиёсатининг мақсадлари аниқланади.

Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар портфелини диверсификация қилишнинг қуйидаги турлари мавжуд. Булар:

- диверсификация қилиш,
- қимматли қоғозларнинг эмитентлари бўйича диверсификация қилиш ва бошқалар.

Қимматли қоғоз сифатига доир диверсификация мақсади - riskни минималлаштириш (у эмитентнинг ўз мажбуриятларини бажара олмай қолишлик эҳтимоли билан белгиланади). Шу муносабат билан акция сифатининг таъминланганлик даражаси бўйича диверсификация усули ҳам мавжуд бўлиб, назариётчилар фикрича, у бир қатор омилларни ўрганиб чиқишни талаб қилади: Булар эмитент қандай фаолият билан шуғулланишини, акция даромади, дивидент миқдори, компания акциясининг жорий нархи, захираси, компанияни ким бошқараётганлиги ва бошқалар бўлиб, кўрсатилган саволларга жавобни эмиссия проспекти ва биржа ахборотномаларидан олиш мумкин.

Қимматли қоғозларнинг географик тарқалишига нисбатан диверсификация мақсади - тегишли районлардаги иқтисодий кийинчиликлар руй берганда юзага келадиган riskларни камайтиришдан иборат ҳисобланади.

Қимматли қоғозларнинг тўлаш муддати бўйича диверсификация мақсади - фоиз ставкаларининг тебраниши билан боғлиқ riskларнинг олдини олишдан иборатдир. Бу инвестиция сиёсатини амалга оширишда тижорат банклари одатда қимматли қоғозларнинг тугатилиш муддати бўйича поғонали структурадан фойдаланишади. Бундан поғонали структура натижасида муддати тугаган қимматбаҳо қоғозлар бўлмайди ва уларни узоқ муддатли юқори даромадли қимматли қоғозларга реинвестиция қилиш имкони тугилади.

Қимматли қоғозларнинг фоиз даражалари прогнози амалиётда назариядан фарқ қилади. Шунинг учун тижорат банклари прогноз натижаларининг ишонччилик даражасини ошириш мақсадида фоиз ставкаларини таркибини таҳлил қиладилар.

Одатда жаҳон амалиётида тижорат банклари ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқариш ва амалга ошириш учун бошқариш структурасида махсус инвестиция бўлимларини ташкил қилишади. Булимдаги ходимлар сони бир қатор омилларга боғлиқ бўлиши мумкин. Булар: қимматли қоғозлар портфели катталиги, бўлим томонидан қимматли қоғозларни сотиш ва сотиб олиш бўйича бажариладиган функцияларга, банкнинг мижозларига

кўрсатадиган хизматларга, қимматли қоғозлар тури ва сифатига ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Бўлим ишчиларининг малакаси қанчалик юқори бўлса, улар бажараётган вазифа, ишнинг сифати ҳам шунчалик юқори бўлади. Мутахассислар инвестиция дастурида кузланган мақсад ва вазифаларни яхши тушунишлари, инвестиция хизматлари бўйича маълумотларга эга бўлишлари, молия-иқтисодий маълумотлардан хабардор бўлишлари, қимматли қоғозлар бозорини мустақил таҳлил қила олишлари, қайси қимматли қоғоз турлари банкка тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлашлари, даромадлиқ эгри чизиқларини кўра олишлари, бу билан инвестиция фаолиятини бошқаришни таъминлашлари лозим.

4. Қимматли қоғоз - ўзи билан боғлиқ мулккий ҳуқуқларни акс эттирадиган ҳужжатдир, у даромад манбаи бўлиб хизмат қилади, бозорда муомалада юритилиши ва олди-сотди воситаси бўлиши мумкин. Жаҳон амалиётида қимматли қоғозларнинг ҳар хил турлари ишлатилмоқца.

Қимматли қоғозлар бозори кредит муносабатлари билан биргаликда, ўз қийматига эга бўлган, сотиш, сотиб олиш ва тўловини амалга ошириш мумкин бўлган махсус ҳужжатлар (қимматли қоғозлар)га эгалик қилиш билан ҳам бевосита боғлиқ. қимматли қоғозлар ўзида мулкчилик ҳуқуқини мужассамлаштирган бозорда эркин айланадиган, сотиб олиш-сотиш ва бошқа битимларнинг объекти бўладиган, доимий ва бир марталик даромад олиш манбаи бўлиб хизмат қиладиган, пул капиталининг бир кўринишидаги ҳужжатдир. қимматли қоғозлар турли субъектлар томонидан чиқарилиши мумкин. Умумий ҳолда бу эмитентлар 3 гуруҳга бўлинади:

давлат;

хусусий сектор;

чет эл субъектлари.

Ҳамма қимматли қоғозларни давлат, хусусий ёки халқаро қимматли қоғозларга ажратиш мумкин. Хусусий сектор томонидан чиқарилаётган қимматли қоғозлар таркибига турли ишлаб чиқариш корхоналари, тижорат банклари, инвестицион банклар, инвестицион фондлар ва бошқаларнинг қимматли қоғозлари алоҳида ўрин тутати. Халқаро қимматли қоғозлар уларнинг ҳисобланадиган валюта ва эмитентлари бўйича бўлинади. Қимматли қоғозлар муомалада бўлиш ҳудудига кўра регионал (махаллий), миллий ва халқаро қимматли қоғозларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг 1993 йил 2 сентябрида Олий Кенгаш томонидан «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун қимматли қоғозлар бозорини ташкил қилиш бўйича биринчи ва асосий ҳужжат бўлди. Кейинчалик бу қонунга 5 маротаба қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди (1994 йил 23 сентябрида, 1995 йил 22 декабрида, 1999 йил 26 апрелида, 30 августида, 27 декабрида).

Бу қонунга асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қуйидаги турдаги қимматли қоғозлар чиқарилиши ва муомалада бўлиши мумкин:

Акциялар;

Облигациялар;

Хазина мажбуриятлари;

Депозит сертификатлари;

Векселлар;

қимматли қоғозлар ҳосилалари, яъни опцион ва фьючерслар киради.

Қимматли қоғозларнинг бу турларига қисқача таъриф берамиз:

АКЦИЯ - бу қимматли қоғоз бўлиб:

ҳаракат муддати чекланмаган;

ҳуқуқий ёки жисмоний шахс томонидан Акционерлик жамиятига муайян хисса қўшган улушини ва мазкур жамият мулкидаги иштирокини гувоҳловчи;

акция бўйича дивиденд қўринишида фойда олиш ҳуқуқини берувчи акциядорнинг шу жамият бошқариш ишига қатнаша олишини тасдиқловчи юридик ҳужжатдир.

ОБЛИГАЦИЯ. «Облиго» - лотин тилида «қарз олиш» мазмунини билдиради. Эмитентга облигация эгаси томонидан маълум бир пул маблағини киритганлиги ва унда кўрсатилган муддатда номинал қийматини ҳамда қўшимча фоиз тўлаб бериш мажбуриятини гувоҳловчи қимматли қоғоздир. Облигация унинг эгасига эмитентнинг ишини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини бермайди.

ХАЗИНА МАЖБУРИЯТЛАРИ - унинг эгаси томонидан маълум бир пул маблағини бюджетга киритганлиги ва унинг бутун айланиш даврида аниқ чегараланган фоизни тўлаб бериш мажбуриятини гувоҳловчи қимматли қоғоздир.

ДЕПОЗИТ СЕРТИФИКАТЛАРИ жамғармачининг банкка қўйган пул маблағини ифодаловчи ва муомала муддати тўтаганидан кейин қўйган пул маблағини ҳамда фойда сифатида устама фоизини ҳуқуқ ва имкониятини берувчи қимматли қоғоздир. Депозит сертификати банк томонидан берилади.

ВЕКСЕЛ - қарз мажбурияти бўлиб, вексел берувчининг ушбу векселни кўрсатилган муддатда тақдим этганда, вексел ушловчига унинг номинал қийматини тўлаб бериш гувоҳини берувчи қимматли қоғоз ва тўлов воситасидир.

ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАР ЁОСИЛАЛАРИ - булар шундай қимматли қоғозларки, уларнинг фойдаси ёки зарари бир нечта бозор кўрсаткичлари билан, яъни бозор индекслари билан боғлиқдир. қимматли қоғозлар ҳосилалари - «опцион» ёки «фьючерслар» қўринишида бўлади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга асосан тижорат банклари қимматли қоғозлар бозоридаги турли ҳил фаолият олиб боришлари мумкин. Шу билан бир каторда, «қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги қонунинг 17-моддасига мувофиқ, банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолияти мазкур қонун шунингдек, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги ва «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунлар билан тартибга солиниши белгиланган.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга биноан тижорат банклари қимматли қоғозлар бозорида қуйидаги:

қимматли қоғозлар (вексель, акция, облигациялар, депозит сертификатлар ва бошқалар)ни чиқариш;

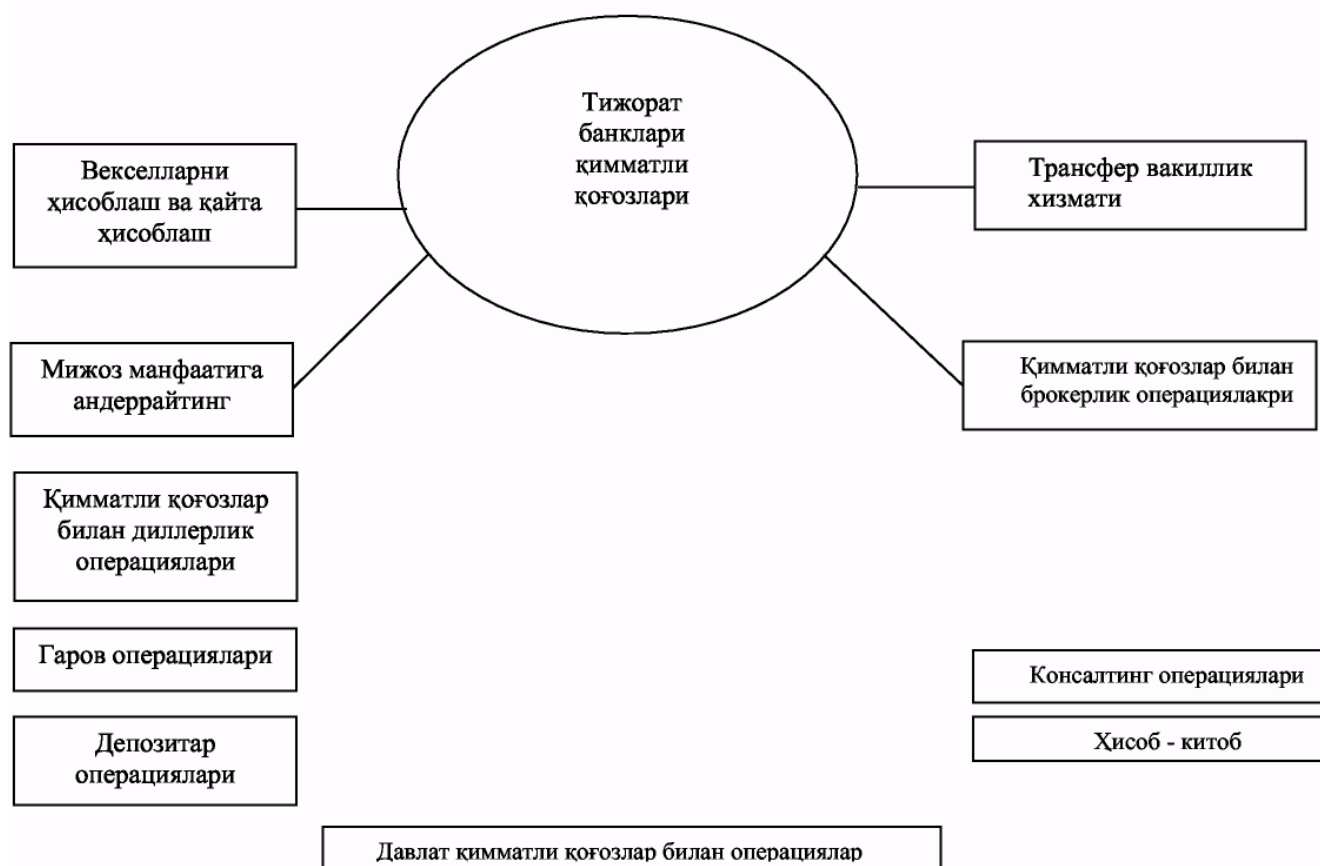
қимматли қоғозларни сотиб олиш, сотиш, сақлаш, улар билан бошқа операцияларни амалга ошириш;

товар етказиб бериш ва хизмат кўрсатишдан келиб чиқадиган талаб ҳуқуқини олиш, бундай талабларни инкассация қилиш;

мижозлар ишониб топширган операцияларни: маблағларни жалб этиш ва жойлаштириш ва қимматли қоғозларни бошқариш ва ҳоказо ишларни бажариш;

фонд бозори иштирокчиларига бу борада банк фаолияти юзасидан маслаҳатлар бериш каби операцияларни амалга оширишлари мумкин.

Қимматли қоғозлар билан банк операциялари

Бу фаолият турларини амалга ошириш борасида тижорат банклари учун чеклашлар йўқлиги сабабли улар фонд бозорида ҳақиқий қанташчи-инвестицион институт сифатида иш юритади. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан операциялари кўп мақсадларни кўзлаган ҳолда юритилади. Шу боис банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятдан асосий мақсадлари сифатида:

- қимматли қоғозлар чиқариш асосида кредит ва ҳисоб-китоб фаолияти юритиш учун қўшимча пул ресурсларини жалб қилиш;
- қимматли қоғозларга сарфланган ва ўз инвестицияларидан банкка тўланадиган фоиз ва дивидендлар эвазига ва қимматли қоғозларнинг курс қиймати ошиши туфайли фойда олиш;
- мижозларга қимматли қоғозлар операцияларига доир хизматлар кўрсатишдан фойда олиш;
- эркин рақобат асосида банкнинг хизмат соҳасини кенгайтириш ҳамда корхона ва ташкилотларнинг капиталларида қатнашиш эвазига янги мижозларни жалб қилиш;
- банкнинг қимматли қоғозлари орқали ресурсларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш;
- банкнинг ликвидли маблағларига қуйилмаларнинг даромадлилигини таъминлаган ҳолда ликвидлик зарурий захирасини сақлаб бориш;
- мижозларнинг қимматли қоғозларни меъёрида олиб-сотишдан ҳамда молиявий рискларни қимматли қоғозлар ҳосилалари билан амалга ошириладиган операциялар орқали суғурта қилиш кабиларни келтириш мумкин.

Ривожланган мамлакатлар, масалан, АҚШ тажрибасидан маълумки, яқин вақтларгача тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги бевосита фаолият кўрсатиши чекланган ёки таъқиқлаб қўйилган эди. Бироқ ҳозирги пайтда бундай чекланишларга

барҳам берилган ва натижада, жаҳон молия бозорида тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги салмоғи, аҳамияти ва роли ошиб бормоқда.

Таъкидлаш жоизки, Республикамизда банклар фаолияти банкнинг назорати остида Халқаро Базел қўмитаси қоидаларига асосланган жаҳон банк қонунчилиги ва иқтисодий меъёрларга мувофиқ амалга оширилмоқда. Хусусан, банкларнинг қимматли қоғозлар биланоперацияларга маълум чекланишлар, масалан, банкнинг молиявий институтлардан ташқари корхоналар устав капиталининг 20 фоизидан ортиғига эга бўлмаслик: банкнинг олди-сотди учун нодавлат қимматли қоғозларга қўйилмаси ҳажми биринчи даражали банк регулятив капиталининг 25 фоизидан ошмаслик шартлари қўйилган. Ушбу чекланишлар банклар фаолиятида рискни камайтиришга, банк активларини диверсификациялашга, молиявий ва ликвидлик ҳолати белгиланган меъёрлар доирасидан чиқиб кетмаслигига, пировард натижада эса банк омонатчилари ва кредиторларининг мол-мулкни ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Мамлакатимизда банк тизимини ислоҳ қилиш амалга оширилаётган жорий даврда акциядорлар ҳуқуқи ҳимоясини таъминлашга қаратилган -акциядорлик банклари, уларни бошқарувчи органлар фаолиятини белгилаш, шунингдек, кичик ва ўрта бизнес субъектлари фаолиятини ривожлантириш юзасидан қабул қилинган «Акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари йўғрисида»ги (1998 йил 2 октябр), «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги (2000 йил 21 март) Президент фармони ва бошқа меъёрий ҳужжатларда таъкидлаб ўтилган.

Банклар қимматли қоғозлар билан амалга оширадиган операциялари учун қонун бўйича қимматли қоғозлар бозорини назорат этувчи органнинг махсус рухсати талаб қилинмайди, шу сабабли, банклар бу операцияларни банклар фаолиятини амалга ошириш учун Марказий банк томонидан берилган умумий лицензия асосида бажаради. қонунларда тижорат банкларига акциялар, облигациялар, депозит сертификатлари ва жамғарма сертификатлари, векселлари каби қимматли қоғоз турларини чиқаришга рухсат берилади. Банклар устав фондларини шакллантириш мақсадида акциялар чиқаради.

Банклар қарз маблағлари жалб этиш учун ўзининг қарз мажбуриятлари - облигациялар, депозит ва депозит сертификатлари, векселлар чиқарадилар. Бундан ташқари, улар қимматбаҳо қоғозлар ҳосилалари чиқариши мумкин. Фақат йирик саноат корхоналарининг акцияларигина банк қимматли қоғозлари билан рақобатлаша олади.

Банк қимматли қоғозлари узоқ муддатли манфаатларни кўзлайдиган инвесторлар учун ҳам, вақтинча бўш турган маблағларини жамловчилар учун ҳам анча манфаатли қўйилма объектидир. Узоқ муддатга мўлжалланган мақсадларни амалга ошириш кўзланганда йирик ва ўртача тижорат банкларининг акцияларига маблағ инвестициялаш энг юқори самара бериши мумкин.

Ҳозирги вақтда мавжуд қоидаларга биноан, банкларнинг депозит сертификатлари ва векселлари - Марказий банк томондан акциялар, облигациялар, қимматли қоғозлар ҳосилалари - Давлат мулки қўмитаси томонидан мувофиқлаштирилади. Ундан ташқари Республикада қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш Маркази, Корпоротив қимматли қоғозлар маркази ташкил қилинган.

Қимматли қоғозлар бозорида молиявий брокер сифатида банклар комиссия шартнома ёки топшириқ шартномаси асосида мижознинг ҳисобидан амалга ошириладиган қимматли қоғозлар олди-сотдисига воситачилик вазифасини бажаради.

БРОКЕРЛИК ОПЕРАЦИЯЛАРИ - ўз мижозларининг топшириқларига биноан банклар комиссиянер сифатида ҳаракат қилиб, комиссия операцияларни амалга ошириши, яъни ўз номидан мижознинг ҳисобидан қимматли қоғозлар олди-сотдисига оид битимларни тузиши мумкин. Бунда, банк мижознинг ҳамма кўрсатмаларини бажариши лозим ҳамда комиссия ҳақ олишга, мижознинг топшириғини бажаришда қилинган қўшимча сарф-харажатлар компенсациясини олишга ҳақлидир. Комиссион битим қуйидаги 2 шартномага асосланади:

банк (комиссион) билан мижоз (комитент) ўртасидаги шартнома;

комиссионер билан битимнинг учинчи шахс ўртасидаги шартнома.

Одатда, қимматли қоғозлар сотиб олишга доир коммиссион шартнома тузишдан олдин харидор-комитентлар воситачи банкнинг тасарруфига бериш учун ўз ҳисоб-китоб варағига зарурий қимматли қоғозлар сотиб олишга етарли пул суммасини ўтказди. қимматли қоғозлар сотишга оид коммиссион шартнома тузишда сотувчи-комитент ўзи сотмоқчи бўлган қимматли қоғозни воситачи банкка олдиндан депонентлаб қўяди.

Банк кредитидан фойдаланиб қимматли қоғозлар сотиб олинган тақдирда (агар кредит бошқа банкдан олинган бўлса), мижоз унинг учун қимматли қоғозлар сотиб олиш операциясини бажарадиган воситачи банкни бундан хабардор қилиши лозим.

Банк иштирокидаги қимматли қоғозлар коммиссияси деганда - қимматли қоғозларни мижоздан ўз маблағлари ҳисобига сотиб олиш ёки ўз портфелидан қимматли қоғозларни сотиш назарда тутилади. Бу битимларни амалга оширишда банк ўз номидан ва ўз ҳисобидан ҳаракат қилади. Банк тартибга солинадиган фонд бозорида расмий савдога ёки фонд биржаларининг тартибга солинадиган бозорида рухсат этилган қимматли қоғозлар билангина ўзининг иштирокидаги коммиссион операцияларни амалга оширади. Бундай операция бажарилганда банк операцияси тўғрисида мижозга тақдим этадиган ҳисоботида банк ёки олган нарх расмий биржа курсига тўғри келишини тасдиқлайдиган маълумотларни келтириш лозим.

Транзит коммиссион битимлар деганда биржада қатнашиши ҳуқуқига эга бўлган бошқа, яъни бундай операцияларда қатнашишига рухсат берилмаган банклар ва бошқа кредит институтларининг топшириғига биноан амалга оширадиган операциялар тушунилади. Бунда, банк бошқа коммиссионерларнинг буйруғига биноан коммиссионер ролини бажаради. Дастлабки коммиссионер транзит коммиссионернинг тўғри танловига жавобгар бўлади.

Банкларнинг топшириқ шартномаси асосида брокерлик операцияларида мижоз банкка унинг номидан қимматли қоғозлар сотиб олиш ёки сотиш топшириғини беради. Бу фаолият топшириқ шартномаси бўйича бир томон банк номидан ва ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни амалга ошириш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Мижоз банкка ҳақ тўлаши билан банк тузилган шартномага биноан ўзига берилган топшириқни бажариши лозим. Бунда, банк берилган топшириқни фақат мижознинг кўрсатмаларига биноан бажариши керак.

Мижоздан олинган топшириқномада қимматли қоғозларнинг биржада қабул қилинган номи (қатъий, фоизли қимматли қоғозларнинг чиқарилган йили, серияси ва фоиз ставкаси), миқдори (акциялар юзасидан - доналарда, қатъий фоизли қимматли қоғозлар юзасидан - номинал қиймати бўйича сўмда), курс чеклашлари (лимит), топшириқноманинг амал қилиш муддати, топшириқ берувчи мижознинг номи ва тўлиқ манзили, мижоз ҳисоб-китоб варағи ва депозит варағининг рақами, қимматли қоғозларни етказиб бериш ва сақлаш тартиби, топришиқномада тузилган сана, корхона ва ташкилот масъул шахсининг имзоси бўлиши шарт.

Мижозлардан оғзаки равишда ёки телефон орқали олинган топшириқлар ёзма равишда расмийлаштирилади ва масъул шахснинг имзоси билан тасдиқланади. қандай операция тўғрисида гап бораётгани талабноманинг матнида аниқ кўрсатилиши керак.

Тижорат банклари инвестиция компаниялари сифатида фаолият юритганида эмитент билан келишув асосида қимматли қоғозлар чиқаришнинг ташкилотчиси сифатида ҳаракат қилиши мумкин. Банк эмитентнинг қимматли қоғозларини чиқаришни ташкил этиб, аслида қимматли қоғозлар эмиссиясини амалга оширади, яъни воситачи сифатида ҳаракат қилади. Эмитентлар ва инвесторлар ўртасида ҳаракат қилганда банк имкон қадар фойда олишни кўзлаб ҳаракат қилади. Эмиссияни тайёрлаш жараёнида тижорат банклари эмиссиясининг тури, ҳажми ва шарт-шароитлари тўғрисида эмитент билан музоқаралар юритиб, битим тузади.

5. Тижорат банкининг фаолиятини олиб бориш асосида энг аввало, унинг ликвидлилиги ётади. Ликвидлилиги бўлмаган банк тўловга лаёқатли бўла олмайди. Амалда

айнан ноликвидлик банкларнинг тўловга лаёқатсизлигининг асосий сабаби бўлиб, уларни банкротликка ва банк тизимининг беқарорлигига олиб келади.

"Ликвидлик" атамаси (лотинча liquidus - оқувчан, суюқлик) сотиш, активларни пул маблағларига айлантиришнинг асосан амалга оширилишини, яъни банкнинг Марказий банк ёки вакил банклардаги нақд пул маблағларидан оқилона фойдаланиш ликвид активларни сотиш имконияти ва ҳ.к.ларни англатади.

Тижорат банкнинг ликвидлиги унинг баланс тузилмаси бўйича белгиланиб, унда активлар пассивга доир муддатли мажбуриятларни қоплаш учун ўз қийматини туширмаган ҳолда йўқотишларсиз пул маблағларига айлантирилиши лозим

Банк ўз ликвидлигини таҳлил қилиш масаласи банк назорати бўйича Базел битимида, айниқса, чуқур кўриб чиқилган. Ушбу битимга мувофиқ "ликвидликни таҳлил қилиш банкнинг ўз мажбуриятларини муддатида ва зарар кўрмаган ҳолда бажариш лаёқатини аниқлаш заруратини кўзда тутди. Аҳолининг банк тизимида бўлган ишончи банкларнинг ўз мажбуриятларини бениксон бажаришига боғлиқ. Демак банкларнинг ликвидлиги ҳамда тўловга лаёқатлилиги банкларнинг умумий молиявий барқарорлигини таъминлаш лозим бўлган банк назорати органларини кўпроқ ўйлантирадиган соҳа ҳисобланади". Мижоз ҳар сафар ўз ҳисоб варағидан пул олмоқчи бўлганда банкнинг ўз мажбуриятини бажариш зарурати юзага келади. Мажбурият бажарилмаган тақдирда банк ўз обрўсини йўқотади ва бу ҳам банкни банкротликка олиб келиш мумкин. Ликвидликни таъминлашнинг энг оддий усули банкнинг бир қисм активларини ликвид шаклида, масалан нақд пул, Марказий банк ва бошқа банклардаги вакиллик ҳисоб варағидаги қолдиқлар, давлат қисқа муддатли облигациялари (ДЎМО) шаклида сақлаш ҳисобланади.

Банклар ликвидлигининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ҳисобга олган ҳолда ликвид активларининг зарур миқдорини белгилаб олишлари лозим. Мазкур омилларга қуйидагилар киради:

омонатларнинг кўпайиши ёки камайишига кўра маблағларга эга бўлиш ёки уларни йўқотиш; банк жалб қилинган маблағлар бўйича мажбуриятларни яқин муддатларда бажариши лозим, бу омонатлар ва бошқа пассивларнинг муддатлари билан боғлиқ ҳамда банкда қоладиган депозитлар миқдорини (асосий депозитлар) ҳисобварақдан олинadиган ёки дарҳол тўланадиган депозитлар ва бошқа пассивлар ("Учувчан маблағлар") билан қиёслаган ҳолда таҳлил қилишни кўзда тутди;

омонатлар суммасининг ўсиши ёки қисқаришига мувофиқ мажбурий захиралар меъёрий миқдорининг кўпайиши ёки камайиши ҳам ликвидликка бевосита таъсир кўрсатади, чунки мажбурий захиралар меъёрини бажаришга йўналтирилган маблағлар ликвид активларнинг асосий шаклларида бири ҳисобланади;

ссудалар ва инвестициялар суммасининг ошиши ёки камайишига кўра маблағлар оқиб келишининг кўпайиши ёки камайиши; ушбу омилнинг таъсири шундан иборатки, ссудалар ва инвестициялар миқдорининг ошиши ликвид активлар улушини камайтиради, чунки инвестициялар аксарият ҳолларда узоқ муддатга жалб қилинади.

Даромадлилик ошаётган бир пайтда ликвидликнинг мақбул даражасини таъминлаш учун банк жалб этилган омонатлар муддатлари ва уларга доир харажатларни таҳлил қилиб чиқиб, кредит қўйилмалари ва инвестициялар муддатлари ҳамда режалаштириладиган даромадлар билан таққослаш лозим. Бундай таққослаш жойлаштирилган ва жалб этилган маблағларни муддатлари бўйича солиштириш асосида банк ликвидлиги ҳолатини аниқлаш, шунингдек, ликвидликнинг зарур даражада энг кўп фойдага эришиш учун қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитларнинг оптимал нисбати билан кредит сиёсатини олиб бориш имкониятини беради.

"Тўловга лаёқатлик" "ликвидлик"ка нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, банк зарур муддатларда кредитлар-омонатчилар, банклар давлат олдидаги мажбуриятларини тўла суммада бажара олиш лаёқатини билдиради. Лекин у фақат баланс ликвидлигига боғлиқ

бўлиб қолмасдан, балки бошқа бир қатор факторларга ҳам боғлиқдир. Улар қаторига қуйидагилар киради: региондаги ёки республикадаги сиёсий ва иқтисодий ҳолат, пул бозорининг ҳолати, Марказий банкнинг реолиялаштириш имконияти, қимматли қоғозлар бозорининг ривожланганлиги, банк қонунчилигининг мавжудлиги ва замонавийлиги, банкнинг ўз капитали билан таъминланганлиги, мижозлар ва партнер-банкларнинг ишончлилиги, банкдаги менежмент даражаси, мазкур кредит муассасаси банк хизматларининг махсуслаштирилганлиги ва хилма-хиллиги ва бошқа омиллар киради. Шу билан бир вақтда, кўрсатилган факторлар тўғридан-тўғри ёки билвосита банк баланси ликвидлигига таъсир кўрсатади, шунингдек, бир бири билан маълум даражада алоқада бўлади. (Айтилганларни схема тарзида кўрсатиш мумкин. 1-схема)

Тижорат банкларининг баланси икки қисмдан иборат бўлади: Актив ва Пассив Банк пассивлари таркибий жиҳатдан ва иқтисодий мазмунига кўра

банкнинг ўз маблағлари ва унинг мажбуриятларидан ташкил топади. Уз навбатида банк мажбуриятлари иқтисоди мазмунига кўра иккига бўлинади: жалб қилинган ва қарз маблағларга, демак банк пассивлари:

1. Банк капитали; банкнинг ўз маблағлари 2. Жалб қилинган маблағлар; қарз маблағларидан иборат

Банк активларини иқтисодий мазмуни таркибига кўра бир неча қисмларга ажратиш мумкин. Бунда активларнинг муддатига кўра ёки ликвидлигига кўра маълум таркибий қисмларга ажратиш мумкин. Активларни ликвидлигига кўра қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

Юқори ликвидликка эга бўлган активлар;

Ўртача ликвидликка эга бўлган активлар;

Ликвидлиги паст бўлган активлар.

Тижорат банкининг баланси шу банк ресурсларининг ахволини, буларни шакллантириш манбаларини, шунингдек ҳисобот даврининг бошидан охиригача бўлган банк фаолиятининг молиявий натижаларини пул билан ифодалаб таърифлаб беради. Балансдаги маълумотларни таҳлил қилиб чиқиш йўли билан банкларнинг маълум давр ичидаги фаолиятини ҳар томонлама билиб олса бўлади. Балансининг таҳлили банкнинг ўзига тегишли маблағлари қай тариқа ўзгариб бораётганлигини, банк активларининг таркиби ва уларнинг қайси томонга қараб ўзгараётганини, банкнинг ликвидлик ва тўловга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари даражаларини билиш имконини беради.

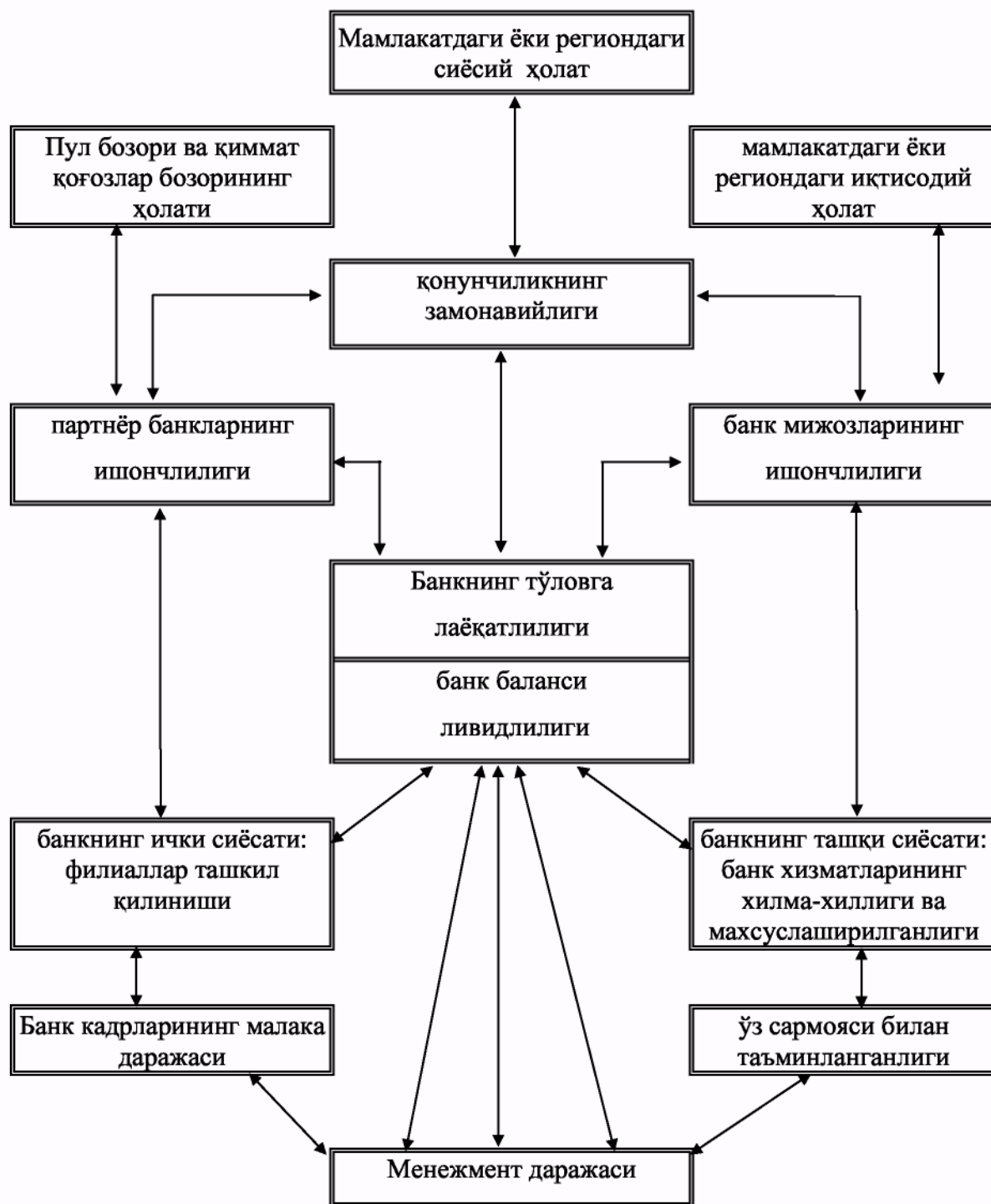

Схема 1. Банкни тўловга лаёқатлилиги ва ликвидлилигига таъсир қилувчи омиллар.

Банк ликвидлилиги ва уни таъминлаш йўллари

Тижорат банклари ликвидлилигини таҳлили жараёнида уларнинг ликвидлилик кўрсаткичлари бўйича белгиланган меъёрларга амал қилаётганлигини текширамыз.

Сармоя етарлилиги коэффиценти банк сармояси билан рискни ҳисобга олиб чамаланган активлар умумий ҳажми нисбати сифатида белгиланади.

$$\frac{K}{Ar}$$

Бунда: К - банк сармояси,капитали

Ар - рискни ҳисобга олиб чамаланган банк активлари. Бу коэффицентнинг минимал микдори 0,1 (10%) га тенг.

Банк сармояси икки қисмга бўлинади: "асосий" ва "қўшимча". Бунда асосий сармоя жами сармоянинг камида 50% ини ташкил этиши керак.

Фақат тижорат банки таъсис ҳужжатларига киритилган ўзгаришларни рўйхатдан ўтказиш учун ўз вақтида тақдим этган ҳолларда устав сармоясининг Марказий банкда рўйхатга олинганидан ортиқ тўланган қисмини сармоя ҳисоб-китобига қўшишга рухсат этилади.

Тижорат банки активлари риск даражаларига қараб беш гуруҳга бўлинади. Риск даражаси бўйича биринчи гуруҳга минимал рискли активлар, учинчи ва тўртинчи гуруҳга катта рискли активлар, бешинчи гуруҳга максимал даражада рискли активлар кириди.

Ушбу кўрсаткичнинг минимал даражаси 0,08 ҳажмида белгиланади.

Банк сармояси билан унинг мажбуриятлари ўртасидаги нисбат кўрсаткичи юзага келиши мумкин бўлган турли рисклардан қатъи назар, фаолият умумий ҳажми функцияси сифатида сармоя етарлилигини белгилаб беради ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

Бунда: К - банкнинг ўз сармояси (капитали); О - банк мажбуриятлари

Бу кўрсаткичнинг энг юқори нисбати 0,05 ҳажмида белгиланади. Яъни жалб қилинган ва қарз маблағлар банк капиталининг 20 бараваридан ошиб кетмаслиги керак.

Бир қарз олувчига катта ҳажмда кредитлар берилиши тижорат банки учун жуда рискли эканлиги муносабати билан «бир қарз олувчига тўғри келадиган рискнинг максимал ҳажми» нормасига риоя этилиши, айниқса, қаттиқ назорат қилиноғи керак:

Бунда: Кр - бир қарз олувчига тўғри келадиган банк рискининг умумий суммаси қўшув банк мазкур қарз олувчига нисбатан берган балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75%и айирув депозитлар билан таъминланган мажбуриятлар.

К - банк сармояси (ўз маблағлари)

Ушбу меъёр кредитларнинг ҳукумат кафолати билан таъминланган қисмига, жумладан халқаро қарзлар бўйича такрор молияланадиган кредитларга тааллуқли эмас. Бошқа кредитлар учун қарз олувчи

мажбуриятларининг умумий суммасидан Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозларини гаровга қўйиб олинган қарзлар гаров суммасининг 90% ҳажмида чегириб ташланади.

Бу кўрсаткичи 0,25 дан ошмаслиги керак.

Бир қарз олувчига берилган қарзлар бўйича жами қарздорлик ҳамда балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75%и биргаликда банк капиталининг 15% идан ортиқ бўлса, бундай кредитлар йирик кредитлар деб аталади.

"Йирик" кредитларни банк бошқаруви алоҳида назорат қилиши керак ва улар тижорат банки кенгаши янги қарор қабул қилгандагина берилиши мумкин.

Банк кенгашининг шундай кредитлар бериш тўғрисида қарорлар қабул қилиш ваколати Бошқарувга топширилиши мумкин эмас.

Йирик кредитлар берилиши ва улар қайтарилиши билан боғлиқ барча ҳоллар тўғрисида тижорат банклари сира кечиктирмай Марказий банкнинг тижорат банкани назорат қилувчи бошқармаларига маълумот тақдим этишлари лозим.

Барча йирик кредитлар учун максимал риск ҳажми "Йирик кредитлар рисклари максимал ҳажми йирик кредитлар умумий ҳажми билан банкнинг ўз маблағлари (сармояси) ўртасидаги нисбат сифатида белгиланади:

Бунда: ССК - йирик кредитлар умумий суммаси қўшув банк мазкур қарз олувчиларга берган балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75%и (депозитлар билан таъминланганлари бундан мустасно),

К - банк сармояси.

Шу ҳолат белгилаб қўйиладики, банк балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75%ни ҳисобга олиб берган йирик кедитлар умумий ҳажми (депозитлар билан таъминланганларидан ташқари) банк сармоясининг 3 бараваридан ошиб кетмаслиги керак.

Бир омонатчи (кредитор) га тўғри келадиган максимал риск ҳажми максимал омонат ёки олинган кредит, бир депозитарнинг депозит ҳисобварақларидаги қолдиқлар ҳажми (Ўзмарказбанкдан, ЎзР Молия вазирлиги кредит линияси бўйича олинган маблағлар, Пенсия фонди ва республика бюджети маблағлари бундан мустасно) билан банкнинг ўз маблағлари ўртасидаги нисбат сифатида белгиланади:

Бунда: Овкл - омонатлар, олинган кредитлар, кафолатлар ва кафилликлар (75%) бўйича, бир омонатчига (кредиторга) тўғри келадиган ҳисоб-китоб, жорий ҳисоб варақларидаги ҳамда қимматли қоғозлар билан операциялар ҳисобварақларидаги қолдиқлар бўйича банк мажбуриятларининг сўм ва хорижий валютадаги максимал умумий суммаси.

К - банк сармояси

Тижорат қимматли қоғозларига қўйилмалар меъёри:

Бунда: Ц - нодавлат қимматли қоғозларини сотиб олишга йўналтирилган банк капитали

АК - акционер капитали (Устав капитали)

Бу кўрсаткичнинг ҳақиқий аҳамияти 0,25 дан ошмаслиги лозим.

Банкнинг ўз маблағларидан инвестицияларда фойдаланиш меъёри.

Банк бошқа банклар, молия муассасалари, давлатга қарашли ва ҳусусий корхоналар устав фондларига йўналтирадиган инвестициялар умумий ҳажми банкнинг ўз сармояси 20% идан ошмаслиги керак. Бунда ҳар қандай бир корхона, ташкилот устав сармоясида иштирок улуши банк устав сармоясининг 15%идан ошмаслиги даркор.

Ушбу кўрсаткич қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

Бунда: Син - банк инвестициялари умумий суммаси,

К - банкнинг ўз маблағлари (сармояси)

Бу кўрсаткичнинг максимал даражаси 0,2 ҳажмида белгиланади. Банк ҳар қандай бир корхона ёки ташкилот устав сармоясида улушбай асосида иштирок этиши

(инвестициялаши) ушбу юридик шахс устав

сармоясининг 30 фоизидан ошмаслиги лозим. Фақат банк ва молия фаолияти билан шуғулланувчи бирлашмаган филиаллар бундан мустасно.

Тўловга лаёқатсизликнинг асосий сабаби ноликвидлик ҳисобланганлиги учун Тижорат банклари ликвидлик кўрсаткичлари таҳлили муҳим аҳамиятга эга.

Жорий ликвидлик коэффиценти ликвид шаклдаги баланс активлари банкнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган ва муддати 30 кунгача бўлган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари суммаси ўртасидаги нисбатни тавсифлайди:

Лак Обо

Бунда: Лак - банк яқин 30 кун ичида қайтариш шарти билан берган ликвид активлар ва кредитлар (ақалли бир марта муддати узайтирилган ҳамда илгари берилган қарзларни қайтариш учун тақдим этилган кредитлар бандан мустасно),

Обо - талаб қилиб олингунча сақланадиган ва сўндириш муддати 30 кунгача бўлган мажбуриятлар.

Бу кўрсаткичнинг йўл қўйиши мумкин бўлган минимал даражаси 0,3 ҳажмида белгиланади.

Лаҳзалик ликвидлик кўрсаткичи.

Бу кўрсаткич баланснинг экстремал вазиятларда тез сотилиши мумкин бўлган ликвид шаклдаги активлари билан банкнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари суммаси ўртасидаги нисбатни тавсифлайди:

Бунда: ЛА - банкнинг пул шаклидаги активлари, ОВ - банкнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари.

Ушбу кўрсаткичнинг йўл қўйиш мумкин бўлган минимал даражаси 0,25 ҳажмида белгиланади.

Қисқа муддатли ликвидлик кўрсаткичи деганда банкнинг сўндириш муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган активлари билан 30 кундан 1 йилгача қабул қилинган депозитлар ва ресурсларга нисбати тушунилади.

$D + K$

Бунда: А- қайтарилиш муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган активлар; Д - 30 кундан 1 йилгача қабул қилинган депозитлар ва ресурслар; К - банк капитали.

Бу кўрсаткич ҳақиқий аҳамияти 1 дан ошмаслиги керак.

Яна қуйидаги ликвидлик коэффицентлари мавжуд:

Ликвид активлар /жами активлар; Доимий бўлмаган мажбуриятлар/
/жами активлар;

Ликвид активлар /Доимий бўлмаган мажбуриятлар;

Кредитлар/Депозитлар;

Гаровга қўйилган қимматли қоғозлар/

/жами қимматли қоғозлар.

Банк раҳбарияти ликвидлик кўрсаткичларини мустақил ишлаб чиқиши ва улардан танлаб фойдаланиши мумкин, фақат жорий ликвидлик кўрсаткичи бундан мустасно. Капиталнинг етарлилиги коэффицентларидан ташқари тижорат банклари левераж коэффицентини аниқлашлари лозим. БУ кўрсаткич қуйидагича ҳисобланади.

I даражали капиал

(Умумий активлар - номоддий активлар - гудвил)

Левераж коэффицентининг минимал миқдори 0,06 ёки 6% бўлмоғи лозим.

Юқоридаги коэффицентлар асосида типовой банкларнинг молиявий аҳволига тўлиқ баҳо бериш мумкин.

Банкларда тўловга лаёқатлилиқ ва ликвидлик муаммосини муваффақиятли ҳал этилиши актив ва пассив операцияларнинг бир пайтда самарали бошқарилишига боғлиқ. Банклар актив операцияларни ўтказиш учун пул ресурсларига эҳтиёж сезади. Уларни пассив операцияларни амалга ошириш орқали жалб этиш мумкин ва шундан сўнг банк белгиланган муддатларда ўзининг қарз мажбуриятларини қоплаб бориши лозим. Ўарз мажбуриятларини қоплаш учун банклар фойда олиб фаолият юритишлари ва бунда тўловга лаёқатлилиқнинг мақбул даражасини сақлашлари ҳамда ликвидликни таъминлашлари керак.

Актив ва пассив операцияларни, шунингдек, ликвидликни комплекс ва ўзаро боғлаб бошқариш зарурати шундай изоҳланади.

Юқорида қайд этилганидек, банклар ликвид маблағларга бўлган заруратни қондириш учун керакли миқдорда омонатлар ва депозитларни сафарбар этадилар. Бунда банклар депозитлар миқдорининг ўсишини кредит портфелини ўсиши билан таққослайдилар ҳамда депозит базасининг барқарорлигини, аввало, муддатли жамғарма депозитлари ва талаб қилиб олинувчи депозитлар ҳисобидан таъминлаш лозим.

Тижорат банклари тўловга лаёқатлилигини мустаҳкамлаш, мажбуриятлари бажарилиши узлуксизлигини таъминлаш мақсадида бошқа кредит институтларидан кредит олинади.

Кредит бериш тўғрисидаги қарор тижорат банки молиявий таҳлили асосида чиқарилади. Бунда банкнинг ўз маблағларининг шаклланиши, банк томонидан корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб-китоб, жорий, депозит ва бошқа счетларга жалб қилинган маблағлари ҳисобга олинади. Тижорат банклари бошқа кредит институтларидан кредитни шартнома асосида унда белгиланган муддат ва шартларда олади.

Ликвидлик муаммоси юзага келганда банклар тезкор чоралар кўришади. Бунинг учун улар ликвид маблағларини кўпайтириш учун кредитлар беришни вақтинча тўхтатиши ёки берилган кредитларни қоплаш муддатларини қайта кўриб чиқиши ёки илгари берилган кредитлар бўйича муддати ўтган қарзларни қайта ишни яхшилаш ва уларнинг қайтарилишини таъминлаш мумкин.

Активларни конвертациялаш ноликвид активларни қисқа ва ўрта муддатли ликвид активларга айланишни таъминлайди. Банклар асосий воситаларининг бир қисмини сотиб, уларнинг ўрнига юқори ликвид воситалар қаторига кирадиган давлат қисқа муддатли мажбуриятларини сотиб олиш мумкин. Кўпгина банклар асосий эътиборни актив операцияларни бошқаришга қаратадилар, бироқ банкларнинг тўловга лаёқатлилигини ва ликвидлиги ёмонлашганда қарз маблағларини тез топиш имконияти банк фаолияти барқарорлигини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Банк ликвидлилигини ва тўловга лаёқатлилигини мустаҳкамлашда тезкор чораларни қўллаш банк харажатларининг ошишига ва фойданинг камайишига олиб келади.

Банклар тўловга лаёқатлилигининг мустаҳкамлиги уларнинг мижозларининг, қарз олувчиларини молиявий ҳолатига ҳам боғлиқ. Кредит беришда банклар мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқ ва реал ҳисоблаб чиқишлари ва уларнинг кредитга лаёқатлилиқ даражасига эътибор беришлари лозим, лекин бунда бир ёки бир нечта олинган кредитни вақтида қайтармаслиқ ҳоллари бўлиши мумкинлигини эътиборга олиш керак. Олинган кредит ўз вақтида қайтарилмаса, бу банкнинг ўз мажбуриятларини қоплашида қийинчиликлар келтириб чиқармаслиги керак. Банк тажрибаси кўрсатишича, бундай ҳолатни олдини олиш учун бир қарз олувчига бериладиган кредитни чегаралаш керак. Акс ҳолда бир мижознинг катта ҳажмдаги кредитни вақтида қайтармаслиги банкнинг ноликвидлиги ва тўловга лаёқатлилигини келтириб чиқаради.

Тижорат банклари тўловга лаёқатлилигини мустаҳкамлаш мақсадида, банк жамғармачиларининг манфаатларини ҳимоялаш мақсадида Марказий банк мажбурий захиралар миқдорини белгилайди. ҳар бир тижорат банки ўзи томонидан 3 йил муддатгача қабул қилинган депозитлардан 20%, 3 йилдан ортиқ муддатга қабул қилинган депозитлардан 10% миқдорида Марказий банкга захиралар фондига ажратилмалар ҳар ойнинг 1-санасигача банк баланси асосида ҳисобланиб, 5-числога қадар Марказий банкка ўтказилиши лозим. Бу даврда депозит ва жамғармаларни ўзгартилишига қараб захира фонди тартибга солиб турилади. Агарда ҳам Марказий банк ҳам тижорат банки белгиланган муддатда ажратмаларни ўтказмаса ёки қайтармаса ўтказилиши қайтарилиши лозим бўлган суммадан ремолиялаштириш фоиз миқдорини иккига кўпайтириб ҳар бир иш куни учун жарима ундирилади.

Махсус мақсадлар учун фондларни ҳам тўловга лаёқатлилиқни мустаҳкамлашда аҳамияти катта.

Агар бу фондлар ҳам кредитлаш мақсадида ишлатиб юборилса, фавқулотда ҳолатлар юз бериб қолса, банк ўз ликвидлиги ва тўловга лаёқатлилигини ушбу фондлар ҳисобидан таъминлай олмайди.

Тўловга лаёқатсизлиқнинг яна бир сабаби гаровни баҳолашдаги хатоликка йўл қўйишдир. Гаровни тўғри баҳолаш ва уларни баҳоси ўзгариши устидан доимий назорат олиб бориш тўловларда қийинчиликлар келиб чиқишни олдини олади.

Баланс ликвидлигини бузилиши ва тўловга лаёқатсизлиқ мижозлар молиявий ҳолатини ёмонлигидан ҳам келиб чиқади. Ўарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини тўғри баҳолаш ва улар устидан доимий назоратнинг мавжудлиги кредит хатарини ўз вақтида билиш ва тўловга лаёқатлилиқ бўйича зарур чораларни ўз вақтида кўришни таъминлайди.

Банклар янги операциялар бажаришга бунинг учун махсус тайёрланган кадрларга эга бўлмасдан киришиши оқибатида ҳам тўловга лаёқатсизлиқ келиб чиқиши мумкин.

Бар шахсдан йирик миқдорда депозитлар қабул қилиш уларнинг молиявий ҳолати бирдан ёмонлашган ҳолларда ҳам тижорат банкларида тўловлар бўйича

қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бир омонатчи (кредитор)га тўғри келадиган максимал хатар ҳажми белгилаб қўйилган.

Тижорат банклари устав капиталининг минимал миқдори ҳам Марказий банк томонидан белгилаб қўйилган. Уни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

Сана	Аҳолиси сони 0,5 млн.дан ортиқ бўлган шаҳарларда очиладиган тижорат банклари учун	Аҳолиси сони 0,5 млн.дан кам бўлган шаҳарларда очиладиган тижорат банклари учун	Хориж капитали иштирокида очиладиган банклари учун	Хусусий банклар учун
1.01. 1998Й.	1,5 млн. АҚШ дол. экв. ида	0,75 млн. АҚШ дол. экв. ида	5 млн. АҚШ дол. экв. ида	0,3 млн. АҚШ дол. экв. ида
1.01. 1999Й.	2,0 млн. АҚШ дол. экв. ида	1,0 млн. АҚШ дол. экв. ида	5 млн. АҚШ дол. экв. ида	0,3 млн. АҚШ дол. экв. ида
1.01. 2000Й.	2,5 млн. АҚШ дол. экв. ида	1,25 млн. АҚШ дол. экв. ида	5 млн. АҚШ дол. экв. ида	0,3 млн. АҚШ дол. экв. ида

Ҳар бир тижорат банки ўз устав капиталини ҳар чораклик ажратмалар асосида (йиллик кўзда тутилган ўсишга нисбатан 25%) тўлдиришлари лозим.

Юқоридагилардан ташқари ҳисобни тўғри йўлга қўйиш, бошқаришдаги хато ва камчиликларни тугатиш, кадрлар малакасини ошириш ҳам банклар тўловга лаёқатлилигини таъминлашга таъсир кўрсатади.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

Иқтисодиётида юз бераётган тангликлар, номуносибиклар бир учи банк тизими ҳолати ва тижорат банкларнинг фаолиятига бориб такалади. Айниқса, ўтиш даврини бошдан кечираётган давлатларда юз берган ва юз бераётган инқирозларнинг бош омиллари бўлиб, банкларнинг синиши ва банкротлиги саналади. Россияда 1995 йил ва 1998 йилда содир бўлган кризисларнинг таҳдили шуни кўрсатадики, аҳолининг банкларга иншончини йўқолиши, сиёсий омиллар ва молиявий пирамидаларнинг тушкунлиги ҳолатлари банкларнинг тўловга қобилиятини йўққа чиқаради. Шундай экан, тижорат банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятини таҳлил этиш давомида бунга таъсир этувчи омилларни аниқлаш лозим. Чунки ликвидлик ва тўловга қобилиятлилик мураккаб иқтисодий категориялар саналади, бир қарашда, юзаки баҳолаганда таҳлил самараси паст бўлиш мумкин.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар турлича таснифланади. Одатда, эса уларни ички ва ташқи омилларга ажратилиб ўрганилади. Тижорат банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлилигини белгилайдиган ички омиллар каторига қуйидагилар киради.

банкнинг мустаҳкам капитал базаси

активлар сифати

депозитлар сифати

ташқи манбаларга қарашлик даражаси

активлар ва пасивларнинг муддатлари бўйича муносиблиги

малакали менежмент

банкнинг имиджи

Банкнинг мустаҳкам капитал базаси ўз капиталининг мутлақ қийматини ифода этиб, активлар бўйича рискларнинг ҳимоя манбаси ҳамда омонатчилар ва депозитчилар маблағларини кафолати ҳамдир.

Банкнинг ўз капитали устав фонди ва бошқа мақсадли фондлардан иборат бўлиб, молиявий бар қарорлик учун ҳам асосдир. Шундай қилиб, банкнинг ўз капитали қанча катта бўлса, ликвидлиги ҳам шунча юқори бўлади. Шунингдек, тўловга лаёқатлилик ҳам ўз капитали ҳисобланади.

Активлар сифати асосан тўрт хил мезон асосида аниқланади: ликвидлилик, риск даражаси, даромадлилик ва диверсификация бўйича. Активларнинг ликвидлиги шу активларнинг пул шаклига ўтиш лаёқатидир. Ликвидлик хизматидан активлар бир неча гуруҳларга ажралади. Биринчи гуруҳга юқори ликвидли активлар - касса ва вакиллик ҳисобварағидаги маблағлар ҳамда давлатнинг қимматли қоғозларни киритиш мумкин. Иккинчи гуруҳга қисқа муддатли ссудалар, банклараро кредитлар, факторинг операциялари ва акционерлик жамиятларнинг тижорий қимматли қоғозлари ташкил этади. Улар шаклига ўтишнинг муддатли характериға эға. Узоқ муддатли инвестициялар, қўйилмалар ва лизинг операциялари учинчи гуруҳх ликвид активларни ташкил этади. Нихоят, тўртинчи гуруҳ ликвид активлар муддати узайтирилган ссудалар, бино ва иншоотлардан иборат. Риск даражаси бўйича ҳам активлар тўрт гуруҳга ажратилади ва мос ҳолда 0,20, 50, 100% лик риск даражасиға эға активлардан иборат.

Шуни таъкидлаш лозимки, риск даражаси қанчалик ю қори бўлса, ликвидлик шунчалик паст бўлади. Активларнинг даромадлилиги активларнинг ипгчанлиги ва самарадорлигини намоён этади. Даромадлиқ бўйича активлар даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активларга бўлинади. Даромадлар қанчалик кўп бўлса, банда капитал базани мустаҳкамлаш имконияти пайдо бўлади. Лекин кўр-кўрона даромадлиликка интилиши активларнинг йўқотилишиға ва ликвидлиликнинг пасайишға олиб келади. Активлар сифатини кўрсатадиган мезонлардан яна бири уларнинг диверсификациясидир.

Активларнинг диверсификацияси кўрсаткичлари бўлиб банк активларнинг асосий йўналишлари бўйича таркиби, кредит қўйилмаларининг объектлари ва субъектлари таркиби, қимматли қоғозлар портфели тартиби, валюталар структураси (валюта операциялари бўйича), ҳамкор банклар тартиби ҳисобланади. Активлар диверсификацияси қанчалик юқори бўлса, ликвидлилик шунча юқори бўлади. Банк активларнинг сифати ликвидлилик ва тўловға қобилиятлиликни белгилашда катта ўр^н тутади. Активлар таркиби шундай оптимал танланиши керакки, бир вақгнинг ўзида ҳам ликвидлилик, ҳам тўловға қобилиятлилик ва банк учун кераклиси фойдалилик таъминланиши лозим.

Ликвидлиликка таъсир этувчи муҳим омиллар сирасиға банкнинг депозит базасининг сифати ҳам киритилади. Депозит базасини ҳисоб ва жорий счётларда, муддатли депозит ва омонат жамғармалари кўринишда йиғилган юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари ташкил қилади. Депозитлар (талаб қилиб олгунча, муддатли ва жамғарма) сифати критерийси бўлиб, уларнинг барқарорлиги ҳисобланади. Депозитларнинг бир қарор қисми қанча юқори бўлса, ликвидлилик шунча юқори таъминланган бўлади, уларнинг улушининг ортиши банкнинг ликвид активларға эҳтиёжини камайтиради. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, талаб қилиб олгунча бўлган депозитлар уларнинг фоиз ставкасига боғлиқ эмаслиги нуқтаи назаридан барқарорлиги билан ажралиб турса муддатли ва жамғарма депозитларнинг қолдиқлари қатъий муддатға эға эканлиги билан барқарордир. Лекин уларнинг фоиз ставкасига боғланганлиги фоизлар ўзгариши билан бундай депозитлар миграциясини вужудға келтириши мумкин.

Банкларнинг ликвидлиги ва тўловға қобилиятлиги ташқи манбаларға қарамлик даражасиға, яъни банклаларо кредитларнинг улушиға ҳам боғлиқ. Маълум бир чегарадаги банклараро кредит ликвидлиликка ҳеч қандай хавф турдирмайди, аксинча, у ликвид маблағларға бўлган қисқа муддатли эҳтиёжни бартараф ҳам этади. Агар банклараро кредит жалб қилинган ресурслар таркибида салмоқли ўринни эгалласа, банклараро кредит бозорида ноқулай конъюнктура вужудға келганда банк таназзулга юз тутиш мумкин. Ташқи манбаларға қаратлиги юқори бўлган ривожланиш истиқболиға эға бўлмайди ва ресурс базасининг нобарқарорлиги эвазига катта риск остида бўлади.

Актив ва пасивларнинг муддатлари суммалари ўртасидаги номуносиблик ликвидлиikka жиддий таъсир ўтказади. Банкнинг мижоз олдидаги мажбуриятларини бажариш учун мижоздан олинган маблағларни қайтариш муддати шу маблағлар ҳисобига қўйилган кредит (инвестициялар)ни қайтиш муддати билан мос бўлмоғи лозим. Тўғри, мажбурият бошқа манба ҳисобига қопланиши мумкин, лекин амалда актив ва пасивларнинг асосий қисми муддат ва суммада муносиб бўлиш банк барқарорлигининг гарови ҳисобланади.

Менежмент, яъни банк фаолиятини бошқариш ликвидлиikka жиддий таъсир ўтказувчи омиллардандир. Банкнинг бошқариш сифати оқилона банк сиёсати, банк ташкилий структураси, актив ва пасивларни самарали бош қариш механизмда намоён бўлади. Юқори даражасидаги менежмент малакали кадрларни талаб этади, шунингдек, зарурий ахборот базаси тезкор чораларни амалга оширишда қўл келади. Керакли ликвидлиик даражаси менежмент билан бирга банкнинг имиджига ҳам боғлиқ. Ижобий банкка ресурслар жалб қилишда ва ликвид маблағлар камомadini тўлдиришда баҳо рақобатчи банкларга нисбатан устунлик яратади. Яхши репутациясига эга бўлган банк барқарор депозит базасини ҳосил қила олади, чунки у молиявий барқарор мижозлар билан алоқа қилишда катта имкониятига эга бўлади. Ижобий имиджга эга бўлиш ўта мураккаб жараён, у йиллар давомида натижалар эвазига шаклланади ва ривожланиш стратегиясини тўғри танлаш, мижозларга хизмат кўрсатиш даражасини ошириш, маркетинг тадқиқотларини чуқурлаштириш, ишончли ва оммабоп реклама, фаолият натижаларини жамоатчилик учун очиқлиги кабиларга асосланади.

Юқорида кўрилган омиллар банкнинг хусусиятларига боғлиқ равишда турлича аҳамиятга эга бўлиш мумкин. Баъзи ҳолларда ликвидлиик муаммосини ресурс базаси сифати ва тиркиби туғдирса, баъзида активлар сифати бунга сабаб бўлади. Асосан эса ликвидлиик ва тўловга қобилиятлиик муаммолар комплекс омиллар уйғунлигида пайдо бўлади. Ликвидлиик муаммосини кўп омилли категория эканлигини тан олган ҳолда, ҳар бир банк ўзининг оғрикли нукталарини белгилаб олиш керак, яъни банк ликвидлигини белпшайдиган омиллар тўғри талқин этилгандагина бу муаммо оқилона ҳал этилади.

Кўриб ўтганимиздек, банкнинг ликвидлиик ва тўловга қобилиятлиик ҳолати банк фаолиятидан ташқарида бўлган бир қатор ташқи омилларга ҳам боғлиқ. Бўлар қаторига қуйидагилар киритилади:

-мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият;

- қимматли қоғозлар ва банклараро кредит бозорларнинг ривожланиш даражаси; қайта молиялаштириш тизими;

Марказий банкнинг назорат функциясини самарадорлиги.

Мамлакатдаги умумий сиёсий ва иқтисодий вазият банк операциялари ривожига туртки беради, банк фаолияти иқтисодий асосларини мустаҳкамлигини таъминлайди, мамлакатдаги ва хорижий инвесторларни банкларга ишончини мустаҳкамлайди. Кўрсатиб ўтилган шартларсиз банклар пухта депозит базасини ҳосил қила олмайди, операцияларнинг рентабеллигини таъминлаш, активлар сифатини ошрфиш, бош қарув тизимини такомиллаштириш кабиларни уддалаш қийин кечади. Тижорат банклари банк тизимининг бир қисми сифатида мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларни ўзида акс эттиради, ўз навбатида, тижорат банкларнинг ҳолати мамлакатдаги умумий ахволни белпшайди.

Қимматли қоғозлар бозорининг ривожланганлиги ликвид маблағлар фойдалалигини йўқотмаган ҳолда активларни пул шаклига айлантиришни энг тез ва оптимал вариантини қўллаш имкониятини беради. Бундай ҳолат фонд бозори ривожланган давлатлар учун айниқса характерлидир. Чунки активларни қимматли қоғозларга жойлаштириш воситасида банк бир вақтнинг ўзида ҳам

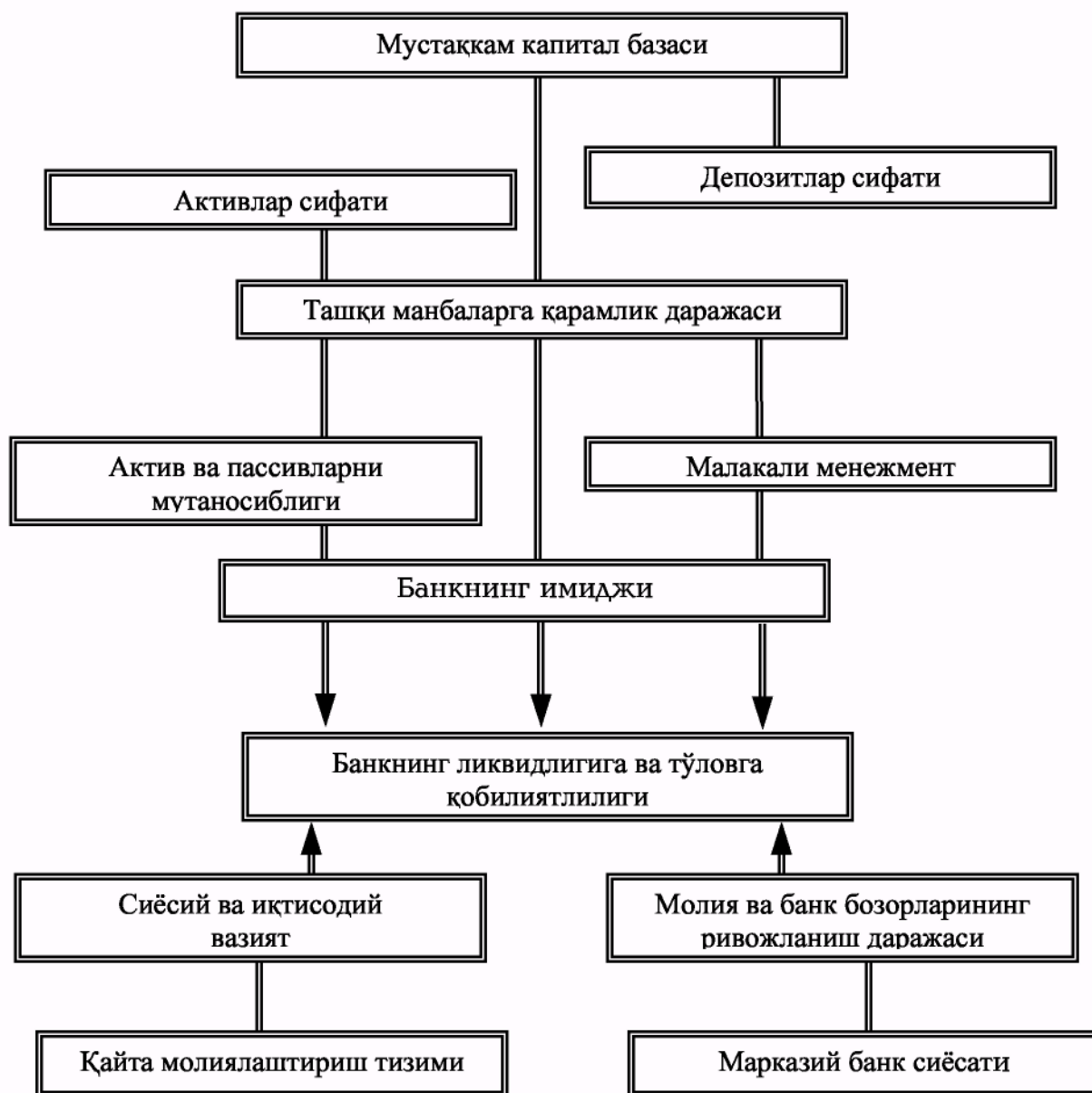
ликвидлиликни таъминлайди, ҳам керакли даромадга эга бўлади. Банклараро кредит бозорнинг ривожланганлиги банклар ўр^{таси}Д^а вақтинча бўш ресурсларни тезда қайта тақсимлаш имконини беради. Банклараро бозордан ликвидлиликни таъминлаш учун турли муддатларга маблағларни жалб қилиш мумкин, шу жумладан, бир кунга ҳам. Бу бозордан маблағларни олиш оперативлиги умумий молиявий конъюнктура, банклараро бозорнинг ташкилий шакли ва албатта, банкнинг обрўсига боғлиқ.

Юқоридаги ОМРШ билан бирга қайта молиялаштириш тизимининг ликвидлиликка таъсири ўзаро чамбарчас боғлиқ. Қайта молиялаштириш тизими Марказий банкнинг тижорат банкларини кредитлаш жараёнидир. Ликвид маблағларга эҳтиёж туғилганда тижорат банклари Марказий банкдан қайта молиялаштириш ставкасида кредит олиши мумкин бўлади. Бу омилнинг бевосита таъсири шундан иборатки, қайта молиялаш ставкаси ортганда ликвидлиликни таъминлаш учун кредитлар омили қимматлашиб қолади ёки аксинча.

Марказий банкнинг назорат функциялари самарадорлигини акциядорлик тижорат банклари билан ликвидлиликни таъминлашга доғф муносабатларда ўз аксини топади. Марказий банк белпшанган тартибда иқтисодий нормативларни, шу жумладан, ликвидлилик меъёрларини ҳам ўрнатади. Иқтисодий ўзгаришлар таъсирида Марказий банк ҳам меъёрларни ўзгартириб боради. Масалан, ўтиш даврини бошдан кечираётган Ўзбекистан шароитида Марказий банк иқтисодий нормативларни катъий ва нисбатан «қаттиққўллик» билан ўрнатган, буни мавжуд шарт - шароит ҳам талаб этади. Шундай ҳолатда тижорат банклари ликвидлиликка оғишмай амал қилади ва ликвидлиликнинг зарарига даромадлиликни суъистеъмол қила олмайдилар.

Кўриб ўтилган омиллардан бири алоҳдца ликвидлиликка, яна бири тўловга қобилиятлиликка алоҳида таъсир ўтказмайди. Балки, санаб ўтилган омиллар бир вақтнинг ўзида ҳам ликвидлилик, ҳам тўловга қобилиятлиликни белгилайди. Чунки, ликвидлилик ва тўловга қобилиятлилик ўртасида соф чегара мавжуд эмас, яъни улар ўта яқин тушунчалар ҳисобланади.

Банклар фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

Таянч сўзлар:

инвестиция; банк сертификати; инвестиция сиёсати; брокер; инвестиция портфели; диллер; диверсификация; маклер; қимматли қоғоз; РЕПО; акция; қимматли қоғозлар классификацияси; облигация; эмитент; чек; реинвестиция; хазина мажбуриятлари; ликвидлилик; ликвид активлар; жорий ликвидлилик; активларни бошқариш; капитал; пасивларни бошқариш; мажбуриятлар;

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар:

1. Инвестиция деганда нимани тушунаси?
2. Банк кредитининг инвестициядан фарқларини қандай исботлаш мумкин?
3. Тижорат банкларининг инвестицион фаолияти деганда нимани тушунаси ва у қандай омиллар асосида олиб борилади?
4. Қимматли қоғозларни қандай турларини биласиз?
5. Акцияни қандай турлари мавжуд?
6. Қимматли қоғозлар портфелини диверсификациялашнинг банк фаолиятига таъсири?

7. Инвестиция rischi нима?
8. Қимматли қоғозлар фоиз даражаси қандай белгиланади?
9. Уимматли қоғозлар қандай классификация қилинади?
10. РЕПО операциялари деганда нимани тушунаси?
11. Банкларнинг қимматли қоғозлар билан операцияларини мисоллар асосида таснифланг?
12. Тижорат банкларининг ликвидлилиги деганда нимани тушунаси?
13. Тижорат банкларининг ликвидлилигига қандай омиллар таъсир қилади?
14. Банкларнинг тўловга қобиллиги нима ва уни ошириш йўллари қандай?
15. Банк ликвидли бўла туриб тўловга қобил бўлмаслиги мумкинми ёки аксинча?
16. Тижорат банклари фаолиятига Марказий банк томонидан белгиланган қандай иқтисодий меъёрларни биласиз ва улар қандай аниқланади?
17. Банк капитали деганда нимани тушунаси?
20. Пассивлар ва активларни бошқариш назарияси тўғрисида нималарни биласиз?

15 мавзу: Валюта тизими ва валюта муносабатлари.

Режа:

- 1. Валюта тизими ва унинг асосий элементлари.**
- 2. Валюта курси ва унга таъсир қилувчи омиллар.**
- 3. Халқаро ҳисоб – китоб операциялари.**
- 4. Савдо, тўлов ва ҳисоб – китоб баланслари.**

1. Хусусий шахслар, фирмалар, банкларнинг валюта ва пул бозоридаги халқаро ҳисоб-китоблар, кредит ва валюта операцияларини амалга ошириш мақсадидаги кундалик алоқаларини ўз ичига олади. Валюта муносабатларининг баъзи бир элементлари кадимий Римда векселлар асосида ва бир мамлакат савдогарининг пулини иккинчи бир мамлакат савдогарига алмаштириб бериш заминида вужудга келган. Валюта муносабатларининг ривожланишининг кейинги босқичи кадимий Лионда ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида ўтказиладиган тратта операцияларининг ривожланиши ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, жаҳон бозорининг барпо бўлиши, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва жаҳон хўжалик тизимининг ривожланиши халқаро валюта муносабатлари ривожланишининг асосидир. Валюта муносабатлари халқаро иқтисодий муносабатларнинг бир бўлаги ҳисобланиб, унинг ҳолати миллий ва жаҳон иқтисодининг ривожланиш даражасига, сиёсий аҳволга, мамлакатнинг иқтисодий потенциалига, унинг жаҳондаги маъқеига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Халқаро муносабатлар шароитида капиталнинг айланиш жараёнида пул капиталининг миллий пул кўринишидан хорижий валюта кўринишига ўтиш жараёни юзага келади.

Валюта тизими давлатлараро битим ёки миллий қонунларга мувофиқ валюта муносабатларини ташкил қилиш ва бошқариш шакллари ўз ичига олади. Валюта тизимининг қуйидаги турлари мавжуд. Булар - миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимларидир.

Саноат ривожланган давлатлар иқтисодиётлари ўртасидаги интеграциянинг чуқурлашуви шароитида валюта тизими жаҳон хўжалик алоқаларида муҳим ва мустақил ўрин тута бошлаяпти. Валюта тизими мамлакатнинг иқтисодий ҳолатига бевосита таъсир этади (яъни ишлаб чиқариш омиллари, суръатларига, нархга, иш ҳақи ва бошқаларга).

Миллий, жаҳон ва халқаро (минтақавий) валюта тизимлари тушунчалари бир-биридан фарқланади.

Миллий валюта тизими - тарихан юзага келган бўлиб, алоҳида_ олинган давлатнинг валюта муносабатларини қонун асосида ташкил қилиш ва бошқариш муносабатларини ўз ичига олади. Миллий валюта тизимининг элементлари бўлиб, миллий валюта, валюта резервлари ҳажми ва таркиби, валюта паритети ва миллий валюта курси, валютани конвертирлаш шартлари, мамлакат валюта муносабатларини бошқарувчи миллий маҳкамалар ва ташкилотлар статуси, валюта ва олтин миллий бозорларининг фаолият юритиш шартлари, валюта назорати, валютавий чекланишларнинг бор-йўқлиги қоидаларини, халқаро кредит воситаларини миллий пул айланишида қўллаш қоидалари ва бошқалар ҳисобланади. Миллий валюта тизими мамлакат пул тизимининг асосий қисмини ташкил қилади.

Минтақавий валюта тизими элементлари тегишли шартнома шартлари асосида аниқланади.

Жаҳон валюта тизими қуйидаги элементларини, яъни халқаро тўлов воситаларининг маълум бир йиғиндиси, валюта курслари ва валюта паритети, конвертирлаш шартлари, халқаро ҳисоб-китоб шакллари, халқаро валюта ва олтин бозорлари режими, халқаро ва миллий банк ташкилотлари, халқаро

кредит воситаларини муомалада қўллаш қоидаларини, валютавий чеклашларни давлатлараро бошқариш усуллари ва бошқаларни ўз ичига олади.

Халқаро ва минтақавий валюта тизимларининг асоси бўлиб халқаро меҳнат тақсимоти, ташқи савдо ҳисобланади.

Жаҳон Валюта тизими ўз ичига валюта инструментлари (воситалари)нинг амал қилишини таъминловчи халқаро кредит - молия муассасалари ва халқаро битим ва давлат ҳуқуқий нормалари комплексларни ўз ичига олади.

Минтақавий валюта тизими ривожланган давлатларнинг жаҳон валюта тизими чегарасида ташкил этилади. Масалан, Европа валюта тизими - ЕВТ бир қатор Европа давлатларининг валюта соҳасидаги ташкилий-иқтисодий муносабатлари шакли сифатида намоён бўлади ва фаолият кўрсатади.

Валюта механизми самарадорлиги, давлатнинг ва халқаро валюта-молия муассасаларининг валюта, пул ва олтин бозорларига аралаштириш даражаси иқтисодий ўсиш, давлатнинг ташқи иқтисодий стратегиясига таъсир этади.

Валюта тизими аҳамиятининг ўсиши ривожланган мамлакатларнинг миллий ва маҳаллий доирада валюта соҳасида давлат монополистик бошқарувининг янги усули ва воситаларини излашга мажбур этмоқда.

Жаҳон валюта тизими (ЖВТ) ва унинг эволюцияси.

Ривожланган давлатларнинг валюта тизими нафақат улар ўртасидаги пул ҳисоб-китоб муносабатларини, балки ички пул муомаласининг катта қисмини ҳам ўз ичига олади. ЖВТ олтин стандартга асосланган тизимдан аста-секин мақсадли бошқариладиган, қоғоз-кредит пулларига асосланадиган тизимга айланди. Шу билан биргаликда унинг ривожланиши (ўн йилликлар фарқи билан) миллий пул тизимининг ривожланиш босқичларини такрорлайди. Ички иқтисодиётда пул тизими олтин танга стандартидан олтин қуйма (золотослитковой) ва олтиндевиз, ундан кредит-қоғоз пул муомаласига ўтди ва охириги босқичда кўпроқ эътибор кредит воситаларига қаратиладиган бўлди.

Жаҳон миқёсида бу ҳолат кейинроқ ва махсус шаклларда намоён бўлди. Бунда олтин-танга стандарти мутлақо бўлмаган, олтин қуйма стандарти асрлар давомида мавжуд бўлган; олтин билан бир қаторда ёрдамчи кредит пуллари вексель, чек ва бошқа кўринишида ривожланган. Аммо XX аср бошига келиб, бу тизим халқаро иқтисодиёт муносабатларнинг янги шаклига жавоб бермай қолди. Бу даврнинг энг асосий белгиларидан бири капитални экспорт қилиш -ЖВТ нинг янги олтин стандарт шакллари билан қарама-қаршиликка учради. Бундан ташқари, олтин захиралари сифатида тез ривожланиб бораётган давлатлар хазинасида тўплана борди. Шунинг учун ҳам давлатлар ўртасида янги бошқариладиган валюта тизими зарур эди. 30-йилларнинг иккинчи ярмида олтин стандарт шакллари ўрнига қоғоз-кредит пул муомаласи келди. У давлатга эмиссия механизмидан иқтисодиётни бошқариш воситаси сифатида фойдаланиш имконини берарди.

Жаҳон валюта тизими ривожланишининг муҳим босқичи Иккинчи Жаҳон урушидан кейин бошланди.

Иккинчи Жаҳон уруши олтин захираларининг янги тақсимотига олиб келди:

барча давлатларнинг деярли 4/5 олтин захиралари АҚШда тўпланди. Долларнинг ЖВТда етакчи ўриндалиги, олтиндевиз стандартининг олтин доллар шаклини олганлигидан далолат берарди.

Бу ҳолат расмий равишда 1944 йил июлда Бреттонвудсдаги (АҚШ) БМТ Конференциясида тасдиқланганди. Унда урушдан кейинги Жаҳон валюта тизимига асос солинди.

ЖВТнинг ташкилий ва фаолият тамойиллари қуйидагилар қилиб белгиланди: олтин ЖВТнинг асоси сифатида тан олинди; доллар ва фунт-стерлингга халқаро ҳисоб-китобларда ва чет эл валюта захираларида асосий ўрин берилди ва уларни олтин ўрнига тақдим этилиш мумкинлиги тасдиқланди;

долларга нисбатан барча мамлакат валюталарининг катъий паритети ўрнатилди, доллар орқали эса - олтиннинг ва чет эл валюталарининг бир-бирига нисбатан баҳоси аниқланадиган бўлди;

валюта курсининг доллар паритетига нисбатан тебраниши = 1 % даражасида белгиланди;

ЖВТ ни бошқариш мақсадида Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) ва Халқаро ривожланиш ва тараққиёт банки (ХРТБ) ташкил этилди;

валютавий чекланиш тизими бекор қилиниб, миллий валюта конвертацияси тикланди.

Бу шаклда тузилган Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги ЖВТ халқаро валюта-молия муносабатларидаги тартибсизликни йўқотишга имкон берди.

Аммо Бреттонвудс тизимининг қарама-қаршилиги - тартибсиз бозор (олтинстандарт) ва бошқариладиган доллар тизими бўйича иш юритиш қуйидагиларга олиб келди:

ўзгармас олтин нархи ва нархи ўсувчи товар ва хизматлар орасида фарқ юзага келишига;

АҚШдан кўп миқдордаги капиталнинг бошқа давлатларга оқиб кетишига (1957-1971 йилларда 54,2 млрд. доллар миқдорида тўғри инвестициялар тарзида АҚШдан бошқа давлатларга оқиб ўтган);

чет эллардаги катта ҳарбий харажатларга;

АҚШнинг тўлов баланси дефицитли бўлишига (унинг миқдори 1953-1972 йилларда - 69 млрд. долларни ташкил қилган);

долларнинг реал курси ва унинг олтин паритети орасида узулишнинг бўлишига ва бошқалар.

Бундан ташқари, 60-йилларнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европа ва Япония АҚШдан ўз олтин захиралари ва экспорт ҳажми бўйича икки барабар ошиб кетди. Натижада ҳатто олтиндевиз стандарти таянадиган умумиктисодий асос ўз умрини тугатди. Олтиндоллар стандартининг бузилиши валюта бозорларида долларнинг «тушуши» ва «валюта иситмаси» деган иборалар тарзида ўз аксини топди.

Шунинг учун 1970 йилда ХВФ чегарасида махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги (СДР) киритилди ва у аъзо - давлатларнинг валюта захираларини тўлдириш учун мўлжалланганди. СДР жаҳон пулининг бир қатор функцияларини бажарадиган бўлди. У ХВФ аъзоларининг квоталарига пропорционал тарзда тақсимланади, шунинг учун унинг асосий қисми (2/3 дан 3/4 гача) ривожланган давлатларга, 1/4 қисми ривожланаётганларига тўғри келади. СДР нинг бошланғич курси АҚШ долларининг расмий олтин миқдorigа тенглаштирилган. Кейинчалик унинг қобиляти 16 валюта савати бўйича, ҳозирда эса 5 асосий миллий валюталар бўйича аниқланади. СДР ЖВТнинг асосий захира воситасига айланмоқда.

Бу шароитда АҚШ икки марта доллар девальвациясини ўтказди. Булар 1971 ва 1973 йилларда. Натижада олтиннинг расмий курси троё унцияси 42,22 долларгача қилиб белгилаб берилди. Бу даврда кўпчилик ривожланган давлатлар ўз валюта курсини маълум даражада ушлаб туриш (долларга нисбатан) мажбуриятларидан воз кечиб, «сузувчи» курс режимига ўтишди. 1973 йилдан олтин - махсус олтин ва товар биржаларидаги нарх асосида сотиладиган ва сотиб олинадиган бўлди. Олтин нархи ЖВТга бевосита таъсир ўтказмайдиган бўлди.

Бу шароитда халқаро валюта муносабатларини қайта ташкил қилиш муаммоси вужудга келди. 1976 йил январда ХВФнинг Вактли Қўмитаси ХВФ Уставига бир қатор ўзгаришларни киритди. Бу ўзгаришлар ХВТ и фаолиятини расмий равишда қайта тақсимлашни билдирарди (Ямайя келишуви, 1976-1978 йй.). Валюта муносабатлари механизмидаги ўзгаришлар 1978 йил 1 апрелдан кучга кирди ва қуйидагилардан таркиб топганди:

олтиннинг расмий нархи бекор қилинди (ХВФнинг мавжуд олтин захирасининг 33 фоизининг 1/6 қисмини очиқ аукционларда сотиш ва яна 1/6 қисмини аъзо давлатларга тарқатиш йўли билан ҳисобдан чиқаришганди);

СДР ЖВТнинг асосий резерв активига расмий равишда айлантирилди.

Валюта курсларининг «сузувчи» тизими қонунлаштирилди. Аъзо -давлатлар ўз валюта паритетини СДР ёки бошқа чет эл валютасида ифодалай олиши мумкин эди (аммо олтинда эмас).

Халқаро валюта бошқариш соҳаси кенгайтирилди. Бунинг учун ХВФ қошида иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш бўйича аъзо-давлатлар вазирлари даражасида қўмига ташкил этилди.

Ташкил топган валюта тизими кўп жиҳатдан 70-йиллардаги жаҳон хўжалигининг ўзгарган шароитларига жавоб берарди. **Минтақавий валюта тизими (МВТ).**

Ғарбий Европа валюта интеграциясининг чуқурлашуви Европа валюта тизимининг (ЕВТ) вужудга келишига олиб келди. Бу валюта тизими минтақавий валюта тизими (МВТ) бўлиб, у ЖВТнинг элементларидан биридир.

ЕВТ 1979 йили ташкил этилди. Бу МВТнинг асосий белгиси ЭКЮ механизмидир. ЭКЮ - махсус Европа ҳисоб бирлиги бўлиб, ГФР (1/3 қисми) маркаси бошчилигидаги Ғарбий Европанинг 10 мамлакати валютасининг «савати»га асослангандир. СДРдан фарқли равишда ЭКЮ банк ва фирмаларининг хусусий операцияларида қўлланилади. Миллий валюталар квотаси - ЭКЮнинг ташкил этувчилари - мамлакатнинг иқтисодий потенциали билан аниқланади ва ҳар 5 йили қайта кўриб чиқилади. «Сават»ни қайта кўриб чиқишда ҳамма актив ва пасивлар янги курс бўйича қайта баҳоланади. Охириги марта ЭКЮ 1989 йилда белгиланган бўлиб, валюталар улуши (% ларда):

ГФРмаркаси - 30,1

Франция франки - 19,0

Голланд гульдени - 9,4

Бельгия франки - 7,6

Испания песетаси - 5,3

ва бошқалар - 5,45 ни ташкил қилган.

ЕИ чегарасида ягона пул бирлигига ўтилиши ЭКЮ ни асосий валютага айлантиради.

Ямайка валюта тизимидан фарқли равишда, ЕВТ олтидан ЭКЮнинг қ исман таъминоти сифатида фойдаланади ва аъзо мамлакатларнинг расмий олтиндоллар захираларининг 20 фоизини бирлаштиради.

Валюта курслари режими валюталарнинг белгиланган чегарада сузишига асосланган (асосий курсдан = 2,25 %, Италиядаги беқарорлик туфайли 6 %).

ЕВТ мамлакатлараро регионал валюта бошқаришини Европа валюта ҳамкорлиги фонди (ЕВХФ) орқали амалга оширади. У Марказий банкларга қисқа ва ўрта муддатли кредитларни валюта интервенцияси билан боғлиқ тўлов баланси дефицитини қоплаш учун беради.

Валюта соҳасида ягона пул асоси - жаҳон пули мавжуд эмас:

Эркин конвертация қилиш ва капитал оқиб ўтиши шароитида мамлакатларда ички пул муомаласи ва халқаро тўлов обороти ўртасидаги чегаралар йўқолмоқда:

Миллий ва халқаро пул-кредит бозорининг биргалашиши тенденцияси миллий пул-кредит бозорларининг ўзига хослиги, ихтисослигини сақлаган ҳолда ривожланмоқда.

Ҳатто АҚШ, ГФР, Англия, Швейцария ва бошқа ўз бозорларида операцияларни эркинлаштирган давлатларда ҳам халқаро ва миллий капитал бозорлари орасида фарқ қилмоқда: Масалан, АҚШнинг евродоллар ва миллий капитал бозорларини олайлик. АКД1 сотувга қўйилган резидент ва резидент бўлмаганларнинг облигациялари рўйхатдан ўтиши лозим. Бундай ҳолат халқаро бозорда мавжуд эмас.

Бундан ташқари халқаро бозорда чиқарилганига бир ой бўлмаган қимматли қоғозлар АҚШ нинг инвесторларга тақдим этилиши мумкин эмас. Бошқа кўпчилик

давлатларда бундай ҳолатлар эркинроқ номаён бўлади (Франция, Бельгия, Италия, Япония ва бошқалар).

Валюта соҳасининг халқаро айирбошлаш муносабатларидаги ролининг ошуви тенденцияси ЖВТ ривожининг ҳамма босқичларида (олтин стандартдан бошлаб) кузатилади. Миллий хўжалик жаҳон хўжалик алоқаларига қанчалик кўп жалб этилган бўлса, маҳаллий қўмиталар иқтисодиётни ташқи номақбул таъсирлардан холи этишга ҳаракат қилади. Бу зиддият ҳар бир давлатнинг олтин стандартдан бошлаб то ҳозирги кунгача бўлган эволюциясини белгилаб берди. Масалан, олтин стандарт давридаги олтиннинг тартибсиз оқими (давлатлар ўртасида) охир оқибатда уларнинг ишлаб чиқарувчи кучларига салбий таъсир этди. 1929-1933 йилги иқтисодий кризис валюта механизмининг олтин стандарт давридаги ҳолатига путур етказди: эркин валюта алмашинуви қаттиқ валюта чеклашлари билан алмашди, валюта блоклари ва зоналари ташкил топди, интернационализация жараёни тўхтатилди. Бреттонвудсда тузилган халқаро ҳисоб-китоблар модели валюта механизмини тиклашга қаратилган қадам бўлди. У аниқ белгиланган тамойиллар асосида иш юритар, унинг устидан назоратни ХВФ ўз бўйнига олганди.

Бреттон Вудс валюта механизми 70-йилларнинг бошларигача фаолият юритди, у миллий манфаатларни халқаро мажбуриятлар билан бирлаштирди: давлатларнинг нисбий мустақиллиги (ички иқтисодий сиёсатни ўтказиш соҳасида) халқаро кредит тизими иштироки билан таъминланарди. У ўз ичига ХВФ кредити, заёмлар тўғрисида бош келишув (1961 йил), Марказий банклар ўртасидаги своп кредитлари ва бошқаларни олар эди.

70-йиллар бошида ривожланган давлатлар иқтисодиёти шундай чегарага яқинлашдики, бунда кейинги иқтисодий ўсиш бутун базасини янгилаш, валюта таъминотининг самарадорлигини оширишни талаб этарди. Шунинг учун 1971-1973 йиллардаги «сузувчи» валюта курсларининг киритилиши ЖВТнинг эволюциясининг қонуний босқичи эди. Ҳозирги сузувчи валюта курслари тизими асосида халқаро ҳисоб-китоб тизимида чуқур таркибий ўзгаришлар бўлишига олиб келади. Улар нафақат молиявий операцияларнинг ҳажмининг ўсишида (улар савдо операциялари билан 10:1 нисбатни таъсир этишди), балки молиявий оқимларнинг ҳаракатининг давлат бюджет, солиқ ва кредит сиёсатидаги фарқларда ўз аксини топади. Ва шу муносабат билан мамлакатлар ўз миллий валютасининг курсини мустақил белгилаш имконини олдилар.

Шундай қилиб, ҳозирги валюта тизимида, халқаро ва байнанмилаллик ўртасидаги нисбат миллий омиллар томонига ҳал бўлди.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ЕВТни валюта ҳамжамиятига айлантириш йўллари тўғрисидаги баҳс фаоллашди. Бу «Чегарасиз Европа» ёки «Европа-92» деб ном олган жараён билан боғлиқ эди. Масала ягона ЕТ валюта сиёсати аста-секинлик билан ўтиш устида борарди. Валюта интеграцияси истиқболлари муҳокама қилинганда асосий эътибор Европа Марказий банки ҳамжамиятнинг ягона валютаси ва валюта ҳамжамиятига ҳаракат йўллари қаратилганди.

Биринчи масала бўйича кўпчилик Европа Марказий банки ролини АҚШ Федерал резерв системаси моделидек тузиш керак деган хулосага келди. Бунда регионал резерв банклари анча мустақил, Марказий бошқариш маҳкамаси эса уларнинг фаолиятини тартибга солади, бошқаради. Янги Марказий банк учун ном ҳам берилди-«Еврофед».

ЕТнинг янги Марказий банки масаласи билан биргаликда ягона валютани ташкил қилиш муаммоси ҳам бор. ЭКЮ ролини ошириш учун энг асосий қадамлардан бири «расмий» ва «хусусий» ЭКЮ орасидаги фарқни йўқотиш, ЕВТ марказий курсларнинг узок муддатли барқарорлигини таъминлашдир. Кўрсатилган чора-тадбирлар ягона валюта сиёсати ага. ЕТ Валюта иттифоқининг тузилишини билдирар эди. Бу ният 1991 йил Маастрихт (Голландия) даги ЕТ аъзоларининг иқтисодий ва Молия вазирликлари йиғилишида тасдиқланиб, Валюта иқтисодий ҳамжамиятини (ВИХ) тузишнинг уч босқичли режаси тузилди.

Ривожланган мамлакатлар валюта сиёсати ягона ва ўзаро боғлиқ дунёда амал қилади. Шунинг учун учинчи давлатлар омили унга қандай даражада таъсир этишини аниқлаш лозим. Асосан сўз ривожланувчи давлатлар тўғрисида бормокда. Кўпчилик Шарқий Европа ва МДЁ давлатлари ўзида Ғарбнинг валюта сиёсати таъсирини сезмокда. Ҳали халқаро валюта муносабатларида иштирок этишнинг муқобил шакллари қўллаш йўллари излаш лозим. Бунда эса ривожланаётган мамлакатлар малакаси қўл келади.

Ривожланаётган давлатларга Ғарб валюта сиёсати таъсири ҳақида сўз борганда, шу давлатлар расмий инвалюта резервларининг 95 % олти давлат валютасига тўғри келади:

АҚШ доллари (67,5%), ГФР маркаси, япон иенаси, инглиз фунт стерлинги, Швейцария ва Франция франки. 90% яқин ривожланаётган мамлакатлар ўз пул бирлигининг АҚШ доллари, Франция франки, СДРга нисбатан ўзгармас курсини ушлаб турибди. Ғарб давлатлари фоиз ставкасининг халқаро ва миллий капитал бозоридаги даражаси ривожланаётган давлатларнинг ташқи қарзлари бўйича тўловларига таъсир этади. Юқоридаги мисоллардан маълум бўлдики, ривожланаётган давлатлар ривожланган давлатларнинг миллий валюта кўрсаткичларининг барқарорлашувидан манфаатдор. Бунда асосий конвертирланадиган валюталарнинг миллий валютани сиқиб чиқариш жараёни кузатилади. Бунда ривожланган давлатлар валюта сиёсатининг ривожланаётган давлатлар валюта сиёсатига кириб бориши кузатилади (Бу жараён чигал тарзда) албатта, резидентларга чет эл валютасида шартномалар тузиш рухсат этилган давлатлардагина амалга ошади.

Бу валюта ўрин алмашинувининг энг салбий оқибатларидан миллий бюджет, пул ва курс сиёсатининг таъсирчанлигининг камайишидир.

Аммо бу дегани ривожланаётган давлатлар ривожланган давлатларнинг пассив объекти дегани эмас.

2. Валюта курсини келиб чиқиши мамлакатлар иқтисодий фаолиятини муҳим ва ажралмас таркибий қисми бўлган-халқаро савдони ривожлантириш билан боғлиқ. Валюта курси халқаро савдони ривожланишига таъсир кўрсатиш билан ички иқтисодиётга ҳам таъсир кўрсатади. Бунга сабаб валюта курсининг ҳолати билан мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларининг ҳолати ўртасидаги ўзаро боғлиқликдир.

Валюта курси асосан қуйидаги жараёнларни амалга ошириш учун: капитал ва кредит ҳаракатида, товар ва хизматлар савдосида валюталарни ўзаро айирбошлаш. Масалан, экспортёр чет эл валютаси олган тушумини ўз миллий валютасига айлантиради, чунки бошқа давлатнинг валютаси унинг ўз давлатида қонуний равишда харид қилиш ва тўлаш воситаси сифатида амал қила олмайди. Импортёр четдан сотиб олган товарларни тўловчини амалга ошириш учун миллий валютада олган тушумини чет валютасига алмаштиради;

жаҳон бозори ва миллий бозор нархларни ҳамда турли мамлакатларнинг миллий ва чел эл валютасида ифодаланган қиймат кўрсаткичларини таққослаш;

фирма ва банкларнинг чет эл валютасидаги мавжуд бўлган даврий қайта баҳолаш ва бошқа жараёнлар учун. Валюта курси - бу бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирликларида ёки халқаро пул бирликларида (СДР, ЭКЮ) ифодалаган баҳосидир. Ташқи жиҳатдан валюта курси жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф асосида аниқланган бир валютани бошқа бир валютага нисбатан ҳисоблаб чиқилган коэффициентини сифатда намоён бўлади. Аммо валюта курсининг қиймат асоси валютани харид қилиш қобилияти ҳисобланади. Бу иқтисодий категория товар ишлаб чиқаришда иштирок этади ва товар ишлаб чиқарувчилар билан жаҳон бозори ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди. Ўйимат товар ишлаб чиқаришнинг иқтисодий шароитларининг барча жиҳатларини ифодалайди. Бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигига таққосланиши ишлаб чиқариш ва айирбошлаш жараёнида юзага келадиган. Ўйимат муносабатларига асосланган. Ишлаб

чиқарувчилар ва харидорлар валюта курси ёрдамида товар ва хизматларнинг миллий нархларини бошқа давлатлар нархлари билан солиштиради. Бундай солиштириш натижасида ишлаб чиқаришни мамлакат ичкарисида ривожлантириш ёки чет элга инвестиция қилишни ривожлантиришга асосланган фойдалилик даражаси юзага келади.

Капиталнинг халқаро ҳаракатининг тез ўсиши билан боғлиқ равишда валюта курсини ўзгаришига (товар) валютани товарларни харид қилиш қобилияти билан бирга молиявий активларни харид қилиш қобилияти ҳам таъсир кўрсатади.

Валюта курси бошқа иқтисодий категориялар билан узвий боғлиқдир. Валюта курсини ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир этади. Бу омиллар иқтисодий, сиёсий, структура, ҳуқуқий ёки психологик характерга эга бўлиб, валюта курсига тўғри ёки тескари таъсир кўрсатади. Валюта курсига таъсир этувчи омилларни куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин;

1. Валюта курсини динамикасини бевосита аниқловчи ёки халқаро иқтисодий айирбошлаш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган омиллар:

- халқаро айирбошлашда қатнашувчи мамлакатларнинг ялпи миллий маҳсулоти (ЯММ) тўлов баланси;
- пулни ички ва ташқи таклифи;
- фоииз ставкалари.

Бу кўрсатилган омилларни сабаб (уюшган) омиллар сифатида аташ мумкин.

2. (Уюшган) сабаб омилларнинг ўзгаришига таъсир этувчи ва валюта курсини ўрнатиш механизмида бошқарувчи сифатида таъсир этувчи омиллар.

3. Иқтисодий тизимни динамик тизим тенгликдан чиқиб кетиши натижасида юзага келадиган омиллар:

Иқтисодий тангликнинг намоён бўлиши;

Давлат бюджети дефицити;

Назоратсиз эмиссия;

Инфляция;

Ички ва ташқи баҳолар ўртасидаги фарк.

Монопол ишлаб чиқариш;

Пулларни хорижий валюта функциясини бажариши;

а) Тўлиқ ҳажмда тўлов воситаси;

б) жамғариш воситаси;

в) Капитални четга оқиб кетиши;

Инвестицияни қисқартириш;

Ишлаб чиқариш ҳажмини пасайиши.

Ресурслар оборотида қатнашмаслик;

Истеъмолчиларнинг фойдаларини пасайиши;

Валюта биржасидаги уйин;

Товарларни «ювилиши»;

Демпинг баҳоларидан фойдаланиш орқали айрим фирмаларнинг олиб бораётган ташқи савдо фаолияти.

Сиёсий омиллар;

Мамлакат пул тизимида бевосита ўзгариш киритувчи сиёсий қарорлар;

Давлат сиёсатини муддатини аниқловчи қарорлар;

Бошқарув структурасининг барқарорлик даражаси;

Иқтисодий тизимни бошқаришда ишончлилик даражаси;

Иқтисодий ва сиёсий структура вакиллари бир-бирини тушуна олиш даражаси;

Қонунларни бажарилиш даражаси;

Иқтисодиётда давлат улушининг миқдори;

Мамлакатдаги сиёсий кучлар ўртасидаги келишмовчиликлар даражаси;

Иқтисодиётни кўтариш бўйича аниқ ишланган дастўрнинг йўқлиги;

Аҳолнинг бошқарув структурасига ишончилилик даражаси;
Хусусий капиталнинг ҳимояланганлик даражаси.

Қонуний нормаларга ва амалиётга мос ҳолда биржада чет эл валютасининг курсини, қиммат баҳо қоғозлар курсини ёхуд товарлар баҳосини ўрнатилиши катировкалаш деб аталади. Ёки қисқача қилиб айтганда валюта курсини ўрнатиш катировкалаш деб аталади. Жаҳон амалиётида катировкалашнинг 2 хил усули мавжуд;

1) Тўғри катировкалаш. Агар хорижий валюта бирлигининг баҳоси миллий валютада кўрсатилса, яъни миллий валютада хорижий валютанинг бир-бирлигига тўғри келадиган миқдорда кўрсатилса, тўғри катировкалаш деб аталади. Масалан, 2003 йилнинг 30 сентябрида 1 АҚШ доллари нисбатан ўзбек сўмининг курси 975,00 сўми, 1 Россия рублига нисбатан 31,97 сўми ташкил этди. Бундай катировкалаш ҳозирги вақтда жаҳондаги кўпчилик мамлакатларда қўлланилиб келинмоқда.

2) Эгри (тескари) катировкалаш. Бунда бир бирлик миллий валютанинг хорижий валюталардаги миқдори ўрнатилади, яъни бир бирлик миллий валютанинг хорижий валютадаги баҳоси кўрсатилади, масалан;

1

1 сўм = ----- АҚШ доллари ёки 1 АҚШ доллари 975,00 сўм
975,00

1

1 сўм = ----- Россия рубли ёки 1 Россия рубли = 31,97 сўм
31,97

Буюк Британияда фунт стерлингнинг Австралия долларининг ва ЭКЮнинг курси тескари катировкалаш ёрдамида ўрнатилади. Агарда икки валюта ўртасидаги нисбат қандайдир учинчи валютага нисбатан олинган курсларида аниқланса, бундай нисбатни «кросс-курс» деб аталади.

Масалан: 1 \$ АҚШ доллари = 31 Россия рубли

1 \$ АҚШ доллари = 5 Украина гривна

1 Украина гривна = 6,2 Россия рубли

Кўриниб турибдики, (кросс-курс) юқорида келтирилган нисбат Украина гривнасининг Россия рублига нисбатан аниқланган кросс-курсидир. Ушбу мисолда АҚШ доллари учинчи валюта ролини уйнайди. Жаҳон амалиётида асосан учинчи валюта сифатида АҚШ доллари қўлланилади, яъни барча валюталар жаҳон айирбошлашида айнан шу валютага нисбатан катировка қилинади.

Кросс-курсдан фойдаланиш анча огир ва рисклидир. Аммо уларни қўллаш қуйидаги 2 ҳолатда зарур ва фойдалидир;

-сизнинг талабингиздаги валютага эга бўлган сотувчиларда сизнинг валютангизга талаб мавжуд эмас. (Масалан, сўми Япония иенасига алмаштириш керак. Бу ерда учинчи валюта АҚШ доллари бўлсин. Япония иенаси сотаётганлар ичида сизнинг валютангизни сотиб олишни хоҳлайдиганлар йўқ).

Олди-сотди битимларини амалга оширишда валюта бозорида қуйидаги валюта курсларининг кўринишларидан фойдаланилади;

«Спот-курс» бу нақд (касса) битимларининг курсидир. Спот-курс бу бир мамлакат пул бирлигининг шартнома тўзилган вақтда ўрнатилган баҳо бўйича бошқа мамлакатлар пул бирликларида ифодаланган баҳосидир. Бунда валютани валюта битими тузилган кундан бошлаб 2 иш кунида алмаштириб бериш шарт ҳисобланади. «Форвард» курс-бу муддатли валюта битимларининг курсидир.

Форвард курси валютани келажакда аниқ бир кунга етказиб бериш шарти билан сотилиш ва харид қилиш баҳосини ўзида ифода этади.

Форвард битимлари одатда валюта курсларининг ўзгариши натижасида юзага келадиган хавф-хатарларни бартараф қилиш мақсадида ишлатилади. Битим тузилаётган пайтда форвард курсда аниқланади ва ана шу курс бўйича валюта сотилади ёки сотиб олинади. Агар шартнома муддати тугаган кунда курс шартнома курсидан фарқ қилса, унда

бир томон фойда кўради ва бир томон зарар кўради. Масалан, сиз 2003 йил 1 январда 2003 йили 1-июн куни 1\$=965 сўм курсида сотиб олиш битимини туздингиз. Аммо 2003 йил 1-июн куни 1\$=970 сўмни ташкил этди, натижада сиз ҳар бир долларга 5 сўм миқдорида қўшимча фойда кўрдингиз.

Агар 1-июн куни 1\$=963 сўмни ташкил этса, унда ҳар бир доллардан 2 сўмдан зарар кўрасиз.

Муддатли битимлар бўйича валюта курслари (репорт) устама ёки дасхат методи бўйича катировка қилинади ва «аутрайт» курслари деб аталади.

Форвард курс + Спот курс + Устама Форвард курс + Спот курс-Дисконт.

Мисол.

Битим суммаси - 1 млн

Битим муддати - 90 кун

Битим валютасидаги кредитнинг % ставкаси (USD) - 3,5 % Баҳоловчи валютадаги депозитларга тўланадиган % ставкаси (ДЕМ) - 5,5 % Спот курс 1 = 1,5210-1,5220 ДЕМ

СК х ФСФ х БМ

Уст/Диск = ----- = (360х100)=(БВФС х БМ)

1,5210х(5,5-3,5) х 90273,78

----- = ----- = 0,0075

(360х100)+ (3,5х90) 36315

Устама ёки дисконт эканлиги % ставкалари ўртасидаги фарқдан билиш мумкин. Агар валюта битими бўйича % ставкаси баҳоловчи валютанинг % ставкасидан паст бўлса, бу валюта юқори курс катировка қилинади ва чиққан кўрсаткич устама сотилади. Агар валюта битимининг % ставкаси юқори бўлса, бу кўрсаткич дисконт бўлади. Агар миллий валютадаги депозитларнинг % ставкаси битим валютасидаги кредитларнинг % ставкасидан юқори бўлса, олинган натижа дисконт ҳисобланади ва аксинча бўлса устама ҳисобланади.

Банклар валюта операцияларини амалга оширишда валютани сотиш ва сотиб олиш курсини ўрнатади. Бу курслар сотувчининг курси ва харидорнинг курси деб аталади.

Сотувчи курси - банкнинг валютани сотиш курси харидор курси - банкнинг валютани сотиб олиш курси

Бу курслар ўртасидаги фарқ маржа деб аталади ва у хизмати харажатларини қоплашга ва маълум даражада фойда олишга сарфланади.

Валютанинг энг муҳим характеристикаси унинг конвертирланганлигидир.

Конвертирланганлик - даражасига кўра валюта курси 3 га бўлинади.

эркин «сузиб» юрувчи

чекланган даражада «сузиб» юрувчи

қайд этилган валюта курслари.

Валюта курси товар баҳоси каби шу гуруҳларга бўлинади.

Эркин «сузиб» юрувчи валюта курси маълум валютага бўлган бозор талаби ва таклифи таъсирида ўзгариб туриши мумкин. Масалан. АҚШ доллори, Япония иенаси, Англия фунт стерлинги ШУ боис бу валюталар жаҳон валюта айирбошлашида кенг иштирок этади.

Чекланган даражада «сузиб» юрувчи валюта курсларининг ўзгариши айрим валюталар ёки бир гуруҳ валюталар (валюта савати) курси ўзгаришига боғлиқ. Мисол учун «Учинчи дунё»нинг кўпчилик мамлакатлари ўз валюталарини АҚШ долларига, Европа мамлакатларининг EURO сига ва бошқа бошқа хорижий валюталарга боғлайдилар. Собик социалистик мамлакатлар уларнинг валюта курсларини валюта саватига нисбатан ҳисоблайдилар. ЭКЮ ҳам худди шундай тартибда ҳисобланади. Чекланган даражада "сузиб" юрувчи валюта курслари киритилган мамлакатлар ўз валюталарининг тебраниш чегарасини ўзлари ҳамкорлик қилаётган мамлакатлар билан келишиб оладилар.

Ўайд этилган валюта курси-бу хорижий валютада ифодаланган миллий пул бирлигининг давлат томонидан расмий ўрнатилган баҳоси бўлиб, унга валюта

бозорларидаги талаб ва таклифнинг ўзгариши таъсир қилмайди. Ҳозирги вақтда қайд этилган валюта курси кам ривожланган мамлакатларда ёки иқтисодий ташқи бозорга етарли даражада кириб бормаган мамлакатларда уларнинг молия тизимини ва миллий ишлаб чиқаришини кучли хорижий рақобатчиларидан ҳимоя қилиш ва қувватлаш мақсадида қулланилади.

Барча мамлакатлар маълум муддатда ўз валюталари курслари тўғрисидаги ахборотни эълон қилиб борадилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси валюта биржаси иш якунлари матбуотда, телевиденияда эълон қилиб борилади. Бунда номинал валюта курси белгиланади. Лекин кучайиб бораётган инфляция шароитида жаҳон бозорида миллий маҳсулотга бўлган талабни, уни рақобатбардошлигини аниқлашда миллий ва хорижий товарлар баҳолари ўртасидаги нисбатини ҳам билиш керак бўлади. Яъни миллий валютанинг реал алмаштириш курсини ҳисоблаб чиқиш керак. Реал валюта

курсини ҳисоблашни Ўзбекистон ва Россияда ишлаб чиқариладиган газлама мисолида кўрсатиш мумкин. Масалан, 1м газламанинг баҳоси республикамызда 1000 сўм, Россияда 35 рубл, Валюталарнинг амалдаги нисбати 1 Россия рубли = 35 сўм ёки 1сўм = 0,032 Россия рубли бўлганда, 1 м ўзбек газламасынинг баҳоси

Россия рублида $0,032 \cdot 1000 = 32$ рубль туради. Бундай ҳолда Ўзбекистон ва Россияда ишлаб чиқарилган 1 м газлама баҳолари нисбати тенг бўлади.

Демак, ушбу нисбат ўзбек газламасынинг баҳоси Россия газлама баҳосининг 0,9 ва ундан арзон эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, реал валютадаги баҳосига ва номинал алмаштириш курсига боғлиқ бўлиб, қуйидаги тенглик билан изоҳланади;

Реал курси = номинал курси ўз мамлакатида ишлаб чиқарилган товарлар баҳоси хорижий товарлар баҳоси. Бу тенгликни умумий кўринишда шундай ёзиш мумкин; Реал валюта курсининг номинал валюта курси баҳолар даражаси нисбатлари паст валюта курсида миллий товарлар нисбатан арзонроқ, хорижий товарлар эса нисбатан қимматроқ туради. Шунинг учун экспорт ўсиб боради, импорт эса қисқариб боради. Ва аксинча, юқори реал валюта курсида миллий товарлар нисбатан қимматроқ, хорижий товарлар эса нисбатан арзонроқ туради. Натижада импорт ўсиб, экспорт қисқариб боради.

3. Бозор иқтисоди шароитида тижорат банклари нафақат мамлакат ичкарисида, балки бошқа мамлакатлар билан ҳам турли хил операцияларни олиб борадилар. Тижорат банкларининг бошқа мамлакатлар билан олиб боровчи операциялари уларнинг халқаро операциялари деб юритилади. Тижорат банкларининг халқаро операциялари ўз ичига халқаро савдода иштирок қилувчилар ўртасидаги муносабатларни, ссуда капитали бозорида инвестиция фаолиятини юритувчи, туризм, хорижий қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, валютани айирбошлаши чек, вексел, инкассация учун банк акцептларини қабул қилиш билан шугулланувчи мижозлар томонидан талаб қилинадиган хизматларни ўз ичига олади.

Халқаро операциялардан банкка тушадиган даромаднинг энг асосий қисмини кредит беришдан тушадиган даромадлар ташкил қилади. Халқаро савдони банк томонидан кредитлаш товар ва товар ҳужжатларини гаровга олиш асосида кредит бериш, вексель бўйича ва акцепт кредитларни, банк ссудаларини бериш шаклида амалга оширилади. Ташқи савдони кредитлашнинг янги шаклларига лизинг, факторинг ва форфетирлаш кабиларни киритиш мумкин. Урта ва узоқ муддатли халқаро банк кредитлари евро-кредит шаклида ҳам берилади.

Банкларнинг халқаро операцияларининг яна бир тури бу банкларнинг валюта операциялари ҳисобланади. Банкнинг бир валютани бошқа валютага алмаштириш билан боғлиқ халқаро операциялари валюта операциялари дейилади. Уларни амалга ошириш зарурияти мавжудлигининг асосий сабаби халқаро савдо, халқаро кредит ва хизматлар бўйича ҳисоблашишларда ягона тўлов воситасига эга бўлиш зарурлиги ҳисобланади.

Турли хил валюта операциялари йиғиндиси жаҳон ссуда капитали бозорининг асосий қисмларидан бири бўлган валюта бозорини ҳосил қилади.

Валюта бозорида хорижий валютага талаб ва таклиф мужасамлаштирилади. Таклиф сотилган товар ва хизматлари учун даромад олган экспортёрдан, талаб эса сотиб олинган товар ва хизматларни тўлаш учун хорижий валютага муҳтож импортёрлардан келиб чиқади. Валюта операциялари асосини товарлар ва хизматлар, капитал ва кредитларнинг халқаро ҳаракати ташкил этади.

Валюта бозорида операцияларни алоҳида олинган банклар, компаниялар ва жисмоний шахслар амалга оширадилар. Биржа ичида ва ундан ташқаридаги валюта бозорлари бир-биридан фарқ қилади. Валюта операцияларининг кўпчилиги биржадан ташқаридаги бозорларда тижорат банклари орқали амалга оширилади.

Банклар бир-бири билан (бевосита ёки брокерлар орқали), мижозлари билан валюта операцияларини халқаро банклараро валюта бозорида ва биржаларда олиб боради. Валюта шартномаларининг асосий қисми халқаро банклараро валюта бозорида тижорат банклари ўртасида имзоланади.

Валюта чеклашлари йўқ ёки сезиларли бўлмаган давлатларда (АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Гонконг, БАА ва бошқ.) валюта муомалаларини ихтиёрий банк амалга ошириши мумкин. Миллий валюта конвертирланмаган давлатларда валюта операцияларини фақатгина давлат рухсат берган банклар амалга оширади.

Банкнинг валюта бозоридаги фаоллиги банкнинг йириклигига, унинг обрўйига, хорижий бўлимлари ва филиаллари тармоқларининг ривожланганлик даражасига, ЭХМ билан таъминланганлигига, телефон ва телеграф алоқаларининг ривожланганлигига боғлиқ. Валюта операцияларининг асосий қисми йирик тижорат банкларига тўғри келади. Улар нафақат валютани сотади ва сотиб олади, халқаро ҳисоб-китобларни бажаради, балки хорижий валюта захираларини сақлайди ва валюта курсларини аниқлайди. Бошқа банклар уларга катировка юзасидан мурожаат қилади ва ўз мижозлари учун валютани сотиб олади.

Кўпчилик мамлакатларда (Япония, ГФР, Франция, Италия, Австралия, Нидерландия) яхши тараққий қилган махсус валюта биржалари мавжуд. 70-йиллардан бошлаб фонд ва товар биржаларида валюта билан савдо қилиш тарқалган.

Банклар томонидан валюта операциялари банкнинг ўз ҳисобига ёки мижозлар ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Валюта операциялари хорижий валютада ифодаланган нақдсиз тўлов воситалари: банк депозитлари, чеклар векселлар, ўтказмалар ҳисобига амалга оширилади. Нақд хорижий валютаси ҳисобига амалга ошириладиган операциялар ҳажми анча кичикдир.

Тижорат банкларининг халқаро ҳисоб - китоб операцияларида турли ҳисоб шакллари қўлланилиши мумкин. Булар қаторига банк буйруғига асосан пул ўтказиш (ўтказма тури), банк чеки, банк вексели, аккредитив, инкассо шакллари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўтказма - бу банкнинг ўз мижозининг талаби асосан унинг маблағи ҳисобидан тўланиши зарур бўлган суммани олиши зарур бўлган хорижий корхонага (бенефициарга) маблағни почта ёки телеграф йўли билан ўтказиб қўйиш тўғрисидаги бошқа мамлакатдаги банк-корреспондентга берган буйруғи бўлиб ҳисобланади. Валютани олишнинг энг тез ва ишончли воситаси телеграф ўтказмасидир. Банк-корреспондентлар томонидан махсус коднинг қўлланилиши валюта маблағлари бўйича зарар келтириш ва ўз мижозларига маблағларни ўтказишда банк томонидан хатоларга йўл қўйишдан сақлайди. Ўтказмада банк икки операцияни бир вақтнинг ўзида бажаради: миллий валюта ҳисобига мижозига хорижий валютани сотади ва хорижий валютани чет элга ўтказиб беради.

Банк чеки - бу банкнинг хорижий банк-корреспондентга маълум миқдордаги пулни чек эгасига унинг шу банкда мавжуд бўлган корреспондентлик варақасидан тўлаш тўғрисидаги ёзма буйруғидир.

Банк вексели - бу ўтказма вексел (тратта) бўлиб, банк томонидан хорижий банк корреспондентга тулаш учун берилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар деганда биз талаблар ва мажбуриятлар бўйича тўловларни мувофиқлаштириш тизими тушунамиз. Халқаро ҳисоб-китоблар тижорат банк-корреспондентлари орқали ўтказма, чеклар, векселлар, ўзаро талаб ва мажбуриятларни тенглаштириб воз кечиш йўли билан нақд валютасиз амалга оширилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар шаклларининг баъзилари ўтказилиш йўллари билан ички ҳисоб-китобларга ўхшаш бўлса-да, аммо уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу хусусиятларни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Биринчидан, одатда улар ҳужжат тарзида, яъни молия (чек, вексель) ва тижорат (коносамент, накладной) ҳужжатларни ёрдамида амалга ошади.

Иккинчидан, халқаро ҳисоб-китоблар унификациялашган (бир шаклга келтирилган). Бундай ҳисоб-китобларни амалга оширишда кўпчилик мамлакатлар банклари, шу жумладан МДХ, вексель ва чек конвенцияларига амал қилишади (Женевада 1930 ва 1931 йилларда қабул қилинган ва Париж халқаро савдо палатаси эълон қилган «Ҳужжатли аккредитивлар бўйича унификациялашган қоида ва анъаналари» ва «Инкассо бўйича унификациялашган қоидалар»га мувофиқ халқаро микёсда ҳисоб- китоб операциялари олиб борилади. Бу ҳужжатларга ташқи савдо алоқаларида банкка аккредитив тўғрисида буйруқ берилганда ва инкассо топшириқномалари берилганда мурожаат этиш лозим бўлади.

Классик ва энг кенг тарқалган ҳужжатли ҳисоб-китоблар шакли бўлиб ҳужжатли аккредитив ва ҳужжатли инкассо ҳисобланади.

Аккредитив бу банк (банк-эмитент) мажбурияти бўлиб мол сотиб олувчи (импортер) кўрсатмасига биноан мол сотувчи (экспортер) варағига маблағни ўтказиш ёки траттани тегишли суммада (хизмат ёки товар) акцептлашни сотувчи томонидан тақдим этилган ҳужжатга мувофиқ амалга оширишни ифодалайди. Аккредитив шаклидаги ҳисоб-китобларда бир қанча банклар иштирок этиши мумкин: аккредитивни очувчи банк-эмитент; сотувчига аккредитив очилгани тўғрисида хабар берувчи банк; аккредитивни тўловчи ёки траттани акцептловчи банк. Шу билан биргаликда банк эмитентдан бошқа банклар ролида бир банкнинг ўзи ҳам иштирок этиши мумкин. Аккредитив операциялари тўрт асосий босқични босиб ўтади.

Биринчи босқич. Импортёр товарнинг жўнатишга тайёрилиги тўғрисида хабар олгандан кейин ўз банкига (банк-эмитент) экспорт банкида маълум сумма ва муддатга аккредитив очиш топшириғини беради. Аккредитив очиш топшириғи билан бирга аккредитив берилиши учун талаб қилинадиган ҳужжатлар рўйхати кўрсатилади.

Иккинчи босқич. Банк-эмитент тегишли банкда аккредитив очилади ва экспортёрга бу ҳақда хабар қилинади, зарур бўлса аккредитив очилганлиги тасдиқланади.

Учинчи босқич. Товари жўнатган экспортёр банкка талаб этилган ҳужжатларни тақдим этади ва товар учун тегишли тўловни олади (одатда у экспортёрнинг ҳисобварақасига ўтказилади).

Тўртинчи босқич. Экспортёр банки товар ҳужжатларини банк-эмитентга юборади, у, ўз навбатида, бу ҳужжатларни импортёрга тақдим этади ва аккредитив суммасини коплайди (импортёр бу суммани тўлаб беради).

Мажбурият турига кўра банк аккредитиви «чақириб олинандиган» ва «чақириб олинмайдиган» тасдиқланган бўлади. «Чақириб олинандиган» аккредитив муддатдан илгари импортёр ёки банк-эмитент кўрсатмасига биноан бекор қилиниши мумкин. Бундай аккредитив экспортёр манфаатларига жавоб бермайди ва амалиётда кам учрайди. «Чақирилмайдиган» аккредитив экспортёр рухсатсиз бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин эмас. У банк-эмитентнинг экспортёрга тўловни амалга ошириш ёки траттани акцептлашнинг қатъий мажбуриятини ўз зиммасига олади. Экспортёр учун «чақирилмайдиган» аккредитив қўлланилиши жиҳатдан афзал ҳисобланади. Агар банк -

эмитент аккредитивни очувчи банкка валюта қопламасини жўнатса, аккредитив таъминлаган, акс ҳолда, таъминланмаган дейилади.

Хужжатли инкассо операциясида экспортёр ўз банкига инкассо топшириқномасини беради ва ташқи савдо шартномасида кўрсатилган ҳужжатларни тақдим этиш билан импортёрдан маълум валюта миқдорини олиш лозимлигини кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда экспортёр ўз банки орқали импортёр банкига инкассация учун ҳужжатларни жўнатади. Инкассация операцияси тўрт асосий босқичдан ўтади.

Биринчи босқич. Экспортёр ўз банкига инкассо топшириқномаси ва унга илова қилинган ҳужжатларни беради.

Иккинчи босқич. Экспортёр банки импортёр мамлакатдаги банк-корреспондентга инкассо топшириқномаси ва ҳужжатларни юборади.

Учинчи босқич. Банк-корреспондент импортёрга ҳужжатларни тақдим этади ва инкассо топшириқномасида кўрсатилган суммани олади ёки траттани акцептлайди.

Тўртинчи босқич. Олинган тўлов миқдори импортёр банкидан экспортёр банкига, ундан эса экспортёр счётига ўтказилади.

Валюта операцияларини валюталар ўртасидаги нисбатни аниқламасдан ва уларни алмашилмасдан ўтказиш мумкин эмас. Бу нисбатлар валюта «котировка»лари ёрдамида ўрнатилади. **Валюта котировкаси** деганда алмаштириш учун тақдим этилган валюталар курсини ўрнатиш ва улар орасидаги нисбатни ўрнатиш тушунилади.

Валюта котировкаси расмий ва бозор котировкасига бўлинади. **Расмий валюта котировкасини** давлат амалга оширади (асосан Марказий банк). Расмий валюта курсидан давлат валюта операцияларида, божхона ишларида, тўлов балансини тузишда фойдаланилади.

Валюта курсини аниқлаш усуллари валюта тизимларининг хусусиятларига кўра турли мамлакатларда турличадир. Каттик валюта чекланишлари мавжуд давлатларда валюта курси икки усулда ўрнатилиши мумкин. Биринчиси - соф бошқарув усули. Ҳукумат ёки Марказий банк талаб ва таклифдан катъий назар миллий валюта курсини белгилайди. Бунда валюта курси бошқа валюта ёки бир қанча валюталар (валюта савати)га нисбатан белгиланади. Шу билан биргаликда кўпчилик Марказий банклар турли операцияларда турлича валюта курсларини белгилашади.

Иккинчи усул Польша, Чехия, Словакия, Болгария, Руминия каби давлатларда кўпроқ қўлланилади. Бу усулда Марказий банк расмий валюта курсини биржа курси даражасида белгилайди ва биржа курсининг расмий валюта курсига нисбатан ўзгариш чегарасини белгилаб беради. Валюта курсининг шу ўзгариш чегарасини белгилаб бериш банк ишида валюта қаридори деб ҳам юритилади. Амалиётда валютанинг биржа курсининг расмий курсга нисбатан ўзгариш хавфи кузатилса, Марказий банк валюта

интервенциясини амалга оширади, яъни хорижий валютани сотади ёки сотиб олади.

Валютавий чеклашлари йўқ ёки сезилмас даражада бўлган давлатларда Марказий банк талаб ва таклиф (миллий валютанинг эркин сузиб юришида) ҳамда валюта интервенцияси (бошқарилувчи сузишда)дан келиб чиққан ҳолда валюта курсини белгилайди. Валюта биржалари фаолият кўрсатувчи давлатларда валюта курси қарийиб ҳар куни биржа маклери ва Марказий банк томонидан валютани сотиш ва сотиб олишга берилган аризалар, Марказий банк интервенцияси сиёсати бўйича фаолиятини инобатга олган ҳолда ўрнатилади.

Бозор котировкаси талаб ва таклиф асосида нобиржавий валюта бозорида амалга оширилади.

Қаттиқ валюта чеклашлари мавжуд мамлакатларда бозор котировкаси деярли мавжуд эмас. Ҳамма операциялар расмий курс бўйича амалга ошади. Валюта чеклашлари деярли йўқ (сезиларсиз) ёки йўқ мамлакатларда бозор курсини бир-бири билан доимий мулоқотда бўлган йирик тижорат банклари ўрнатади. Бу банкларни **маркет-мейкерлари** деб атайдилар. Бошқа банклар котировка юзасидан уларга мурожаат қилишади. Банклараро валюта котировкалари маркет - мейкерлар томонидан ҳар бир валюта бўйича мавжуд бўлган ёки

кутилаётган талаб ва таклифни таққослаш (бу операция амалиётда фиксинг деб аталади) асосида белгиланади.

Валюта биржаси йўқ давлатларда валюта бозори катнашчилари банклараро курслардан фойдаланади. Банклараро бозордаги ўртача курс банк мижозлари учун валюта курсини ўрнатишнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Валюта биржалари мавжуд давлатларда банклараро котиловкалар банкларнинг тўлов айланиши, тўловга лаёқатлилигини ҳисобга олган ҳолда, расмий биржа катеровкалари атрофида ўзгариб туриши мумкин. Бундай банкларда расмий биржа катеровкаси уларнинг мижозлари учун валюта курсларининг асоси бўлиб хизмат қилади. Эркин валюта бозорида унинг ҳар бир элементлари (биржадаги ва биржадан ташқаридаги) бир-бирига таъсир этади ва улардаги валюта котиловкалари ўзаро боғлиқ бўлади.

Валюта бозорида валютани катеровка қилишнинг икки усули мавжуд: тўғри ва эгри. Кўпчилик давлатларда тўғри курс қўлланилади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, хорижий валюта бирлигининг курси тўғридан-тўғри миллий валютада ифодаланади. Эгри котиловкада миллий валюта бирлиги маълум миқдордаги хорижий валютада ифодаланади. Бу усул (эгри катеровка) Буюк Британияда, 1987 йилдан эса қисман АҚШда қўлланилади. Банклараро валюта бозорларида валюта курсининг катеровкаси кўпроқ АҚШ доллариға нисбатан белгиланади. Бу ҳол долларнинг халқаро тўловларда кўп қўлланилиши ва резерв воситаси сифатида сақланиши билан боғлиқ. Савдо-саноат соҳасида фаолият олиб боровчи мижозлар учун валюта котиловкалари амалга ошириш кросс-курсга асосланади.

Кросс-курсда икки валютанинг курсга асосланган нисбати учинчи валютаға нисбатан аниқланади. Масалан, Ўзбекистон Марказий банки сўмнинг япон иениға нисбатан курсини аниқламоқчи дейлик. Бу ҳолда иенанинг сўмға нисбатан курси долларға асосланган ҳолда аниқланади. Айтайлик,

76 сўм ----- 1 доллар

1 доллар ----- 115 япон иени десак, у ҳолда кросс курсда 1 япон иен неча сўм туришини

1 япон иен ----- $76 \text{ сўм} \times 1 \times 1 / 1 \times 115 = 0,661 \text{ сўм}$, ёки 10 япон иени 6 сўм 61 тийинға тенг.

70-йилларнинг охирларидан бошлаб Ғарбий Европада валюталарни сотиш ва сотиб олишда Америка долларидан кўра Германия Федератив Республикасининг маркаси кўп қўлланила бошлади. Бу эса халқаро иқтисодий муносабатларда Германия маркасининг обрўсининг ошишиға олиб келди.

Кўпгина валютаси конвертация қилинмайдиган, валютавий чекланишлар мавжуд бўлган давлатларда расмий валюта бозори билан бирға норасмий валюта бозори, яъни қора бозор ҳам мавжуд.

Ҳамма банклар ҳам бозор (олдин айтиб ўтганимиздек маркет-мейкерда) да актив валюта котиловкасини олиб бора олмаслиги мумкин. Бунинг учун банклар маълум миқдорда узларининг валюта захиралариға эға бўлишлари лозим. Банкларнинг валюта битимларининг салмоғи улар фаолиятининг салоҳиятиға боғлиқ бўлади. Масалан, жаҳонда йирик банклардан саналмиш Дойче Банк, Барклайс Бэнк каби банкларнинг валюта битимларининг кам суммаси 6-10 млн. Долларни ташкил қилса, баъзи бир кичик банкларнинг валюта битимининг энг юқори ҳажми 3-5 млн. Долларни ташкил қилиши мумкин. Маржа ҳажми турли омилларға боғлиқдир. Одатда беқарор конъюктура даврида, валюта курсларидаги фарқдан зарар кўриши эҳтимоли юқори даврларда маржа ошади. Маржа миқдориға шартнома ҳажми ҳам таъсир этади: у кичик бўлса, маржа юқори. Расмий ахборотномаларда иккала курс, улардан бири ёки ўртача курс кўрсатиши мумкин. **Ўртача курс** - сотувчи ва сотиб оловчи курсларининг ўрта арифметиғи. **Сотувчи ўртача курси** - сотувчи ва ўртача курснинг ўрта арифметиғи. **Харидор ўртача курси** - харидор ва ўртача курснинг ўрта арифметиғи.

Халқаро тўлов оборотида хорижий валюта нақд эмас, балки нақдсиз ҳолатда амал қилади. Табиийки турли хил тўлов воситалари курслари турлича, чунки уларнинг

ишончлилик ва валюта rischi даражалари турличадир. Телеграф ўтказмаси курси энг юқоридир, чунки унда хорижий валюта шу заҳоти ёки келаси кунни ўланади. Бу валюта riskини деярли четлаб ўтиш имконини беради. Одатда уларнинг курслари расмий бюллетен ва котировка жадвалларида эълон қилинади. Бошқа ўлов воситалари курси у асосида аниқланади.

Валюта бозорида турли хилдаги шартномалар амал қилади. Уларнинг кўпчилиги **spot** шартлари асосида амалга оширилади. Унинг асосий хусусияти шундаки, битимни имзолаш ва бажариш вақтлари қарийиб мос келади. Битимнинг бундай турида валюта сотувчидан сотиб олувчига шартнома имзоланиши биланоқ етказилади (кўпи билан икки иш кунни ичида). Spot шартномаларига жами валюта шартномаларининг 90 % тўғри келади.

Иккинчи валюта шартномаси тури - **муддатли** шартнома. Бундай шартномаларнинг икки хусусияти бор. Биринчидан, шартнома имзоланиши ва бажарилиши орасида маълум вақт интервали бор: бир ҳафтадан олти-ўн икки ойгача.

Иккинчидан, валюта курси шартнома имзоланган даврда белгилангани бўйича қабул қилинади. Валюта курслари ўзгаришлари унга таъсир этмайди. Муддатли шартномалар валюта riskларидан суғурталаниш ёки валюта спекуляцияси мақсадида амалга оширилади. Экспортёр ўзини хорижий валюта курсининг тушишидан суғурталаш мақсадида келгуси валюта даромадини муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Импортёр хорижий валюта курси ошуvidан ўзини суғурталаши мақсадида келгуси валюта тушумини маълум муддатга муддатли курс бўйича сотиши мумкин. Ривожланган давлатлар валюта бозорларида валюта курсининг ўзгаришига қараб ишловчи валютачилар фаолияти тўғрисида қисқача тўхталиш мумкин. Бу валютачиларнинг асосий мақсади валюта бозорларида валюта курсларининг ўзгариши асосида катта фойда олишдан иборат. Валюта курсининг ошиши ёки пасайишига қараб фаолият кўрсатувчиларни халқаро амалиётда ***айиқлар*** ва ***буқалар*** деб аташади. Улар фаолиятининг моҳияти қуйидагилардан иборат. Агар амалиётда валюта курси тушиши кутилса, валюта курси пасайишига ўйновчилар (уларни халқаро валюта бозорларида «айиқлар» деб аташади) валютани шартнома тузилган давр (муддатли курс) курси билан сотиш тўғрисида муддатли шартнома тузадилар. Агар бу муддатда валюта курси тушса, айиқлар валютани бозордан пасайган курсда сотиб олиб, уни муддатли курс, яъни олдинги шартномада кўрсатилган юқори курс бўйича сотадилар ва курслар ўртасидаги фарқ миқдорида фойда оладилар.

Валюта курсининг кўтарилишига ўйновчилар («буқалар») эса валюта курси ошиши кутилганда, валютани кейинчалик шартнома тузилган вақтдаги курс бўйича сотиб олишга келишилган муддатли шартнома тузадилар. Курс ошганда эса валютани муддатли шартномада белгиланган (олдинги) нарх бўйича сотиб оладилар ва ошган - юқори нархда сотиб фойда кўрадилар.

Банклар томонидан амалга ошириладиган муддатли операциялар **форвард** операциялари деб юритилади.

Форвард операцияларидаги валюта курси spot шартномаси бўйича курсдан фарқланади. У мукофот ва чегирма (скидка) усули билан ўрнатилади. Мукофот форвард курси spot курсидан мукофот миқдорида кўплигини билдиради. Форвард маржаси, яъни spot ва форвард орасидаги фарқ жаҳон капитали бозоридаги депозитларнинг фонд ставкаларига билан боғлиқ бўлади. Депозит фоизи кам давлатларда валюта курси мукофот билан, депозит фоизи катта давлатларда валюта курси чегирма билан белгиланади.

Касса ва форвард операцияларини мувофиқлаштирувчи валюта шартномаларидан бири **своп** шартномасидир. Бу шартнома икки валюта савдо-сотиғини дарҳол амалга ошириш шarti (spot) ва шу билан бирга унга қарши муддатли шартномани тузишни англатади. Масалан, долларни маркага spot шartiда сотиш ва шу заҳоти уни сотиб олиш бўйича муддатли шартномани тузиш ёки унга тескари операция долларни маркага сотиб олиш spot шартномаси ва уни сотиш бўйича муддатли шартномани тузиш киради.

Форвард шартномаси турларидан бири опцион шартномасидир. Опцион шартномасининг ўзига хос хусусити бу сотиб олувчининг валютани эмас, балки уни сотиб

олиш ҳуқуқини сотиб олишидир. Бунда сотувчи маълум валютани маълум миқдорда сотиш ёки сотиб олиш мажбуриятини олади. Сотиб олувчи эса шу миқдордаги валютани сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқини фойдаланмаслик ҳуқуқига ҳам эга. У бу учун сотувчига опцион мукофотини тулайди. Агар сотиб олувчи ўз ҳуқуқидан фойдаланмаса, у мукофот суммасида зарар кўради.

«Спот», форвард ва опцион шартномалари банклараро бозорларда ва биржаларда амалга оширилади. Биржада амалга ошириладиган ихтисослашган шартномаларга **фьючерс** шартномалари киради. Фьючерс операциялари фьючерс шартномаларини сотиш ва сотиб олиш бўйича тузилади. Фьючерс операцияси валютани сотиб олиш ёки унга қарама-қарши операция билан тугайди. Фьючерс операциясининг натижаси бу ютқизган томоннинг ютган тамонга шартнома тузилган ва амалга оширилган вақт орасидаги курс фарқини тўлашидир. Бу фарқни биржанинг ҳисоб-китоб (клиринг) палатаси тўлаб беради. Фьючерс шартномалари имзоланиши захоти биржанинг ҳисоблаш марказида рўйхатдан ўтади.

Фьючерс ва бошқа муддатли шартномаларининг мақсади валюта операцияларини хеджирлаш ёки чайқовчилик асосида фойда олишдир. Банклар ўз мижозларининг валюта рискларини ўз зиммасига олсалар (форвард операция ўтказганда), унга тескари фьючерс битими ёрдамида бу рискларни камайтиради (йўкотадилар). Фьючерс битими тугаганда эса улар реал товарлар битимидан курган зарарни, валюта курси орасидаги фарқ орқали қоплаш имкониятига эга бўладилар.

Валюта курси орасидаги фарқ туфайли фойда олиш мақсадида банклар **валюта арбитражини** ўтказишади. Бу валютани сотиш ёки сотиб олиш бўлиб, кейинчалик тескари битим қилиб, валюта курслари фарқи ёрдамида фойда олиш мақсадида ўтказишни ифодалайди. Арбитраж икки хил -жойлашувга кўра ва вақтли бўлади. Жойлашувга кўра арбитраж банкларнинг турли валюта бозорларидаги курс фарқи орқали фойда олишини билдиради. У валюта rischi билан боғлиқ эмас, чунки валюта савдоси бир вақтнинг ўзида амалга ошади. Масалан, банк вакили Гонгконгда валютани сотиб олади (сотади) ва шу вақтнинг ўзида у ўзининг Нью-Йоркдаги корреспонденти орқали шу валютани сотади (сотиб олади).

Вақтли арбитраж вақт ўтиши билан валюта курси орасидаги фарқ орқали фойда олишдир. Валюта арбитражи спот ва форвард шароитида амалга оширилиши мумкин ва бу турдаги операцияларда валюта рисклари мавжуд бўлади..

Банк валюта операцияларини бажарганда унга ўз валюта ресурсларининг бир қисmini сарфлайди. Бунда банкнинг хорижий валюталар бўйича мажбурият ва талаблари орасидаги нисбат ўзгаради. Банкнинг хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш жараёнида валюталар бўйича талаб ва мажбуриятлар нисбати ҳолати банкларнинг валютавий ҳолати дейилади. Валюта бўйича мажбуриятлар ва талаблар тенг бўлган ҳолат ёпик, тенг бўлмагани очик валюта ҳолати дейилади.

Очик валюта ҳолатида - банк валюта бўйича қарши битимни амалга оширганда валюта курсининг ўзгариши натижасида олдинги сотган валютасига нисбатан кам валюта олиши, яъни зарар кўриши мумкин. Шунинг учун бу ҳолатда валюта курсининг ўзгариши валюта рискнинг вужудга келишига олиб келади.

Очик валюта ҳолати узоқ ёки қисқа бўлиши мумкин.

Қисқа валюта ҳолатида сотилган валюта бўйича мажбуриятлар, сотиб олинган валюта бўйича талаблардан ошади., яъни хорижий валютани сотиш уни сотиб олишдан юқори бўлади. **Узоқ ҳолатда** эса аксинча хорижий валютани сотиб олиш уни сотишдан юқори бўлади, яъни сотиб олинган валюта бўйича талаблар уни сотиш мажбуриятларидан кўп бўлади. Бу ҳолатларни қуйидаги мисоллар билан яққолроқ тушинтириш мумкин.

Масалан, эрталаб банкда япон йени ва фунт стерлинг бўйича ёпик валюта ҳолати бўлсин. Банк очилиши билан мижоз банкка унга иенага фунт стерлинг сотиш тўғрисида муружаат қилсин. Агар шу пайтда 1фунт стерлинг курси = 172 иена бўлса, бу банк мижозга

172 валюта курси бўйича 1 миллион фунт стерлингни сотсин. Бунда банк очик валюта ҳолатига эга бўлади.

Англия фунт стерлинги бўйича қисқа ҳолати = 1000000 фунт стерлинг

Япония иени бўйича узоқ валюта ҳолат= 172000000 Японияиени.

Банклар ҳар бир валюта ҳолати бўйича рисклар даражасини белгилайдилар.

Ривожланган мамлакатлар амалиётида валюта ҳолатини доимий равишда назорат қилиш учун улар билан боғлиқ жараёнлар ЭХМ ларига киритилади ва ундаги маълумотлар бўйича валюта рискларининг олдини олиш чоралари кўриб борилади.

4. Халқаро иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар тегишли давлатнинг халқаро ҳисоб-китоб балансларида ўз аксини топади. У йигма иқтисодий кўрсаткичлар тизимида муҳим роль уйнайди, чунки давлатларнинг миллий даромадини қайта тақсимланишини ифодалайди. Шунинг учун ЯММ ва МДни аниқлашда халқаро талаб ва мажбуриятларнинг соф қолдиги ҳисобга олинади.

Халқаро ҳисоб-китоб баланслари - бир мамлакатнинг бошқа мамлакатга нисбатан пул мажбуриятлари ва талаблари, тушумлари ва тўловлари нисбатидир. Бундай балансларнинг асосий турлари:

Тўлов баланси, халқаро қарздорлик баланси ва ҳисоб-китоб балансидир.

Ҳисоб-китоб баланси - мазкур давлатнинг, тўлов муддатидан катъий назар, бошқа давлатларга нисбатан ўзаро талаб ва мажбуриятларининг маълум вақтдаги нисбатидир. Бундай талаб ва мажбуриятлар товар ва хизматларни экспорт (импорт) қилиш, кредит, заём бериш (олиш) натижасида вужудга келади.

Ҳисоб-китоб балансининг актив моддалари бу тегишли календарь даврдаги бир давлатнинг бошқа давлатларга янги талаблари (даъволари) ва инвестициялари йиғиндисидир.

Балансининг пассив моддалари янгидан вужудга келган мажбуриятлар ва шу давлатга хориждан қилинган инвестициялари миқдоридир.

Даврий ҳисоб-китоб баланси ўзаро талаб ва мажбуриятнинг динамикасинигина (маълум бир даврдаги) кўрсатади. У орқали давлатнинг валюта - молиявий ҳолатига баҳо бериб булмайди.

Давлатнинг халқаро ҳисоб-китоблар билан ҳолатини билиш учун маълум фурсатдаги (йил охири ёки боши) ҳисоб-китоб баланси муҳимдир. У ўзаро талаб ва мажбуриятларни келиб чиқиш муддатидан мустасно тарзда умумий суммани тавсифлайди. Балансининг актив сальдоси давлатнинг бошқа давлатлардан кредитни ва инвестицияни жалб этганига нисбатан уларга кўпроқ кредит берганини, инвестиция қилганини (сарфланганлигини) билдиради. Пассив сальдо эса давлатнинг қарздорлигидан далолат беради.

Халқаро қарздорлик баланси ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар статистикасида кенг қўлланилади. У ҳисоб-китоб балансига ухшайди, аммо ундан моддалари ва турли давлатлардаги ҳисоблаш услублари билан фарқ қилади. Масалан, АҚШда қуйидаги моддалардан иборат халқаро инвестициялар баланси ишлатилади: (млрд. доллар)

	1981 йил	1992 йил
АҚШнинг хорижий активлари. расмий олтин-валюта захиралари	719,6	1253,7
Бошқа давлат активлари, (узоқ ва қисқа муддатли заёмлар билан биргаликда)	68,7	85,5
АҚШнинг хориждаги хусусий активлари	620,8	1120,4
шу жумладан:		
тқғри инвестициялар	228,3	326,9
портфель инвестициялар	63,1	156,8

АҚШ нобанк корпорацияларининг хорижий активлари	35,9	32,9
АҚШ банкларининг хорижий активлари	293,5	603,8
Хорижий инвесторлар олдида АҚШнинг мажбуриятлари	578,7	1786,2
Хорижий ҳукумат қўйилмалари (асосан АҚШ қимматли қоғозларига)	180,4	322,1
Бошқа мажбуриятлар (асосан хусусий)	398,3	1464,1
шу жумладан:		
Тўғри инвестициялар	108,7	328,9
портфель инвестициялар	93,6	490,2
АҚШ нобанк корпорацияларининг мажбуриятлари (хорижий)	30,6	35,5
АҚШ халқаро инвестициялар баланси	140,9	- 532,5
АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари	165,4	609,5

Манба: International Financial Statistics, Feb. 1993. Жадвалдан кўриниб турибдики, АҚШ 80-90 йилларда кредитордан нетто- қарздорга айланган. Бу «портфель инвестициялар» ва «АҚШ банкларининг хорижий мажбуриятлари» моддалари бўйича мажбуриятларнинг ошуви ҳисобига бўлган. Бу асосан АҚШ қимматли қоғозлари ва банкларга қўйилган

145 «иссиқ пуллар» дир. (Булар бир мамлакатдан бошқасига осон ўтказиладиган, валюта курси ва фойиз ставкаси ўзгариши натижасида фойда олиш мақсадидаги маблағлардир.)

Кўпчилик ривожланаётган давлатлар ҳам нетто-қарздордир. Аммо «иссиқ пуллар» оқими сабабли эмас, балки чет эл қарзлари ва заёмларига кўп мурожаат қилиш натижасидадир. Бу шу гуруҳ давлатларида ташқи қарз муомаласининг чуқурлашувиغا олиб келди. 90-йиллар бошида шу давлатларнинг қарзида 1,5 трлн. долларни ташкил этди.

. Тўлов баланси, уни тузиш тамойиллари асосий бўлимлари

Тўлов баланси - халқаро ҳисоб-китоб балансларида марказий ўринни эгаллайди. У мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг масштаби, таркиби ва хусусияти тўғрисида миқдор ва сифат тавсифини беради. Тўлов баланси - аниқ бир вақт мобайнидаги чет элдан келган тушумлар ва чет элга қилинган тўловлар миқдорининг нисбатидир.

Тўлов баланси даврли ва фурсатли бўлади. Даврли тўлов баланси аниқ бир вақт (йил, ой, чорак) оралиғида тушумлар ва тўловларнинг ўзгаришини ва давлатнинг ташқи иқтисодий фаолияти соҳасидаги ўзгаришлар ва иқтисоднинг ҳолати, ривожланишини ифодалайди. Фурсатли (аниқ бир муддатдаги) тўлов баланси статистик кўрсаткичларни чоп этиш шаклида эълон қилинмаса ҳам, маълум бир вақтда бажарилиши лозим бўлган кунлик тўлов ва тушумлар нисбатини ифодалайди.

Агар валюта тушумлари тўловлардан ошса баланс актив, акс ҳолда пассивдир. Ҳисоб-китоб баланси ва тўлов баланси орасидаги фарқлар қуйидагидир:

тўлов балансида мамлакатнинг валюта тушумлари ва тўловлари ўз ифодасини топади, ҳисоб балансида эса, давлатнинг ташқи иқтисодий алоқалар бўйича талаб ва мажбуриятлари ҳисобга олинади;

тўлов баланси фақат реал тушум ва тўловларни ифодалайди, ҳисоб-китоб баланси эса ҳали тўланмаган қарз ва мажбуриятларини ҳам ўз ичига олади;

тўлов балансида ҳисоб-китоб балансида ўз ифодасини топган ҳали «узилмаган» берилган ва олинган кредитлар ҳисобга олинмайди;

тўлов ва ҳисоб-китоб балансларининг охириги сальдолари-актив ёки пассив бўлиши моҳияти жиҳатдан мос келмайди ва қарама-қаршидир. Чунки кредитор давлатларнинг ҳисоб-китоб баланслари асосан актив, тўлов баланслари эса пассив (АҚШ, ГФР, Япония ва бошқалар) бўлиши мумкин. Қарздор мамлакатларда эса пассив ҳисоб-китоб баланси сальдоси баъзи вақтларда актив тўлов баланси сальдосига тўғри келади;

- тўлов баланси фақат тўланган экспорт ва импортни ўз ичига олади, ҳисоб-китоб баланси эса ҳали тўланмаган, кредитга берилган товарооборотни ҳам ўз ичига олади.

Шундай қилиб, тўлов ва ҳисоб-китоб баланслари орасидаги фарқ халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши билан аниқланади. Ўзлон қилинувчи тўлов баланслари операциялари хусусиятига кўра икки асосий бўлимни ўз ичига олади:

1 - бўлим - жорий операциялар бўйича тўлов баланси:

ташқи савдо операцияларидан тушумлар ва савдо баланси;

хизматлар (халқаро юк ташишлар, фрахт, суғурта ва бошқалар) ва нотижорат (патентлар бўйича ҳисоб-китоблар, техник ёрдам) баланси, инвестиция бўйича даромад ва тўловлар.

2 -бўлим - капитал ва кредит ҳаракати баланси (қисқа ва узоқ муддатли операциялар).

Тарихан ташқи савдо халқаро иқтисодий алоқаларни олиб бориш ва ривожлантиришнинг бошланғич нуктаси ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ташқи савдо тўлов балансида асосий ўринни эгаллайди. Товарларни экспорт ва импорт қилиш жараёни ташқи савдо балансида ўз ифодасини топади. Алоҳида олинган давлатнинг ташқи савдо баланси актив ёки пассив бўлиши мумкин. Бу ҳол мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиш даражасига мамлакатнинг жаҳон бозоридаги маъқеига, унинг экспорт қудратига ва бошқа сабабларга боғлиқ бўлади. Баъзи Япония, Германия каби ривожланган мамлакатларнинг ташқи савдо балансининг актив қолдиққа эга бўлиши бу давлатларнинг бошқа хорижий мамлакатлар заминида иқтисодининг ривожланишига асос бўлмоқда.

Хизматлар баланси юкларни етказиб бериш, суғурталаш, электрон, телеграф, телефон, алоқанинг бошқа турлари, халқаро туризм, тажриба алмашиш, дипломатик хизматлар, илм-маданият соҳасида анжуманларни ўтказиш, ярмарка, рекламалар ўтказиш ва бошқалар билан боғлиқ бўлган хизматлар бўйича бўладиган чет эл валютасидаги тўловларни ва тушумларни ўз ичига олади.

Капитал ва кредитлар ҳаракати баланси давлат ва хусусий капиталнинг кириб келиши ва чиқиб кетиши ҳамда халқаро кредитлар бериш ва олиш билан боғлиқ бўлган операцияларни ифода қилади. Ўзининг муддатлилигига қараб капитал ва кредитлар оқими қисқа муддатли ва узоқ муддатли бўлиши мумкин.

Капитал ва кредит оқими балансига «хатолар ва ҳисобга олинмаган» моддаси бириктирилади. У қисқа муддатли капиталнинг ҳисобга олинмаган ҳаракатини ифода қилади. Валюта захираларининг ўзгариши Марказий банкларнинг Халқаро валюта операцияларини белгилайди, улар тўлов балансини тенглаштириш ва миллий валюта курсини ушлаб туриш билан боғлиқдир. АҚШда жорий тўлов баланси «доимий» пассивдир. Манфий сальдо 1988-94 йиллари 100 млн. доллар (йилига) атрофида бўлди, Ташқи қарзнинг табиий тўпланиши юз бермоқда. Шу билан биргаликда АҚШда бошқа мамлакатларнинг мажбуриятлари йиғилмоқда. Бир қатор давлатларда (ГФР, Япония, Швейцарияда) актив сальдо кўзга ташланади. Шу давр ичида йиллик соф актив ГФРда 51 млн. доллар, Японияда 40,8 млн. доллардир. Шимол-Жануб молиявий ўзаро алоқалари натижасида «учинчи дунё» мамлакатларининг қарзи 90-йиллар бошида 1,5 трлн. долларга етди.

Тўлов балансининг сальдоси аниқланганда, унинг моддалари асосий ва балансловчиларига бўлинади. Асосий моддаларга тўлов баланси сальдосига таъсир этадиган ва нисбий мустақилликка эга операциялар киради:

жорий операциялар ва узоқ муддатли капитал ҳаракати.

Балансловчи моддаларга мустақилликка эга бўлмаган, ёки чекланган мустақилликка эга операциялар киради. Булар тўлов баланси сальдосини тугатиш манбалари ва воситалари:

валюта захиралари ҳаракати;

қисқа муддатли активларнинг ўзгариши;

хорижий ёрдамнинг баъзи бир турлари;

ташки давлат заёмлари ва бошқалар.

Асосий ва балансловчи моддаларнинг якуний кўрсаткичлари бир-бирини қоплайди, яъни тўлов баланси расман мувозанатлашади.

Агар тўловлар тушумлардан ошса, дефицитни қоплаш муаммоси пайдо бўлади. Бунинг учун анъанавий манбалар ва усуллар, яъни заём ва тадбиркорлик капиталини киритишдан фойдаланилади. Бу вақтинчалик усулдир. Чунки қарздор давлат фоиз, дивиденд ва заём суммасини тўлаб бериши лозим.

Пассив сальдо балансини қоплашнинг янги усули Марказий банкларнинг миллий валютада берадиган своп келишуви бўйича қисқа муддатли кредитидир.

Тўлов балансининг вақтинчалик дефицитини қоплаш учун ХВФ аъзо давлатларга резерв (шартсиз) кредитини беради (квотанинг 25% чегарасида).

Ривожланаган давлатлар ўз тўлов баланси дефицитини қоплаш учун банк консорциумлари кредитлари, облигацияли заемлардан фойдаланади.

Тўлов баланси дефицитини вақтинчалик қоплаш усулларига шунингдек «хорижий ёрдам» линиясидан олинган имтиёзли кредитлар киради.

Тўлов балансини баланслашнинг охириги усули бу расмий олтин валюта захиралардан фойдаланишдир.

Тўлов балансини якуний баланслашнинг асосий усулига чет эл конвертирланадиган валюта захираси киради.

70-йиллардан бошлаб тўлов баланси дефицитини қоплаш учун хорижий валютани сотиб олишда СДР дан фойдаланила бошлади. 1979 йилдан бошлаб ЕВТ давлатлари бу мақсадда ЭКЮ дан ҳам фойдаланади. тўлов баланси дефицитини қоплашнинг охириги воситаси субсидия ва инъомлар тарзидаги хорижий ёрдам ҳисобланади.

Тўлов балансини мувозанатлашнинг ёрдамчи усулларига чет эл ва миллий қимматли қоғозларни чет эл валютасига сотиш киради.

Масалан, АКД1 пассив сальдонини қоплаш мақсадида хазина облигацияларини хорижий давлатлар Марказий банкларида сақлайди.

Тўлов балансини тузиш услуги.

Халқаро иқтисодий алоқалар натижасини баҳолаш ва кўламини ҳисоблашга ўринишлар XIV аср охириларига тўғри келади.

XX аср бошларида АҚШ ва Англияда тўлов балансини тузиш усуллари кенг ривож топди. 1923 йилда АҚШда 1922 йилги кўрсаткичлар натижалари бўйича тўлов балансини тузиш ва уни эълон қилишга уриниш бўлган. 1943 йили америка иқтисодчиси Х.Лэри АҚШнинг 1919-1939 йилги тўлов балансини тузди. Унинг асосида иккинчи жаҳон урушидан кейин тўлов баланси тузилди. 1946 йилдан бошлаб чорак ва йиллик тўлов баланслари ҳисоботлари АКД1 савдо Вазирлиги журнали «Сервей оф каррент бизнес»да чоп этила бошлади.

1947 йили БМТ хужжати сифатида тўлов баланси схемаси яратилди. У ХВФнинг тўлов балансини тузиш шакллари ва тамойилларини ишлаб чиқишига асос бўлди. ХВФ «тўлов баланси бўйича қўлланма» чиқариб ривожлантиришни давом эттирди. Улар ўз схемаларини универсаллаштиришга ҳаракат қилишади, чунки бу ривожланган ва ривожланаётган давлатлар балансларини солиштириш имконини беради. Жорий маълумотларни қайта ишлаб ХВФ экспертлари аниқликлар киритади, норасмий маълумотлардан фойдаланишади, тўлов баланслари моддаларини қайта гуруҳлашади ва бошқа ишларни бажаришади. Бу текширилатган жараёни кулами тўғрисида фикр юритиш имконини беради.

ХВФ қўлланмасига биноан тўлов баланси моддалари классификацияси. А. Жорий операциялар

Товарлар Хизматлар

Инвестициялардан даромадлар Бошқа хизматлар ва даромадлар Хусусий бир томонлама ўтказмалар Расмий бир томонлама ўтказмалар Жами А: жорий операциялар баланси.

В. Тўғри инвестициялар ва узоқ муддатли капитал

Тўғри инвестициялар

Портфель инвестициялар

Бошқа узоқ муддатли капитал

Жами: А+В (АҚШнинг базис баланси концепциясига мувофиқ)* *

С. Бошқа узоқ муддатли капитал.

Д. Хато ва ҳисобга олмайдиган қисмлар

Жами: А+В+С+Д (АҚШ ликвидлик концепциясига мувофиқ)*

Е. Балансловчи моддалар.

Олтин -валюта резервларининг қайта баҳоланиши, СДРнинг тақсимланиши ва ишлатилиши..

Олтин -валюта резерви ҳаракати .

Ғ. Сальдони ҷоплашнинг фавиқуллоддаги манбалари

Г. Хорижий расмий қўмиталарнинг валюта резервларини ташкил этувчи мажбуриятлар.

Жами: А+В+С+Д+Е+Ғ+Г (АҚШнинг базис баланси концепциясига мувофиқ)*

Н. Резервларнинг яқуний ўзгаришлари.

Олтин СДР ХВФ нинг резерв ҳолати Хорижий валюта Бошқа талаблар ХВФ кредитлари Миллий ва халқаро даражада тўлов балансини бошқариш.

Тўлов баланси давлат бошқаруви талаб қилинадиган объектлардандир. тўлов баланслари ўз табиатига кўра доимий актив ва пассив бўла олмаса ҳам, уларнинг ўзгариши валюта курси ва капитал оқими, айниқса, «иссиқ пуллар» оқимини беқарорлигини кучайтиради. Бу ўз навбатида пул муомаласига, охир оқибатда эса иқтисодиётга салбий таъсир этади. Бунда тўлов балансини нарх бошқаруви автоматик жараёни орқали стихияли тенглаштириш механизми жуда кучсиз таъсир этади. Шунинг учун халқаро ҳисоб-китобларни мувозанатини тиклаш мақсадли давлат ташкилий ишларини талаб қилади.

Халқаро ҳисоб-китобларни мувозанатлаштириш масаласи давлатнинг асосий иқтисодий мақсадлари каторига киради (иқтисодий ўсишни таъминлаш, инфляция ва ишсизликка қарши кўраш билан биргаликда). Тўлов балансини давлат томонидан бошқариш - тўлов балансининг асосий моддаларини шакллантиришга қаратилган иқтисодий, шу жумладан, валюта, молия, пул-кредит чора-тадбирлари йиғиндисидир. тўлов балансини бошқаришнинг кўплаб усуллари бор: булар халқаро ҳисоб-китобларнинг валюта-иқтисодий ахволига мувофиқ ташқи иқтисодий операцияларни рағбатлантирувчи ёки чегараловчи усуллардир. Тўлов баланси дефицит давлатлар экспортни рағбатлантириш, импортни чеклаш, чет эл капиталини жалб этиш, капиталнинг чиқиб кетишини чеклаш учун қуйидагилардан фойдаланади:

Дефиляцион сиёсат, девальвация, валюта чеклашлари, молия ва пул-кредит сиёсати, тўлов балансига таъсир этишнинг махсус усуллари(унинг асосий моддаларини ташкил этиш чоғида).

Актив сальдони тўлов балансида бошқариш бу ортиқча актив сальдони йўқотишга қаратилган. Бунда молиявий, кредит, валюта усуллари ва ревальвация импортни кенгайтириш, экспортни чеклаш, капитал экспортини ошириш ва импортини камайтиришда қўлланилади. Актив сальдо ташқи қарзни тўлаш, хорижий давлатларга кредит бериш, олтин-валюта захираларини оширишда фойдаланилади.

Тўлов балансларини халқаро усулларда бошқаришга:

экспорт кредитлари шартларини келишиш;

- икки томонлама давлат кредитлари, своп келишувига мувофиқ

Марказий банкларнинг миллий валютадаги қисқа муддатли кредитлари;

- Халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотларининг (аввалом бор

ХВФи) кредитлари ва бошқалар киради.

Таянч сўзлар

Чет эл валютаси; халқаро валюта тизими; жаҳон валюта тизими; валюта савати; СДР; ЭКЮ; евро; валюта риси; валюта чегаралари; валюта тенглиги; халқаро валюта бозори; резерв валюта; экспорт операцияси; импорт операцияси; халқаро валюта тизимининг элементлари; савдо баланси; халқаро қарздорлик баланси; тўлов баланси; капитал ва кредит ҳаракати баланси; ҳисоб-китоб баланси; дефиляцион сиёсат; актив баланси; девалвация; пассив баланс; валюта чекланишлари; ўтказма; валюта қаридори; банк чеки; кросс-курс; банк вексели; форворд; ҳужжатли аккредитив; своп; ҳужжатли инкассо; фьючерс.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Валюта тизимининг асосий элементлари?
2. Ямайка валюта тизимини асоси нима?
3. Париж валюта тизимини асоси нима?
4. вро валюта тизимини ташкил топиши?
5. Халқаро валюта фонди?
6. Нима мақсадда Евро муомалага киритилди?
7. Валюта айирбошлаш деганда нимани тушунаси?
8. Валюта савати нима?
9. Ҳужжатли аккредитивни ўзига хос хусусиятлари?
10. Валюта биржаси фаолияти ва унинг операциялар?
11. Банк чеки деганда нимани тушунаси?
12. Банк вексели нима?
13. Ўзбекистонада Халқаро ҳисоб-китобларни ташкил этилиши.
14. Халқаро ҳисоб-китоб шакллари қўллаш имкониятлари.
15. Утказма деганда нимани тушунаси?
16. Савдо балансини ўзига хос хусусиятлари?
17. Пассив савдо баланси нима?
18. Актив савдо баланси нима?
19. Тўлов балансига таъсир қилувчи омиллар?
20. Тўлов балансининг дефицитига барҳам бериш усуллари.
21. Халқаро ҳисоб-китоб баланслари.
22. Тўлов балансига таъсир этиш усуллари.